

RUTES LITERÀRIES I PATRIMONIALITZACIÓ. ESTUDI DE LA RUTA PICTORICOLITERÀRIA MIR/MANENT

Josepa Anglès Soronellas

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

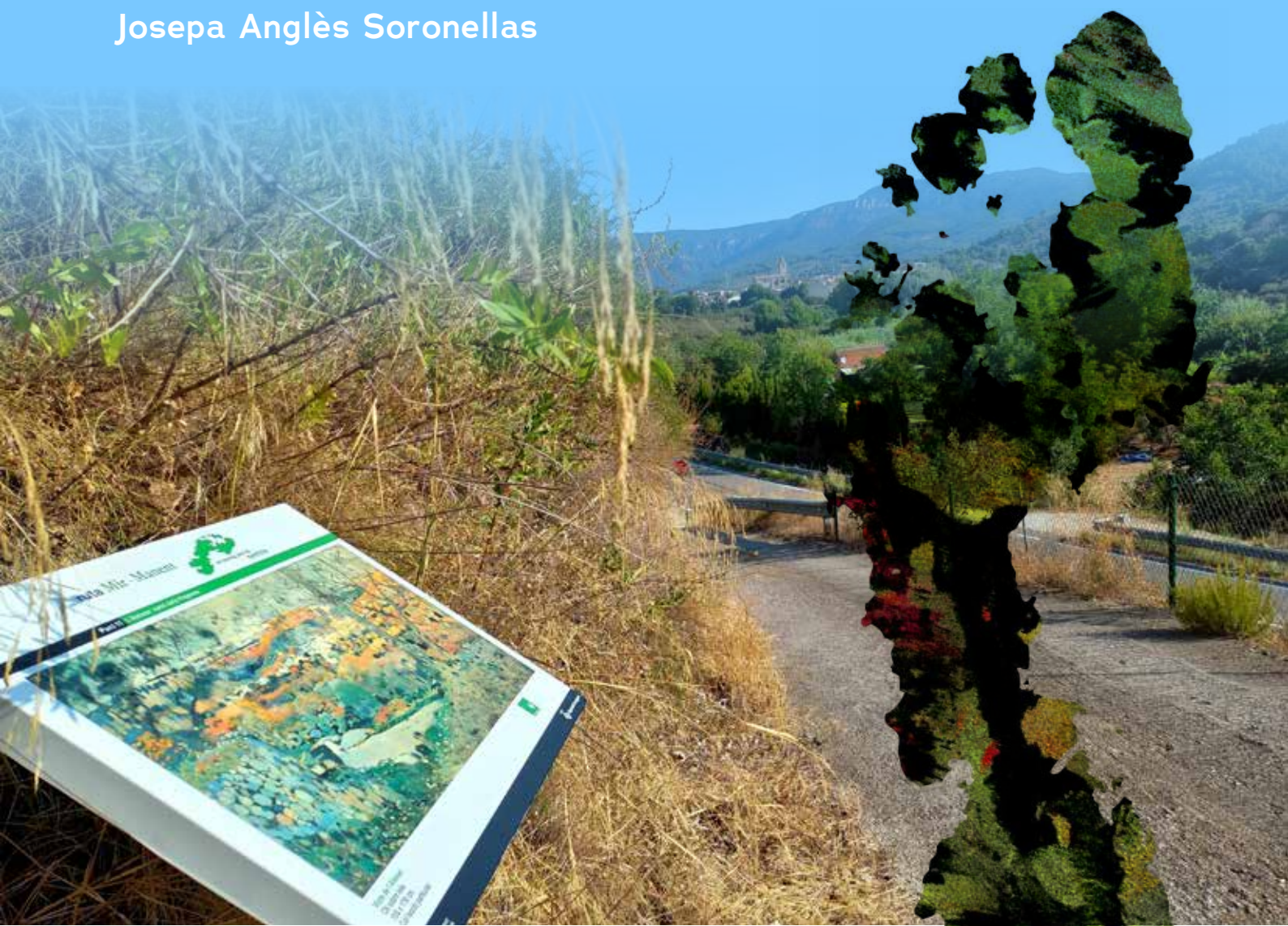

UNIVERSITAT
ROVIRA i VIRGILI

Rutes literàries i patrimonialització

Estudi de la ruta pictoricoliterària Mir/Manent

Josepa Anglès Soronellas

UNIVERSITAT ROVIRA i VIRGILI

TESI DOCTORAL

**Rutes literàries i patrimonialització.
Estudi de la ruta pictoricoliterària Mir/Manent**

Josepa Anglès Soronellas

Dirigida per la Dra. M. del Carme Oriol Carazo i el Dr. Magí Sunyer Molné

Departament de Filologia Catalana

Tarragona, 2023

Faig constar dels directors

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

FAIG CONSTAR que aquest treball titulat "Rutes literàries i patrimonialització. Estudi de la ruta pictoricoliterària Mir/Manent", que presenta Josepa Anglès Soronellas per a l'obtenció del títol de Doctor, ha estat realitzat sota la meua direcció al Departament de Filologia Catalana d'aquesta universitat.

El/s director/s de la tesi doctoral

MAGI
SUNYER I
MOLNE - DNI
39654889Z

Digitally signed
by MAGI SUNYER
I MOLNE - DNI
39654889Z
Date: 2023.04.24
20:52:05 +02'00'

Maria Del
Carme Oriol
Carazo - DNI
40909268L
(TCAT)

Firmado
digitalmente por
Maria Del Carme
Oriol Carazo - DNI
40909268L (TCAT)
Fecha: 2023.04.24
18:58:08 +02'00'

C'est dans les murs
Que sont les portes
Par où l'on peut entrer

Et par l'une
Arriver.

Jean Dubuffet (1901-1985)

A la memòria dels meus pares, Anton Anglès Alberich (L'Aleixar, 1927-2009) i Josefina Soronellas Crusat (L'Aleixar, 1929-2019), i a ma germana Tuni, la meva família: una gran sort del viure!

Als amics vius o en el record, l'altra gran sort del viure!

A l'Aleixar, el meu poble, des d'on he volgut ser al món.

A les víctimes individuals i col·lectives que, en nom dels ressorts de la civilització, són marginades, en el grau que sigui, pel que són, pensen, senten, creuen o volen.

A Teresa Miquel i Pàmies (Reus, 1900-1988) mestra de català

A Marià Manent i Cisa i a Joaquim Mir i Trinxet en el 125è i 150è aniversari del seu naixement.

A totes aquelles persones i institucions, sortosament moltes i diverses, que, des de l'inici de l'inici del camí que aquí acabo, m'han ajudat a deixar una mica més oberta aquesta porta als vents del món.

Agraïments

Als Drs. Magí Sunyer i Carme Oriol rectors generosos d'aquest treball i, en el record, al Dr. Josep M. Pujol (1947-2012) per un intent llunyà que no va quallar.

A la Càtedra Josep-Anton Baixeras Sastre i a la Fundació Privada Mútua Catalana.

A la família Manent-Segimon i, especialment, a Jordi Manent i Tomàs.

A Josep Mir Estalella

A Carmen López Sáez-Benito, la meua mirada sobre mots estrangers; al Dr. Joan-Manuel Ferrer Gener, el meu socors informàtic, i, a ambdós, per ser-hi sempre, des de sempre i amatents a tot, igual com l'Eugènia Bonet Jové, l'Anna Gispert Magarolas i la Gemma Alegria Folch.

Als Drs. Llorenç Soldevila (1950-2022), Francesca Uccella, Eduard Juncosa, Teresa Camps, Marta Badia, Joan Ferrer, Josie Paris i Marcelino Jiménez per ajudes, complicitats i consells altruistes.

A Maria Bonet i Vicent Sanahuja per regalar-me els seus coneixements en publicitat i literatura japonesa.

A Valeria Russo, dissenyadora gràfica, per la seva professionalitat i complicitat.

A Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, junta, associats i, en especial, a la Dra. Mireia Munmany, directora de projectes.

Al personal de la Xarxa de Biblioteques Públiques de Catalunya, de la Biblioteca del Centre de Lectura de Reus i del CRAI de la URV per la seva professionalitat i més que bona disposició, sobretot, en temps de pandèmia.

Al Gremi d'Editors de Catalunya, Editorial Castellnou, Editorial Cruïlla, Editorial Text La Galera, Magda Alberich, Júlia Albiol, Montse Bové, Quim Coll, Albert Ferré, Carmina Llaurador, Marc Llaurador, Adela Nolla i Mònica Reguant per facilitar-me la tasca de constatar la presència de Marià Manent en els llibres de text d'ensenyament obligatori.

A Pilar Alberich, Joan Chavarría, Helena Del Olmo, Rosa M. Domenech, Lluïsa Figuerola, Magda Mariné, Francesc Serra, Xavier Suñé i Júlia Vilà per ajuts puntuals, nogensmenys importants.

Als de casa, especialment a la Tuni, ma germana, sempre incondicional.

I als amics, família, filloles, besfillols i companys per tant de temps que, dedicat a aquest treball, no hem pogut compartir.

Resum

Les rutes literàries són, a casa nostra, una fórmula vigent de patrimonialització literària i, si, d'una banda, la seva presència a la societat és notòria i dinàmica i la literatura teòrica tracta abundantment alguns elements fonamentals que les constitueixen, de l'altra, abordar en un treball les seves característiques a partir de l'anàlisi de rutes dels territoris de parla catalana, descriure'n un procés de patrimonialització i objectivar els actius que la literatura, en aquest format, aporta és un terreny poc explorat.

Aquest treball consta de tres apartats diferenciats però interrelacionats. El primer, refereix el patrimoni cultural i el literari com a marc en el qual s'inscriuen les eines contemporànies de patrimonialització literària; les detalla, posa l'accent en les rutes literàries, dona notícia, com a exemple, de les d'un àmbit geogràfic concret i tracta l'empara legal del patrimoni literari. El segon, d'una banda, ofereix una panoràmica que inclou el valor significatiu que hi tenen la mirada, el ritme del passeig, l'excursionisme —pel valor simbòlic que té en la identitat catalana el vincle de la muntanya amb la literatura—, el turisme, els antecedents de les rutes literàries i els seus precedents en general i a casa nostra en particular. De l'altra, caracteritza els elements constituents d'una ruta literària des de la praxi, a partir de l'anàlisi de rutes existents en els territoris de parla catalana, i, alhora, presenta els resultats d'aquestes anàlisis com a indicadors d'experiència per a les decisions que proposa de prendre a l'hora de generar noves rutes. El tercer apartat refereix l'estudi de cas, la ruta pictoricoliterària dedicada al poeta, memorialista, crític i traductor Marià Manent i Cisa (Barcelona, 1898-1988) i al pintor paisatgista Joaquim Mir i Trinxet (Barcelona, 1873-1940) que circula per l'Aleixar i Maspujols, dos petits pobles catalans al Camp de Tarragona, als quals ambdós autors van estar vinculats en períodes significatius de la seva producció artística durant el segle XX i on la ruta se significa com a únic producte turístic en un territori erm d'aquest tipus d'iniciatives. Refereix el tot de la ruta fent una ressenya dels autors titulars i descrivint-ne la pervivència, l'obra d'ambdós que la configura, el territori que l'acull, els formats, el procés de patrimonialització i, finalment, objectiva els actius que, fruit de l'impacte social de la recerca, ha generat la seva creació, implementació i explotació.

La tesi permet donar, des de la praxi, les característiques de les rutes literàries i objectivar els actius que aquest format aporta a la pròpia literatura, als autors titulars de la ruta i al territori per on circula l'itinerari.

Resumen

Las rutas literarias son, en la sociedad catalana, una fórmula vigente de patrimonialización literaria y si, de una parte su presencia en la sociedad es notoria y dinámica y la literatura teórica trata abundantemente algunos de sus elementos fundamentales, de otra abordar en un trabajo sus características a partir del análisis de rutas de los territorios de habla catalana, describir el proceso de patrimonialización de una y objetivar los activos que la literatura, en este formato, suma a la propia literatura, a los autores titulares de ruta y al territorio por donde circula el itinerario, es un terreno poco explorado.

Este trabajo consta de tres apartados diferentes pero interrelacionados. El primero, se refiere al patrimonio cultural y literario como marco en el cual se inscriben las fórmulas contemporáneas de patrimonialización literaria: las detalla, pone el acento en las rutas literarias, da noticia, a modo de ejemplo, de las de un ámbito geográfico concreto y trata el amparo legal del patrimonio literario. El segundo, de una parte, ofrece una panorámica que incluye el valor significativo de la mirada, el ritmo del paseo, el excursionismo —por el valor simbólico que la relación de la literatura con la montaña tiene en la identidad catalana—, el turismo, los antecedentes de las rutas literarias y sus precedentes en general y en Cataluña en particular. De la otra, caracteriza los elementos que constituyen una ruta literaria desde la praxis, a partir del análisis de rutas existentes en los territorios de habla catalana, y, a la vez, presenta los resultados de estos análisis como indicadores de experiencia para las decisiones que propone que se tomen en el momento de elaborar nuevas rutas. El tercer apartado se refiere al estudio de caso: la ruta pictórico-literaria dedicada al poeta, memorialista, crítico y traductor Marià Manent i Cisa (Barcelona, 1898-1988) y al pintor paisajista Joaquim Mir i Trinxet (Barcelona, 1873-1940) que circula por l'Aleixar i Maspujols, dos pequeños pueblos catalanes del Camp de Tarragona, a los cuales estuvieron vinculados estos autores en periodos significativos de su producción artística durante el siglo XX y en los cuales la ruta se significa como único producto turístico en un territorio yermo de este tipo de iniciativas. Se describe el todo de la ruta haciendo una reseña de los autores titulares y describiendo su pervivencia, la obra de ambos que la configura, el territorio que la acoge, sus formatos, el proceso de patrimonialización y, finalmente, objetiva los activos que, fruto del impacto social de la investigación, ha generado.

La tesis permite dar, desde la praxis, las características de las rutas literarias y objetivar los activos que este formato suma a la propia literatura, a los autores titulares de la ruta y al territorio por donde circula el itinerario.

Abstract

In our country, literary walking tours are currently being used to consolidate literature as a part of our cultural heritage. However, although these tours are well known and dynamic, and there is a great deal of theoretical literature on some of their fundamental features, little work has been done on the walking tours on offer in the Catalan-speaking territories, the process of consolidating literature as cultural heritage and the usefulness of this approach to literature.

This work consists of three distinct but interrelated sections. The first discusses cultural and literary heritage as the framework in which the contemporary tools for consolidating literature as a cultural asset are inscribed; it lists them, focuses on literary walking tours, gives examples from a particular geographical area and analyses the legislation on literary heritage. The second gives an overview of the significance of the gaze, the rhythm of the walk, the association with hiking – because of the symbolic value of the link between mountain and literature in Catalan identity –, sightseeing, the precursors to literary walking tours and other precedents in general and here in Catalonia. It also describes the features of a literary walking tour by analysing existing routes in Catalan-speaking territories and, at the same time, reporting the results of this analysis as indicators on which to base proposals for new routes. The third section is a case study of the pictorial-literary walking tour dedicated to the poet, memorialist, critic and translator Marià Manent i Cisa (Barcelona, 1898-1988) and the landscape painter Joaquim Mir i Trinxet (Barcelona, 1873-1940) in L'Aleixar and Maspujols, two small Catalan towns in the Camp de Tarragona where both authors spent significant amounts of time during their period of artistic production in the 20th century and where the route represents the only product for tourists in an area otherwise barren of this type of initiative. It discusses the tour as a whole by focusing on the life of the two authors, their work, the local region, the formats, the process of consolidating their work as a part of cultural heritage and, finally, the assets that have been generated.

From a practical viewpoint, the thesis describes the features of literary walking tours and lists the advantages of this format for literature itself, the authors who give their names to the tour and the region in which the tour takes place.

Índex

1. Introducció	13
1.1 Consideracions prèvies	13
1.1.1 De necessitats humanes de sempre	13
1.1.2 De necessitats humanes actuals	14
1.2 Motivació personal i justificació de l'estudi: un tot	15
1.3 Objectius	17
1.4 Metodologia	18
2. El patrimoni literari	23
2.1 De patrimoni, patrimonialització, patrimoni cultural i patrimoni literari	23
2.2 Eines contemporànies de patrimonialització literària	28
2.3 Empara del patrimoni literari	41
3. Les rutes literàries	50
3.1 Mirades i antecedents	50
3.2 Rutes literàries: precedents, inicis i un incís d'actualitat	75
3.3 Sobre el concepte de ruta literària	81
3.3.1 Denominació de la gènesi, l'autoria i els usuaris d'una ruta literària	88
3.4 Elements constituents d'una ruta literària. Descripció i anàlisi	95
3.4.1 L'assignació de nom o marca a una ruta literària	100
3.4.2 La marca d'una ruta literària i l'autoria dels seus textos	102
3.4.3 El contingut d'una ruta literària	105
3.4.4 Els llocs literaris, les superposicions espacials i el temps en una ruta literària	110
3.4.4.1 Rutes literàries i territori català	122
3.4.5 Suports a una ruta literària: guiatge, senyalització, TIC i altres	127

3.4.5.1 Tipus de guiatge en rutes del territori català	137
3.4.6 Empara d'una ruta literària: organismes, entitats, persones	138
3.4.6.1 Empara de rutes literàries del territori català	139
3.4.7 Usuaris d'una ruta literària	141
3.4.7.1 Usuaris de rutes literàries del territori català	143
4. Descripció d'una ruta i dels actius que genera	146
4.1 Descripció	146
4.1.1 Els autors titulars de la ruta	148
4.1.1.1 Marià Manent i Cisa	149
4.1.1.2 Joaquim Mir i Trinxet	157
4.1.1.3 Pervivència dels autors i de la seva obra	161
4.1.2 Obra de Marià Manent i Joaquim Mir que constitueix la ruta	181
4.1.3 El territori per on circula la ruta: paisatge, municipis i societat	191
4.1.4 Contingut i formats de la ruta	198
4.1.5 Implementació i cronologia	203
4.1.5.1 Cronologia. Precedents necessaris	204
4.1.5.2 Cronologia. Materialització i desenvolupament	206
4.1.6 Autoria, guiatge i impuls	217
4.2 Descripció d'actius: impacte social de la recerca	218
4.2.1 Actius generats per la creació de la ruta	219
4.2.1.1 Efectes en el grau de patrimonialització dels autors	219
4.2.1.2 Generació o increment de sinergies	222
4.2.1.3 Inversions	225

4.2.1.4 Recepció i difusió	227
4.2.1.5 Turistificació	228
4.2.1.6 Efectes consegüents en altres àmbits geogràfics	229
4.2.2 Actius generats per la implementació de la ruta	230
4.2.2.1 Serveis d'atenció als visitants	230
4.2.2.2 Nous usos i nous significats dels espais públics	231
4.2.2.3 Medi ambient i sostenibilitat	232
4.2.3 Actius generats per l'explotació de la ruta	235
4.2.3.1 Descoberta del patrimoni i altres efectes locals	235
4.2.3.2 Accessos i transports	237
4.2.3.3 Activitat laboral i fórmules de treball	238
4.2.3.4 Manteniment i adequació de vies públiques	239
4.2.3.5 Visitants	240
4.2.3.6 Pràctiques de vida saludable	242
4.2.3.7 Regalar experiències	244
4.2.3.8 Turisme experiencial	245
4.2.3.9 Educació	246
4.2.3.10 Normalització lingüística i aprenentatge de català per estrangers	248
4.2.3.11 Mercat immobiliari: segona residència	249
5. Conclusions	251
6. Referències bibliogràfiques	255
7. Annexos	300
7.1 Documents	300
7.2 Entrevistes	314

1. Introducció

1.1 Consideracions prèvies

Sigui quan sigui que la mirada d'algú s'interessi pel tema al qual està dedicat aquest treball d'investigació defensat a inicis de la segona dècada del segle XXI, és segur que, si té una mínima experiència com a receptor, impulsor o emissor d'esdeveniments relacionats amb el patrimoni literari, sabrà que en llegir qualsevol programa d'actes i/o activitats previstes per a aquest tipus d'efemèrides, al costat de conferències, taules rodones, ponències, lectures en veu alta, dinamitzacions de clubs de lectura, etc. hi haurà, sempre o quasi sempre, una ruta literària.

Aquesta seguretat, però, no ve d'antic. I és que el fet que hagi esdevingut natural, normal i es consideri necessari programar rutes literàries en aquests tipus de celebracions és encara una mitja novetat o una modernitat ja que fa algunes dècades ni es contemplava. Si més no a Catalunya.

Com tampoc no existia el volum que es dona ara, sempre en augment, d'oferta de rutes literàries i de tot tipus arreu del territori. Altra cosa és la continuïtat, l'estabilitat i l'assentament en el temps d'aquesta oferta, però el disseny de rutes literàries és una pràctica freqüent i constant, excepte —possiblement— en temps de pandèmia, cosa que caldrà analitzar en el futur.

1.1.1 De necessitats humanes de sempre

La necessitat humana de tornar o de voler tornar a un indret que per ell mateix o per les vivències que ens hi han succeït, ens ha colpit, ens ha impressionat o se'ns ha imposat per damunt de qualsevol consideració de la raó és innegable i podríem afirmar que, majoritàriament, ens afecta o ens ha afectat a tots com a humans que som.

Val a dir que l'afirmació suara esmentada de "se'ns ha imposat per damunt de qualsevol consideració de la raó", prové de Wystan Hugh Auden (1907-1973) qui, seguint al seu torn Samuel Taylor Coleridge (1772-1834), afirmava que "els éssers sagrats o els esdeveniments sagrats o els paisatges sagrats se'ns imposen, no els triem nosaltres, se'ns imposen per damunt de qualsevol consideració de la raó" (Susanna 1986: 108).

I és que retornar a un lloc és recuperar la vivència, la impressió; és reviure allò que ens havia deixat empremta íntima en la memòria com a record i/o en la sensibilitat com a emoció. Ho explica d'una manera molt clara el poeta nord-americà Archibald MacLeish (1892-1982) quan escriu els versos que traduïts per Marià Manent diuen: "No se'n va pas el temps: / al seu indret s'arrapa" (Manent 1981: 66). I si la pròpia evolució o l'acció dels humans no han alterat significativament l'indret, així ens restarà fins sempre mentre record i/o emoció també pervisquin

en nosaltres i en la nostra memòria. Altrament, s'haurà acabat, com el mateix MacLeish conclou amb els versos: "Mes ai, el cabell bru / i el resplendor a la cara! / Quan fou? En qui viatge?" (Manent 1981: 66).

Una cosa semblant ens passa o ens pot passar quan llegim obres literàries. Sempre hi ha aquell vers, aquell paràgraf, aquell fragment que necessitem rellegir, recuperar, reviure, sigui remirant quan n'estem fent la lectura sigui quan, acabada, el viure ens porta a situacions que ens demanen aquest retorn i rebusquem, mig esperitats, per les lleixes els llibres i després, per les pàgines i els paràgrafs, els mots fins a trobar-lo.

Si escrivim¹ això és a propòsit del tema al qual dediquem el nostre treball d'investigació: les rutes literàries. Perquè participar en una ruta és, si es coneix autor i obra, tenir la voluntat d'immergir-se en un lloc que ha inspirat l'un per crear l'altra i que permet al visitant no solament de retornar sinó especialment d'aprofundir, específicament mirant-ho, en allò que l'havia colpit d'un vers, d'una trama, o fins i tot de la vida de l'autor en llegir-ne l'obra.

I encara més, fins i tot en l'extrem oposat del que acabem d'explicitar, si no es coneix ni autor ni obra i es participa en una ruta, pot ser que l'itinerari ens porti a descobrir indrets, obres i autories que ens impulsin a fer-los confiança, gràcies al tast que n'hàgim fet, i se'ns acabi imposant la necessitat de conèixer-los també llegint-los.

Perquè una ruta és una eina, deixin-me escriure en aquesta part introductòria del treball d'investigació, potentíssima de patrimonialització literària que permet als usuaris conèixer *in situ* i mirar els indrets que han impressionat els autors d'una obra literària, que han influït en el seu contingut i que han impactat els seus lectors. O, fins i tot a l'inrevés, que partint del lloc i del treball de patrimonialització s'ha imposat tant als visitants que s'han vist abocats a la necessitat de llegir aquella obra que fins llavors desconeixien o a aprofundir en el coneixement del seu autor.

En resum, el fonament d'una ruta literària no deixa de sorgir d'aquesta necessitat tan humana de retornar a un lloc que ens és especial i únic per les nostres vivències o que necessitem descobrir a causa de les nostres lectures que, no ho oblidem, també són vivències. O senzillament de les ganes de sucumbir a propostes que ens resulten atractives de descobrir.

I això, es miri com es miri, sempre és un plus al meravellós i transcendental acte de llegir o de rellegir. Si s'ofereix i es rep a consciència, és clar.

1.1.2 De necessitats humanes actuals

Encara seguint el fil del que hem explicitat en el punt anterior, no podem deixar de fer notar que en els temps actuals, en la contemporaneïtat, sembla que tot allò que sigui conèixer, aprendre,

¹ Utilitzem la primera persona del plural.

il·lustrar-se, saber, aprehendre, etc. ha de passar necessàriament per una experiència viscuda directament o coneguda a través d'una trama de vida real o fictícia en la qual hom es pot veure reflectit o identificat.

Tot són, o sembla que no puguin ser altra cosa, experiències. Així ens ho proposa la publicitat; així ens ho proposa el turisme perquè, com afirma Octavi Bono (2019), “les noves generacions pensen més en el fer que en el tenir”;² així ens ho proposa l'aprenentatge a les nostres aules d'educació que té molt de vivenciat i de treball per projectes; així com el món dels negocis quan, per exemple, l'assistència al Mobile World Congress és considerada, pels organitzadors, una experiència; així ens ho proposa el món de l'art pictòric amb exposicions d'art digital, anomenades d'art immersiu, que se't presenten com l'experiència d'entrar dins de l'obra de Klimt, de Van Gogh, de Monet encara que no puguis contemplar-ne cap obra original, o l'art musical que a l'audició d'un concert hi suma l'experiència tecnològica de contemplar, alhora, l'interior dels instruments que l'executen; o el món de la restauració quan se't proposa de fer una calçotada, no ja com un àpat al camp sinó fent un passeig previ amb tartana o carro per camins i viaranys, o de l'enologia que per fer un tast de vins, suma a ampolles i copes en una taula, un passeig per les vinyes amb música en viu, etc. i així es rep no només vivint-ho sinó també transcendentalitzant-ho per la necessitat d'immortalitzar-ho amb imatges —autofotos fetes a tota hora, lloc i moment o fotoreclams— no com a record d'un fet sinó associades al mer acte de fer festa i que després, amb pruija, són difoses a la xarxa. En fi, tot ha de ser vivència, viscut, experimentat, experiència.

Per tant, entenem que les rutes literàries, com a experiències viscudes que són i que permeten sumar a l'acte personal, profund, solitari, únic i intransferible de llegir literatura l'experiència de viure-la, de mirar-la, de sentir-la, etc., esdevenen eines de patrimonialització literària sòlides que ajuden a conformar la presència de la vella i ancestral literatura en el viure trepidant i dinàmic de la societat contemporània.

1.2. Motivació personal i justificació de l'estudi: un tot

Estimem la literatura i li hem dedicat, junt amb la llengua, la nostra vida professional docent i iniciatives diverses pels camins de la creativitat. Estimem, també, el lloc on hem nascut i on hem decidit de viure i des d'on ser al món: l'Aleixar, un petit poble del Baix Camp, al Camp de Tarragona, a la societat i a la història del qual hem destinat i destinem molts esforços de tot tipus i també publicacions de caire divers.

² La idea que exposem recull la d'una intervenció pública feta per Octavi Bono, director general de Turisme de la Generalitat de Catalunya (2016-2021), intitulada “Aproximació al sistema turístic català: reptes, estratègia i governança” celebrada a la Cambra Oficial de Comerç, Indústria, Serveis i Navegació de Tarragona a Tarragona el 29 de març de 2019 a la qual vam assistir.

D'aquestes raons de vida, en prové, des de fa trenta anys i escaig, una dedicació específica al valuós patrimoni artístic que ha sorgit en el municipi aleixarenc i que ens ha portat a elaborar una ruta literària i pictòrica perquè el seu paisatge, junt amb el del poble veí de Maspujols i el fons natural de la serra de la Mussara a les Muntanyes de Prades, ho permet. Aquest treball, l'hem fet amb el convenciment que l'art i, específicament, els vincles literaris i pictòrics no solament atorguen valor simbòlic i identitari a un territori sinó que hi poden sumar actius de caire múltiple, cosa que pot suposar futur per al seu desenvolupament sociocultural i econòmic amb el valor afegit que això té en tractar-se del medi rural.

A aquest objectiu, doncs, hem adreçat els darrers estudis previs a aquesta investigació i en obtenir, el 2015, el títol del Màster en Estudis Superiors en Llengua, Literatura i Cultura Catalanes a la Universitat Rovira i Virgili (URV) precisament amb el treball intítulat "Aproximació a una tipologia de rutes literàries", hem optat per aprofundir en aquest camp del coneixement, completar la nostra formació acadèmica cursant el doctorat en el Programa de Doctorat en Estudis Humanístics de la URV i defensar aquesta tesi doctoral.

Altres factors significatius en consonància amb els nostres objectius són el fet de formar part, durant el període 2015-2019, del projecte Xarxa d'Innovació "Geografies literàries 3.0" reconegut pel Servei de Formació Permanent i Innovació Educativa de la Universitat de València i integrat per docents universitaris i de secundària dels territoris de parla catalana i d'esser-ne membre extern col·laborador des de 2020. També el fet de formar part, des de 2018, de la junta d'Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, entitat de referència en els territoris de parla catalana, cosa que ens acosta a la praxis de la gestió del patrimoni literari, i en ell de les rutes literàries, per als mons cultural, turístic i educatiu.

Aquest estudi forma part de la investigació del grup Identitat Nacional i de Gènere a la Literatura Catalana, de la Universitat Rovira i Virgili, i del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), consolidat (2021 SGR 00150), de l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya. Està emmarcat en l'àmbit de la literatura i ubicat en el Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili. Gira a l'entorn de dos eixos paral·lels: analitzar i fixar les característiques de la literatura quan es manifesta en forma de ruta literària i descriure'n el procés de patrimonialització i els actius que aquesta literatura, en el nostre exemple de cas junt amb pintura, suma a la pròpia literatura, als seus autors i al territori per on circula l'itinerari.

Tot plegat es proposa ser el colofó de la presència, des de sempre en el lloc on hem nascut i vivim i, doncs, en la nostra vida quotidiana, de la figura i obra de l'escriptor Marià Manent (Barcelona, 1898-1988) i del pintor Joaquim Mir (Barcelona, 1873-1940). També, de la redescoberta d'aquests autors en els nostres anys d'universitat i de la consegüent necessitat, en

primer lloc, d'aprofundir en aquesta coneixença i, en segon lloc, de compartir-la amb el món local propi en forma de ruta. Tot dut a terme amb la voluntat d'incrementar-hi la consciència d'identitat artística, el desenvolupament sociocultural i econòmic i el futur. I encara, amb l'objectiu que es puguin arribar a visualitzar, com a vasos comunicants, aquests vincles artístics posats en valor i els que se'n puguin derivar en l'àmbit nacional i internacional.

Aquest procés el presideix, a manera de divisa, allò que va escriure William Butler Yeats (1865-1939) i que ens acompanya des que ho vàrem conèixer: "El localisme no és sinó el guant que ens posem per a abastar l'univers". Es materialitza en la publicació del llibre *Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Itinerari a l'Aleixar i Maspujols amb l'obra de Joaquim Mir i Marià Manent* (Anglès, 2006), editat per la Diputació de Tarragona, que es fonamenta en el treball de camp iniciat a finals dels anys vuitanta del segle XX i en la posterior implementació de la ruta coneguda amb el mateix títol i el subtítol "Ruta pictoricoliterària Mir-Manent" que genera activitats, coneixement en múltiples formats i aquest treball en el redactat del qual, ens referirem a la publicació com *Un passeig...* i a la ruta com a Ruta Mir/Manent.³

1.3 Objectius

Gran part del patrimoni que genera la literatura és intangible i, per tant, la seva visibilització com a tal és, per comparació amb el patrimoni artístic tangible —arquitectura, pintura, escultura, fotografia, etc.—, d'evidència més difícil de constatar. Havent observat que, fins i tot quan hom es refereix al patrimoni cultural en general és poc freqüent que d'entrada es faci esment a la literatura, hem emprès la realització d'aquest treball dedicat a les rutes literàries que, *per se*, propicien la visibilització de la literatura.

Els objectius que ens hem proposat són els següents:

1. Referir els antecedents generals i en clau pròpia catalana de les rutes literàries pel vincle de la literatura amb el territori i el seu efecte consegüent en l'excursionisme i el turisme.
2. Exemplificar, mitjançant experiències sorgides en àmbits geogràfics diferents i en les quals el fet literari hi té presència però no protagonisme, el que considerem antecedents graduals de les rutes literàries.
3. Referir el naixement de les rutes literàries en general, que són precedent de les catalanes en particular, i l'inici i els agents impulsors de les rutes literàries educatives i les rutes literàries divulgatives a Catalunya.

³ Tanmateix quan ens referim a la Ruta Mir/Manent com associada a Espais Escrits emprem, com fem amb la resta de rutes associades a aquesta entitat o amb altres rutes que esmentem en el treball, la seva denominació completa i entre cometes. En aquest cas, "Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent".

4. Donar mostra de definicions existents de ruta literària, de denominacions del procés que porta a la seva gènesi i de la seva autoria i elaborar les nostres propostes.

5. Caracteritzar una ruta literària a partir de l'anàlisi de rutes existents els resultats de la qual aportin conclusions des de la praxi que, com a indicadors d'experiència i punt de partida, ajudin a prendre aquelles decisions que calen per elaborar-ne de noves.

6. Explicitar les conclusions d'aquesta anàlisi referides als criteris d'assignació de nom o marca a una ruta, al grau de relació entre el nom o marca i l'autoria dels textos que la constitueixen, al contingut substancial com el nombre de textos que la conformen, si pertanyen a una obra o a més d'una i els gèneres literaris que contempla, al tipus de guiatge i de suports, al tipus d'empara, als usuaris a qui s'adreça i si hi consta o no l'autoria.

7. Conèixer, a partir de la mateixa anàlisi, altres aspectes de les rutes de casa nostra que aportin informació de conjunt com el gènere dels autors titulars, els autors amb un major nombre de rutes i les rutes per territoris geogràfics segons demografia, entitat administrativa o identitat cultural i que permetin, també, ajudar a prendre les decisions que, en aquest sentit, calen en generar una ruta.

8. Tractar, des del pla teòric, factors essencials que porten a l'èxit d'una ruta, sigui en la seva gènesi sigui en la seva realització, com la mirada, el ritme de desplaçament, el temps, l'espai o lloc literari i el guiatge i els seus suports.

9. Assajar, mitjançant la praxi que aquest treball evidencia, un criteri d'anàlisi.

10. Descriure la ruta objecte d'anàlisi en tots els seus aspectes: figura, obra i pervivència dels autors titulars, territori i societat per on circula, contingut i formats, cronologia i vicissituds de la seva implementació i perfil de l'autoria, guiatge i impuls. En conjunt, descriure un procés de patrimonialització d'una ruta literària.

11. Objectivar els actius que la seva creació, implementació i explotació aporten a la literatura, als autors titulars de la ruta i al territori per on circula l'itinerari.

1.4 Metodologia

Quant als criteris metodològics, hem considerat necessari emprar, a més de bibliografia i hemerografia de temàtica específica del tema d'estudi, informacions provinents dels mitjans de comunicació (ràdio, televisió i publicacions periòdiques d'abast transversal), analitzar rutes literàries dels territoris de parla catalana i, singularment, la ruta que és objecte directe de la nostra investigació (Ruta Mir/Manent), recórrer a fons de documentació tant d'universitats com d'àmbit local o particulars, sol·licitar informació a organismes públics, consultar professionals del sector públic i privat i familiars de primer i segon grau dels autors titulars de la ruta, realitzar entrevistes a

professionals i especialistes en aspectes del tema d'estudi, fer treball de camp i cerques a la xarxa i, recórrer, quan ha estat necessari, a testimonis i a allò que es desprèn de la pròpia experiència.

Concretament, la consulta bibliogràfica, hemerogràfica i legislativa ha estat centrada, lògicament, en la literatura, que tractem de manera polièdrica (patrimoni literari, eines i agents actuals de patrimonialització literària, empara legal, història de la literatura, rutes literàries, autors, obres, cartografia literària, articles, treballs acadèmics, etc.); també, necessàriament, en el turisme, l'excursionisme i l'educació sense obviar el sentit de la vista que, per la mirada, ho presideix tot.

Els nostres autors de referència són, per al patrimoni i la patrimonialització, Josep Ballart i Jordi Juan, Llorenç Prats, Jean Davallon i Antonio Ariño; per a política cultural i empara legal Sara González, Marta Viñuales i Josep M. Castellet (1926-2014); per a la literatura en general i aspectes de rutes literàries en particular Magí Sunyer, Mireia Munmany, Alexandre Bataller, Llorenç Soldevila (1950-2022), Francesca Uccella, Anna Aguiló, Josep Maria Garcia-Fuentes, Carme Torrents, Llorenç Prats i M. Carme Montaner; per al turisme, José Antonio Donaire, John Urry (1946-2016), Jordi San Eugenio, Narcís Figueras i Jaume Salvat; per a l'excursionisme, Francesc Roma, Josep Iglésies (1902-1986) i Neus Aragonès i per al pur acte de caminar per un paisatge Rafael López-Monné.

Quant a la mirada que ens capacita per interpretar la realitat i per aprehendre el món, adduïm opinions d'autors clàssics com Bovicello (1250-1304) i contemporanis com Saul Leiter (1923-2013) i Josep M. Pujol (1947-2012). Encara amb la mirada i per al tema tractat, consultem del món del turisme, John Urry i José Antonio Donaire; de l'àmbit de la lectura i les biblioteques, Paul Holdengräber; de la filosofia, Íngrid Guardiola i Ferran Sáez; de l'estètica, Peter Krieger; de la sociologia, Colin Campbell; del patrimoni, Mariàngela Vilallonga; de la mirada del literat, Anna Aguiló; de la del lector, Lluís Duch (1936-2018) i de la del visitant, Maria Nunes.

Específicament per a la Ruta Mir/Manent, ens referim a la figura i obra de l'escriptor seguint Àlex Susanna, Jordi Marrugat, Sam Abrams i Enric Bou; a la del pintor, seguint Teresa Camps, Francesc Miralles i Francesc Fontbona i, per a objectivar la pervivència d'ambdós, recorrem al concepte de sants culturals de Marijan Dović i Jón Karl Helgason.

Hem accedit, també, a treballs inèdits. Sentim agraïment envers Llorenç Sodevila per haver-nos facilitat la consulta del document intitulat "Pautes per l'organització de rutes literàries" (2020) i envers Francesca Uccella per la tesi doctoral "Patrimonio literario e identidad. La valorización de lugares, paisajes y memoria compartida en Italia y Cataluña" (2016).

Hem emprat publicacions oficials de caire legislatiu i d'organismes públics catalans i estatals sobre paisatge i turisme i publicacions periòdiques de temàtica específica o d'informació general

d'abast nacional a local. També hem cercat informació en mitjans de comunicació audiovisuals com Catalunya Radio i, sobretot, TV3 i tant en noticiaris com en programes especialitzats.

Hem analitzat rutes literàries en moments diferents del desenvolupament del nostre treball sempre prenent com a univers d'estudi les associades a Espais Escrits. L'anàlisi ve motivada per la voluntat d'obtenir una imatge polièdrica de contingut i dinàmica en el temps que, a manera d'indicador d'experiència, doni resposta a aquelles preguntes que hom es pot fer en generar una ruta literària. El diacronisme, per la voluntat de contemplar factors que la pròpia evolució de la societat ha anat fixant, també per a les rutes literàries. En aquest sentit, no podem oblidar, com afirmava Sunyer (2015: 21) referint-se a la literatura vinculada al territori, que "fins a dates molt recents, no es va pensar que aquest material pogués tenir una utilització turística, pedagògica o simplement lúdica. No hi havia la idea que existís públic per a aquesta mena d'activitat". Quant a la tria del corpus analitzat, ve donat pel fet que entenem, també com Sunyer (2015: 26), que "la distinció entre les rutes associades a Espais Escrits i les que no ho estan no ha de marcar una empremta de qualitat". Tanmateix, tenim el convenciment, fonamentat en l'experiència, que el fet que una ruta hi estigui associada indica no solament un compromís com a soci i el pagament d'una quota sinó també una voluntat de persistència en el temps, de conformar, junt amb altres, una oferta acurada i de qualitat i, alhora, una bona disposició per mantenir-se en permanent actualització i adaptació a directrius avançades i a nous formats, factors tots significatius.

En el primer bloc de continguts analitzats hem pres com univers d'estudi les cinquanta-vuit rutes associades a Espais Escrits en data 22 de febrer de 2015. En el segon bloc, les setanta-dues rutes literàries associades en data 31 de maig de 2017. En el tercer bloc, les setanta-cinc rutes associades en data 30 de setembre de 2019 i, finalment, en el quart bloc, quaranta-set rutes —les que han respost a la nostra crida de les setanta-cinc associades— en data 10 de març de 2021.

La consulta de fons de documentació ha estat, sigui a la xarxa o sigui directament, diversa i puntual. A títol d'exemple, citem el Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona, l'Arxiu de Folklore del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, la fonoteca *Poemes amb la veu dels poetes i altres discos de vinil* del Corpus Literari Digital de la Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida, el fons Joaquim Mir dels Fons i col·leccions de la Biblioteca de Catalunya i el Fons de la Ruta Mir/Manent.

Hem sol·licitat informació, sigui sobre rutes literàries en general, sigui per a la Ruta Mir/Manent a organismes públics com l'Àrea de Cultura de la Diputació de Tarragona o la Secretaria/Intervenció dels ajuntaments de l'Aleixar, Maspujols i Viladrau i a organitzacions privades com la Fundació Jacint Verdaguer o la Fundació Josep Pla. Hem consultat professionals del sector públic i privat com serveis educatius de museus o gerents d'empreses i familiars directes de Mir i Manent.

Hem realitzat entrevistes a professionals del món de la publicitat i a viatgers empedreïts per indrets literaris, especialment el Japó, i hem fet treball de camp als municipis per on circula la ruta.

A la xarxa, hem fet consultes de diferents tipus com tesis doctorals en línia, documents com els Objectius de Desenvolupament Sostenible de les Nacions Unides o el Conveni Europeu del paisatge; portals web com els de la UNESCO, l'Organització Mundial de Turisme, el Mapa de Lletres del Departament de Cultura o el portal jurídic de la Generalitat de Catalunya; catàlegs de biblioteques públiques com ARGUS; bases de dades com Dialnet; repositoris com RACO de revistes catalanes amb accés obert; blogs com el d'Hosperience·Innovando en turismo experiencial o el del Voluntariat per la Llengua. També hi hem fet cerques, del tot transversals, que van de l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya a l'Institut d'Estadística de Catalunya, de rutes pictòriques en els territoris de parla catalana a exemples de turisme experiencial i a cartografia literària, sense oblidar, ans al contrari, vídeos a Youtube, tuits a Twitter, publicacions a Instagram o canals de missatgeria com Canal Telegram.

Específicament per a la pervivència dels autors, hem cercat informació dels àmbits institucional, editorial, museístic, mercantil d'art, acadèmic i social circumscrita als anys de vigència de la Ruta Mir/Manent. Els resultats d'aquesta cerca ens han permès aduir, segons s'escaigui, publicacions de l'administració i d'editorials en múltiples formats: edicions i reedicions d'obra, antologies, catàlegs d'exposicions, llibres de text, diccionaris específics, material educatiu de museus i obra de creació sobre la seva figura. I també, esmentar articles erudits i divulgatius i discografia digital. De l'àmbit acadèmic, hem pogut relacionar tesis doctorals defensades, treballs de fi de cicle, grau, i màster, tant de secundària com d'estudis superiors, i comunicacions en congressos. També la cerca ens han portat a deixar constància del ressò dels autors en els mitjans de comunicació, de la seva presència a la xarxa i de l'organització d'exposicions en galeries d'art. Igualment, hem pogut deixar constància de vies públiques, edificis, làpides i premis literaris que els estan dedicats, citar l'associació del seu nom a una marca de qualitat en productes o iniciatives comercials i donar notícia de la transferència de la seva obra a altres camps de l'art com la música, la pintura, el cant coral o la gastronomia. I, naturalment, fixar les rutes que els estan dedicades.

Per a l'anàlisi de la pervivència de Marià Manent en els llibres de text d'educació reglada obligatòria a secundària i postobligatòria a batxillerat, hem fet un seguiment dels de 4t d'ESO i de batxillerat que és quan els continguts contempnen la literatura en els seus períodes i moviments. Per a fixar el còrpus a analitzar, ens hem posat en contacte amb el Gremi d'Editors de Catalunya que ens ha facilitat la relació d'editorials associades que publiquen aquest tipus d'obres en data 8 de març de 2021. Hem analitzat directament el total de llibres publicats en les edicions vigents del període 2016-2020 gràcies als Seminaris de Llengua Catalana i Literatura de diversos instituts del

Camp de Tarragona que ens n'han facilitat la consulta i, en alguns casos, a editorials que ens els han tramès o que ens han permès l'accés al llibre digital. Quant als continguts que periòdicament prescriu el Departament per a l'“Antologia de poesia catalana” i l'“Antologia de poesia universal”, hem analitzat els documents del període 2006-2023.

Per a tenir coneixement de l'obra de Marià Manent musicada hem acudit a la pàgina web de la Societat General d'Autors i Editors (SGAE) que ens ha permès objectivar, en data 30 de desembre de 2022, el nombre d'obres de creació o traduïdes per l'autor que hi consten musicades i els seus compositors.

Quant a la descripció del territori per on circula la ruta, específicament el paisatge, els municipis i la societat aleixarenca i maspujolenca, l'hem feta a partir de bibliografia i hemerografia local, consultes a la xarxa sobre demografia, informació sol·licitada a centres educatius, entitats i persones, treball de camp, el fons documental de la ruta i el coneixement directe.

Per contextualitzar la ruta exemple de cas, hem detallat cronològicament, a partir de bibliografia, notícies de premsa, fons documental de la ruta i testimoniatge personal, els precedents necessaris per a poder objectivar d'on i com sorgeix. A continuació hem descrit, a grans trets, el context glocal en el qual s'ha inserit i, finalment, hem establert i relacionat, any a any, la cronologia d'aquelles accions i esdeveniments que han fet possible la materialització de la Ruta Mir/Manent i el seu desenvolupament des del seu inici amb la publicació *Un passeig...* el 2006 fins al final d'aquest treball el desembre de 2022. En definitiva, el seu procés de patrimonialització.

Finalment, hem estructurat la descripció d'actius que la ruta genera en tres àmbits: actius generats per la creació de la ruta, actius generats per la implementació de la ruta i actius generats per l'explotació de la ruta. I els hem descrit i objectivat fent consultes en fonts bibliogràfiques i documentals, estudis acadèmics, articles en mitjans de comunicació i en el fons de documentació de la ruta, sol·licitant informació a organismes públics d'àmbit general tarragoní i local, fent cerques a la xarxa, adduint testimoniages personals i referint la pròpia experiència.

2. El patrimoni literari

En aquest capítol inicial que emmarca el nostre treball, exposem, d'entrada i a grans trets, els conceptes de patrimoni, patrimonialització i patrimoni cultural i a continuació tractem, a manera d'estat de la qüestió, el concepte de patrimoni literari. Tot plegat constitueix el context en el qual sorgeixen i s'insereixen les rutes literàries.

Ens fixem, a continuació, en les eines contemporànies de patrimonialització literària. D'una banda, tractem les rutes literàries a les quals ens referim des de l'element constitutiu mínim: el lloc literari fins a les obres de cartografia literària més representatives de la nostra cultura que n'inventarien per acabar, com a exemple extrapolable a altres territoris d'aquí i d'arreu, amb bancs de recursos o inventaris de llocs literaris del nostre territori tarragoní. Tot seguit, tractem el concepte de ruta literària, a manera d'estat de la qüestió; donem, a títol d'exemple, fonts que relacionen rutes del territori tarragoní, puix que una recopilació de rutes d'abast territorial més ampli entenem que seria un propòsit inabastable, de rendibilitat molt baixa i de validesa temporal mínima, i acabem esmentant i ubicant en el temps aquelles rutes tarragonines que entenem que tenen voluntat de persistir com a oferta continuada pel fet que han estat publicades o s'han associat a entitats de patrimoni literari.

De l'altra, enumerem i glossem altres eines actuals de patrimonialització de format diferent com les càtedres de patrimoni literari existents, un projecte universitari d'innovació educativa que uneix geografia i literatura, una associació privada que aglutina cases-museu d'escriptor i rutes literàries dels territoris de parla catalana, diverses fundacions dedicades a la figura i obra d'un escriptor o més i una associació de perfil mixt que és el de vetllar per la figura i obra d'un escriptor i, alhora, patrimonialitzar literàriament i contemporània una comarca.

Finalment, esbossem, succintament, el marc legal que, des de les institucions públiques internacionals, estatals i catalanes, empara o constreny el patrimoni literari i, en ell, les rutes literàries.

2.1 De patrimoni, patrimonialització, patrimoni cultural i patrimoni literari

Afirma Jean Davallon (2014: 51) que la base del valor patrimonial "está en la mirada social, en el interés que una comunidad encuentra en un objeto. Un interés que entonces justifica que el grupo sienta la necesidad de quedárselo, conservarlo y preservarlo d'una manera u otra". Aquest procés social d'assignació de valor, d'elecció, de selecció, que és canviant i que fa que un simple bé o objecte sigui reconegut per una societat com a bé cultural en atorgar-li la categoria de patrimoni cultural, és conegut com a procés de patrimonialització i, com altres processos de representació i

legitimació, posseeix un caràcter ideològic puix que les activacions de determinats referents patrimonials estan íntimament vinculades al poder, a la identitat i als interessos comercials (Ramos, 2017). Partint, doncs, d'aquest fet afirmem —en paraules de Josep Ballart i Jordi Juan— que “nuestra sociedad moderna ha elaborado su propia versión de patrimonio colectivo, incluyendo bienes culturales y naturaleza, y presuponiendo la existencia de un patrimonio de toda la humanidad, hoy coincidimos que patrimonio —patrimonio histórico, patrimonio cultural y patrimonio natural— es una construcción cultural y como tal sujeta a cambios en función de circunstancias históricas y sociales” (Ballart i Juan 2001: 12).

Situant-nos ara en el patrimoni cultural i seguint Llorenç Prats, reiterem el fet que el patrimoni cultural és una invenció i una construcció social que es presenten com a complementàries en un procés del qual formen part, malgrat que es puguin donar situacions de tensió entre ambdues. Prats associa el procés d'invenció amb la capacitat de generar discursos sobre la realitat amb aspecte o aparença d'adquirir carta de naturalització i, per tant, associats amb el poder (no solament el polític); també associa la idea de construcció social amb els processos de legitimació, és a dir, d'assimilació social d'aquests discursos més o menys inalterats. Per tant, i si més no en el patrimoni cultural, cap invenció adquireix autoritat fins que no es legitima com a construcció social i cap construcció social es produeix espontàniament sense un discurs previ inventat (ja sigui en els seus elements, en la seva composició i/o en els seus significats) pel poder. I conclou que la noció de patrimoni cultural engloba tres processos distints, encara que en algun punt estiguin interrelacionats, que són de caràcter polític, econòmic i científic (Prats 1998: 115-116).

El poder polític és el que, a través dels òrgans de gestió pública que generen les lleis, defineixen els models i configuren el cànon, acaba dictaminant si una cosa ha de ser considerada o no patrimoni. El poder econòmic —en una societat com la nostra que es mesura pel consum— avalua el valor d'un bé per la capacitat de generar guanys, de crear riquesa. Quant al poder científic, cal partir de la base que sobre la ciència recau la màxima autoritat a partir d'un consens social generat per l'acadèmia, els mitjans de comunicació i el context cultural perquè la ciència “té la capacitat de donar explicacions als diversos elements de la construcció de la realitat, cosa que permet i justifica al mateix temps que la pràctica política utilitzi el suport objectiu dels científics socials en el moment de construir el patrimoni cultural” (Munmany 2017: 51).

Quant a la pràctica social que se segueix per aconseguir el reconeixement de patrimoni cultural, Antonio Ariño (2012: 210-211) la concreta en: “seleccionar determinados objetos del pasado (ya que el patrimonio no es coextensivo con la cultura o con la historia pasada, sino tan sólo con una parte de ellas, y transferirlos a un campo de valor o significación nuevo, que como

todo campo social tiene una estructura de relaciones y está sometido a procesos agónicos de negociación”. Cosa que porta a concloure que la construcció social del patrimoni cultural comporta, per tant, interpretació o mediació, selecció i negociació.

Arribant, finalment, al patrimoni específicament literari, en el qual s’inscriu el nostre treball, podem afirmar que cada vegada més va essent considerat un tipus de patrimoni al costat de, per exemple, l’arquitectònic, l’industrial o l’etnogràfic. Tanmateix, aquesta constatació, present amb naturalitat en el món acadèmic però no tant en l’administració, costa que acabi de quallar en la nostra societat. I és que el patrimoni immaterial, pel fet de ser-ho, té més dificultats a l’hora de ser reconegut, valorat o impulsat. Pensar, per exemple, que vincles d’autor o d’obra literària, per tant vincles tangibles però també intangibles del patrimoni, puguin esdevenir motor, referent o marca d’un territori i admetre que, fent-ne una gestió adequada, puguin aportar-li desenvolupament i futur, encara costa. També és cert que fer esment de ciutats literàries, geografies literàries, rutes literàries, cartografies literàries, atles literaris, etc., forma part, cada vegada amb més naturalitat, del dia a dia de la nostra societat i cada vegada assoleix més protagonisme en els àmbits de la cultura, el turisme i l’educació.

Amb tot, sempre es pot donar el cas en literatura, i ho deixem escrit seguint Mariàngela Vilallonga (2014), que un autor sigui inclòs en el cànon des de l’acadèmia o l’expertesa però no sigui conegut pel gran públic o que autors i obres molt acceptats pel públic no siguin presos en consideració per l’acadèmia (Munmany 2017: 51).

Tenint-ho, doncs, tot en compte i partint de la premissa que el patrimoni literari és un referent indispensable per a la configuració i la definició de l’imaginari col·lectiu d’una cultura (Aguiló 2011: 253), ens referim al concepte de patrimoni literari a manera d’estat de la qüestió. Ho fem seguint opinions sorgides els darrers anys i elaborades majoritàriament per professionals i/o estudiosos del patrimoni literari català que han gestionat o analitzat rutes literàries, l’ara per ara més novedós instrument de patrimonialització literària a casa nostra.

Anna Aguiló objectiva, d’entrada, els components tangibles que configuren l’obra d’un escriptor en els següents termes: “el llegat tangible d’un escriptor pot contenir la seva bibliografia, la biblioteca personal, els manuscrits, els mecanoscrits o els fitxers digitals que s’hagin conservat de la seva obra o del procés de redacció de la seva obra i, a més a més, tota la documentació (en formats i suports diversos: escrits, àudios, imatges, etc.) relacionada amb el seu món personal i laboral. També hi té cabuda tota la bibliografia i la documentació crítica sobre l’escriptor i la seva obra que s’hagi produït durant la seva vida i posteriorment”. En paral·lel, hi suma els intangibles inherents al llegat literari, o sigui, el patrimoni literari immaterial que “expressat amb la força simbòlica de les paraules, constitueix tot un món, els referents del qual són la realitat més propera

que l'engranatge complex i intransferible de la llengua pròpia construeix i mitifica". I finalment, descriu l'assoliment de valor patrimonial pel fet que "el procés d'identificació personal amb l'entorn, la història i el paisatge, que l'obra d'un escriptor construeix en l'imaginari dels seus lectors, es converteix en element vertebrador d'una identitat col·lectiva" (Aguiló 2011: 253).

Carme Torrents posa l'univers de l'escriptor (obra i llocs) en l'eix central del concepte de patrimoni literari:

inclou tot l'univers d'un escriptor, és a dir, allò que parla de l'autor en la seva vessant més humana i que ens ajuda a entendre el personatge i allò que pertany a l'àmbit creatiu i ens apropa a l'autor i a la comprensió de la seva obra. Aquest conjunt d'elements reals i simbòlics constitueixen el "patrimoni literari". El llegat literari d'un autor abasta des d'un lligall de manuscrits o mecanoscrits a la seva biblioteca; però també les cases on va viure, els llocs on va estudiar i el paisatge vinculat a la seva vida i tots aquells indrets reals o ficticis que es van convertir en escenari de la seva obra (Torrents 2014: 51).

Francesca Uccella (2017: 218) relaciona allò que pot ser susceptible de confegir el patrimoni literari i suma a obra i autor tot tipus d'institucions i el valor significatiu de la col·lectivitat. Descriu el patrimoni literari com "el conjunt d'elements, tant materials com immaterials, relatius a l'escriptura i a la literatura, entre els quals trobem, en primer lloc, el llibre, juntament amb el llegat d'escriptors i institucions relacionats amb la literatura: manuscrits, biblioteques, arxius, centres d'interpretació, cases-museu, obres literàries o objectes inherents a la vida dels autors, ja siguin canònics o no canònics, considerats com a representatius d'una determinada col·lectivitat". També es refereix a la part intangible d'un llegat literari com "tot el que es desprèn de l'escriptura, de la narració o del pensament d'un autor: les idees, els sentiments, les intuïcions que acompanyen la lectura i la meditació al voltant d'un text, i també els processos que s'originen en el mateix text o hi troben suport moral".

Mireia Munmany (2017: 159) conceptualitza el patrimoni literari a partir d'una teoria sistèmica, el (poli)sistema d'Itamar Even Zohar (1978) que permet tenir en ment, en tot moment, la complexitat d'aquest tipus de patrimoni i reconèixer-lo com a dinàmic i, per tant, viu i canviant en funció d'un espai i un temps concrets. I partint, precisament, del concepte de patrimoni entès com a procés apunta, fruit d'una mirada global i de factors com la qualitat i la permanència en el temps de l'obra literària, que "el patrimoni literari és el llegat literari que posseeix una societat, que li arriba del passat i és reconegut com a propi al si d'una comunitat, en sintonia amb els seus valors, que l'accepta, el reconeix com a seu i el transmet a les generacions futures en el millor estat possible"(Munmany 2017: 20). I precisa que el llegat literari que es transmet, el que es decideix estudiar, conservar i difondre, "és aquell que, gràcies a la manera com ha utilitzat el llenguatge i el

pensament que ha generat, ha despertat un interès comú a la societat, que ha fet possible que sobrevisqués al pas del temps” (Munmany 2017: 20).

Alexandre Bataller (2022: 74), des del vessant educatiu, posa l'accent en el potencial didàctic del patrimoni que relaciona molt especialment amb la càrrega emocional que conté i en la importància del lloc, de l'espai. Quant a la ruta literària, precisa que la capacitat d'emoció que desperta el text literari recordat en el lloc que li dona sentit aconseguix una empatia amb l'obra literària.

Adolf Piquer i Josep Marqués (2022: 95) posant l'accent en l'atracció del lloc, en el gir espacial i, apuntant que “la difusió que està adquirint el patrimoni literari a escala local i regional és significativa de la consolidació del gir espacial al qual es refereix la geocrítica,” conclouen, seguint Pérez i Grau (2016), que l'atracció del lloc permet crear en l'actualitat rutes literàries que no sols tenen un objectiu cultural immediat, sinó també turístic i educatiu.

I encara, tancant el cercle de manera simbòlica però que a la pràctica l'obre en el temps, transcrivim un fragment d'un text de Marià Manent intitulat “Guerau de Liost i el lèxic del Montseny” publicat a la *Revista de Catalunya* l'any 1938 que ja preconitza, per a casa nostra, un procés de patrimonialització literària de la casa d'un escriptor.⁴ Manent descriu allò que hom hi pot contemplar i vaticina la vivència que en pot néixer, cosa que no deix de ser també exemple d'allò que cal esperar d'un lloc literari i de les baules que conformen una ruta literària. Avui ho sabem i d'aquí que el citem:

Com la casa de Goethe a Weimar, com la de Keats a Hampstead o la d'Andersen a Odense, és possible que un dia la masia pairal de Guerau de Liost, a l'ombra del Matagalls, esdevingui un indret de romiatge literari. Els mobles foscos, les parets grises de la gran sala, el menjador (que recorda una mica els interiors de la Selva Negra), l'alegre galeria on treballava el poeta, amb els llibres, les cortinetes de quadres blaus i, en un vas, com si fos una flor, una banderola catalana, tot reflecteix la poderosa personalitat de Guerau de Liost, aquella curiosa harmonia d'austeritat i refinament, de franciscanisme i sibaritisme. En una visita recent, hem vist també la seva cambra sòbria, el vestit de vellut, esmolat pels brucs i les ginestes, la pallola que a l'estiu el protegia contra el sol fort de muntanya. Ens semblava veure'l encara, amb un brot de sàlvia a la boca, pels camins brodats d'aquells delicadíssims clavells de pastor que cantava en la seva “Nova lletania de les bones herbes”: Per refrigeri de la pell, / clavell de pastor plau-me, / rosa de marge o bé un cistell / de pomes de Sant Jaume. O el recordàvem passejant entre els freixes esvelts, els roures i els cedres que ell mateix havia plantat (Manent 1938: 425-426).

⁴ Manent va publicar aquest text tres vegades: la primera a la *Revista de Catalunya* l'any 1938; la segona a *Montseny: zodíac d'un paisatge* el 1948 i una tercera a *Poesia, llenguatge, forma* el 1973 (Vives, 2021). En deixem constància perquè, d'alguna manera i en aquella part del text que es refereix a patrimonialització literària, es pot inscriure, de manera primerenca, en el corrent que devia portar a l'aparició de “les primeres cases-museu catalanes, nascudes com a lloc de memòria d'un escriptor, que són la Museu Casa Verdaguier de Vil·la Joana a Vallvidrera, l'any 1963, i la Casa Museu Verdaguier de Folgueroles, l'any 1967” (Torrents 2007: 596).

Aquest fil que, partint del concepte de patrimoni i passant pel de patrimoni cultural arriba al de patrimoni literari i en ell al format de patrimonialització literària que se substancia en les rutes literàries, té la raó de ser, aquí, en el fet que ens permet posar l'accent en la condició patrimonial de la literatura, encara massa oblidada socialment com a tal, inscriure-hi les rutes literàries i, sobretot, donar solidesa, a manera d'estat de la qüestió, al canemàs en què se suporta la descripció d'un procés viu de patrimonialització literària que presentem en el capítol 4 d'aquest treball.

2.2 Eines contemporànies de patrimonialització literària

Entre les vinculacions sorgides per la relació entre literatura i territori, les rutes literàries són, a casa nostra, les de més recent sistematització i incorporació. A partir de finals del segle XIX, trobem biblioteques-museu o “cases santuari” de la literatura —en expressió de Carme Torrents (2007: 597)— que se signifiquen per l'activitat que s'hi ha desenvolupat. Més endavant, ja cap a mitjan segle XX, sorgeixen les cases d'escriptor, que esdevindran amb el temps casa-museu, i, en el darrer quart del mateix segle, centres de documentació i estudi de la figura i obra d'un autor. Uns i altres, junt amb arxius i biblioteques, conserven la part material, tangible, d'un llegat literari secular. Però és en les últimes dècades del segle XX, concretament la dècada dels vuitanta per a les rutes literàries educatives i la dels noranta per a les rutes literàries divulgatives, que sorgeixen, a casa nostra, les rutes literàries com les coneixem en l'actualitat.

Paral·lelament a la proliferació de rutes, s'han donat accions noves de patrimonialització literària de caire divers i transversal que han vingut a sumar-se a les fórmules clàssiques de valorització i legitimació de la figura i obra d'un escriptor com els ja coneguts anys temàtics literaris, pedrons amb inscripcions, publicacions, articles, crítica, activitats periòdiques dedicades a la figura i obra d'un autor o a la promoció i divulgació del patrimoni literari mitjançant festivals, setmanes, períodes estacionals, jornades, cicles o nits temàtiques, monuments, nominació de premis literaris i de vies i edificis públics, certàmens, reunions professionals i científiques, tesis doctorals, guardons, etc.⁵

L'actualitat ens porta a parlar de formats patrimonialitzadors de literatura com, per exemple, clubs de lectura virtuals o presencials, pàgines web específiques, cartografia literària, etc., o sigui, iniciatives diverses que “convoquen lectors i lectores constants i exigents, i fins mouen fils d'un turisme cultural, estrictament literari” (Salord 2017: 15) o que traspassen “la transmissió del coneixement literari —amb tot el que du implícit de la societat que representa— dels centres

⁵ Un exemple molt ampli de diferents tipus de formats i agents de patrimonialització literària ens l'ofereix la Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida a <<http://www.catedramariustorres.udl.cat/recursos.php>>.

d'ensenyament reglats i en horari lectiu a altres centres culturals com oferta per a ocupar el temps de lleure" (Graña 2015: 36).

Tanmateix, com dèiem suara en encetar aquest apartat, d'entrada ens referim a les rutes literàries. Tractem, a manera d'estat de la qüestió, el concepte del seu element constitutiu mínim: el lloc literari en tots els seus vessants i el concepte consegüent de ruta literària; glossem les obres de cartografia literària més significatives de la nostra cultura que n'inventarien i ho exemplifiquem tot des del nostre territori tarragoní.

L'element bàsic de les rutes literàries, la seva mínima expressió, és el lloc literari perquè es constitueixen com a tals per la unió d'un nombre indeterminat de baules que associen textos literaris a llocs literaris i conformen un itinerari. El lloc literari, doncs, n'és l'element primer i alhora cabdal i imprescindible i d'aquí que hagi motivat i segueixi motivant, com arreu també a casa nostra, tot d'aportacions sobre el propi concepte o aspectes que el configuren i que relacionem a continuació a manera d'estat de la qüestió.

Josep Murgades (2010), seguint Oscar Wilde (1854-1900), fia a la literatura "la visió que tenim sobre els llocs o en relació amb ells". Alain Roger (2000), referint-se al territori i identificant-hi en ell el paisatge, considera que "per passar d'una terra a un paisatge cal un treball d'elaboració artística que anomena artialització". Eric Dardel (1899-1967), citat per Rosa Català (2017), addueix, amb el concepte de geograficitat (1952), "la capacitat humana de percebre la relació afectiva que lliga l'home a la Terra", a la qual abans de mesurar cal descobrir. Joan Tort (2017), ho constata a partir d'una lectura geogràfica de l'obra d'Stefan Zweig i Jordi Mas (2012) i Vicent Sanahuja (2020) exemplifiquen en la cultura japonesa aquest descobriment i la consegüent literaturització en els indrets anomenats *utamakura*.

Quant al contingut del lloc literari, Llorenç Soldevila (2010b) considera que s'ha de relacionar amb algun fet de prop o de lluny lligat amb la literatura. M. Carme Montaner (2011) i Graham Busby i Julia Klug (2001) precisen que el vincle es dona en relació a la biografia dels autors i els mons retratats en les seves obres i Margarida Prats i Salvador Escudé (2014) i Francesca Uccella (2013) posen l'accent en el lloc pel que n'evocuen els textos i per les sensacions de llegir-los en els indrets que els han generat. Aprofundint en l'emoció, Maria Nunes (2017b) fa notar el paper que juga la literatura en la cartografia emocional tan personal com col·lectiva. Joan-Carles Mèlich (2011) esmenta la càrrega simbòlica de la dualitat text-lloc i Alexandre Bataller (2013b) assenyala l'interès no en l'espai físic on es realitza sinó en l'espai mental que genera. Tot plegat, conforma una cadena necessària per aconseguir que el text literari assoleixi les seves funcions primordials en un context geogràfic que seguint Bertrand Lévy, citat per Mariàngela Vilallonga (2016), són mostrar

el valor documental del text literari; permetre apreciar el valor del patrimoni cultural i natural i dotar el lloc de profunditat existencial, d'identitat”.

En definitiva, el grau de les relacions text-lloc estableix la coherència d'una ruta que, com diu Alexandre Bataller (2016, 2021 i 2022), no deixa de ser literatura basada en l'experimentació per la via del territori i de l'emoció en consonància amb el gir espacial que porta a a sentir i produir una experiència estètica de la literatura per mitjà de l'espai, espai travessat per experiències humanes en un exercici de topofília que és, segons Yi-Fu Tuan (1930-2022), també citat per Bataller (2022), el conjunt de les manifestacions específiques de l'amor humà pel lloc (Tuan 2007).

Un lloc real en el qual es dona la juxtaposició de diversos espais, el ja clàssic concepte d'heterotopia de Michel Foucault (1967); lloc en què la geocrítica, segons els assajos de Bertran Westphal de 2007, 2011 i 2016, té en compte —seguim Bataller 2016— la interacció entre l'espai real i les representacions de l'espai i de la qual Joan Masnou (2022) considera que, com a mètode d'anàlisi, pot esdevenir una eina creativa i necessària per comprendre millor la identitat d'un lloc. Exposem també, necessàriament, el concepte de no-lloc, desenvolupat en els anys noranta del segle XX per Marc Augé (2009), que es correspon amb aquells espais caracteritzats per la transitorietat que, diu Soldevila (2022a), “estan mancats de significats i vinculacions afectives” però dels quals Adolf Piquer i Josep Marqués (2022) consideren que per la mateixa caracterització del lloc sense significació pròpia perd tot el seu valor com a espai per a la literatura o a què, en canvi, Lluís Muntada (2013), des de la pròpia experiència sembla considerar d'importància vital. En definitiva, el concepte de lloc literari és un concepte dinàmic, polièdric i en procés de conformació. I encara, des de l'àmbit de la gestió de lloc, hi podem sumar, seguint Soldevila (2014), el de marca literària (*brànding*) i aventurar-nos a assajar-ne la nostra definició.

Quant a la cartografia literària o obres que recopilen o inventarien autors lligats a llocs i a textos i que se signifiquen, en paraules de Joan Marc Ramos (2022: 212), com a “bancs de recursos”, n'hi ha d'autoria i àmbit divers. La iniciativa d'abast territorial més ampli que ubica i documenta llocs literaris de la nostra literatura és el Mapa Literari Català d'Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català. Un projecte de cartografia literària que situa, arreu del planeta, textos i llocs literaris dels escriptors clàssics catalans associats a l'entitat. Iniciat el 2006 i en constant creixement i evolució, el 2010 es va presentar en la seva versió 2.0.

Ja en els territoris de parla catalana, l'obra que se n'ocupa per al conjunt de la identitat cultural és la *Geografia literària dels Països Catalans* que es complementa i actualitza permanentment a través del portal electrònic Endrets que posa a disposició del públic l'oferta més àmplia existent a casa nostra, avui en dia, d'autors i textos associats a indrets literaris. Aquesta

empresa titànica i d'impuls unipersonal —cosa que la singularitza—⁶ està conformada per dotze volums dels quals, actualment, n'hi ha deu de publicats, durant el període 2009-2021. És obra del professor Llorenç Soldevila Balart també pioner, a Catalunya, en la creació de rutes literàries didàctiques a partir de la dècada dels vuitanta del segle XX i, paral·lelament, autor de bibliografia sobre els lligams literatura, territori i ensenyament. També va ser director, i en alguns volums autor, de la col·lecció Els Escriptors i el País a l'Aixernador Edicions que, la dècada dels noranta, va publicar obres que no es concebien només per a l'ensenyament sinó que també anaven destinades al públic adult, als usuaris del turisme cultural.

El seu nom està estretament vinculat a la Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya i al Grup de Recerca Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció (TEXLICO) de la mateixa universitat i a la Xarxa "Geografies Literàries 3.0" que impulsa iniciatives acadèmiques, entre les quals el Congrés Internacional "Geografies Literàries" en les edicions celebrades a València (2012), Vic (2014 i 2020) (Camps 2016: 389-390) i novament a València (2022) o publicacions de referència com *Per vells carrers de poble. Territori, marca, educació i patrimoni* publicada el 2014 a cura de Jordi Chumillas i Ricard Giramé i *Teoria i pràctica de les geografies literàries* publicada el 2022 a cura de Pere Quer, ambdues a Vic.

Una obra clàssica, referent del tema, pionera a casa nostra i circumscrita a una part del territori és l'*Atles literari de les terres de Girona. Segles XIX i XX* de Mariàngela Vilallonga i Narcís-Jordi Aragó. És una obra de 1.200 pàgines que es comença a gestar el curs 1999-2000, es fa pública el 2003, i, més endavant, arriba a la xarxa⁷ ampliada amb textos d'autors gironins per als llocs que no en tenien (Munmany 2017: 224).

Naturalment, podríem esmentar treballs de cartografia literària d'altres indrets dels territoris de parla catalana (i, no cal dir, que de fora) però no és l'objectiu d'aquest treball. Tanmateix, i amb la voluntat d'aportar una visió transversal sobre el tema, no ens resistim a completar la gamma de possibilitats quant al perfil de l'àmbit inventariat, donant exemple de recerques fetes sobre llocs literaris del nostre territori tarragoní perquè, naturalment, són extrapolables a altres localitzacions.

En aquesta línia, citem la publicació que contempla tot el territori tarragoní junt amb obres que inventarien literatura vinculada a àmbits concrets com el curs fluvial de més abast territorial: l'Ebre, indrets singulars com Poblet; diverses comarques, com el Camp de Tarragona; una comarca, com el Priorat; una part àmplia d'un territori, com les terres altes de la Vall del Gaià; una ciutat i la

⁶ Vegeu: Endrets. Geografia literària dels Països Catalans <<https://endrets.cat/index.php/>>. Referint la singularitat de la iniciativa, Alexandre Bataller escriu: "Una empresa amb escassos precedents, perquè no coneixem cap projecte equivalent en cap altra llengua. L'obra clàssica, de 1977, per al Regne Unit, *The Oxford literary guide to the British Isles*, per esmentar un referent, està escrita per dos autors." (Bataller 2021: 530).

⁷ Vegeu: *Atles literari de les terres de Girona* <<http://www.ddgi.cat/atlesWeb/faces/index.jsp>>.

seva comarca, com Reus i el Baix Camp; una ciutat com Tarragona o Reus i un petit poble rural com l'Aleixar. I esmentem, també, una iniciativa que, iniciada el 2019, es proposa d'incorporar patrimoni literari al M@RC, Mapa de Recursos Culturals de la Diputació de Tarragona, al costat dels actius patrimonials clàssics com monuments, arquitectura, arqueologia, castells, palaus, etc.

Les relacionem a continuació, donant-ne informació succinta (títol i autoria) i ordenant-les per l'any d'edició.

- *Vores de riu*, a cura d'Albert Roig i Jep Colomé (1997)
- *La terra del llamp. Paisatges i gent de Reus i el Baix Camp*, de Montserrat Corretger (1998)
- "L'Aleixar en l'art: literatura, pintura i música" dins *L'Aleixar*, de Fina Anglès (2004)
- "Poblet en el bosc de la literatura" dins *Actes de les Primeres Jornades sobre el Bosc de Poblet. Del règim senyorial a la gestió pública*, d'Eugeni Perea Simón (2004)
- "Les riuades de l'Ebre a la literatura", d'Enric Querol (2006)
- *Tarragona escrita. La ciutat vista pels escriptors*, de Joan Cavallé (2007)
- *Reus a la literatura, literatura de Reus*, de Pere Anguera (autor i coordinador), Xavier Ferré, Fina Grau, Jaume Massó, Magí Sunyer, Guillem-Jordi Graells, Eugeni Perea, Fina Masdeu, Margarida Artizera i Txell Granados (2007)
- *Viatge literari per la vall del Gaià. Les terres altes*, de Josep Santesmases (2008)
- *Geografia literària. Comarques tarragonines i Terres de l'Ebre*, de Llorenç Soldevila i Balart (2010)
- *Cartografia literària del Camp de Tarragona*, d'Eugeni Perea (2010)
- *L'aventura de les lletres ebrenques*, del Grup La Deriva (2015)
- *Cartografia literària del Priorat*, d'Eugeni Perea (2016)
- *L'Ebre, un riu literari*, de Josep-Sebastià Cid (2017)
- "Literatura, sexe i cultura i a la Conca de Barberà" dins *Aplec de Treballs*, d'Eugeni Perea Simón (2020).

Indefectiblement, les cartografies literàries o publicacions amb aquest tipus de contingut propicien, d'una banda, que es pugui sumar la literatura al patrimoni d'un indret i de l'altra, que hi puguin sorgir rutes literàries que, a través d'organismes, institucions, empreses, centres educatius, associacions, etc., hi poden aportar —en aquest treball en presentem un cas— actius del món del turisme i l'educació, per esmentar els més usuals.

Passant, ara, del lloc literari a les rutes literàries relacionem, a manera d'estat de la qüestió, autors de casa nostra que des de camps diversos del coneixement o des d'àmbits diferents de la gestió cultural les han definides, cosa que evidencia la multivalidesa d'aquesta eina de patrimonialització literària en la nostra societat. S'hi han referit: Llorenç Soldevila des de l'educació i l'aprenentatge (1994, 2010 i 2020), Alexandre Bataller des de la pedagogia (2010, 2014a, 2013a, 2014c i 2016), Mireia Munmany des de la filosofia i la gestió del patrimoni literari (2017), Magí Sunyer des de la docència i el coneixement universitaris (2015), Jaume Salvat des del turisme

(2015), Francesca Uccella des de l'antropologia (2016), Emili Samper (2020) des de l'etnopoètica, Anna Aguiló des de la gestió del patrimoni literari (2014),⁸ M. Carme Montaner des de la geografia (2011) i Josep Santesmases des de la gestió cultural en general (2009). Presentem també, a partir de l'experiència, la nostra proposta de definició de ruta i objectivem des de la praxi, a partir de l'anàlisi de rutes dels territoris de parla catalana, les decisions que hom pren en crear una ruta literària, els ítems que la caracteritzen.

Acabem fent esment de dos articles que donen compte de rutes literàries implementades en àmbits territorials diferents del territori tarragoní perquè entenem que inventariar-ne en general, no solament és un propòsit del tot inabastable sinó especialment infructuós pel nombre ingent de rutes que han sorgit i sorgeixen arreu i per la vigència relativa que moltes tenen.

El primer article és de Magí Sunyer. S'intitula "Literatura en el paisatge del Camp de Tarragona, el Priorat, el Baix Penedès i la Conca de Barberà. Tipologia de Rutes i Cases d'Escriptor" i forma part del volum *La literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori. Espais i rutes literàries* (2015). L'article de Sunyer tracta, a més de les rutes i cases d'escriptor del territori que el títol enuncia i, de manera singular, les associades a Espais Escrits, iniciatives de patrimonialització literària que s'hi han dut a terme. Esmenta des d'agents patrimonialitzadors a publicacions d'estudis, obres de creació, antologies i mapes literaris o conferències, cicles, trobades, esdeveniments, exposicions, etc. que relacionen literatura i territori sigui amb finalitats educatives o turístiques; descriu casos concrets i la seva casuística i, a mena de balanç, comparteix reflexions sobre les pròpies rutes, el guiatge, l'empara, el context sociopolític, etc. o necessitats, a parer de l'autor, peremptòries com la professionalització dels agents culturals. En la mateixa publicació també s'hi descriuen les sis rutes associades a Espais Escrits en els articles: "Itinerari Àngel Guimera pel Vendrell" a càrrec de Neus Oliveras, "Ruta Josep Pin i Soler" per Jesús Figueres, "Escriure el territori amb Puig i Ferrer" per Jordi Vinyals, "Ruta Literària del Grup Modernista de Reus" per Maria Adzerias, "Les rutes Narcís Oller per Valls" a càrrec de Josep Pallàs i la "Ruta Mir-Manent. Un passeig amb el sentits: de la natura a l'art" per Fina Anglès.

El segon és l'intitulat "Rutes literàries", obra d'Albert Aragonès, Tomàs Camacho Molina i Vicent Sanz. Està publicat a la revista *Beceroles. Lletres de Llengua i Literatura* (2016) i esmenta rutes del Baix Ebre, el Montsià i la Ribera d'Ebre a més del País Valencià i l'Aragó i aporta una visió cronològica de les antologies de textos literaris que tenen com a fil conductor un espai, una ciutat o un territori, especialment de les comarques de l'Ebre i les fitxes de deu rutes literàries dels escriptors Jesús Moncada, Desideri Lombarte, Artur Bladé i Desumvila, Cristòfor Despuig, Joan Cid i Mulet, Sebastià Juan Arbó, Trinitari Fabregat i Carles Salvador.

⁸ Dins Munmany (2017: 134).

Singularitzem, corrent el risc d'ofendre encara que sigui per omissió involuntària, aquelles rutes literàries tarragonines de les quals se'n pot deduir, per la fórmula escollida a l'hora de posar-les a l'abast dels usuaris, que tenen voluntat de continuïtat en l'oferta pública. Entenem que s'adiuen a aquest perfil, les rutes editades en forma de llibre o dossier i les associades a Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català. Per tant, relacionem cronològicament les publicacions que hem localitzat en biblioteques del territori⁹ o de què tenim constància i en donem l'autoria i l'any d'edició:

- *El paisatge com a itinerari*, de Joan Chavarría i Panisello, Jordi Dolç i Cartanyà i Màrius Pont i Fandos (1994)
- *Itinerari literari Trinitari Fabregat* de Joan Bta. Beltran Reverter i Tomàs Camacho Molina, (1998)
- *Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Itinerari a l'Aleixar i Maspujols amb l'obra de Joaquim Mir i Marià Manent*, de Fina Anglès (2006)
- *Rutes literàries pel Baix Camp*, de Dolors Requena i Fina Masdú (2008)
- *Ruta literària amb Puig i Ferrer. La Selva del Camp*, coordinada per J.M. Masdeu Guitert (2008)
- *Ruta literària Narcís Oller: quadern de treball: batxillerat*, del Centre de Recursos Pedagògics de l'Alt Camp (2008)
- *Ruta literària Narcís Oller: quadern de treball: 2n Cicle d'ESO*, del Centre de Recursos Pedagògics de l'Alt Camp (2008)
- *Narcís Oller: una ruta literària per Valls*, d'Empar de Bofarull, Montserrat Bové, Esther Comas, Marta Ferré, Montserrat Gassió, Teresa Jové, Roser Mas i Neus Porres (2009)
- *Itinerari literari pel Vendrell*, de Neus Oliveras. Institut d'Estudis Penedesencs (2009)
- "Ruta literària Josep Anton Baixeras"* de Magí Sunyer dins *Josep Anton Baixeras. Selecció de textos* (2010)
- *Ruta literària per la Nou de Gaià*, de Josep Santesmases i Ollé amb la col·laboració d'Anna Gispert Magarolas (2011)
- *El Setge de Tarragona i la Guerra del Francès: Ruta literària i històrica sobre el setge de 1811*, de la Biblioteca Pública de Tarragona (2011)
- "Ruta literària Maria Aurèlia Capmany"* de Magí Sunyer dins *Jaume Vidal Alcover i Maria Aurèlia Capmany. Selecció de textos* (2011)
- *El Serrallo vist pels escriptors, una ruta literària*, del Museu del Port de Tarragona i la Biblioteca Pública de Tarragona (2012)
- *Ruta Josep Pin i Soler. La interpretació de la ciutat*,* de Magí Sunyer (2012)
- *Tamarit, una ruta*, de la Biblioteca Pública de Tarragona (2013)
- *Ruta literària Sebastià Juan Arbó, (la Ràpita)* de Pep Carcellé Freixas (2014)
- *Itinerari Ramon Ramon i Vidales: centenari de la mort (1857-1916)*, de Maria Ramon Caballé, Neus Oliveras Samitier, Nativitat Castejón Domènech (2016)
- *Ruta literària La flor de la terra. Artur Bladé i Tarragona** de Pineda Vaquer (2016)
- *Ruta de "L'Escanyapobres" de Narcís Oller. L'Espluga de Francolí i el Bosc de Poblet*, de Margarida Aritzeta i Abad (2017)

⁹ Hem fet la cerca a ARGUS, Catàleg de les biblioteques públiques de Girona, Lleida, Tarragona i Terres de l'Ebre, al fons local dels catàlegs de les biblioteques públiques dels municipis caps de comarca del territori tarragoní que n'ofereixen i a la Biblioteca del Centre de Lectura de Reus sol·licitant informació a partir dels conceptes "ruta literària", "itinerari literari" i "itinerari poètic" (desembre de 2022).

- *Literatura i paisatge: un passeig literari per l'Espluga de Francolí i el Bosc de Poblet*, de Margarida Aritzeta (2017)
- *La Tarragona oculta. Una ruta literària amb textos d'Olga Xirinacs*,* de Magí Sunyer (2017)
- *Ni pujo ni baixo. Ruta literària per les escales més emblemàtiques de Tarragona*, de l'Escola de Lletres de Tarragona (2017)
- *Passeig literari per l'Escornalbou de Toda*, de la Biblioteca Pública de Tarragona (2019)
- *El camí dels molins. Ruta literària i de paisatge*, de Roser Guasch Bea i Camil·la Pérez Salvà (2019)
- *Itinerari literari per Sant Vicenç de Calders*, de Josep Borrut i Neus Oliveras (2022)
- *Ruta literària per Tarragona. Olga Xirinacs*, de Llorenç Soldevila (2022).

I esmentem, pel que representa d'aposta i suport a les rutes literàries, la col·lecció Rutes de Tarragona, iniciada el 2010, per la Fundació Privada Mútua Catalana a la qual pertanyen els cinc títols assenyalats amb un asterisc.

Tot seguit relacionem, per ordre d'inscripció a Espais Escrits, les disset rutes tarragonines que hi estan associades el desembre de 2022, a les quals se sumarà la "Ruta Francesc Vicent Garcia i Ferrandis (rector de Vallfogona)" a Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà), el 2023 en el 400 aniversari de la seva mort. Anotem, entre parèntesis, l'any d'associació.

- "Ruta literària Artur Bladé i Desumvila a Benissanet" (2007)
- "Ruta Àngel Guimerà i el Vendrell" (2008)
- "Ruta Marià Manent/ Joaquim Mir a l'Aleixar i Maspujols (Baix Camp)" (2008)
- "Ruta literària Narcís Oller a Valls" (2008)
- "Ruta Sebastià Juan Arbó a Amposta: L'home, la ribera, la paraula..." (2011)
- "Ruta Literària de Cristòfol Despuig a Tortosa" (2011)
- "Ruta literària del Grup Modernista de Reus" (2012)
- "Ruta literària Josep Pin i Soler a Tarragona: la interpretació de la ciutat" (2012)
- "Ruta literària Sebastià Juan Arbó a La Ràpita" (2013)
- "Ruta Joan Puig i Ferrer a la Selva del Camp" (2014)
- "Josep Yxart i Santiago Rusiñol a Tarragona: Josep Yxart vist per Santiago Rusiñol" (2015)
- "Tortosa, sota l'ombra de Vergés" (2016)
- "Passeig literari per l'Escornalbou de Toda" (2019)
- "Ruta Joan Perucho i Albinyana" (2020)
- "Ruta Gabriel Ferrater a Reus 'In Memòriam' a Reus" (2022)
- "Veus de dona a Tarragona dedicada a Montserrat Abelló i Soler" (2022)
- "El Centre de Lectura, un espai literari" a Reus (2022)
- "Els temples catalans: de Tarragona a Vallbona de les Monges"
- "Els temples catalans: de Tortosa a Morella"

les dues darreres vinculades només en part al territori tarragoní.

Per tant, una mirada conjunta als anys d'edició de les publicacions de rutes i dels d'associació a Espais Escrits —sense oblidar els de les obres abans esmentades dedicades a inventariar llocs literaris— fa evident, si més no per les fonts emprades, que, a les comarques de Tarragona, es pot situar l'aparició de rutes literàries a mitjan anys noranta del segle XX, l'inici de les publicacions de literatura i paisatge que n'inventarien llocs literaris a final dels anys noranta del mateix segle i l'increment notori de l'oferta de rutes literàries a mitjan primera dècada del segle XXI. També ens permeten ubicar geogràficament en el mateix territori aquest procés.

A continuació, referint-nos a altres eines contemporànies de patrimonialització literària, deixem constància que s'han creat, en el món acadèmic, càtedres específicament dedicades a la literatura a través de la figura i obra d'un escriptor que d'una banda, tenen clar protagonisme en tot allò relacionat amb el patrimoni literari general i particular segons els models clàssics (congressos, jornades, grups de recerca, fòrums, col·loquis, plataformes de divulgació, tesis doctorals, etc.) i de l'altra, hi sumen nous motius d'estudi i investigació com les geografies literàries, literatura i territori, itineraris literaris, etc. i nous formats de divulgació com les rutes literàries.

Aquestes càtedres —ens referim a les dedicades a la figura i obra d'un autor de literatura concret—¹⁰ s'han anat creant a les universitats dels territoris de parla catalana des de l'última dècada del segle XX (Càtedra Joan Fuster a la UV, el 1993) fins a l'actualitat (Càtedra Joan Brossa a la UB, el setembre de 2022). En un 85,71%, els autors titulars de càtedra ho són també de rutes;¹¹ en uns casos com a mínim d'una i en d'altres de fins a deu¹² depenent dels objectius que, en cada cas, s'hagin proposat i de les vinculacions i complicitats externes que hagin pogut establir amb organismes, ens, entitats, mecenatges de caire públic o privat, etc. per a assolir-los i les vicissituds i el perfil dels agents impulsors. Tanmateix, i això és el que volem fer notar en aquest treball, sigui la fórmula de patrimonialització més completa i de més entitat —la càtedra de patrimoni literari— sigui la que pot ser més bàsica segons qui n'exerceix l'empara —les rutes literàries— una i altra són, a casa nostra, des de finals del segle XX fins a l'actualitat, eines incontestables de patrimonialització literària.

¹⁰ Vegeu: Departament de Cultura. ILC (2022a i b) <<https://cultura.gencat.cat/ca/ilc/que-fem/mapa-de-lletres/>> i <<https://cultura.gencat.cat/web/.content/ilc/02-institucio/01-memories/arxiu/Dictamen-2019-2020-ILC.pdf>> on hi consten, d'acord amb el perfil que hem esmentat i segons dades actualitzades l'agost de 2022, dotze càtedres i també una Aula, un Centre de Documentació i diversos Grups de Recerca. A aquestes càtedres, cal sumar-hi la Càtedra Joan Brossa de la UB <<https://www.ub.edu/portal/web/educacio/detall-noti/-/detall/es-crea-la-catedra-ub-joan-brossa>> (Universitat de Barcelona, 2022) i la Càtedra Enric Valor de la UA <<https://www.diarilaveu.com/noticia/67080/joan-borja-dirigira-la-catedra-enric-valor-de-la-universitat-dalacant>> (Gascó, 2016), amb la qual cosa es conforma un total de catorze càtedres. Quant a les dècades de creació d'aquestes Càtedres són les següents: d'una, la darrera dècada del segle XX (UV); de set, la primera dècada del segle XXI (UAB, UB, UdG, UIB, UVic-UCC); de sis, la segona dècada (UA, UdG, UdL, URV) i de dues, els inicis de la tercera (UB).

¹¹ Els autors titulars de càtedra que no ho són de ruta són Joan Ramis i Ramis i el traductor i escriptor Jordi Arbonès.

¹² Vegeu les rutes dedicades a Josep Pla en el Mapa Literari Català d'Espais Escrits <<http://www.mapaliterari.cat/>> (consulta: 12 de desembre de 2022).

D'entre les càtedres, quatre¹³ —el major nombre— han sorgit a la Universitat de Girona i, recentment, s'hi ha igualat la Universitat de Barcelona. Per tant, com hem fet en altres apartats d'aquest capítol, no ens volem estar d'esmentar, succintament, algunes iniciatives dutes a terme recentment per les càtedres de patrimoni literari de la UdG i amb què se singularitzen.

Per aquest motiu, esmentem el 1r Congrés Internacional “Literatura i Corrents Territorials”, celebrat a Girona el 2015, dedicat a la representació literària de les terres de Girona, especialment la Costa Brava i l'Empordà i el 2n Congrés Internacional “Literatura i Corrents Territorials: els Jocs Florals (1859-1977)”, també celebrat a Girona, el 2019. La plataforma de divulgació i recerca “PatrimoniLiterari.cat”¹⁴ té dues seccions: una, intitulada “Itineraris Literaris”, conté la versió digital dels itineraris literaris autoguiats que han estat publicats en la col·lecció pròpia de la Càtedra de Patrimoni Literari Maria Àngels Anglada - Carles Fages de Climent i l'altra “Certàmens Literaris” conté la cartografia literària dels Jocs Florals des de la restitució dels Jocs Florals de Barcelona el 1859 fins a l'última celebració dels Jocs Florals de la Llengua Catalana a l'exili el 1977 i d'altres certàmens literaris. Amb aquesta iniciativa, es pretén visibilitzar les relacions entre literatura i territori que aquests certàmens propicien: “Es tracta d'un aposta per una simbiosi entre geografia i literatura mitjançant una cartografia literària transversal i interdisciplinària que no només vol seguir la traça més territorial i paisatgística, sinó també la dels escriptors que l'habiten i hi donen veu, així com les xarxes culturals que ho van fer possible” (Costa 2022: 184). Sense oblidar el Parc Literari dedicat a M. Àngels Anglada dins el Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà inaugurat el 2006 que a més de gestionar la memòria i la presència d'un escriptor en un lloc “és una mostra de la manera com la literatura pot contribuir a la preservació del territori” (Vilallonga 2011: 70).

Un altre actiu sorgit del món de l'acadèmia és el projecte “Geografies Literàries” (GEOLIT) (<https://geografiesliteraries.com/>) un projecte d'innovació educativa nascut el curs 2010/2011 a la Universitat de València fruit de la col·laboració entre membres dels departaments de Didàctica de la Llengua i la Literatura i Didàctica de les Ciències Experimentals i Socials de la Facultat de Magisteri i avalat pel Servei de Formació Permanent de la mateixa universitat (Bataller 2013a: 18-19). Tres cursos més tard, pren el nom de “Geografies Literàries 3.0” i passa a estar conformat per una xarxa interuniversitària de docents de tres universitats que amb el temps han arribat a ser-ne set. Actualment, hi participen membres de tres departaments de la Facultat de Magisteri i de la

¹³ Són la Càtedra Joan Vinyoli de poesia contemporània <<https://www.udg.edu/ca/catedres/Catedra-Joan-Vinyoli>> (UdG, s.d.a); la Càtedra Josep Pla de Literatura i Periodisme <<https://www.udg.edu/ca/catedres/Josep-Pla>> (UdG, s.d.b); la Càtedra de Patrimoni Literari Maria Àngels Anglada-Carles Fages de Climent <<https://www.udg.edu/ca/catedres/Patrimoni-Literari>> (UdG, s.d.c) i la Càtedra Víctor Català d'estudis sobre el modernisme <<https://www.udg.edu/ca/catedres/Victor-Catala>> (UdG, s.d.d).

¹⁴ Vegeu: Universitat de Girona (2017) <<https://www.patrimoniliterari.cat/>>.

Facultat de Filologia i Comunicació de la UV, en interacció amb Personal docent investigador (PDI) d'universitats de la Xarxa Vives (UVIC-UCC, UB, URV, UA, UIB i Florida Universitària) a més de docents d'educació secundària de diferents territoris (Bataller 2022: 69).

Es tracta, per tant, d'una iniciativa d'ampli abast, tant per la diversitat de filiació i procedència dels professionals que hi intervenen com de les activitats que organitza (en les quals la presència de les rutes literàries és constant), la periodicitat que mantenen i els indrets on es realitzen. Anotem les activitats més significatives quant a contingut i durada com el 1r Congrés Internacional "Geografies Literàries" celebrat a València el 2012, el 2n Congrés dut a terme a Vic el 2014, el 3r celebrat a Vic el 2020 i el 4t a València l'octubre de 2022. També, les I Jornades "Literatura, Territori i Educació" (València, 2013), les II Jornades "Festa Popular d'Educació" (Ontinyent, 2015), les III Jornades "Literatura i Territori" (Sagunt, 2016), les de la mateixa nominació celebrades els següents anys a Arenys de Munt (2017), Altea (2018), Gandia (2019) i Vic (2020) i les intitolades "Literatura, Territori i Educació" de València (2021) i Dènia (2022) (<https://geografiesliteraries.com/ponencies/>). També esmentem una publicació de referència en el món de les geografies literàries: *Un amor, uns carrers: cap a una didàctica de les geografies literàries* d'Alexandre Bataller i Héctor H. Gassó (ed.), publicada a València el 2014.

A aquest escenari i a aquests agents, hi hem de sumar, encara, associacions que aglutinen actius de patrimonialització literària que van de centres patrimonials com cases-museu d'escriptor a rutes literàries, fundacions dedicades a la figura i obra d'un escriptor o més i associacions de fórmula mixta i singular que tenen l'objectiu de vetllar per la figura i obra d'un escriptor i, alhora, patrimonialitzar literàriament i contemporània una comarca.

En el món de l'associacionisme, el primer perfil es correspon, a hores d'ara, amb una única entitat en els territoris de parla catalana: Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català. En el cas de les fundacions, certament no tan noves com a organització, n'esmentem tres. Una per l'amplitud del seu abast territorial —l'illa de Mallorca— i del nombre d'autors, cases-museu i obres que empara: la Fundació Mallorca Literària,¹⁵ creada el 1998, i les altres dues perquè són les pioneres a Catalunya en la creació de rutes literàries divulgatives: la Fundació Josep Pla, que dissenya la primera ruta literària "Ruta Josep Pla" el 1993, i la Fundació Jacint Verdaguer amb la "Ruta Jacint Verdaguer", que sorgeix el 1995.

Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català (<https://www.espaisescrits.cat/ca>) és una associació que es va començar a gestar la dècada dels noranta del segle XX, quan un grup de responsables de fundacions i cases d'escriptors van constatar que compartien problemàtiques comunes com la poca presència de la memòria dels escriptors catalans en els circuits de difusió de

¹⁵ Vegeu: Fundació Mallorca Literària (s.d.b) <<https://www.mallorcaliteraria.cat/>>.

la literatura i una situació professional difícil. Això va fer que el grup plantegés a la Institució de les Lletres Catalanes (ILC) la necessitat de crear una eina de comunicació que interrelacionés els centres de Patrimoni Literari Català i que, alhora, els difongués al gran públic i als estudiosos. De resultes d'això, el 2002, es va fer públic el Directori de Cases, Museus i Arxius d'escriptors en llengua catalana; el 2003, es va prendre, a Folgueroles, la decisió de constituir-se legalment i, el 2005, va néixer Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català amb el suport de la Institució de les Lletres Catalanes. A l'acta fundacional, hi figuren representants de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, la Casa Museu Verdaguer, el Centre de Documentació i Estudis de Salvador Espriu, la Fundació Joan Brossa, la Fundació Josep Pla, i la Fundació Palau.

L'objectiu de l'entitat és articular els projectes de custòdia, recerca i difusió del llegat tangible i intangible dels escriptors patrimonials de la literatura catalana a través de les institucions que el vetllen i en promouen la lectura i els estudis. Ha organitzat, entre 2005 i 2011, seminaris sobre patrimoni literari i territori que "han posat de manifest la necessitat de trobar un marc de reflexió sobre el patrimoni literari per part d'educadors, arxiviers, bibliotecaris, comunicadors, escriptors, investigadors, promotors turístics" (Torrents 2007: 597) i, a partir de 2012, jornades tècniques tematitzades. Tot s'ha dut a terme arreu del territori que abasta la xarxa i, concretament, a

- Vilanova i la Geltrú (2005) I Seminari: El Valor dels Espais Literaris.
- Sitges (2006) II Seminari: Estratègies de Comunicació del Patrimoni Literari.
- Móra d'Ebre i Benissanet (2007) III Seminari: Models i Formats.
- Barcelona (2008) IV Seminari: Del Món Acadèmic a la Viabilitat Econòmica.
- Folgueroles (2009) V Seminari: La Mirada Indirecta com a Memòria Literària.
- Badalona (2010) VI Seminari: La Literatura i la Dinamització de l'Entorn.
- Barcelona (2011) VII Seminari: El Patrimoni Literari Incentiu per a les Ciutats.
- Vilanova i la Geltrú (2012) I Jornada: "El mapa Literari Català. Georeferenciació i gestió de continguts".
- Arenys de Mar (2013) II Jornada: "Nous formats de la comunicació literària. Una reflexió sobre les rutes literàries. L'impacte de la comunicació oral".
- Barcelona (2014) III Jornada: "La didàctica de la literatura. Els serveis educatius en els centres de patrimoni literari".
- Badalona (2015) IV Jornada: "Nous escenaris narratius".
- Vilanova i la Geltrú (2016) V Jornada: "I si no sóc un profe genial, què?".
- Vallvidrera (2017) VI Jornada: "Llegir per commoure'ns".
- Caldes d'Estrac (2018) VII Jornada: "Entre cartografia i identitat".
- Barcelona (2019) VIII Jornada: "Treballar en xarxa els autors patrimonials".
- Tarragona (2021) IX Jornada: "Experiències de difusió del patrimoni literari".
- Girona (2022) X Jornada: "Quines decisions prenem per crear una ruta literària?".

Dels primers sis seminaris, se n'ha publicat el volum *Literatura, territori i identitat. La gestió del patrimoni literari a debat* (2011), que ha esdevingut un referent. Una altra iniciativa de l'entitat és el Mapa Literari Català¹⁶ que conté fragments d'obres literàries d'autors de la literatura catalana localitzats en diferents llocs del món, acompanyats de continguts multimèdia, visualitzable sobre una aplicació de Google Maps. De fet, la dinàmica de l'associació, que acabem de descriure a grans trets, s'adiu amb el que Torrents anunciava el 2011 en explicitar les funcions socials dels centres de patrimoni literari. En resum: "Aquest és el temps de l'impuls als centres de patrimoni literari encarregats de la divulgació, la investigació, la territorialització i la generació de referents educatius" (Torrents 2011: 245-251). Actualment (desembre de 2022) l'entitat, que el 2005, any de la seva fundació, tenia onze socis, està integrada per noranta-set associats de setanta-dues institucions diferents¹⁷ (algunes emparen diversos autors) que representen noranta autors (alguns estan representats per més d'una institució) i noranta-una rutes literàries, alguns autors titulars de les quals en tenen diverses.

Encara sorgit dins del mateix període temporal, anotem, com anunciàvem, un altre format de patrimonialització literària que es materialitza en una fórmula mixta i singular: vetllar per la figura i obra d'un escriptor i patrimonialitzar literàriament i contemporània una comarca a partir del seu producte més reconegut. Tenim l'exemple en el Centre Quim Soler, la literatura i el vi (CQS), una associació cultural nascuda al Priorat el 2006 que té la seu al poble d'El Molar. Té la finalitat de recollir i difondre el llegat de l'escriptor Joaquim Soler Ferret (Barcelona, 1940-1993) i promoure activitats que relacionin la literatura i la cultura del vi, especialment a la comarca prioratina. El projecte més emblemàtic és l'intitulat "Priorat en Persona. Diccionari Literari del Priorat", iniciat el 2009.¹⁸ Consisteix, segons Roser Vernet, impulsora, directora i ànima del CQS, en una trobada biennal d'escriptors. En l'anada, sis autors fan estada al CQS i intercanvien experiències amb homes i dones de la comarca que actuen com a adalils i que els la faran conèixer en persona durant quatre dies. D'aquestes vivències i de la pròpia visió sobre el territori i els seus habitants, aquests escriptors crearan textos que presentaran l'any següent en la segona part, la tornada, i és llavors

¹⁶ Vegeu: Espais Escrits. Mapa Literari Català (s.d.a) <<http://www.mapaliterari.cat/>>.

¹⁷ Les setanta-dues institucions esmentades pertanyen a les següents demarcacions territorials: vint-i-nou a Barcelona, disset a Tarragona, una a Lleida, disset a Girona, cinc a les Illes Balears, dues al País Valencià i una a la Franja de Ponent. Font: Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, desembre de 2022. També deixem constància, per establir un fil de perspectiva de l'evolució de l'entitat, que, fa deu anys, "l'any 2012, els centres associats a Espais Escrits eren cinquanta-quatre" (Munmany 2012: 167).

¹⁸ Ens hi referim a partir de l'entrevista feta a Roser Vernet, l'octubre de 2021, per a *La Veu dels Llibres. Revista d'informació i crítica literària*. Vegeu: Vernet (2021) <<https://www.laveudelsllibres.cat/entrevista/49655/priorat-en-persona-com-sescriu-i-es-viu-el-priorat-des-del-centre-quim-soler-la-literatura>>.

que s'hi impliquen escoles, professors i alumnes del territori. El projecte té l'objectiu que la comarca sigui matèria literària i s'inscrigui en el mapa literari dels Països Catalans.¹⁹

Els agents suara esmentats aporten al nostre patrimoni cultural i literari els formats més actuals de patrimonialització literària i, d'entre ells, les rutes literàries, que són un format molt nombrós, també hi sumen valor de transversalitat.

2.3 Empara del patrimoni literari

L'empara del patrimoni literari pot ser, en sintonia amb qualsevol procés social d'assignació de valor que *per se* és canviant, del tot diversa. La pot exercir des d'una alta institució d'àmbit internacional que proposa directrius a seguir —evidentment per part dels estats que en formin part encara que no tingui capacitat legal per a fer-les complir—, a una institució que regula legalment el tema en un àmbit concret —estat, nació, demarcació, municipi, etc.— i que l'impulsa o l'empara, el materialitza i l'apadrina o el desestima; des d'una empresa que té objectius comercials a una entitat sense ànim de lucre; des d'un agent unipersonal a una associació d'amics d'un autor, etc. Sigui com sigui, el perfil de qui exerceix l'empara és un factor del tot significatiu del grau d'importància que s'atorga a un autor i a la seva obra, de l'efectivitat patrimonialitzadora que se'n pot esperar i del rang que pot assolir.

D'entre aquesta multiplicitat d'actors, exposem, en aquesta part del treball, el marc legal en el qual el patrimoni literari s'inscriu i, doncs, l'empara o constrenyiment que rep des del món de la política, o sigui, de l'administració que Marta Viñuales (2015: 75) anomena “de despatx, la burocràtica, aquella que acostuma a estar bastant allunyada de la realitat cultural”.

Per tant, obrim un fil en el temps i situem els orígens de la política cultural que ha arribat als nostres dies com a “coetània de la postguerra mundial” (Castellet 1983: 23) els anys quaranta. Té —Josep M. Castellet s'hi refereix per a l'àrea occidental d'Europa— com a objectius principals: “la conservació del patrimoni en el sentit més ampli (monuments, museus, arxius, biblioteques, artesanía, folklore, etc.), el foment de l'activitat creadora (beques, subvencions de viatge, premis, ajuts teatrals, protecció de la cinematografia, impuls de l'òpera i la música, etc.), la difusió (mitjans de comunicació, divulgació, ajuts editorials, audiovisuals, exposicions, centres i animadors culturals, etc.) i la voluntat de garantir la igualtat en l'accés a la cultura (presència a l'ensenyament, organització del lleure, programes per a adults, etc.)” (Castellet 1983: 32-33).

Efectivament, just acabada la Segona Guerra Mundial, sorgeixen diversos organismes i instàncies internacionals com l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO) o el Consell d'Europa que estableixen unes polítiques determinades però no

¹⁹ Vegeu: Priorat en persona <<http://prioratenpersona.cat/>>.

tenen capacitat legal per fer-les complir sinó que els estats estableixen les seves pròpies polítiques culturals, seguint o no les directrius d'aquestes dues entitats (Viñuales 2015: 75). Ens hi referim a grans trets i en allò que concerneix la literatura a partir de Convencions i acords d'aquests organismes.

La UNESCO es va fundar el 16 de novembre de 1945 amb l'objectiu de contribuir a la pau i a la seguretat en el món mitjançant l'educació, la ciència, la cultura i la comunicació i, concretament, per a preservar el patrimoni cultural i natural mundial i promoure els drets humans mitjançant la col·laboració internacional en educació, ciència, cultura i comunicació. Va començar les seves activitats el 4 de novembre de 1946 amb el suport de vint països, va abanderar el procés per donar un marc legal a la protecció del patrimoni cultural com consta ja en la seva Constitució: "Ayudará a la conservación, al progreso y a la difusión del saber velando por la conservación y la protección del patrimonio universal de libros, obras de arte y monumentos de interés histórico o científico y recomendando a las naciones interesadas las convenciones internacionales que sean necesarias para tal fin"²⁰ i s'estructura —seguim Sara González— a partir de múltiples comitès consultius, comissions internacionals i consells intergovernamentals a més de centres, escoles, ONG i associacions que en formen part o hi col·laboren (González 2016: 9-10) i que varien —aquests darrers casos— de format adaptant-se als temps.

Les propostes de la UNESCO estan pensades a nivell mundial i a llarg termini; es fan a través de les convencions i els acords de caràcter normatiu relatiu a les polítiques culturals internacionals i el patrimoni, i després són aprovades per la Conferència General o per les conferències intergovernamentals convocades expressament, soles o conjuntament amb altres organitzacions internacionals (Viñuales 2015: 77).

Els objectius inicials de la UNESCO, *per se* patrimonialitzadors, han anat evolucionat amb el temps i s'ha anat ampliant el concepte de patrimoni. Si d'entrada només contemplava els béns mobles i immobles, amb el temps, els canvis adoptats en matèria patrimonial signifiquen l'entrada de l'intangible, del patrimoni immaterial. Perquè "la UNESCO és l'organització responsable de la redacció (que no de la posta en marxa que queda en mans dels estats membres) de l'instrument normatiu fonamental del patrimoni immaterial: la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial,²¹ signada a París el 2003" (González 2016: 10). També és el marc de protecció que acull el patrimoni literari dins la categoria de patrimoni intangible que és el que majoritàriament el caracteritza, com afirma Munmany:

²⁰ Vegeu: UNESCO (1945) *Constitución* <<https://www.unesco.org/es/legal-affairs/constitution>>.

²¹ Vegeu: UNESCO (2003) *Convenció...* <<https://ich.unesco.org/doc/src/00009-CA-PDF.pdf>>.

Copsem el llegat literari com a transmissió de conceptes, creació de memòria d'un lloc, element que actua en l'imaginari col·lectiu d'una cultura, per la qual cosa li transferim un caràcter essencialment intangible. [...] Mentre que la seva tangibilitat s'exemplifica amb el manuscrit, l'esborrany, les correccions, la ploma, la màquina d'escriure o l'ordinador com a suport físic de l'escriptura, la casa on va viure l'autor, els llocs en els quals va crear l'obra o es va inspirar, la seva correspondència o la seva biblioteca, l'arxiu personal. Al mateix temps, també es fan inventaris i es recopilen documents i gravacions com a suport físic de quelcom que, en essència, sols es respira en l'aire (Munmany 2017: 21).

Per tant, des dels orígens de la política cultural a Europa en els anys quaranta del segle XX fins a just iniciat el segle XXI, amb la Convenció de 2003, la consideració que la política cultural atorga a la literatura en les seves regulacions queda circumscrita als components tangibles, quan els que majoritàriament la caracteritzen són els intangibles. Tanmateix, no ens volem estar d'esmentar un fet puntual vinculat a la literatura d'entre els molts que van conformar el llarg procés que va portar a la Convenció aprovada el 2003 (la Convenció va ser el treball més complicat de configurar de tots els de la UNESCO en relació al patrimoni cultural, però també l'adoptat més ràpidament pels estats membres). Els anys 1997 i 1998, la UNESCO va iniciar un doble procés: per una part, la proclamació d'obres mestres del patrimoni oral i immaterial de la humanitat i per l'altra, l'elaboració d'un conveni; tot plegat, va propiciar la consolidació de l'adjectiu immaterial, va esdevenir base d'experiència pràctica per al disseny de la Convenció de 2003 i va portar, l'any 2001, a la primera proclamació d'obres mestres del patrimoni oral i immaterial de la humanitat amb dinou esments, un dels quals el Misteri d'Elx (González 2016: 15-17), teatre popular i del territori de parla catalana.

Esmentem, encara, una nova convenció de la UNESCO perquè ens implica com a identitat: la Convenció sobre la Protecció i la Promoció de la Diversitat de les Expressions Culturals,²² aprovada el 2005, que

aposta clarament per una governança multilateral de la diversitat cultural mundial i fomenta el camí per a la consolidació d'una paradiplomàcia en cultura [...] que és el concepte de la ciència política referit a l'acció exterior dels governs subestats i no s'ha d'entendre en la política diplomàtica d'un govern sinó en l'àrea de les polítiques culturals. Per tant, aquesta Convenció de la UNESCO pot ser un element clau per ampliar i consolidar una paradiplomàcia cultural per a aquells països que no tenen estat propi. De capacitat paradiplomàtica en poden gaudir tant les regions, les províncies, els *länder* o els estats de federacions, així com les comunitats autònomes i locals dels estats. L'acció paradiplomàtica inclou les àrees de l'àmbit general com són l'economia, el medi ambient, la política social i el desenvolupament rural i urbà. En els casos d'una comunitat lingüística i cultural diferenciada, com és el cas de Catalunya, el Quebec i Escòcia, també n'hi ha de més específiques que inclouen la cultura, l'educació i la política lingüística. (Viñuales 2015: 76-77).

²² Vegeu: UNESCO (2005) *Convención...* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000142919_spa>.

Un altre organisme a tenir en compte és el Consell d'Europa, una organització intergovernamental creada el 1949 per a promoure el benestar dels països del continent europeu. En els anys seixanta del segle XX, va iniciar treballs de protecció del patrimoni monumental; en els vuitanta, s'ampliaren a l'arqueològic i a les artesanies en perill de desaparició i, el 1990, hi sorgeix el Comité de Patrimoni Cultural que de manera genèrica (no és el cas del patrimoni immaterial) ha contribuït a la formació de la consciència europea sobre aquests béns i a establir convenis sobre patrimoni arqueològic, paisatge cultural (d'importància vital en les rutes literàries) o patrimoni arquitectònic que han tingut repercussió mundial (González 2016: 10). Hem d'esmentar el seu Conveni Europeu del Paisatge (2000)²³ al qual el Parlament de Catalunya va acordar adherir-se el mateix any i, com a conseqüència, la promulgació de la Llei 8/2005 de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya²⁴ (2005) .

En relació a aquest Conveni i vinculant-lo específicament a la literatura —d'aquí que el citem— el Consell d'Europa va editar, el 2005, un número especial de la seva revista *Naturopa* intitulat “Le paysage à travers la littérature”.²⁵ Terry Davis, Secretari General del Consell d'Europa, hi escriu:

Le paysage est défini au sens de la Convention européenne du paysage du Conseil de l'Europe (Florence, 20 octobre 2000) comme “une partie de territoire telle que perçue par les populations, dont le caractère résulte de l'action de facteurs naturels et/ou humains et de leur interrelation”. A travers les âges et à travers le vaste continent européen, des hommes ont perçu le territoire dans lequel ils vivaient ou qu'ils traversaient, et ont ainsi inscrit les émotions qu'ils ressentaient dans des écrits (Davis 2005: 1).

Tractant, ara, la vinculació de l'estat espanyol amb la UNESCO, anotem que s'hi va constituir, mitjançant un decret del 1953, la Comisión Nacional Española de Cooperación con la UNESCO associada als òrgans de govern i encarregada de canalitzar la participació ciutadana en matèries de la UNESCO.²⁶ Quant a la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial, de 2003, la va ratificar l'abril de 2006 (González 2016: 16-17). Tanmateix, no va ser fins l'any 2013, quan es va publicar “para sorpresa de protagonistas, gestoras del Patrimonio Inmaterial y público

²³ Vegeu: Departament de Medi Ambient i Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible (2001) <http://www.gencat.cat/mediamb/publicacions/monografies/conveni_europeu_paisatge.pdf>.

²⁴ Vegeu: Llei 8/2005 <<https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/l/2005/06/08/8>>.

²⁵ La revista està escrita en anglès i en francès i els textos literaris, en la llengua oficial de cada un dels quaranta-sis estats membres i també traduïts a l'anglès i al francès. Andorra hi fa present el català.

²⁶ Vegeu: Comisión Nacional Española de cooperación con la UNESCO (s.d.) <<https://www.aecid.es/ES/sectores-de-cooperaci%C3%B3n/cultura-y-ciencia/unesco>>.

en general (pues no habían existido debates previos que advirtieran de su aparición), un Anteproyecto de Ley de Protección del Patrimonio Cultural Inmaterial el primer intento de legislar desde la Administración General del Estado sobre el patrimonio cultural inmaterial en los términos que lo define la Convención” (González 2016: 31). Finalment, el 2015, amb tot un reguitzell de vicissituds prèvies per intrusisme en l'àmbit competencial autonòmic, es va aprovar, en el senat, la Ley de Salvaguarda del Patrimonio Cultural Inmaterial (González 2016: 44-45).

A Catalunya, una nació sense estat, el fil de la política cultural actual s'inicia després del franquisme quan, en democràcia, es transfereixen les competències en cultura a la Generalitat de Catalunya restablerta mitjançant un reial decret del juliol de 1980, fet efectiu el 27 de febrer de 1981. Max Cahner, primer conseller de Cultura i Mitjans de Comunicació (1980-1984), va crear, al nostre entendre amb una denominació significativa, la Direcció General d'Activitats Artístiques i Literàries, segons Albert Manent que n'era el director, “massa densa de serveis: Arts Plàstiques, Cinema, Difusió Cultural, Llibre, Música, Premsa i Teatre i més, si, partint pràcticament de quasi zero, calia bastir un nou edifici entre el foc de l'oposició política a Catalunya i les dificultats i la gasiveria que trobaríem en el govern de Madrid” (A. Manent 2010: 183). Més endavant, el primer de juliol de 1982, es va crear la Direcció General de Música, Teatre i Cinematografia i la de Patrimoni Escrit i Documental amb el mateix responsable. I el 1987, el patrimoni escrit i documental va passar a singularitzar-se i a tenir un responsable específic.

Aquest mateix any, 1987, reneix la Institució de les Lletres Catalanes (ILC), una entitat autònoma del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, creada pel Parlament de Catalunya.²⁷ L'antecedent històric de la ILC és l'organisme homònim creat el 1937, en plena Guerra Civil Espanyola, pels escriptors catalans fidels a la República. La ILC té com a objectius fonamentals: promoure la literatura i fomentar la lectura en general; protegir i difondre el patrimoni literari català; impulsar el reconeixement social de les lletres catalanes i donar la màxima projecció pública als escriptors catalans; i donar suport als escriptors en llengua catalana i a les associacions del sector (Viñuales 2015: 103).

L'any 2000 es crea un nou organisme, l'Institut Català de les Empreses Culturals (ICEC) que és una institució pública que depèn del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i que treballa pel desenvolupament i la consolidació del sector cultural impulsant les empreses i els professionals de la cultura per millorar-ne la competitivitat i la professionalització. Té com a finalitat impulsar la creativitat artística i la producció, la distribució i la difusió de continguts culturals, mitjançant el desenvolupament de les empreses culturals, i també fomentar el consum cultural i l'ampliació de mercats per a la cultura catalana. Les seves línies d'actuació principals són

²⁷ Vegeu: Llei 20/1987 <<https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/l/1987/11/12/20>>.

la concessió d'ajuts i subvencions per a les empreses catalanes per a la producció, promoció, distribució, difusió i rehabilitació i millora d'equipaments; la prestació de serveis per al desenvolupament empresarial i la col·laboració amb altres entitats i organismes per fomentar la difusió i el consum cultural. Alguns estudis i publicacions destacades editades recentment i vinculades a la literatura són les intitulades *Fires del llibre a Catalunya 2022. Llibres en moviment* o *Hàbits de lectura i compra de llibres 2021. Informe de resultats*.²⁸

Finalment, esmentem l'Institut Ramon Llull (IRL) un organisme públic creat el 2002 amb l'objectiu de promoure a l'exterior els estudis de llengua i cultura catalanes en l'àmbit acadèmic, la traducció de literatura i pensament escrits en català, i la producció cultural catalana en d'altres àmbits com el teatre, el cinema, el circ, la dansa, la música, les arts visuals, el disseny o l'arquitectura. Específicament en literatura, impulsa la traducció d'obres literàries escrites en català, ajudant els editors en altres llengües que les publiquen i els traductors i es preocupa de difondre el conjunt de la literatura catalana en fires del llibre i d'assegurar la presència d'artistes de Catalunya i Balears en programes destacats de la creació contemporània internacional. L'Institut Ramon Llull és un consorci format per la Generalitat de Catalunya, el Govern de les Illes Balears i l'Ajuntament de Barcelona. També és patró nat de la Fundació Ramon Llull, constituïda entre el Govern d'Andorra i l'Institut Ramon Llull, el març de 2008 i el gener de 2009 s'hi van incorporar el Consell General dels Pirineus Orientals, l'Alguer i l'Associació Xarxa de ciutats valencianes Ramon Llull.²⁹ "Aquesta institució actua d'ens executor de la paradiplomàcia cultural o diplomàcia cultural de segon ordre" (Viñuales 2015: 104) que, com dèiem suara, és el concepte de la ciència política referit a l'acció exterior dels governs subestats.

Des de l'àmbit legislatiu català, la Llei 9/1993, de 30 de setembre, de Patrimoni Cultural Català³⁰ integra tant el patrimoni de caràcter moble, com l'immoble i l'immaterial, independentment de si la titularitat és pública o privada, així com les manifestacions de la cultura tradicional i popular. Gonzalez (2016: 47) n'afirma que "es la primera vez que se usa la expresión 'Patrimonio Inmaterial' en una ley española". També una llei del mateix any, la Llei 2/1993 de foment i protecció de la cultura popular i tradicional i de l'associacionisme cultural³¹ té, a criteri de

²⁸ Vegeu: Institut Català de les Empreses Culturals (s.d.) <<https://icec.gencat.cat/ca/inici>>.

²⁹ Vegeu: Institut Ramon Llull (s.d.) <<https://www.llull.cat/catala/quisom/quisom.cfm>>.

³⁰ Vegeu: Llei 9/1993 <https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/arxiu_i_gestio_documental/07_marc_normatiu/static_file/llei_09_1993.pdf>.

³¹ Vegeu: Llei 2/1993 <https://participa.gencat.cat/uploads/decidim/attachment/file/3122/LLEI_2_1993_de_5_de_mar%C3%A7_de_foment_i_protecci%C3%B3_de_la_cultura_popular_i_tradicional_i_de_l'associacionisme_cultural.pdf>.

González, “una pequeña parte interesante en relación con el estudio de la gestión del Patrimonio Inmaterial. Por una lado esto se debe a la antigüedad de la Ley [...] que está escrita en un momento de escasa atención hacia este tipo de bienes, y por otro porqué en una gran parte está dedicada al Asociacionismo Cultural, que solo tiene que ver tangencialment con el asunto que nos ocupa” (González 2016: 55). Sigui com sigui, en definir-s’hi el que es considera cultura popular i tradicional, hi apareixen “les creacions literàries”, d’aquí que l’esmentem. I també, perquè González en rebla: “A diferencia del concepto de Patrimonio Inmaterial que fija la Convención, el de esta Ley incluye también las manifestaciones materiales de la memoria y la vida colectivas de Cataluña, las representaciones pasadas y la literatura popular de manera explícita, por lo que es todavía más amplia que la de la UNESCO” (González 2016: 56).

Més propera en el temps és la legislació catalana específica del patrimoni immaterial que es materialitza en l’Avantprojecte de llei del patrimoni cultural immaterial català i de l’associacionisme cultural, que el Consell Executiu del Govern de la Generalitat de Catalunya va aprovar el gener de 2017 i que té la finalitat d’actualitzar aquest concepte i la seva aplicació d’acord amb els criteris de la Convenció de la UNESCO de 2003 i, necessàriament, en l’àmbit de la Llei estatal 10/2015 de 26 de maig d’igual finalitat. La memòria preliminar d’aquest avantprojecte ha estat a disposició dels ciutadans en la consulta participativa ciutadana oberta fins al 15 de gener de 2022 sobre la qual s’ha fet públic un informe de valoració.³²

Quant a les relacions de Catalunya amb la UNESCO, s’inicien l’any 1985 amb l’associació Centre UNESCO de Catalunya, també UNESCOCAT, amb l’objectiu de contribuir a promoure la presència de la llengua i cultura catalanes a l’àmbit de la UNESCO i difondre i potenciar els seus valors, projectes i iniciatives a Catalunya. El 2017, a conseqüència de canvis en el marc normatiu, passa a adoptar el nom CATESCO (Organització Catalunya per a l’Educació, la Ciència i la Cultura) i, d’acord amb els seus estatuts, treballa “per promoure a la societat catalana els principis i valors de la UNESCO en els àmbits que li són propis com l’educació, la ciència, la cultura, el desenvolupament sostenible, la democràcia, els drets humans, la llibertat d’expressió i comunicació, la ciutadania global, el diàleg i la pau”.³³ En aquest sentit, ha impulsat iniciatives importants sobre interculturalitat, diàleg intercultural i interreligió, diversitat lingüística, patrimoni cultural material i immaterial, sostenibilitat, i educació transformadora compromesa amb el desenvolupament sostenible i la ciutadania global.

³² Vegeu: Portal de participació ciutadana de la Generalitat de Catalunya. Documents relacionats. Informe de resultats del procés (s.d.) <<https://participa.gencat.cat/processes/patrimoni-cultural-immaterial>>.

³³ Vegeu: CATESCO (s.d.) <<https://catesco.org/presentacio/>>.

L'associació està adscrita al Departament de Comunicació Global de Nacions Unides, i va assolir l'estatus de relacions oficials amb la UNESCO el 1993 i l'estatus consultiu especial amb el Consell Econòmic i Social de Nacions Unides (ECOSOC) l'any 2002. Des de l'adopció de l'Agenda 2030 per part de Nacions Unides, CATESCO ha fet una incidència especial en la transformació educativa com a via per assolir els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS). Igualment, ha participat a les Conferències Generals de la UNESCO, a les reunions del Fòrum Polític d'alt nivell de les Nacions Unides, a la Comissió de les Nacions Unides sobre la Condició de les Dones i al Consell de Drets Humans de Nacions Unides, entre d'altres.

En paral·lel amb els fils que hem desenvolupat suara i amb voluntat de sumar diversitat d'actors, perspectiva i praxi d'aquests primers períodes de polítiques culturals a Catalunya, exposem, des d'un altre àmbit institucional i territorial, el que un grup de treball sobre patrimoni cultural, liderat per la Diputació de Barcelona, va establir, l'any 2009, com a diagnòsi del que havia estat la gestió del patrimoni cultural durant els primers vint-i-cinc anys d'ajuntaments democràtics (1979-2004). Aquest grup de treball cristal·litzà en el Fòrum de Regidors i Regidores de Cultura i en el dossier *Patrimoni cultural, memòria i identitat local* que posa de manifest que l'únic patrimoni literari que es considera és el patrimoni documental i, més concretament, els arxius municipals i no fa cap tipus de referència al patrimoni cultural immaterial. Referint-s'hi, Isabel Graña (2019) remarca que “el patrimoni local considerat és essencialment arqueològic, històric i artístic, sempre que sigui tangible”. I conclou que tot plegat entra en contrast

amb el fet que moltes cases-museu d'autors i centres dedicats a la promoció de les lletres són de titularitat municipal i, encara amb més contrast, amb el creixement exponencial que els darrers quinze anys s'ha donat de les activitats relacionades amb les lletres: festivals poètics, rutes o itineraris literaris, exposicions literàries i lingüístiques, competicions d'*escrable*, espectacles que pretenen transmetre l'emoció de l'obra literària, fins i tot una fira d'espectacles literaris per a professionals, tallers d'escriptura, tallers de lectura en veu alta, debats dialèctics a l'estil anglosaxó i tota mena de maridatges i sinergies entre les lletres i les altres disciplines artístiques, i fins i tot amb qualsevol aspecte de l'actualitat que tingui una presència quotidiana significativa com vi i literatura, gastronomia i literatura, territori i novel·la històrica i un llarg etcètera (Graña, 2019).³⁴

Tanmateix, sí que junt amb aquest creixement sorgeixen actuacions des de d'organismes públics que permeten constatar —aquí ens hi referim únicament a títol testimonial— la consideració que la nostra societat atorga al patrimoni immaterial, concepte present, de temps (1993), en la legislació catalana. Citem exemples que contempen la literatura en general i rutes

³⁴ Vegeu: Graña (2019) <<https://www.espaisescrits.cat/ca/que-fem/noticies/la-gestio-del-patrimoni-literari-en-l-ambit-municipal>>.

literàries en particular com el *Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya* del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya (2010) que es proposa de fer, textualment: “no una valoració de l'interès cultural d'aquests recursos, sinó del seu grau de desenvolupament i les seves possibilitats com a producte turístic” i hi consta, per exemple, la Ruta Mir/Manent exemple de cas en el nostre treball; el *Catàleg de paisatge* (2012) que per zones —nosaltres coneixem el del Camp de Tarragona— elabora el Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya i que dedica el Bloc 2 subapartat 4 a Expressió artística del paisatge i en ell es refereix a autors i obres literàries i també a la ruta suara esmentada o el Mapa Literari de Barcelona (2019 en versió paper) emmarcat en el programa d'iniciatives i actuacions iniciades el 2015 quan Barcelona va ser declarada Ciutat de la Literatura per la UNESCO i que ofereix, en la seva versió digital, un apartat específic de rutes literàries per la ciutat.³⁵

En definitiva, els diferents fils a què en aquest apartat dedicat a l'empara de les rutes literàries ens hem referit i que són d'abast internacional, europeu, estatal espanyol i català, conformen, a grans trets, el canemàs que empara la literatura i venen a trenar una realitat polièdrica, dinàmica i transversal que contempla i inclou les rutes literàries; altra cosa és el grau de presència que hi tenen, el lloc que ocupen o la consideració que reben.

³⁵ Vegeu: Ajuntament de Barcelona. Barcelona Ciutat de la Literatura (s.d.) <<https://ajuntament.barcelona.cat/ciutatdelaliteratura/ca/difusio-literaria/mapa-literari>>.

3. Les rutes literàries

Allò visible conforma una cosa. L'invisible li dóna valor.
Laozi *Daodejing*. El llibre del "Dao" i del "De"

3.1 Mirades i antecedents

Unir temps, territori, literatura i visitants és sumar els elements nuclears que confegeixen una ruta literària. Tanmateix, aquesta unió va tenir el sentit que avui li donem només a partir del moment històric en què territori i literatura van adquirir, perquè van ser mirats plegats, un valor conjunt que la societat els assigna i, en el cas de territori i visitants, a partir del moment en què "l'aparició d'una determinada concepció del temps i de l'espai fixa les regles del joc de les primeres mirades turístiques" (Donaire 2008: 77). Aquest moment és, en ambdós casos, el Romanticisme. I aquesta mirada és la del viatger romàntic. Tanmateix i per incidir, d'entrada, en la importància que de sempre, abans i ara, s'ha donat a la mirada, volem escriure, a manera de lema, una cita clàssica de Bovicello (1250-1304) que apareix en la Fontana Maggiore de Perugia, esculpida per Nicola i Giovanni Pisano (segle XIII) que diu: "Si bene prospicias, mira videre potes" (Bartoli 2006: 225) i que traduïda al català vol dir: "Si estàs atent pots veure coses admirables". I una de contemporània del fotògraf i pintor Saul Leiter (1923-2013): "No és on passa ni què és allò que importa sinó com ho veus" (Susanna 2019: 196). I és que d'això es tracta, també en les rutes literàries tan actuals, de l'actitud de qui les crea sabent que la mirada de qui les rep hi té una importància cabdal.

Una mirada que en els nostres temps i majoritàriament en els humans de les societats desenvolupades ja no és la mirada ancestral inherent a la pròpia condició sinó que està mediatitzada pel visor d'una càmera, d'un mòbil o pel marc d'una gran pantalla o d'una pantalla digital i acostumada a vincular relats a imatges muntades o a veure un món "que torna a ser pla com a l'Edat Mitjana per culpa de les pantalles" (Sáez, 2019). Una mirada que prové de "la romàntica que crea un codi d'interpretació, una forma de mirar la ciutat, que 'domestica' les mirades turístiques posteriors" (Donaire 2008: 76) i n'és l'origen. Una mirada que és fonamental en l'experiència turística per "la naturalesa visual de l'experiència amb els llocs" perquè, literalment, pot ocupar mig segon i situar la resta de sentits en la perifèria del procés central de consum que és el de captar amb la vista però que, quan s'exerceix, "esdevé un exercici de colonització del territori en els seus vessants lúdic i d'oci, la qual cosa acaba generant una determinada visió del món, a mig camí entre la realitat i la virtualitat" (San Eugenio 2011: 90-100).³⁶

³⁶ Jordi San Eugenio recull el concepte de John Urry (2002).

Mirar, quan es pren consciència que no és el mateix que veure o contemplar, en el seu sentit ple d'esguardar atentament una cosa absorbint-se en la seva vista, com ens diu el diccionari normatiu, és, doncs, l'actitud visual desitjable d'aconseguir en qualsevol situació de transmissió de coneixement. I ho és també per a les rutes literàries que parteixen, com hem escrit, de la mirada romàntica molt vinculada al fet literari en general ja que per sobre de qualsevol altra consideració, la literatura de viatges romàntica crea el mite de la mística de l'observador, el plaer de la contemplació.

Definir la mirada romàntica passa per afirmar que és fragmentada perquè allò a observar no és concebut en el seu conjunt, sinó que se seleccionen, per exemple d'una ciutat, una sèrie d'elements que responen als cànons romàntics com el gòtic, les restes clàssiques o els edificis àrabs. Aquests elements, a manera de peces de mosaic, creen, a poc a poc, una jerarquia que està integrada per nodes de valors desiguals, per fragments amb valor simbòlic que la literatura, la pintura, els gravats, la fotografia, els viatgers i els seus relats estableixen de forma col·lectiva i acaben donant lloc a un cert consens que separa el que és pintoresc del que és prescindible. Cada peça és exclosa del context històric i espacial que li dona sentit i s'integra en un nou context format per la suma de les diferents peces, cadascuna d'elles aïllades, integrades en una nova seqüència, que és la mirada del visitant (Donaire 2008: 76).

Tanmateix, aquesta mirada turística, de visitant, de "esta suerte de peregrino contemporáneo, que busca lo auténtico en otros 'tiempos' y 'lugares' alejados de su vida diaria" (Urry 2018: 57), no és només present en les rutes literàries pel fet que els seus usuaris, integrats en un format relativament nou de turisme cultural, transiten per uns indrets seguint un relat que hom els proposa sinó que també presideix, o és desitjable que presideixi, la gènesi de les rutes literàries perquè aquesta mirada de visitant té també, al nostre entendre, un clar paral·lelisme amb el criteri que hom segueix en conformar el contingut textual d'una ruta literària.

Una ruta literària es genera a través de la mirada de qui la crea teixint, mitjançant fragments extrets d'una o diverses obres d'un o diversos autors, el seu fil argumental i creant una nova trama que s'ofereix als usuaris mitjançant un itinerari per diversos punts ubicats en indrets que alhora els ofereixen retorns significatius majoritàriament visuals.

Des de la mirada del visitant, una ruta és —en paraules de Maria Nunes— "veure la ciutat amb uns altres ulls, redescobrir-la sota una altra mirada i una altra llum, la de la literatura i de la combinació única entre realitat i ficció que permet. És projectar el coneixement literari i la imaginació sobre els espais" (Nunes, 2017b). I qui diu la ciutat, diu qualsevol indret amb literatura. Per tant, la mirada del visitant, la mirada turística que és la del receptor i el criteri que presideix la conformació d'una ruta literària a partir dels textos que integra construeixen un relat visual i

textual —el relat emès— des d'un plantejament similar, cosa que entenem com un avantatge, una mena de valor afegit, per a aquella literatura que s'ofereix als usuaris en format de ruta literària.

Un altre aspecte a tenir present és que si la mirada porta els humans a conèixer també els porta a sentir. Oimés quan aquesta mirada té el seu destí en l'art, en aquest cas literari, que “ens fa comprendre alguna cosa no linealment, a través de la raó, sinó simultàniament i en tots els seus aspectes a través de la sensibilitat” (Pujol 1996: 13). Amb aquesta premissa, doncs, adduïm un altre component d'importància cabdal en les rutes literàries: si pel fet de ser conformades per literatura, la seva comprensió pot transmetre el bé de l'emoció i del sentiment, en tenir la mirada com a element nuclear de la seva dinàmica en cada punt de l'itinerari que ofereix retorns múltiples, el sentir s'incrementa.

Per tant, les rutes literàries sumen a la facultat de comprendre pròpia de la mirada lectora cognitiva, solitària, de contextualització personal i vital única, d'estètica particular, realitzada en ubicacions neutres, etc., en primer lloc, una nova perspectiva proposada per qui ha creat la ruta i en segon, encara amb més importància, la cognició sensorial dels llocs literaris triats que li seran donats a comprendre amb la mirada.

De totes maneres, cal tenir present que aquesta mirada pròpia d'una lectura estàndard, solitària, privada, interior, etc., no és hermètica sinó que intrínsecament genera mirades semiexterior. Holdengräber ho explicita en descriure que

el momento en que empezamos a leer un libro es extraordinario, un momento de paz que nos extrae del mundo; pero fíjese en el aspecto físico, en el movimiento de los ojos del lector, y verá que constantemente está regresando al mundo. Su mirada se fija en el texto, luego levanta la vista; lee, levanta la vista... Así que la lectura es una experiencia que puede oscilar entre lo privado y lo público, ser estimulada en la arena pública, para regresar enriquecida a la esfera privada (Holdengräber, 2007).

Per tant, encara que aquesta oscil·lació descrita per Holdengräber i que es mou entre allò privat i allò públic sigui un lleu moviment d'ulls que al nostre entendre comporta assumir comprensió, fer reflexió i fixar imatges mentals abans de seguir llegint, no deixa de ser un primeríssim, quasi eteri i només insinuant estadi d'allò que, a l'altre extrem, ja totalment en l'esfera exterior pública es pot arribar a materialitzar en apropar-nos a la literatura en forma de ruta literària.

Una cosa és fixar la mirada en les paraules impreses d'un llibre i copsar mentalment el que hi ha escrit i una altra acostar-nos a fragments dels mateixos textos sobreposant-hi mirades polièdriques fetes precisament des d'entorns naturals, des de paisatges més o menys urbanitzats que hi estan vinculats i que algú ha escollit a consciència. Això es dona justament perquè, com afirma Krieger (2018: 135): “En el acto de ver se despliega un conocimiento complejo —el sentido original de la aisthesis, la estética como cognición sensorial—”.

Peter Krieger, de l'Institut de Investigaciones Estéticas de la Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM), referint-se a un geoparc mexicà³⁷ exemplifica i contextualitza en el temps allò que aporta aquesta “contemplación visual del ambiente natural” (Krieger 2018: 138) a què ens referim i que les rutes literàries sumen a la mirada lectora. El model que proposa són les muntanyes que, per molt que hagin estat estudiades i analitzades científicament, presentaran enigmes que l'art entomarà i explicarà.

Con el desarrollo de las ciencias naturales después d'Alexander von Humboldt (1769-1859), a lo largo del siglo XIX, llegando a l'actualidad con la tecnología punta en los laboratorios, es factible analizar las montañas, medirlas, conocer sus composiciones químicas, sus cualidades físicas, su efecto ambiental, però siempre permanece algo enigmático en la contemplación visual del ambiente natural. Es esta plusvalía metafísica que antes de la Ilustración europea del siglo XVIII se centraba en las religiones, afirmando que lo sublime de la naturaleza es un principio divino. Como es sabido, a lo largo del proceso de liberación humana de la determinación teológica, las indagaciones científicas disolvieron esta codificación. Sin embargo, la racionalidad de las ciencias no ha podido llenar por completo este espacio metafísico que se abre frente al panorama impresionante de las montañas, sino que mediante los medios virtuales de la literatura y pintura del romanticismo³⁸ a inicios del siglo XIX surgieron esquemas estéticos para capturar el espíritu de la presencia geológica (Krieger 2018: 138).

Precisament en les rutes literàries, l'efecte de la contemplació visual es pot donar amb anterioritat o amb posterioritat a la lectura. Hom pot conèixer o desconèixer una obra o un fragment literari determinat, però la contemplació visual d'indrets que hi estan relacionats —i això és responsabilitat exclusiva de qui crea la ruta— pot eixamplar o aprofundir en el coneixement de l'esperit i de l'essència que el text conté perquè justament “la percepción visual (y también olfactiva, táctil e incluso acústica) del paisaje, actua como catalizadora del cononocimiento” (Krieger 2018: 131).

En aquest punt, no podem deixar d'esmentar el concepte d'anticipació que permet aprofundir en la interrelació entre turisme i ruta específicament literària. Si en l'experiència turística l'anticipació és clau perquè els turistes han iniciat la construcció simbòlica del lloc molt abans d'arribar-hi, com no pot arribar a ser de cabdal en les rutes literàries quan el grau de coneixement previ de la part textual del relat que puguin tenir els usuaris (novel·la, poema, etc.)

³⁷ Es tracta del Geoparque de la Comarca Minera de Hidalgo y la Mixteca Alta de Oaxaca a Mèxic declarat oficialment Geoparque Mundial de la UNESCO el maig de 2017, nascut per iniciativa de la comunidad científica universitària mexicana, sota la coordinació del Dr. Carles Canet Miquel de la UNAM, en col·laboració amb la població i les autoritats *ejidales*, locals i estatals (Graue 2018: 7-8).

³⁸ “Poetas como el alemán Friedrich Schiller (a finales del siglo XVIII) o el inglés Lord Byron (a inicios del siglo XIX) disertaron sobre lo sublime de los paisajes montañosos arcaicos, que por medio del alma humana se convierten en espacios de lo sublime. Y los pintores del Romanticismo como Caspar David Friedrich capturaron ese espíritu de la naturaleza sublime en esquemas visuales impactantes, con vigencia hasta la actualidad” (Krieger 2018: 138).

pot ser total?³⁹ Si és el cas, quan ens hi atansem, esperem trobar-hi allò que ja sabem per endavant que hi ha d'haver, “allò que un bon observador hi ha sabut trobar i ha excel·lit en la manera de descriure-ho perquè l'escriptor ha tingut la capacitat de transfigurar el paisatge” (Aragó i Vilallonga 2003: 19). En aquest sentit, el sociòleg Colin Campbell, referint-s'hi per al consum en general, i a qui John Urry esmenta per al turisme en particular, afirma (1987): “La satisfacció deviene de la anticipació, de la búsqueda imaginativa del plaer. Por lo tanto, la motivación para el consumismo de la gente no es meramente materialista. Más bien se trata de que buscan experimentar ‘en la realidad’ los dramas apetecibles que ya han experimentado en su imaginación” (Urry 2018: 61). Aquest factor, doncs, sigui en el grau que sigui, l'itinerògraf no el pot obviar.

Seguint encara el fil de la mirada, adduïm, novament, Urry (2005: 82)⁴⁰ quan afirma que “el plaer inherent als espais deriva, en part, de les emocions embolcallades en el consum visual dels llocs” i ho fem perquè clarament llocs, indrets, espais configuren també la columna vertebral d'una ruta literària. Precisament —segueix Urry— “el destí de les societats actuals és trobar el plaer existent als llocs mitjançant una implacable economia visual de signes, encara que, per suposat, altres sentits diferents es mobilitzen als marges, a manera de resistència ocasional”.

Aquesta preeminència de la mirada, doncs, que amb un mínim de reflexió sobre la nostra vida quotidiana ens adonem que és innegable i cada vegada més dominant en tots els ressorts del viure, té importància capital *per se* en les rutes literàries pel fet que el consum visual és nuclear en totes i cada una de les baules que les conformen i perquè “el règim visual tendeix a funcionar com a litúrgia de manera més immediata que el règim textual” (Guardiola 2018: 29). D'aquí, el guany de sobreposar a la mirada lectora de sempre la mirada que proposa un ruta literària. Mirada que, confegida per la romàntica fragmentada, per la que es proposa de captar l'esperit d'allò sublim, per la que deriva de les emocions embolcallades en el consum visual dels llocs i per la que tendeix a funcionar com a litúrgia filla immediata del règim visual, si plana en el màxim grau possible en els punts d'un itinerari forjant coherència fèrria amb el seu contingut literari, farà que la recepció d'aquella ruta literària, el retorn o el bé aconseguit siguin incontestables.

Ens sembla necessari d'introduir, encara, en aquest apartat un factor que ens limitem a apuntar però que condiona d'alguna manera una ruta literària: el ritme del desplaçament i la consegüent mirada. No és d'esperar que un itinerari d'aquestes característiques es faci al ritme del caminar propi d'una excursió sinó que, com la pràctica ens demostra, en les seves parts *in itinere*

³⁹ Ens agrada de citar, aquí, un fragment de la novel·la *Viola d'amore* de Maria Àngels Anglada que ho constata: “Mentre en Jordi i el conservador devien estar embrancats en converses arqueològiques, jo anticipava damunt el mapa del Languedoc l'itinerari que seguiríem l'endemà del concert. Això sempre és un plaer a la bestreta per a mi, de vegades d'igual intensitat que el mateix viatge” (Anglada 1983: 124).

⁴⁰ Text traduït de l'anglès per Carmen López Sáez-Benito.

s'acosta més al *tempo* (que no a l'actitud) propi del passejar, cosa que de retop pot influir en la mirada, i d'aquí que sigui un aspecte a tenir en compte prèviament per part de l'itinerògraf i, durant el recorregut, pel guia, si n'hi ha.

Sigui com sigui, entenem que cal tenir present, com assenyala López-Monné (2022: 16) que “caminant no ens situem davant els paisatges, sinó que passem a formar part d'ells i que aquesta relació privilegiada amb el territori implica aspectes emotius i educatius per l'individu i, col·lectivament, contribueix a l'activació patrimonial. [...] Avui dia, caminar pot considerar-se sovint com una pràctica cultural de relació amb el territori i el patrimoni”. També Adrià Pujol (Pujol 2017: 48) afirma que “sense nosaltres el paisatge no té cap sentit perquè si no hi som, i per tant no ens el mirem, qualsevol racó inhabitat del cosmos crepita de la manera que en diem natural [...] i d'aquí que quan algú s'aventura per un indret inhòspit (la selva, un carreró de nit, el pol), de seguida té la sensació de descoberta: és el paisatge que neix perquè hi hem posat els sentits”. I encara, si Francesco Careri considera, en referir-se a àrees productives, que “el sol fet de passejar per un indret transforma el paisatge, encara que sense senyals tangibles, perquè es modifica el significat cultural de l'espai i l'espai en si mateix” (López-Monné, 2020a), què no succeirà si aquest passeig té la intencionalitat de donar a conèixer *in situ* literatura vinculada a llocs literaturitzats i de motivar els usuaris a aprehendre-la.

En definitiva, el fet de sumar mirades sobre un espai “acaba fent que justament aquest espai esdevingui patrimoni literari, patrimoni cultural que cal preservar” (Vilallonga 2011: 69), sense obviar sinó partint de la premissa que “la condició cultural s'assoleix no mirant un objecte cultural, sinó mirant ‘culturalment’ un objecte” (Donaire 2008: 29).

Encara escrivim un apunt a manera de matisació a partir de la pròpia experiència. En la mirada creativa sempre hi ha algun tipus de peatge que ve donat per l'època, la moda o el context en què l'obra s'ha creat i que, justament, per falta de perspectiva o per un valor inicial que després esdevindrà infundat no pot arribar a consolidar-se i amb el pas del temps esdevé prescindible. Això, propi de les obres de creació, també passa en les rutes literàries i, tant en processos de reflexió com de creació, tenir-ho present n'incrementarà la coherència del contingut.

Finalment, per tancar el cercle, retornem, no pot ser d'altra manera, a la mirada primera, la raó de ser de totes les altres i també de les rutes literàries, la del literat, perquè com afirma Anna Aguiló: “l'actitud literària d'un gran escriptor rau en la seva mirada transversal, aguda i insubornable, que observa la realitat amb una visió mítica, no servil, que transcendeix la concreció de les coses, les persones o el paisatge, sempre atent a allò que pot esdevenir universal. La literatura és el fruit de l'observador que transcriu amb verb afuat i paraula esmolada sense deixar-se emportar per la voràgine de les petiteses de cada dia sinó copsant-ne la grandesa” (Aguiló 2011:

256). Tot això sense oblidar, nogensmenys, la seva principal raó de ser, la mirada segona, la que es dona en l'acte de llegir perquè, seguint l'antropòleg Lluís Duch (1936-2018),

llegir és trobar-se allí on, de fet, el lector no es troba, en un altre món, quasi en una mena de "paradís retrobat". La lectura pot implicar, en realitat, una destrucció d'absències i una multiplicació de presències perquè el lector, en realitat, pot gaudir d'una excelsa i il·limitada plurilocació: espai i temps esdevenen fluids i mòbils a voluntat. Això significa que els lectors són uns incansables viatgers; circulen a través dels territoris d'altri; són nòmades que van d'ací a allà sense haver de sotmetre's als imperatius de les fronteres; [...] forjadors de mons alternatius, redemptors dels temps i dels espais humans perquè la lectura pot esdevenir una praxi de dominació de la contingència i un antídoto eficaç contra el poder dissolvent del temps com a "passar" que és propi de l'envelliment (Duch 2002: 212).

Pel fet que ambdues mirades, que es transcendeixen a elles mateixes, són el punt de partida d'una ruta literària sembla coherent afirmar que, amb una bona praxi, aquesta eina de patrimonialització literària les pot multiplicar *ad infinitum*.

Referint-nos ara als antecedents des del punt de vista cronològic, situem en el període i en el context del Romanticisme "l'embrió de les rutes literàries, el moment en què es redescobreix la natura i amb ella el paisatge" (Munmany 2017: 82) i el moment en què neix el turisme, una activitat innegablement geogràfica que hi està íntimament relacionada perquè en la base de les rutes literàries hi ha la idea de viatge en el sentit de visita de més o menys durada a un lloc per veure o conèixer una cosa.

Aquest lligam amb el Romanticisme —finals del segle XVIII i segle XIX— té components universals però alhora identitaris perquè la confluència dels vincles que uneixen literatura i territori la podem explicitar en clau pròpia catalana ja que

formen un binomi que sobretot d'ençà del segle XIX, s'articula com l'element bàsic conformador de l'imaginari nacional col·lectiu: el territori ha estat vist habitualment com a determinant en la configuració del caràcter i l'ànima del poble (també dels escriptors i de la seva obra) i, alhora, la literatura sovint ha trobat en el territori, a més d'una matèria artística de primer ordre, la seva raó de ser i la seva essència i una de les estratègies més eficaces per aconseguir reconeixement i projecció (Macià 2014: 7).

Ja el 1839, l'escriptor i periodista Pau Piferrer (1818-1848), en el pròleg del primer volum de la col·lecció *Recuerdos y bellezas de España*, dedicat al Principat de Catalunya que, significativament, porta el subtítol "Obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes, etc.", enuncia el que va acabar essent el binomi suara esmentat quan proclama que "en los artículos relativos á monumentos ú obras de arquitectura conciliaremos el interés histórico con las reflexiones que, ya acerca de las varias épocas del Arte, ya acerca del espíritu de cada época se nos

ofrecieren, pero siempre nuestras observaciones irán fundadas y con relacion principalmente á la parte poética y filosófica” (Piferrer 1839: 6) i hi insisteix quan, en referir-se de manera detallada a ciutats i indrets que glossa en l’obra, esmenta Tarragona considerant-la inspiració natural de poesia com a mostra de valor: “Tarragona la romana cada dia se enriquece con nuevas antigüedades que parece brotan de todas partes, y en ella el poeta [...] que se place en recordar los dias mas gloriosos de su patria no sabe si elogiar con preferencia la catedral ó los restos de los árabes, los monumentos godos ó los romanos” (Piferrer 1839: 5-6). La literatura, doncs, hi està totalment incardinada.

El mateix Piferrer, en el pròleg del segon volum de la col·lecció dedicat a Mallorca (1842), insisteix que “nuestra manera de ver arte bien consignada está en el precedente tomo de Cataluña: antes que la ejecución buscamos la poesia y la filosofia; consultamos las épocas y la historia; y nada calificamos de insignificante, aunque segun las reglas lo sea, si lleva consigo algo que caracterice una faz del arte mismo” (Piferrer 1842: 4). Efectivament, en l’edició pòstuma (1934) del volum dedicat a Catalunya traduït al català hi figura escrit: “Aquestes belleses i aquests monuments ja duen en ells mateixos un segell sagrat de poesia que els fa respectables i els torna en una deu abundantíssima de moltes pures emocions” (Piferrer 1934: 10).

Justament de Piferrer arrenca —seguim Sunyer (2011a: 161)— bona part de la concreció de l’esperit romàntic a Catalunya i no tan sols en el camp de la història sinó també en el d’un turisme cultural molt i molt a les beceroles i en el d’un incipient excursionisme que tanta importància havia d’acabar tenint en el moviment de la Renaixença.

Vincles semblants a belleses i monuments estableix Víctor Balaguer (1824-1901) quan en les seves “páginas de un diario”, després d’afirmar, en expressió prou propera a la contemporaneïtat, que ha fet un “viaje de poeta, de artista, de peregrino” escriu: “el estudio de los monumentos ha aumentado el amor que ya tenia a mi patria” (Balaguer 1852: 2-3). Una estima envers la pàtria —la nació—que es concretava a través dels monuments i de les tradicions que explicaven i, ahora, conformaven la seva història servint-se de la literatura, cosa de la qual també va ser plenament conscient perquè referint-s’hi escriu: “tradiciones inventadas por la poesía y conservadas por la credulidad” (Balaguer 1852: 5-6).

Efectivament, Balaguer es resistia a eliminar, fins i tot actuant com a historiador, les faules més novel·lesques i inversemblants la falsedat de les quals havia estat sobradament argumentada fins al punt que, habitualment, aconseguia imposar la seva versió no tan sols a escriptors fantasiosos com ell, que tanmateix reforçaven la llegenda o el mite corresponent, sinó en l’imaginari popular patriòtic (Sunyer 2006b: 32-33). Com conclou Josep Maria Garcia-Fuentes:

la construcció de la nació, de la mateixa manera que la invenció de la tradició, requereix d'una poesia que creï els mites nacionals, les llegendes, basades en fets històrics reals -o inventats; tant és- i que aquestes narracions siguin conservades i fixades a través de la credulitat o el que és el mateix, a través dels rituals nacionals (Garcia-Fuentes 2013:13).

Balaguer, que tenia com a referent literari Piferrer i Pi i Margall (1824-1901), ja ho havia materialitzat en *Los frailes y sus conventos. Su historia, su descripción, sus tradiciones, sus costumbres, su importancia*, obra en dos volums publicada el 1851, en la introducció de la qual defensa l'objectiu de rescatar de l'oblit els monestirs abandonats que considera, en un context universal, els millors monuments d'Espanya. A aquesta conclusió, hi arriba un suposat viatger que després de recórrer quasi tot el món, resumint els seus principals viatges, escriu: "El Oriente es un Palacio, la Francia un Castillo, la Italia un jardín y la España un claustro"; definició que sentència tot reblant que "esta poética expresión es una verdad". La poesia, doncs, inventa les tradicions, els monuments, que després la credulitat conserva (Garcia-Fuentes 2013: 16).

Poc després, Balaguer va publicar *Cuatro perlas de un collar. Historia tradicional y artística de todos los célebres monasterios catalanes. Santa María de Ripoll, Santa María de Poblet, Santas Cruces y San Cucufate del Vallés* (1853). Són els grans monestirs catalans als quals afegeix Montserrat, que va esdevenir el centre de l'imaginari simbòlic i monumental balaguerià. Comas, referint-s'hi, interpreta que "els quatre monestirs prenen la significació dels quatre pals de la història. Montserrat, independent, converteix la mare de Déu en protectora del país" (Comas 2005: 70).

En aquest punt, girem lleument la mirada enrere per deixar constància que la preeminència de Montserrat, concretament de la muntanya de Montserrat, tenia representació en la cartografia moderna —com també passava amb el Canigó— per l'anomenada que aquelles muntanyes ja tenien en aquell moment històric.⁴¹ Però les raons no es trobaven en la presència física com a muntanya sinó que, a banda dels anhels religiosos i espirituals, hi havia el seu pes cultural. Alguns relats, llegendes o llibres explicaven algunes coses sobre aquells indrets que, d'aquesta manera, esdevenien l'escenari de certs fets extraordinaris que els singularitzaven (Roma 2004: 33-34).

Tanmateix, Balaguer, abans d'aquestes obres suara esmentades, ja havia dedicat a Montserrat una sèrie d'articles publicats al *Diario de Barcelona* —recollits en forma de llibre l'any 1850— que van ser precedits per un primer article, l'any 1845, al madrileny *El Siglo Pintoresco*. No

⁴¹ L'any 1800, Wilhelm von Humboldt (1767-1835) va visitar la muntanya i va quedar profundament impressionat pels ermitans i per la felicitat amb què vivien, en sintonia amb la natura i el paisatge. Això el va portar a reflexionar sobre l'efecte que produïa la contemplació d'un paisatge natural singular en l'ànima humana; contemplació capaç de fomentar la introspecció i de cercar així una nova espiritualitat per sobre de les religions. Humboldt en va escriure un assaig i va creuar diverses cartes amb els seus col·legues alemanys de Weimar, sobretot amb Goethe, una balada inacabada del qual, "Die Geheimnisse", li va evocar la visita montserratina. De manera que, a través d'aquest episodi, Montserrat va esdevenir un dels símbols del romanticisme alemany molt abans que del català (Garcia-Fuentes 2013: 17).

deixa de ser significatiu que a més d'escriure poesies dedicades a la mare de Déu, l'escriptor va prendre el sobrenom de Lo Trobador de Montserrat i va fundar el diari *La Montaña de Montserrat* (1868). Com precisa Comas, "durant els anys cinquanta [del segle XIX] Víctor Balaguer planteja els que haurien de ser, per a ell, els llocs simbòlics de Catalunya. Escriu un seguit de textos on descriu i interpreta el paisatge" (Comas 2005: 70-75). Veu en Montserrat, com dèiem centre del seu univers simbòlic i monumental, un enorme potencial per esdevenir referent de tothom. Una muntanya i una natura úniques, un santuari catòlic de fundació medieval feien de Montserrat un símbol únic en el qual tota la societat catalana i espanyola conjuntament s'hi poguessin sentir representades més enllà de l'estricta simbolisme religiós i de la pròpia nació; un símbol també universal reconegut fins i tot internacionalment. Balaguer es va implicar al llarg de la vida en la reconstrucció del monestir-santuari i en la popularització i el suport al seu desenvolupament (Garcia-Fuentes 2013: 16-17). En va ser un valedor contumaç.

Obres com les de Piferrer i Balaguer són, doncs, significatives dels vincles que uneixen literatura i territori i del germen que es va donar en el Romanticisme del que en el futur podran ser les rutes literàries. Hi falta, però, un tercer actor: els visitants.

El naixement del turisme en general, que ho serà, amb el devenir del temps, de les rutes literàries en particular, és "un procés històric que es deu a la confluència de dos processos simultanis. L'aparició de la concepció romàntica del temps i de l'espai que fixa les regles del joc de les primeres mirades turístiques i l'extensió del ferrocarril que facilita una ràpida connexió entre les ciutats industrials i els nous centres d'oci que s'escampen pel món. Per tant, durant el segle XIX es donen les condicions materials i ideològiques que portaran a l'eclosió turística del segle XX" (Donaire 2008: 77-78).

D'entrada, ens fixem en el termalisme que sorgeix en la segona meitat del segle XIX i del qual esmentem el vinculat a la muntanya pel valor específic que aquesta té a casa nostra. En una visió general, escriu Narcís Figueras (2018: 314), "el fenómeno del termalismo pasó de un consumo popular u ocasional, arraigado en la tradición local a una apropiación por parte de la burguesía urbana y adquirió, a través de la expansión del higienismo, tintes más próximos al llamado veraneo, una actividad de ocio y de sociabilidad burguesa que se encuentra en los orígenes del turismo propiamente dicho" (Figueras 2018: 314).

Efectivament, a Catalunya, el turisme d'interior —dit en termes actuals— va sorgir la segona meitat del segle XIX de la necessitat de la burgesia catalana, especialment barcelonina, de cercar alguna cosa que la ciutat no els donava i, fos per teràpia, fos per moda, es va interessar, durant uns anys, per les cures termals que després van deixar pas a l'estiueig (Roma 2004: 131). Anar a les aigües, doncs, es va convertir en una moda de les classes catalanes més privilegiades i això va voler

dir, a la pràctica, anar al medi natural, a les zones rurals, a la muntanya —aquella muntanya, no ho oblidem que, en paral·lel, glossaven poetes i pintors i que aviat trepitjarien excursionistes.⁴²

Si a tot arreu, les zones rurals i muntanyoses es van beneficiar de la mitificació propiciada pel Romanticisme, a la cultura catalana, amb la Renaixença, hi van tenir un valor afegit perquè “además de valorar el pintoresquismo del paisaje, la frondosidad de la vegetación y lo escarpado del terreno, se tendió a considerar la vida montañesa y sus tradiciones y lenguaje más puros que los de la Cataluña llana y costera, la de las ciudades, bastardeada por influencias de todo tipo. En la montaña, los urbanitas instruidos y los catalanistas fervientes creían ver todo [...] más primigenio, auténtico, incontaminado... (Figueras 2018: 314).

En aquest context, doncs, l'escenari principal on es desenvolupava l'activitat termal són les poblacions d'estiueig termal i, concretament, els balnearis. Aquests, a més d'oferir activitats terapèutiques i d'esbarjo, oferien als seus visitants la immersió en el medi ambient que els envoltava, en el paisatge de muntanya i, cada vegada més, es convertien en indrets positius que calia tenir en compte a l'hora de planificar vacances. Com conclou Roma (2004: 133): “Els banys termals s'anaven a apoderar de la muntanya, i del paisatge en general, per oferir-la com un servei més”.

Si els banys termals afavorien el cos i la ment d'unes persones que cada cop es consideraven menys com a malaltes i més com a turistes,⁴³ els balnearis també propiciaven i estimulaven l'existència d'una activitat literària, tant de producció com de consum, que Dominique Jarrasé ha objectivat (1984) per a les “villes d'eaux” a França i que, a través de Figueras, explicitem en el sentit que eren espais d'estímul i de generació d'escriptura, d'ubicació de relats autobiogràfics o de ficció, d'obres de teatre, de narració d'excursions i viatges, de novel·les, de col·laboracions en premsa, etc. (Figueras 2018: 315-316). Hi sumaven, també, la celebració *in situ* de certàmens com els Jocs Florals o la promoció de l'indret com a destí turístic (Figueras 2018: 351-352). Tot plegat, doncs, no deixa de ser literatura vinculada a un lloc, per tant, literari encara que no en el format a què dediquem el nostre treball.

Quant al turisme provinent de fora, aquell turisme a fomentar i promocionar per atraure l'estada de visitants estrangers en el territori, neix, l'any 1908 a Barcelona, la Societat d'Atracció de

⁴² En aquest sentit, és significatiu el grau de similitud de destins que hem observat que es dona entre l'activitat excursionista i la turística segons els butlletins de les entitats excursionistes i les publicacions de la Societat d'Atracció de Forasters, destins que segueixen vius en l'actualitat i que ja van glossar els escriptors romàntics. Ho esmentem perquè se'ns ha fet evident en consultar el *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana (1878-1890)* <<https://ddd.uab.cat/record/40585>>; el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya (1891-1938)* <<https://ddd.uab.cat/record/27613>>; les *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas: ilustradas ab grabats y acompañadas d'índices analítichs (1880-1884)* <<https://ddd.uab.cat/record/73592>> i la *Biblioteca de turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona (1925-1935)* <<https://ddd.uab.cat/record/210001>> tots del Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona.

⁴³ Significativament, la *Guía del bañista en Cataluña* del doctor F. Jimeno explicava, el 1894, que els usuaris dels balnearis eren de dos tipus “enfermos propiamente tales y los que se ha dado en llamar turistas” (Roma 2004: 137).

Forasters, l'única entitat del sector de l'època. De caràcter semiprivat, depenia financerament de l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona i tenia com a objectiu "donar cobertura difusora de llocs d'interès arquitectònic, cultural, gastronòmic o monumental als visitants estrangers, primerament de Barcelona, però també, per extensió, de Catalunya, d'alguna manera, el seu rerepaís" (Güell i Perea 2019: 453). Aquesta entitat es va anar expandint i el 1913 ja tenia obertes més de dues-centes delegacions. Les de les grans ciutats, amb atractiu turístic, serien les primeres a acollir la seva.

El 1919 es va celebrar a Barcelona el I Congrés de Turisme que es va centrar en els beneficis que podia reportar aquest fenomen social i, el 1921, el segon, que va aconseguir per a Tarragona el Sindicat d'Iniciativa i Atracció de Forasters de Tarragona: "Aquest II Congrés de Turisme es va estructurar en quatre seccions: 1a Organització i funcionament dels sindicats d'iniciativa, 2a Serveis públics en relació amb el turisme i comunicacions, 3a Excursionisme, monuments i belleses naturals i 4a Allotjaments, hotels, balnearis, sojorns d'estiu i d'hivern. Precisament, la secció 3a va tractar específicament de l'organització d'excursions públiques col·lectives per la regió; protecció de monuments arqueològics i paisatges; parcs naturals; esports de muntanya i excursions marítimes" (Güell i Perea 2019: 455-456).

Si ens hi referim és perquè entenem que, encara que fos de manera indirecta i mai de manera explícita —cosa que d'altra banda segueix sent pròpia de la praxi actual—, la literatura, com altres camps del coneixement que són actius del turisme cultural, hi podia ser present a través de la secció 3a Excursionisme, monuments i belleses naturals puix que, a casa nostra, la literatura ja estava més que interrelacionada amb tots i cada un dels seus components: monuments, belleses naturals i, com veurem més endavant, excursionisme.

Ho explicita, per als monuments, l'anàlisi feta per Dolores Vidal de la revista *Barcelona Atracció*, publicada entre 1910 i 1954 per la Societat d'Atracció de Forasters, entitat que era coneixedora que, sense una bona estructura de serveis lligats a determinats recursos artístics i culturals, Barcelona no aconseguiria ni garantiria una posició estratègica a Europa perquè el recurs base, el monumental, tenia un nivell de conservació insuficient. Per tant, de tota restauració, per petita que fos, la revista en feia notícia i també, davant l'estat sovint desolador dels monuments catalans, sobretot els perifèrics, la Societat d'Atracció reequilibrava els problemes de presentació física (si el monument s'estava restaurant, o en estat d'abandó o en bon estat de conservació) amb els de presentació literària. La literatura, doncs, hi és explícitament necessària perquè tot monument té un sentit profund i s'intenta [...] valorar la mirada romàntica sobre el monument (Vidal 2006: 570).

En aquest sentit, situant-nos ja en l'actualitat i tenint present que "actuar como turista es una de les característiques definitorias de la condició moderna" (Urry 2018: 52), podem afirmar que és constatable que aquest fenomen que fruita, creix i s'expandeix des del període i el context

en què va sorgir, el Romanticisme, “conserva una sorprenent bona salut perquè els ressorts que es van disparar per posar en primer pla la fantasia, la imaginació, la passió, la irracionalitat, la natura, l’amor al passat, la bellesa de la lletjor i tantes altres constants no tan sols continuen vigents sinó que es renoven contínuament, al vertiginós ritme que en la cultura imprimeix el desfici de novetat de principis del tercer mil·lenni” (Sunyer 2017a: 9).

Un creixement i una expansió que arriba als nostres dies, a molts indrets del planeta i que permet afirmar que “avui, a la ruralia i a les ciutats, grups de turistes visiten monuments i paratges naturals, segueixen rutes literàries, artístiques i monumentals conscients de realitzar un fet de cultura” (Sunyer 2017a: 9). Concretament del format ruta, Javier Hernández en diferencia tres tipus: les Rutes específiques patrimonials, “en las que predomina una determinada categoría patrimonial, ya sean manifestaciones culturales, testimonios del pasado arqueológico o histórico, patrimonio artístico, industrial o espacios naturales”; les Rutes específiques Imaginades “que recrean el territorio a través de nuevos atractivos que poco o nada tienen que ver con la realidad histórica y cultural de los destinos pero que se incorporan como valores añadidos a los mismos” i en les quals inclou les literàries junt amb les cinematogràfiques i televisives, les de personalitats històriques i personatges ficticis cèlebres i les màgiques, esotèriques, mítiques i llegendàries i les Rutes genèriques o mixtes “que se diferencian de las anteriores, de carácter monográfico, por carecer de un eje temático definido y por responder a una oferta territorial genérica” (Hernández 2011: 227).

Quant a les rutes literàries, un dels formats més actuals, com dèiem suara, de patrimonialització literària, són presents a molts indrets de les societats desenvolupades allà on hi ha o es vol que hi hagi turisme cultural. Aquesta realitat sembla fer bona la metàfora que va emprar William Faulkner (1897-1962) quan li preguntaren sobre la influència que hauria tingut sobre ell James Joyce (1882-1941). “Sap? —va respondre— De vegades penso que hi ha d’haver una mena de pol·len d’idees flotant en l’aire, que fertilitza de forma similar, aquí i allà, ments que no han estat en contacte directe” (Duran 2015: 119). I és que, fent-ne una paràfrasi per referir-nos a la creació i expansió de rutes literàries, podríem parlar de pol·len d’accions que han germinat i germinen arreu.⁴⁴

⁴⁴ Sense anar més lluny de la pròpia experiència, el curs 1992-93 (cal recordar que el 1993 va néixer la “Ruta Josep Pla”, primera ruta literària divulgativa a casa nostra en el format contemporani) va sorgir a l’Institut d’Educació Secundària Gaudí de Reus, la llavor del que seria, anys més tard, la Ruta Mir/Manent seguint, en certa manera i indirectament, l’estela que havia iniciat Llorenç Soldevila el curs 80-81. Una sortida interdisciplinària a l’Aleixar (Baix Camp) intitulada De la natura a l’art, organitzada des de les àrees de Ciències Naturals, Geografia i Història i Llengua i Literatura Catalanes pels professors Fina Anglès, Pedro Medina i Misericòrdia Soronellas, va portar, durant diversos cursos acadèmics, l’alumnat de 3r de BUP a conèixer *in situ* l’alzinar mediterrani, la literatura de Marià Manent i la pintura de Joaquim Mir en el paisatge que les va inspirar i l’art barroc a l’església (Anglès, Medina i Soronellas, 1993).

Tanmateix, l'essència i la dinàmica del món del turisme que ens ha portat fins a l'actualitat i que en els paràgrafs anteriors hem explicat, a grans trets, està en procés de canvi. Donaire s'hi refereix en l'article "El turisme després del turisme" (2019) i en dona sis factors:

- Transició des del turisme com a fenomen localitzat en uns pocs llocs al turisme com un fenomen escampat, ubic. I, també, com un fenomen socialment estructural.
- Pas del turisme a la mobilitat en considerar el turisme com una derivada d'un fenomen més complex: el creixement del nombre de persones que simplement es mouen i que es consideren turistes ja que compleixen els estàndards que la OMT fixa per a considerar-los com a tals.
- Desturistificació o crisi del concepte de turista puix que una part significativa de turistes no s'ho senten i, en certa manera, neguen la seva condició de turista.
- Percepció de les estades en el lloc, condicionades per la geografia del consum perquè, ara, la nostra identitat no només està definida per què consumim sinó també pels llocs on som i els llocs on no anem (manifestar permanentment on és cadascú s'ha convertit en un acte de socialització, en una forma d'explicar als altres qui som i qui volem ser).
- Canvi conceptual de la destinació a xarxa perquè és molt freqüent que les destinacions urbanes ofereixin una immensa perifèria turística afavorida per l'extensió de les xarxes de transport d'alta velocitat a la qual es dona igual o més importància que als elements que integren efectivament l'oferta.
- Canvi de model empresarial: processos de desregulació per l'aparició d'intermediaris digitals, introducció de nous paràmetres de comercialització, i també de producte, aparició de processos de mecanització en el sector terciari i el procés d'erosió de la indústria turística clàssica.

En definitiva, entre els elements que afectaran aquesta nova generació turística hi ha elements geogràfics, empresarials, culturals, socials i ambientals. I per tant, rebla: "Som a les portes d'un nou turisme" (Donaire 2019: 61-66).

Però si Donaire, el març de 2019, exposa aquestes apreciacions, tot canvia radicalment arreu del planeta —a casa nostra just un any després en començar la segona dècada del tercer mil·lenni— a causa de la pandèmia provocada per la COVID-19 els efectes globals de la qual capgiren abruptament el món del turisme que es veu abocat a un procés disruptiu i de reinicialització.

N'és especialment significatiu l'article d'abril de 2020 que l'especialista en turisme a peu Rafael López-Monné intitula "Terra incògnita, el turisme postpandèmic" en el qual, després de subratllar que s'ha entrat en un territori desconegut per a tothom, que "el virus no ha fet més que subratllar que el sistema econòmic neoliberal en el qual estem instal·lats és clarament insostenible i, lògicament, el model turístic global també" conclou, en el que anomena intuïcions pel futur, que

en aquesta nova etapa que s'obre, la comunicació serà més important que mai. Ens caldrà saber transmetre seguretat, explicar les virtuts saludables dels nostres espais i construir relats més centrats en les persones, en les relacions, en els valors que ens fan humans. [...] Necessitem continguts i necessitem la cultura més que mai. Probablement, el turisme en espais rurals i naturals en sortirà beneficiat. L'absència d'aglomeracions, el contacte amb la natura, la contemplació balsàmica de paisatges, les excursions a peu, la facilitat de relació entre hostes i amfitrions, la qualitat de l'alimentació, el contacte amb la simplicitat, etc., tots són elements que previsiblement seran ben valorats. I el turisme de proximitat. Potser és hora de posar l'èmfasi en la satisfacció a l'hora de valorar les experiències, en comptes d'en el nombre de quilòmetres (López-Monné, 2020b).

També José Antonio Donaire es refereix al turisme postpandèmia en una intervenció, el gener de 2021, de la qual exposem algunes idees de futur: hi haurà sobretot turisme de proximitat i se n'espera que faci excepcional la quotidianitat, que connecti amb l'essencial i que et faci descobrir en l'altre qui ets tu. Quant als viatges, que siguin densos i profunds i que quan se'n torni se sigui diferent de quan s'hi ha anat. Més endavant, en una entrevista afirma: "Anem cap a un nou turisme i ens hi hem d'adaptar ràpidament. [...] En el futur viatjarem per fer viatges profunds, intensos i de llarga durada. És molt possible que la pressió ambiental acabi modificant els hàbits de turisme i fem viatges més propers regularment i viatges llargs més ocasionalment" (Donaire 2021: 16-17).⁴⁵

En definitiva, entenem que, en aquest escenari turístic de la postpandèmia,⁴⁶ les rutes literàries hi poden tenir un grau notori de presència i en els nous formats de turisme també. Perquè, per exemple, en l'anomenat turisme lent (*slow tourism*), hi veiem reflectides característiques de moltes rutes literàries i, quasi fil per randa, l'exemple de cas d'aquest treball.

El turisme lent, seguim Donaire a través d'Amat (2022), és un model que proposa visitar els indrets en calma, allunyar-se dels circuits més comercials i connectar amb la comunitat i la cultura de cada lloc. O sigui, viure el territori de primera mà, sense presses, en contacte amb el seu teixit

⁴⁵ Recollim aquesta idea d'una intervenció de José Antonio Donaire en una videoconferència organitzada, des de Reus, el 21 de gener de 2021. Vegeu: <<http://www.trinxat.cat/21-1-21-trinxatacasa-a-reus-presa-196-amb-jose-antonio-donaire/> gener de 2021> o <<https://www.trinxat.org/category/reus-2/page/3/>> i d'una entrevista de Marc Salgas a *El Punt Avui* de 20 d'agost de 2021 (Donaire, 2021).

⁴⁶ En aquest sentit, fem notar que la previsió de l'OMT, abans de la pandèmia per la COVID-19, era d'arribar a 1.800 milions de turistes internacionals l'any 2030 (William 2019: 4). En la postpandèmia, el turisme internacional dona clares mostres de recuperació i, segons el baròmetre de l'OMT, el 2022 ha recuperat el 63% dels nivells pre-pandèmics, amb Europa i Orient Mitjà al davant dels resultats. Més de 900 milions de turistes han viatjat internacionalment el 2022; el doble del 2021 però, encara, un 37% menys que el 2019. Vegeu: OMT (2023) <<https://www.unwto.org/es/barometro-del-turismo-mundial-de-la-omt>>. A Catalunya, els últims balanços d'activitat turística publicats en la pàgina web del Departament d'Empresa i Treball són els d'estiu de 2022, actualitzats, el 29 de novembre de 2022. Les dades generals d'ocupació hi recullen que "el conjunt d'establiments catalans han allotjat 12,8 milions de viatgers, un 48,6% més en termes interanuals, amb 48,1 milions de pernотacions i un increment del 58,1%. Si bé, la comparativa amb els resultats d'abans de la crisi sanitària denota que encara no s'han recuperat els volums pre-pandèmia en relació amb el volum de places i pernотacions (-1,4% i -2,6%, respectivament), en canvi, el volum de viatgers ja supera les xifres de l'estiu de 2019 (0,4%)". Vegeu: Departament d'Empresa i Treball (2022) <https://empresa.gencat.cat/web/.content/001-departament/04-servis/04_estudis_estadistica/Turisme/Balancos-dactivitat-turistica/balanc_estiu/Balanc_turisme_estiu-2022.pdf>. Un balanç turístic de tot l'any 2022, encara provisional, l'ha donat a conèixer la Direcció General de Turisme de la Generalitat en el marc de la fira Fitur (gener de 2023). Fixa el total de pernотacions a Catalunya el 2022 en 87,5 milions, un 67,6% més que l'any 2021 però encara un 5% menys que l'any 2019. Vegeu: Departament d'Empresa i Treball. Direcció General de Turisme (2023) <https://act.gencat.cat/wp-content/uploads/2023/01/Fitur-2023_Balanc-2022_ok.pdf>.

social i cultural recurrent paratges de manera immersiva a un ritme lent. Quant al devenir, anatem, com conclou Donaire, que “el nou escenari geopolític per la guerra d’Ucraïna i l’aplicació de les normes europees per frenar el canvi climàtic provocaran un encariment del cost del transport que donarà lloc, novament, a una reducció de la distància i, per tant, a la consolidació del turisme de proximitat” (Donaire, 2022). En aquest sentit, López-Monné afirma i preveu que

si volem continuar gaudint del lleure i del turisme, ens calen formes tan descarbonitzades com sigui possible i de baix impacte ambiental. El descans i la cultura hi tindran un paper destacat. Les passejades i rutes a peu i amb bicicleta estan cridades a ser una de les grans alternatives, combinades amb el transport amb tren. [...] Estades més llargues, més calmades, més conscients poden ajudar a fer que tornem a deixar parlar els llocs, que escoltem allò que poden dir-nos i com els seus missatges poden millorar-nos i transformar-nos (López-Monné 2022: 21).

I, com dèiem suara, repetim: en aquest escenari del turisme postpandèmic, les rutes literàries hi tenen molt a dir.

Arribats aquí, però, ens cal tornar enrere, perquè, situant-nos en el naixement de les primeres mirades turístiques, no podem obviar —ans al contrari— que en la societat catalana en general, l’ànima per descobrir horitzons va anar de la mà de l’excursionisme, el moviment impulsor del que Francesc Roma anomena “la nova mediança paisatgística” (Roma 2004: 139) i que gràcies a la tasca d’alguns excursionistes, la muntanya, que no va ser vista en tant que paisatge fins al segle XIX, entraria a formar part de la realitat pertinent, sortiria de l’indicible per esdevenir un paisatge o, fins i tot, un paisatge sublim (Roma 2004: 188).

L’excursionisme va ser una de les vies d’arribada a les classes populars de l’estima per la natura i la seva idiosincràsia es va vincular a la represa nacional catalana.

A Catalunya, a mitjan segle XIX, el catalanisme va començar essent un fet literari lligat al Romanticisme. La història, especialment l’edat mitjana, les ruïnes, les minories socials, la llibertat, etc., eren idees molt importants entre els romàntics. En un segon moment, aquest mateix moviment, que va estar tan vinculat al naixement del paisatge, va cristal·litzar a casa nostra en un moviment científic, especialment a través de les feines dels excursionistes. En aquest sentit, molts estudis han demostrat que tota la història de l’excursionisme català és dialecticament vinculada a la del moviment catalanista (Roma 2004: 139).

Aquest context, que no és exclusiu de la cultura catalana sinó general en totes les cultures marcades pel romanticisme, va motivar la difusió del patrimoni cultural propi, a més de fer visitables els llocs literaris construïts pels artistes de la Renaixença que van ser els responsables d’unir literatura i paisatge. Una literatura que, quan a casa nostra es va concretar en l’excursionista,

va ser “una reducció de la literatura de viatges pròpia de l’amor per l’exotisme que caracteritza el Romanticisme junt amb la passió, també romàntica, per la història” (Sunyer 2011a: 159) i va tenir un pes específic en un determinat model de la identitat, elaborat per la Renaixença, “que s’expressava, entre altres procediments, mitjançant un sistema de símbols que va esdevenir hegemònic a la Catalunya del segle XIX” (Prats 1988: 169).

La natura ja no era per als romàntics, com havia estat per als il·lustrats, un camp d’estudi, de descobriment de la realitat en una dimensió universal sinó també l’arcàdia perduda però encara existent en determinats paratges a què l’home modern podia recórrer en cas de necessitat, ni que només fos en un parèntesi. Allí hi trobava —Sunyer ho objectiva des de l’obra de Balaguer i per als llocs comuns habituals quan els romàntics parlaven de la natura— puresa, llibertat i llenguatge natural en contraposició a la vida del segle a ciutat que estava fonamentada en la corrupció i la falsedat. S’hi donava, per tant, una mitificació de la natura, el mite de la terra alta, on la ciutat era el compendi de tots els vicis i el camp esdevenia refugi de les virtuts intemporals. Tanmateix, es tractava —conclou Sunyer—d’un rousseunisme aplicat en moments d’exaltació passional, d’expansió literària que després la pràctica quotidiana preteria (Sunyer 2011a: 160-162). Llorenç Prats també s’hi refereix afirmant que “l’actitud enfront de la ciutat i el progrés era, en general, ambivalent; ningú no discutia la necessitat de la indústria, ni el benefici que representava per al país la vitalitat cultural i econòmica de Barcelona, on gairebé tots, altrament, vivien i treballaven, sinó les conseqüències culturals i socials que derivaven d’aquests fets.” (Prats 1988: 172).

Fruit, doncs, d’aquesta oposició entre camp i ciutat, que no deixa de ser la reacció d’adhesió i entusiasme o de desconcert i repulsa a un acceleració i una consciència de canvis que no s’havien viscut fins llavors en les formes de vida, els costums i els paisatges perquè havien restat inalterats durant segles i connectada, també, amb opcions ideològiques, una part considerable de la literatura escrita en català durant els darrers quaranta anys del segle XIX i més enllà, va fabricar, basant-s’hi, el mite de la terra alta però amb conseqüències patriòtiques (Sunyer 2011a: 162-163).

Aquest mite, Llorenç Prats (1988: 170), des de l’àmbit de la història del folklore, l’anomena ‘mite de la tradició popular’ no endebades “folkloristes i poetes, narradors, dramaturgs, juristes i apologistes, tots també com a folkloristes, van contribuir a afaïçonar un dels puntals bàsics del sistema simbòlic de la Renaixença: el ruralisme pairal”. Prats addueix que “el món rural i la cultura tradicional en ell continguda constitueixen, com la història, un subsistema dintre del sistema simbòlic de la Renaixença, amb totes les característiques de sistema major”; que la representació simbòlica del món rural comporta un vessant descriptiu (una visió mítica del món rural i de la cultura tradicional), un vessant normatiu (uns valors que emanen idealment de la visió anterior) i uns símbols que interrelacionen i expressen ambdós pols d’una manera sintètica i emotiva”. Així el

món rural esdevé “una arcàdia que és paradigmàticament confrontada, en característica oposició binària, amb el món urbà; així com la cultura tradicional amb les modes estrangeritzants”.

És, justament, a aquesta dicotomia: món rural-món urbà, camp-ciutat, —“en essència natura-cultura” (Sunyer 2011a: 177)— que se li apliquen qualitats patriòtiques. El camp ja no representa només la part millor de la persona sinó també, metonímicament, la pàtria genuïna, incontaminada. Els escriptors de la Renaixença l’empren perquè els calia definir el país en relació amb bona part respecte d’una altra pàtria que també consideraven com a seva; els calia determinar en quin àmbit eren catalans i en quin espanyols. Així, el camp idealitzat s’identificava amb Catalunya, que esdevenia la pàtria del cor, ideal, i la ciutat i el pla, amb Espanya, menys íntima però més pràctica, quotidiana i real (Sunyer 2011a: 162-163).

En aquest context, en què bona part dels ciutadans mitificaven la ruralia: camp, bosc, poble, masia o muntanya, tot s’encabia en el mite de la terra alta (Sunyer 2011a: 163), l’excursionisme no es limitava a ser una pràctica esportiva sinó que la sortida de la ciutat es desenvolupava seguint un programa que consistia a “recórrer el territori de Catalunya per tal de conèixer, estudiar i conservar la natura, la història, l’art, la literatura, els costums característics i les tradicions populars del país; propagar aquests coneixements, fomentar l’excursionisme i promoure l’amor a la terra. [...] L’excursionisme català no feia únicament esport, com l’anglès; a més a més feia pàtria” (Castellanos, 1978: 10). I la feia convençut que aquella era la Catalunya real, com escriu Josep Iglésies (1902-1986):

L’amor a Catalunya sorgit amb la Renaixença només era literatura romàntica i res més. Els mateixos que es deien renaixentistes i catalanistes, de la Catalunya real, la dels pobles, els camps i les muntanyes, en sabien ben poca cosa. Per a ells tot es reduïa a versos dels Jocs Florals, a evocacions del passat de la Catalunya independent i lliure, a enyorances d’una pàtria que havia estat [...]. Contràriament, els minyons excursionistes es proposaven recórrer Catalunya, i això vol dir encarar-se amb la realitat [...]. Els altres catalanistes de tendència literària, amb el cap ple de reis medievals i de batalles pretèrites, no acabaven de veure allò real [...]. Reservaven les seves tendreses per a enyorar un passat des de la taula d’un cafè o des de les tribunes dels Jocs Florals (Iglésies 1982: 11-12).

És, per tant, de mitjan segle XIX a inicis del XX, que es construeix, amb l’ajuda de la literatura, aquesta imatge del país; imatge que els escriptors-excursionistes van ajudar a conformar “en tota mena de literatura: poesia, novel·la, teatre” (Sunyer 2011a: 163-164) i l’excursionisme va difondre, especialment, a través de les associacions excursionistes.

A finals del segle XIX, a Barcelona, van néixer dues societats excursionistes, pioneres en tot l’estat espanyol: l’any 1876, l’Associació Catalanista d’Excursions Científiques i el 1878, l’Associació

d'Excursions Catalana que més tard, el 1891, es van agrupar en el Centre Excursionista de Catalunya (CEC) entitats, totes elles, que expressen, ja en la seva denominació, el vincle identitari.

Aquestes societats tenien en la seva gènesi dos elements: el científic, fill del procés iniciat pels naturalistes en el segle XVIII, i el romàntic que va generar un projecte de recerca i coneixement del propi país o d'identificació nacional en una clara connexió amb l'ideari de la Renaixença que, com deïem suara, abraçava diferents camps de la ciència, de la història, de la literatura i del folklore, sense deixar de banda el foment de l'esperit patriòtic per Catalunya (Aragonès 2003: 7-12). Els socis de la Catalanista, per exemple, volien recórrer el territori de Catalunya per conèixer i conservar allò notable que la història, l'art, la literatura i la natura els ofería així com els costums i tradicions populars, tot amb voluntat pedagògica de donar a conèixer i fer estimar la terra; i els de la Catalana, també el recorrien per estudiar-ne i fer-ne conèixer les belleses naturals i artístiques, les tradicions, monuments i antiguitats, etc., (Roma 2004: 167). En el mateix sentit es manifestava el Centre Excursionista de Catalunya, a través del seu president, en un discurs pronunciat el 1897 en el qual afirmava que dins del CEC “tant la poesia que alegra lo cor y eixampla y rejuveneix l'esperit, com l'art que corre adalerat en persecució de la bellesa, com la ciencia severa y reposada que concentra la raó en busca de la veritat, tot hi té cabuda” (Roma 2004: 146).

Per tant, a obres que són exemple de la vinculació intrínseca de la literatura als monuments i al territori com les abans esmentades de Pau Piferrer i Víctor Balaguer, hi podem sumar obres que exemplifiquen la interrelació directa amb l'excursionisme. Ho fem a través de *Records d'un excursionista* de Carles Bosch de la Trinxeria (1831-1897), publicada el 1887, en la qual trobem una literatura d'evocacions i de recordances filla de la visió que té del seu país en unió amb l'ideari de les societats excursionistes. “En un inici, Bosch va fer seves aquestes propostes i després les va exposar al públic a través de les narracions dels seus llibres. Va establir una relació entre els seus records i els continguts del reglament excursionista. [...] Aquesta idea va ser com una troballa valuosa i una font d'inspiració literària” (Aragonès 2003: 59-64). La literatura de Bosch, com s'afirma en el pròleg:

enfrent de la literatura abocada al tòpic i a la visió estereotipada de la ruralia, fixava l'atenció en la vivència directa i personal, transcrivía sobre el paper una realitat que era tota la seva vida. L'autenticitat que el realisme exigia a l'obra literària coincidia, en ell, amb la imatge d'un somni romàntic: en el segle del progrés i de la màquina, era l'encarnació de l'ideal rousseunià, de l'home format dins el medi natural i no contaminat per la civilització, de l'homenàs fort i desenvolupat físicament, però d'ànima franca i senzilla. La creació del mite en fou la conseqüència natural i desplaçava l'atenció envers l'autor, de la “humanitat” del qual sortia la justificació de l'idealisme de l'obra i, fins i tot, la valoració literària: és una literatura sense pretensions, composta de notes, apunts, narracions, divagacions, etc., d'un observador que estima el medi

en què viu, que ha pogut experimentar-lo amb tota la intensitat possible i que es proposa fer-lo conèixer i estimar pel lector. (Castellanos 1978: 10-11).

També, i significativament de forma quasi simultània, s'editen obres que van esdevenir cimeres de la literatura catalana i que el clima d'admiració vers la muntanya propiciat pel fet excursionista devia ajudar a sorgir, en les quals el paisatge, concretament la muntanya, hi té protagonisme i que, tal vegada, van esdevenir, retroalimentant-se, ressort generador d'activitat excursionista per la voluntat d'anar a conèixer els llocs que les havien inspirades. La figura, l'obra i la projecció en el temps de Jacint Verdaguer (1845-1902) n'és l'exemple paradigmàtic amb llocs com el Canigó glossats en l'obra del mateix nom publicada el 1886. Obra, ho fem notar seguint Tort (2007: 354), que es va gestar els anys 1879-1884, anys que coincideixen amb els d'inici d'activitat de les dues primeres entitats excursionistes catalanes a una de les quals, Verdaguer es va vincular personalment. O, més endavant, la figura i obra d'Àngel Guimerà (1845-1924) amb *Terra Baixa* (1896) i els encontorns de Núria.

Nogensmenys, en serien testimoni directe, les excursions narrades que es publicaven en una secció dels anuaris i butlletins de l'Associació d'Excursions Catalana des del mateix any de la seva fundació, el 1878. O també, en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* a partir de 1891. Alguns autors —els esmentem a títol d'exemple— com Santiago Rusiñol, Cels Gomis o Francesc de S. Maspons i Labrós hi glossen excursions al Taga, Sant Joan de les Abadesses i Ripoll, la Vall de Benasc, Gualba i el Gorg Negre, Montagut i Santes Creus o Alcover, Serres de Prades, Siurana i Reus. Es tracta, per tant, d'una literatura vinculada intrínsecament al territori i que no podem obviar.

Exposant ara iniciatives concretes que vinculen la idea de viatge o de visita a un itinerari que circula per diversos indrets en els quals el fet literari hi té presència però no encara protagonisme, glossarem, cronològicament i a tall d'exemple, tres experiències d'àmbits i abast diferents que considerem antecedents de les rutes literàries.

En primer lloc, referim el *Grand Tour*, una forma de viatge sorgida a Anglaterra que tenia com a objectiu l'educació i el coneixement: “Se había establecido con solidez hacía el fin del siglo diecisiete para los hijos de la aristocracia y de los señores ricos y, llegado el siglo dieciocho, para los hijos de la clase media profesional” (Urry 2018: 54). Considerat el darrer viatge de l'Antic Règim, el *Grand Tour*, una transició entre els viatgers de l'Era Moderna i els nous viatgers del XIX, consistia en un “recorregut per algunes ciutats europees que realitzaven els joves aristòcrates, essencialment anglesos, per a contribuir a la seva formació personal i intel·lectual” (Donaire 2008: 78). Adam Smith (1723-1790), en la seva obra de referència *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Londres, 1776), hi al·ludeix quan, ni que considerés que el motiu del viatge era el descrèdit en què s'havia deixat caure les universitats, afirma, en traducció al català de Jordi Civis, que “a

Anglaterra, s'està estenent cada cop més el costum d'enviar els joves a viatjar a l'estranger, tan bon punt han acabat els estudis a l'escola, sense que passin per cap universitat. Pel que es veu, els nostres joves, en general, tornen a casa molt millors després d'aquests viatges" (Smith 1991: 307).

Aquesta mena de pelegrinatge cultural, seguit també per joves alemanys, escandinaus i americans (Sorabella, 2003) i del qual "és hereu l'actual turisme cultural" (Anton 2006: 31) el feien normalment acompanyats d'un preceptor i realitzaven llargues estades a París, Roma, Florència, Viena, Bolonya o Niça. Igual com adquirien nocions d'idiomes, com el francès i l'italià, també entraven en contacte amb els principals centres artístics de l'època i, en l'àmbit estrictament literari, el periple cultural d'aquests joves viatgers incloïa "visitas a los salones y a los cafés literarios" (Uccella 2016: 84). Però sobretot aprenien a moure's amb un cert grau d'autonomia per tal de formar el seu esperit i iniciar, en molts casos, la carrera diplomàtica.

Els primers desplaçaments són de finals del segle XVII i els segueixen viatges d'inspiració romàntica fins que es dona una progressiva pèrdua del component formatiu que es compensa per la funció lúdica o recreativa. Sigui com sigui "la transformació social més significativa del *Grand Tour* és la creació de la predisposició al viatge i la determinació dels espais que mereixen ser vistos" (Donaire 2008: 79). El *Gran Tour* es pot situar, doncs, en els orígens del que es coneix com a turisme cultural que té entre els seus components la literatura per molt que no hi tingui el protagonisme i per tant el grau de paral·lelisme que es pugui establir amb les rutes literàries objecte d'aquest treball és baix quant al contingut literari i reduït quant a les característiques generals. Perquè, com afirma Uccella, una ruta literària és "un clásico tour en miniatura que permetrà al visitante-lector apreciar, por medio de novelas, poemas, ensayos y narraciones de todo tipo la riqueza de los espacios recorridos, entrando en contacto también con la naturaleza, la arquitectura, el arte, la gastronomía y la historia que los caracteriza" (Uccella 2013: 73).

En segon lloc, una experiència purament romàntica, l'Aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona celebrat el 1882 que vincula monuments, territori, paisatge i excursionisme i, per tant, *per se*, literatura.

L'excursió, organitzada per als dies 17 al 21 de maig de 1882, va ser promoguda per l'escriptor valencià Teodor Llorente des del Centre Excursionista de Lo Rat Penat, l'entitat cultural al voltant de la qual es va articular la Renaixença valenciana. Aquest aplec patriòtic i literari el protagonitzaren els autors més famosos del moment —d'una banda i l'altra de l'Ebre— i marcà, notòriament, la posterior relació dels escriptors valencians amb els catalans. L'expedició estava integrada inicialment per quinze valencians entre els quals Teodor Llorente, Felicíssim Llorente, Pasqual Llorente, Fèlix Pizcueta i Lluís Cebrian; tretze catalans, entre els quals Jacint Verdager, Jaume Collell, Àngel Guimerà, Emili Vilanova i Antoni Gaudí, i un mallorquí: Marià Aguiló però

conforme avançaven els dies la comitiva va arribar a assolir els quaranta-dos assistents. Pel perfil dels excursionistes, el simbolisme dels llocs visitats, els dies que durà, la companyonia que sorgí, les activitats que s'hi desenvoluparen i la significació social, cultural i patriòtica que assolí, aquella excursió va esdevenir un dels episodis que millor va retratar la germanor patriòtica i cultural que en el darrer terç del segle XIX, durant la Renaixença, s'establí entre els escriptors catalans, valencians i mallorquins. Una crònica d'entre les moltes que es van escriure sobre les visites practicades per Lo Rat Penat durant el 1882 així ho afirma a la *Revista de Valencia*: “Merece capítulo aparte la excursión a los históricos monasterios de Poblet y Santas Creus y su visita a las antigüedades de Tarragona. Además del interés que ofrece la contemplación de aquellos monumentos de las glorias patrias, ha tenido este viaje la importancia de una manifestación cariñosísima de fraternidad literaria entre Valencia y Cataluña” (Roca 2008: 83).

Els fruits que va produir aquesta visita a territori tarragoní van ser significatius des d'un punt de vista històric, artístic, arquitectònic, patriòtic, literari i religiós. Efectivament, les manifestacions literàries llegides i declamades en els indrets visitats, al llevant de taula d'apats, com a colofó a algunes de les jornades o escrites *a posteriori* però motivades per les experiències viscudes en indrets emblemàtics i compartides amb passió i esperit romàntic i patriòtic pels assistents hi van tenir un clar protagonisme.

D'aquí que, pel fet de vincular textos literaris a un itinerari per diversos indrets de valor patrimonial simbòlic incontestable i encara que les obres llegides no conformessin un relat, ni s'avinguessin a un guiatge sinó que sovint es possessin de manifest declamades per primera vegada *in situ* pels seus autors, considerem que l'Aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona celebrat el 1882 és una iniciativa que es pot considerar antecedent de les rutes literàries.

Finalment, i referint-nos al món acadèmic o d'aprenentatge reglat —àmbit que avui forneix també d'usuaris les rutes objecte del nostre estudi—, esmentem una iniciativa puntual del primer quart del segle XX, concretament de l'any 1933, que va portar joves estudiants universitaris catalans i de la resta de l'estat a descobrir altres cultures: el Creuer Universitari pel Mediterrani, el primer d'aquestes característiques.

Aquesta va ser una iniciativa finançada principalment pel Ministerio de Instrucción Pública i organitzada per diverses universitats i facultats. El viatge, de quaranta-set dies de travessia, va comptar amb cent vuitanta-vuit passatgers entre els quals hi havia Salvador Espriu, Bartomeu Rosselló-Pòrcel, Guillem Díaz-Plaja, Jaume Vicens i Vives o Julián Marías, tots ells joves estudiants ansiosos per descobrir unes altres cultures: “Van recórrer el Mediterrani sortint de Barcelona el 15 de juny amb l'objectiu de recalar als enclavaments més importants del contorn: Tunis, Cartago,

Malta (La Valleta), Trípoli, Alexandria, el Caire, Jerusalem, Xipre, Creta, Istanbul, Atenes, Corint, Palerm, Pompeia i Nàpols” (Mosquera 2012: 12-13).⁴⁷

L'èxit d'aquest creuer va fer que l'any següent, l'estiu de 1934, la Universitat Autònoma de Barcelona organitzés el seu amb un periple ambiciós i molt variat ja que, després de Canàries, el destí era Amèrica i arribava a Puerto Rico, Santo Domingo, Veneçuela, Cuba, Nova York, etc. Dirigit pel Dr. Àngel Ferrer i Cagigal, degà de la Facultat de Medicina, amb la col·laboració de Guillem Díaz-Plaja i Jaume Vicens Vives, joves professors de la Facultat de Filosofia i Lletres, va comptar amb l'entusiasme del Comte de Güell, president de la Compañía Transatlàntica, que es va engrescar en el projecte i va posar a disposició dels universitaris el vaixell Marqués de Comillas, que va esdevenir una mena d'ambaixada cultural de la Segona República i de la Universitat Autònoma de Barcelona (Díaz-Plaja i Jiménez, 2018).

D'entre el conjunt d'activitats programades a bord del vaixell, n'hi va haver de contingut específicament literari. En dona notícia el testimoni escrit per Guillem Díaz-Plaja, el 1935, quan cita, del creuer per la Mediterrània del 1933, vincles d'autors i obres a llocs com Nicolau d'Olwer i la seva obra *El pont de la mar blava* que associa a Malta (G. Díaz-Plaja 1992: 25) o fa al·lusions a espais literaris com “la meravellosa font que els poetes han anomenat sovint: la font inspirada de Castàlia” a Delfos (G. Díaz-Plaja 1992: 72). Del creuer a Amèrica del 1934, esmenta el cicle de conferències dictades per ell mateix o per Jaume Vicens Vives i entre elles les intitolades “Esquema de la literatura canaria”, “La Atlántida como mito literario” o “Redescubrimientos literarios de América” (G. Díaz-Plaja 1992: 93). També en aquest creuer, molts viatgers van descobrir la poesia negra, el món de la negritud en tots els seus vessants, també el literari, gràcies a contactes amb poetes de ritmes caribenys, acadèmics i escriptors amb qui es van relacionar (Jimenez 2018: 172). Tot plegat ens mostra que, sense conformar un itinerari com el que en el futur caracteritzarà les rutes literàries, no deixen de donar-s'hi interrelacions entre literatura i indrets visitats. Val a dir que en les anotacions de G. Díaz-Plaja hi tenen molta més presència les llengües i les observacions sociolingüístiques que fa dels llocs visitats, però aquest és un aspecte que s'allunya del nostre treball.

Tant en el *Gran Tour*, com en l'Aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona, com en el Creuer Universitari, periples d'un contingut cultural incontestable, la literatura s'hi feia present però no era la raó de ser del viatge, d'aquí que els considerem exemples d'antecedents generals de les rutes literàries però d'una manera molt bàsica: tenir l'experiència i la consciència de visitar llocs literaturitzats i de viure la literatura en indrets que

⁴⁷ Aquesta experiència va ser un fet que va marcar la vida de Bartomeu Rosselló-Pòrcel i la de tots els qui la van compartir. “Hi va establir una especial i intensa amistat amb el filòsof Julián Marías, amb qui a partir de llavors va mantenir un contacte intermitent; hi va escriure el poema ‘Sonet marí’ dedicat a Salvador Espriu i reflex immediat de l'experiència del viatge que van fer plegats i dos articles per a la revista *Mirador*” (Mosquera 2012: 12-13).

n'han inspirat per tant traslladant-la i identificant-la, si més no puntualment, a espais fora del format estàndard de lectura.

Finalment, tractem un actiu que ve a sumar-s'hi de manera natural nogensmenys important: les publicacions que uneixen literatura i paisatge. No el tractem de manera exhaustiva perquè no és l'objectiu d'aquest treball però en donem referències significatives i no volem deixar de citar autors imprescindibles a casa nostra que relacionen geografia i llocs, viatges, rutes... de territoris d'abast amplíssim com Josep Pla (1897-1981), d'àmbit estatal com Josep M. Espinàs, català com Josep Vallverdú o d'indrets concrets com les terres de Ponent amb Vidal Vidal o les tarragonines amb Josep Iglésies (1902-1986).

Des de finals de la segona dècada del segle XX, s'editen obres que, sense ser guies literàries, uneixen literatura i paisatge. La sèrie *Visions de Catalunya* de Joan Santamaria dels anys 1927, 1928, 1929 i 1935 i, amb un plantejament més didàctic, els tres volums d'Artur Martorell: *Les plantes. Els animals. Els elements* (1935), *La mar. La plana. La muntanya* i *Els pobles. Les ciutats. Els homes* de la col·lecció educativa Llibres de Llenguatge. Selecta de Lectura, publicades a Barcelona el 1935-1937 per l'editorial Gustau Gili, serien, segons Llorenç Soldevila, "exemples paradigmàtics de l'edició de materials relacionats amb la difusió popular i, sobretot escolar, d'aquest tipus de literatura" (Soldevila 2009b: 11) obres, les d'Artur Martorell, que formen part dels nostres records d'infantesa, a mitjans dels anys seixanta en l'edició de l'Editorial Teide, quan amb emoció i mirada sorpresa descobríem llibres que descrivien literàriament els "nostres" llocs i que en esmentar-les aquí venen a tancar un cercle, si més no, vital. També en aquest mateix període, el gènere periodístic ens forneix articles que uneixen literatura i paisatge com, per fer un esment, els que Antoni Rovira i Virgili (1882-1949) va dedicar a indrets del territori tarragoní en publicacions periòdiques com *La Veu de Catalunya* (1899-1937), *La Publicitat* (1922-1939) o *La Nau* (1927-1933).⁴⁸ En donem un exemple del diari *La Publicitat* del 22 d'agost de 1927 intitulat "Vila de Prades vermella" que descriu aquest poble del Baix Camp a manera de visió pictòrica en la qual "la natura hi és humanitzada i el conreu de la terra, transformada per la mà de l'home, se situa en primer terme" (Corretger 1998: 39) alhora que, com és propi en Rovira, hi manifesta inquietuds socials. Significativament, més endavant, el poeta Ramon Muntanyola (1917-1973) dedica a la mateixa població, en el llibre *Romiatge per la terra* publicat el 1959, un poema amb el títol "Vila Vermella", ja sense explicitar-ne el topònim i, actualment, quasi cent anys després que Rovira i Virgili batejés Prades com a "vila vermella", aquesta denominació

⁴⁸ Durant la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), Rovira i Virgili per exigències de la censura havia de substituir sovint els articles polítics per d'altres de literaris —eren els moments que anomenava de dejuni polític. Va ser així com nasqueren els articles sobre camp i ciutat que després va aplegar en dos reculls: *Teatre de la natura* (1928) i *Teatre de la ciutat* (1963) (Corretger 1998: 38). Van ser també temps per a Rovira de "normalitat com a escriptor" (Capdevila i Rovira 2004: 10) o, com escriu Carod-Rovira "del Rovira més autèntic —el Rovira escriptor—tot i la monumentalitat de la seva obra com a historiador o el seu paper decisiu en la política de la Catalunya republicana" (Carod-Rovira 2004: 4).

literària s'hi manté viva en discursos, en la pàgina web de la casa de la vila, en el nom de l'associació de joves i en la de voluntaris de la població, en la d'uns bungalows singularitzats d'un càmping, en visites i rutes turístiques, en molts títols de publicacions, pàgines web, publicitat, etc., dedicades a la vila. En fi, la literatura ha esdevingut no una ruta literària però sí, literalment i en el seu significat primigeni, marca de territori.

Amb la Guerra Civil Espanyola, l'edició de publicacions es veu truncada perquè les circumstàncies són difícils per a la creació literària; tanmateix s'edita l'obra *Presència de Catalunya, I: La terra* (1938) una antologia de textos sobre paisatges i pobles del país dedicada a mantenir la moral dels soldats en el front. En la postguerra es reprèn, a poc a poc, l'edició de llibres en català. *Les ciutats del món* de Josep Iglésies, publicada el 1948 a Barcelona per l'Editorial Arca, és una aportació primerenca que no solament uneix literatura i paisatge sinó que el mateix autor associa als viatges quan en els mots inicials afirma: "Hom escriu llibres de viatges. Heus ací un petit volum, pobret recapte del nostre gran pelegrinatge, damunt d'una minsa gleva de terra, per la qual anys i panys que donem voltes" (Iglésies 2010: 26).

El gènere literari del dietarisme també aporta una gran quantitat de textos significatius i imprescindibles que vinculen literatura i paisatge. El precedent cronològic del gènere, el tenim en Rafael d'Amat i Cortada, Baró de Maldà, (1746-1819) que va escriure el *Calaix de sastre* un conjunt de 71 manuscrits que ofereixen una visió de la Barcelona i de la Catalunya de la seva època molt viva i directa i descriuen fets, persones, esdeveniments, experiències, festes, viatges, indrets, poblacions i costums (Aritzeta 1994: 18). Tanmateix aquí no seguirem aquest fil sinó que el remetem a l'obra dietarística de Marià Manent, d'importància capital en aquest treball (vegeu subsubapartat 4.1.1.1).

A partir de la dècada del 1950, apareixen més volums dedicats a ciutats, contrades i pobles del país descrits per autors del territori que els coneixen bé.⁴⁹ D'aquest període, és la publicació que Soldevila assenyala com "la decisiva proposta, almenys per a mi, de rutes literàries feta per Josep M. de Casacuberta amb Verdaguer" (Soldevila 2009b: 12), per la qual cosa nosaltres no podem deixar de citar-la; es refereix a *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques* publicada per l'Editorial Barcino el 1953.

També la creació de premis específics com el Maspons i Camarasa, el 1959, i el Catalònia, el 1970, fan que s'incrementi l'edició d'obres d'aquestes característiques. És des de finals dels vuitanta, amb un autèntic esclat a la dècada del 1990, que proliferen les guies i els llibres monogràfics que uneixen paisatge i literatura, alguns específicament en format de ruta o itinerari. En les dècades de tombant de segle es multipliquen, com afirma Eugeni Perea (2010b: 57), "les publicacions fruit de la

⁴⁹ Llorenç Soldevila en dona informació detallada i precisa (Soldevila 2009b: 12-16). També Eugeni Perea relaciona obres i articles, des de 1970, que tenen com a eix d'estudi o d'inspiració la literatura i el paisatge (Perea 2006: 428).

valoració i la promoció cultural i turística de llocs, pobles i ciutats, gràcies al treball de lectura, compilació i sistematització feta per estudiosos, investigadors o amateurs que n'han elaborat corpus de caire local o global". Finalment, ja situant-nos en l'actualitat, anotem l'obra *Alpina, mapes - literatura - paisatge* (2021) editada per celebrar, junt amb una exposició a Barcelona (octubre 2021 - gener 2022), el setanta-cinquè aniversari d'aquesta editorial que és referent entre els excursionistes pel seus mapes. Amb l'objectiu d'examinar com ha canviat la manera de fer-los i subratllar-ne la dimensió cultural, el llibre presenta vint-i-cinc recorreguts que combinen textos de clàssics catalans com Josep Pla, Joan Maragall, Jacint Verdaguer, Salvador Espriu, Carles Bosch de la Trinxeria, etc., amb els mapes Alpina en un tria feta per Julià Guillamon. Encara que la ressenya editorial afirma que "no es tracta de fer rutes literàries sinó de mostrar tot allò que es pot contenir en un mapa" ens hi referim pel seu valor significatiu com a baula actual del vincle, que es dona a Catalunya des del segle XIX, de l'excursionisme i el coneixement de l'entorn a la literatura.

3.2 Rutes literàries: precedents, inicis i un incís d'actualitat

El precedent de les nostres rutes literàries es troba en les grans cultures europees, en aquells territoris que integren, de temps, el fet literari en la seva quotidianitat, sigui pels usos, habituals o d'oci dels seus ciutadans sigui per les iniciatives de les seves institucions que es materialitzen en cases d'escriptors, monuments de literats, museus d'autors, centres d'interpretació, rutes literàries, etc. Sovint compten amb la complicitat de la societat civil a través d'associacions d'amics d'un autor i del seu patrimoni literari. I és que "les grans cultures europees no solament marquen amb retolador groc les cases on van viure els seus autors més representatius, sinó també els itineraris que van seguir. O que almenys, els identifiquen" (Molas 1992: 9).

Les rutes literàries neixen amb l'objectiu de conèixer el llegat literari d'un autor ubicat en el seu context natural. Anglaterra va organitzar les primeres a l'inici del segle XX, construint una imatge "Literary and historic" de Londres (Zemgulys 2008: 77), i lligades a les classes altes de "coll blanc" (Munmany 2017: 81).⁵⁰ Concretament, en les *Blue guides* de Cook trobem exemples de com els passejos literaris es van convertir en estàndard del turisme a Londres. Justament, l'edició de 1913 conté "The literary high-way" com una de les tres maneres (a més de la social i comercial) de visitar la ciutat. El seu editor hi sosté fermament que els passejos literaris van ser invent propi (Zemgulys 2008: 80). La creació de rutes divulgatives, però, és un fenomen més recent "característic d'una forma de turisme contemporani que s'autoanomena cultural i que s'ha anat estenent per Europa des dels anys setanta del segle XX" (Plate 2006: 102).

⁵⁰ Munmany recull el concepte de John Urry (dins Herbert 2001: 314).

A Catalunya, les rutes literàries tenen una tradició vinculada als cercles d'intel·lectuals que, motivats per les seves lectures, s'interessen per conèixer i recórrer els escenaris biogràfics i creatius dels poetes (Torrents 2007: 603). Pujolar i Jones fan referència explícita al fet que “visitants de cases museu d'escriptors catalans van anar forjant noves posicions per tenir accés a nous recursos d'interrelació entre literatura i turisme” (Pujolar i Jones 2012: 111) i remarquen, també, que es tracta d'un procés que en els orígens “exercia una classe mitjana que parlava català, que no sempre va estar políticament unida però que compartia en gran mesura un compromís vers Catalunya com a comunitat culturalment separada” (Pujolar i Jones 2012: 97).⁵¹

Efectivament, en un estadi previ a les rutes literàries divulgatives que sorgeixen a Catalunya a inicis dels anys noranta del segle XX, es donen algunes actuacions la suma de les quals, junt amb el perfil dels seus actors, venen a ser el fil que, tesat, exemplifica actius de patrimonialització literària — emprant terminologia actual— a partir de la figura i obra de Jacint Verdaguer, al llarg del segle XX, i de Josep Pla, en el darrer quart del mateix segle, fins arribar a l'aparició de sengles rutes literàries.

En el cas de Verdaguer, ja el 1908 s'inaugura a la Plaça Major de Folgueroles un monument dedicat al poeta finançat per subscripció popular. El 1945, amb motiu del centenari del seu naixement, la família fa cessió de la meitat de casa seva per dedicar-la a museu⁵² i també es col·loquen plaques de pedra a gran part dels carrers de la vila amb versos de Verdaguer. El 1963, neix, com a lloc de memòria de l'escriptor, la Museu Casa Verdaguer de Vil·la Joana a Vallvidrera, on va morir. El 1967, s'inagura a Folgueroles la Casa Museu Verdaguer, on va néixer, regida per un patronat i amb el suport de l'Associació d'Amics de Verdaguer i la Fundació Verdaguer —aquest és el nucli dinamitzador d'actes d'índole diversa sobre la figura del poeta, especialment al voltant de la data del seu naixement, de presentació de llibres, recitals, etc. El 1977, en escaure's el centenari de l'edició de *L'Atlàntida*, es col·loquen en llocs verdaguerians de tres municipis de la comarca d'Osona (Folgueroles, Calldetenes i Tavèrnoles) divuit esteles de pedra amb reproduccions de poemes de Verdaguer i s'erigeix un monument a *L'Atlàntida* a l'entrada de Folgueroles (Soldevila 2014a: 44). I ja en el anys noranta, concretament l'any 1992, un llibre de Ricard Torrents *Ruta verdagueriana de Folgueroles*, el primer destinat al gran públic sobre els llocs de Verdaguer a Folgueroles, posa a l'abast dels visitants els llocs verdaguerians de Folgueroles amb un comentari de cada lloc i una lectura (Torrents 2007: 603).

⁵¹ Els textos de Zemgulys, Plate i Pujolar i Jones que figuren en aquesta pàgina han estat traduïts de l'anglès per Carmen López Sáez-Benito.

⁵² Altres exemples cronològicament anteriors que són fruit de donacions en vida per voluntat expressa dels mateixos autors que van crear les condicions adequades per preservar el seu patrimoni i la seva memòria són la Biblioteca Museu Víctor Balaguer a Vilanova i la Geltrú (fundada l'any 1884) o el Cau Ferrat de Sitges (casa santuari del Modernisme català inaugurada l'any 1894) (Torrents 2007: 597).

En conjunt, doncs, i a títol d'exemple, es donen un enfilall d'accions i actuacions de patrimonialització literària generades a l'entorn de la memòria de Verdaguer que junt amb la seva vida i obra s'harmonitzen amb el concepte teòric de sants culturals de Marijan Dović i Jón Karl Helgason (2017: 94-95) que es fonamenta en la projecció d'allò sant a les esferes laiques de la biografia, el llegat i la posteritat d'un poeta.

En el cas de Josep Pla, la fundació que porta el seu nom neix el 1973 quan el propi escriptor fa donació de la seva biblioteca particular i crea la Fundació Privada Biblioteca Josep Pla, regida per un patronat. S'ubica a Palafrugell a la casa on va néixer l'autor. El 1990, s'aproven els estatuts redactats a partir de l'acta fundacional i l'abril del 1992, la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Girona, el Consell Comarcal del Baix Empordà i l'Ajuntament de Palafrugell, les quatre administracions catalanes del territori, es comprometen a col·laborar-hi econòmicament amb l'objectiu de promoure, motivar i facilitar la lectura i l'estudi de l'obra literària i periodística de l'autor. En el temps, ofereix un ampli ventall d'activitats i propostes que han depassat el terme municipal de Palafrugell, esdevé un centre de documentació de primera magnitud sobre l'obra de Pla i ofereix conferències, presentacions de llibres i exposicions de les relacions de Pla amb altres escriptors i artistes.

Una fundació i altra són les primeres marques literàries a Catalunya, pioneres, alhora, en la creació de rutes literàries que ens permeten situar en el temps els inicis d'aquesta eina de patrimonialització literària. És en la dècada del 1990, concretament l'any 1993, quan la Fundació Josep Pla, de Palafrugell dissenya la primera ruta literària: "Ruta Josep Pla" i l'any 1995 quan sorgeix la "Ruta Jacint Verdaguer" a Folgueroles per iniciativa de la Casa Museu Verdaguer (Munmany 2017: 133-134).⁵³

Igualment, quan hom vol resseguir publicacions que estan relacionades directament amb la literatura d'un territori com atlas literaris, reculls literaris d'un indret, itineraris o rutes d'autors, guies literàries, geografia literària, rutes literàries educatives, etc., s'ha de referir, a casa nostra, a l'esclat bibliogràfic que es dona durant els anys noranta del segle XX (Camps i Viladegut 2009: 1-4) i que s'expansiona i se solidifica a inicis del segle actual i encara ara.

Un altre exemple del procés a què ens hem referit, des de la descoberta del patrimoni literari fins a la creació de rutes —en aquest cas educatives—, el tenim en l'experiència personal i l'obra

⁵³ Posem en relleu dos noms propis relacionats amb aquestes entitats pioneres en l'àmbit del patrimoni literari català en uns temps en què, a casa nostra en aquest sentit, tot estava per fer i calia buscar referents i models a seguir. Ens referim a Anna Aguiló, directora de la Fundació Josep Pla durant el període 1992-2021 i presidenta d'Espais Escrits des de la seva fundació el 2005 fins al 2021 i Carme Torrents, directora de la Fundació Verdaguer i de la Casa Museu Verdaguer de Folgueroles durant el període 2002-2018 encara que ja vinculada al projecte verdaguerià des de la dècada dels vuitanta del segle XX i secretària d'Espais Escrits els anys 2005-2018. Vegeu: Aguiló (2021) <<https://radiopalafugell.cat/repas-als-29-anys-danna-aguilo-com-a-directora-de-la-fundacio-josep-pla/>> i Mur (2018) <<https://www.nuvol.com/musica/carme-torrents-deixa-la-direccio-de-la-fundacio-verdaguer-55175>>.

del professor Llorenç Soldevila i Balart (Monistrol de Montserrat 1950 - Argentona 2022), pioner a Catalunya en l'elaboració de rutes literàries didàctiques i exemple únic, difícil de trobar en altres cultures, d'investigació continuada per a fixar i descriure llocs literaris d'un territori ampli com són els de parla catalana amb l'obra *Geografia literària dels Països Catalans* i el portal electrònic Endrets.⁵⁴ Un Soldevila, no ho podem obviar, vinculat de ben jove a l'escoltisme, que vol dir excursionisme, des de Monistrol de Montserrat, municipi incardinat a la muntanya montserratina i al seu univers, factors que no se signifiquen com a neutres en allò que ateny a la configuració de la identitat catalana i en ella a la literatura. La iniciativa soldevilana permet situar, a casa nostra, els inicis de les rutes literàries del sector acadèmic a inicis de la dècada dels anys vuitanta del segle XX.

Efectivament, en exposar la seva experiència, Soldevila explica que el primer interès pedagògic sobre la interrelació del paisatge i la literatura i la seva aplicació didàctica a l'ensenyament, se li va imposar després d'un viatge a Anglaterra la primavera de 1980 i arran de l'impacte que li va produir la memòria literària sobre Shakespeare a Stratford-on-Avon. De retorn a Catalunya, en anar per atzar a conèixer el territori verdaguerià de Folgueroles, hi va trobar el recorregut organitzat el 1977, arran del centenari de la publicació de *L'Atlàntida*, ja marcat amb esteles de pedra (Soldevila 2009b: 16).

Aquesta ruta personal de descoberta de Verdaguer es va convertir, quasi simultàniament, en la motivació per començar a fer provatures amb alumnes. Alhora l'interès per l'obra de Josep Pla va fer que ambdós escriptors fossin els grans motors de la primera ruta, ja el curs 1980-81.⁵⁵ "Recordo —afirma Soldevila— que el primer dossier el vam confeccionar amb còpies de ciclostil, una tècnica llavors innovadora i que avui sona a prehistòrica" (Soldevila, 2016b). El 1984 i 1988 respectivament, es van dur a terme dos projectes dedicats a l'obra d'aquests autors. La ruta de Jacint Verdaguer va consistir en tres dies per Osona (especialment Folgueroles), la Garrotxa (santuari del Mont) i Sant Miquel de Cuixà i Sant Martí del Canigó. La de Josep Pla es va allargar durant vuit dies navegant de Blanes fins a l'estany de Salses i, després, amb autocar resseguint els

⁵⁴ Sobre l'originalitat de la *Geografia literària dels Països Catalans*, respecte a d'altres projectes internacionals anotem, seguint Soldevila i San Eugenio, que, "després de consultar els catàlegs electrònics de quatre biblioteques nacionals (les de França, Gran Bretanya, Florència, a Itàlia, i Espanya), cercant-hi títols de continguts i propòsit semblants no se n'ha trobat cap d'homologable. Sol·licitant informació a partir de conceptes com "guia literària", "llocs literaris", "geografia literària", "rutes literàries" i "atles literari", el resultat és que les obres d'aquest tipus, en general, o bé se cenyeixen a ciutats o escriptors concrets o bé, si amplien l'angle de visió, són d'extensió breu (una mena d'aproximacions) o bé, si són extenses, solen ser d'autoria col·lectiva. I a més, no consta que en cap cas disposin del contrapunt d'un portal a Internet que complementi cada volum" (Soldevila i San Eugenio 2012: 981-982). També Alexandre Bataller esmenta aquesta singularitat fent notar que no coneix cap altra iniciativa de les mateixes característiques, si més no, feta a títol unipersonal (Bataller 2021: 530).

⁵⁵ A més d'aquesta activitat feta amb alumnes de batxillerat de l'Institut Blanxart de Terrassa, Soldevila va proposar que en els continguts del manual de literatura *Solc* (1a edició novembre de 1980) hi figurés una ruta literària de Guerau de Liost pel Montseny com també activitats semblants sobre Verdaguer i Pla (Soldevila, 2016b). A *Solc*, les propostes d'exercici són genèriques. No poden tenir, per qüestions d'espai, el format de ruta amb tots els punts i textos d'un itinerari però ofereixen els continguts bàsics: mapes dels punts relacionats amb la vida i obra dels autors i, en el cas de Guerau de Liost, el títol de l'obra específica. O en el cas de Verdaguer, la proposta d'elaborar una selecció de textos amb l'ajut del professor. (Casals, Llanas, Pinyol i Soldevila 1980: 279-280 i 175).

espais planians del Rosselló, l'Alt i el Baix Empordà. Després vingueren les experiències a l'entorn del mite del Comte Arnau (1986), el Montseny i les Guillerries (1990), les Illes Balears i Pitiüses (1994), el País Valencià (2002) i Baltasar Porcel (2004) (Soldevila 2009a: 9).

Aquestes rutes soldevilanes tenen la singularitat, quant a la durada, de ser de tres, vuit o en un cas quinze dies, o sigui un estadi intermedi entre el periple o el creuer a què hem fet esment en parlar d'antecedents i que es concretava, en general, en setmanes o mesos i les rutes literàries objecte del nostre estudi que, siguin turístiques o educatives, majoritàriament, es concreten en hores.

Ja en el canvi del segle XX al XXI, a Catalunya es produeixen moltes actuacions que evidencien un procés de patrimonialització literària gràcies al qual en un indret determinat que en temps pretèrits va generar literatura, ara, amb l'aportació d'una mirada diferent i posterior a la de l'escriptor, s'hi construeix la idea de lloc fixant fites útils per a la configuració del seu mapa cultural i literari (Uccella 2008: 64). I és que al llarg de les últimes dècades, amb diferents accions i iniciatives, s'ha fet evident "la profunda relació de l'escriptor amb el seu entorn més immediat, del condicionament que un determinat espai exerceix sobre l'escriptura, de la influència d'un entorn en una obra literària i del ressò que la literatura acaba tenint en la creació i pervivència d'un paisatge" (Aragó i Vilallonga 2003: 18).

Durant les primeres dècades del segle XXI, han estat i són in comptables les rutes literàries que han sorgit i sorgeixen propiciades i/o emparades per associacions privades, entitats culturals, organismes públics, empreses privades, centres d'ensenyament, estudiosos, etc. i és que aquesta eina de patrimonialització i divulgació literària, una de les més noves a casa nostra, està en auge i situada en el cor d'un dels màxims anhels de la societat contemporània: viure experiències; també, les que ofereix el coneixement literari.

Però la irrupció traumàtica de la pandèmia per la COVID-19, ho ha capgirat tot, arreu, i el present i el futur. Per tant, si just abans podíem escriure que les rutes literàries, *per se*, podien formar part dels nous productes com el turisme experiencial i que aquest havia de ser un actiu clau pel sector turístic segons el Pla Estratègic de Turisme de Catalunya 2018-2022,⁵⁶ ara, potencialment, podem seguir afirmant-ho però estant atents al caire i la dinàmica de la represa postpandèmia i a la necessària revisió estratègica del sector turístic, tot presidit necessàriament per dosis ingents de resiliència.

⁵⁶ El Pla Estratègic de Turisme de Catalunya 2018-2022 té entre els seus objectius estratègics el d'"augmentar el valor experiencial del turista i promoure els productes km0 i la cultura catalana entre la indústria turística" (Agència Catalana de Turisme 2018: 97 i 106).

Concretament, en paraules de la directora general de Turisme de la Generalitat (Domenech, 2021), el futur que proposa l'administració catalana passa per impulsar una nova llei de turisme —l'actual ja té vint anys—⁵⁷ partint d'un compromís nacional per a un turisme responsable, tenint present que tot és turisme: ciutadania, urbanisme, territori, medi ambient, comunitat, acadèmia, cosa que dona la visió de cap on cal anar; que el món del turisme parla sempre de les emocions, d'intentar arribar a les persones des de la part més emotiva; que el turisme porta benestar a la comunitat, sentiment de pertinença, enfortiment, orgull de ser i no només prosperitat econòmica i que el món del turisme viu molt dels anclatges emocionals. Amb aquesta perspectiva, doncs, entenem que les rutes literàries hi tenen el seu lloc.

Cal, per tant, restar amatents als futurs Plans Estratègics de Turisme que, a hores d'ara, sembla natural d'esperar que s'impregnin dels compromisos presos segons el document “El llamamiento a la acción de Barcelona. Hacía una nueva agenda para el turismo: por las personas, el planeta y la prosperidad” resultant de la Cimera Mundial sobre el Futur del Turisme celebrada a Barcelona l'octubre de 2021, organitzada per l'Advanced Leadership Foundation i la Fundació INCYDE de les Cambres de Comerç estatals amb el suport de l'Organització Mundial del Turisme (OMT) i que ha estat la primera cita del sector des de l'inici de la pandèmia amb la mirada posada en el futur. No cal dir que té un contingut general però com que parla d'esdevenidor —l'escenari al qual se segueixen incorporant les rutes literàries que no deixen de ser productes turístics— transcrivim fragments dels compromisos 3 i 4 vinculats directament al contingut d'aquest treball:

- Integrar plenamente el turismo en las políticas nacionales y locales para impulsar la prosperidad, la sostenibilidad y un equilibrio económico dinámico.
- Reforzar la identidad cultural de los destinos, promoviendo la capacidad de crear mercados que sean sensibles a los valores culturales, potenciando la preservación de la identidad y alentando sinergias entre la cultura, especialmente la economía creativa, el turismo y el bienestar social. Y, junto a ello, promover también el turismo como experiencia personal positiva tanto para los turistas como para las comunidades receptoras (OMT, 2021a i 2021b).

Tanmateix, no ens volem estar de citar un paral·lelisme entre el temps de pandèmia que ho ha trasbalsat tot —també el turisme— i el que va succeir durant la Primera Guerra Mundial. Llavors ja els fets, malgrat que ens sorprengui, avalaven l'expressió “tot és turisme” i ens permeten aportar una visió prospectiva. Ens hi referim amb un exemple que ens brinda el periodista i escriptor Rafel Nadal,

⁵⁷ Es refereix a la Llei de Turisme de Catalunya (Llei 13/2002, de 21 de juny) sobre la renovació de la qual, Comunicació del Govern de la Generalitat feia pública, el 26 d'octubre de 2021, una nota de premsa que informava que el Govern iniciava els tràmits per impulsar-ne una de nova en aprovar la memòria preliminar de l'Avantprojecte de Llei de Turisme de Catalunya Vegeu: Direcció General de Comunicació de la Generalitat de Catalunya (2021) <<https://govern.cat/salaprensa/notes-premsa/414918/el-govern-inicia-els-tramits-per-impulsar-una-nova-llei-de-turisme-de-catalunya>>.

autor d'una tetralogia memorialista de la història de la seva nissaga. En el segon volum, *Quan en dèiem xampany* (Edicions 62, la butxaca: 2015), Nadal novel·la les gestes del seu besavi i descriu el seu retorn a Reims on hi tenia una potent indústria de taps de suro, a començament d'octubre de 1918. Escriu: "A les deu va pujar al tren, però encara van tardar dues hores a sortir de París perquè els combois que retornaven les tropes des del front havien bloquejat la circulació. A la *gare* s'havia quedat estupefacte amb el pòster gegant de la casa Michelin que penjava del vidre del quiosc. *Les guides illustrés Michelin des champs de bataille*. No se'n sabia avenir: eren guies turístiques dels escenaris de les principals batalles del Marne. I encara l'havia sorprès més el reclam publicitari dels editors: '855.000 exemplars venuts en set mesos a França, Anglaterra i Amèrica; posats en una pila farien 6.940 metres, més de 23 vegades l'altura de la torre Eiffel'.

Ell tampoc va resistir la curiositat per aquell coi de guies i quan finalment van sortir de París va començar a llegir i va descobrir que es publicaven des d'un any abans, en vigílies de la darrera gran ofensiva alemanya, que havia resultat la més mortífera de totes. També es venien recorreguts turístics que seguien els itineraris de la guerra; hi havia diferents propostes, amb sortides diàries des de París i amb allotjament en hotels de les ciutats acabades d'alliberar. De fet, el seu tren feia la ruta d'un dels circuits recomanats. No s'ho podia creure!" (Nadal 2015: 106).

3.3 Sobre el concepte de ruta literària

Una ruta literària sorgeix de la necessitat o la volença de conèixer els indrets vinculats a una obra literària i/o al seu autor i de la mirada consegüent que implica situar-s'hi i contemplar-los; en definitiva, la seva imatge primigènia, "el arquetipo básico de los itinerarios realizados resiguiendo las huellas de los escritores se originó en el momento en que un lector, con un texto en la mano, tuvo la idea de ir a recorrer los lugares sobre los que había leído" (Uccella 2016: 81).

D'aquesta actitud, se'n podrien aduir una infinitat d'exemples vinculats també a una infinitat de llocs propers o allunyats dels nostres;⁵⁸ tanmateix el triat per Uccella (2008: 62) ens

⁵⁸ En aquest sentit, esmentem d'una banda, el que Jauss (1992), citat per Bataller, considera "una primera fita en una nova forma de curiositat estètica, de construcció del jo literari en la natura exterior que és l'ascensió de Petrarca al Mont Ventoux (1336) que el poeta explicita en una carta a Dionigi da Borgo Sant Sepolcro en la qual recorda dos textos literaris que ha llegit prèviament a la seva pujada: el passatge de la història romana de Titus Livi en què Felip, rei de Macedònia, puja a l'Hemo, una muntanya de Tesàlia des del cim de la qual podrien veure's dos mars, l'Adriàtic i el Mar Negre, i les primeres línies de les *Confessions* de sant Agustí que diuen «I els homes van a admirar l'alçada de les muntanyes, l'enorme agitació del mar, l'amplada dels rius, la immensitat de l'oceà i el curs dels astres i s'obliden d'ells mateixos»" (Bataller 2022: 64-65). El mateix Petrarca es refereix a aquesta lectura prèvia (Petrarca, Fam. IV, 1), citat per Soldevila, quan escriu: "L'impuls de fer finalment allò que cada dia em proposava es va apoderar de mi, sobretot després de rellegir, fa uns dies, la història romana de Titus Livi en el qual Filip, rei de Macedònia puja a l'Hemus" (Soldevila 2022a: 49). I de l'altra, adduïm la figura de Matsuo Bashō (1644-1694), el poeta més famós de la tradició japonesa, tant a dins com a fora del seu país, perquè feu, el 1684, el primer d'un seguit de viatges que continuaria durant la resta de la seva vida imitant l'estil de vida de poetes itinerants com Saigyō (1118-1190) i Sōgi (1421-1502) per, imbuït-se de l'esperit de la seva poesia, contemplar amb els seus propis ulls els *utamakura*, indrets que la poesia clàssica havia fet famosos i posar-se al lloc dels poetes que l'havien precedit (Mas 2012: 14). Vicenç Pagès Jordà en un article, significativament intítulat "Abans de la invenció del turisme", també es refereix a Bashō i als seus viatges a peu escrivint que Bashō els feia "no pas per contemplar paisatges nous, sinó per veure els que ja havien descrit els seus poetes preferits" (Pagès 2013: 51).

sembla tan significatiu i paradigmàtic per a les rutes literàries, concretament per a allò que cal esperar de les baules que les conformen, pel valor significatiu que, en relació al turisme, té l'època en què succeeix, per ser un clar exemple de patrimonialització i perquè ens és tan proper, que no solament l'emprem sinó que en glossem alguns aspectes.

El protagonitza Johann Wolfgang Goethe (1749-1832), un dels personatges totèmics i d'alguna manera fundacional de la cultura alemanya i europea contemporània i la seva obra *Viatge a Itàlia* "que condensa l'esperit d'allò que hem convingut a anomenar literatura de viatges" (Sabater, 2018) i ens situa no estèticament, perquè l'esperit és clàssic, però sí cronològicament en el Romanticisme, el període en el qual territori i literatura tenen, perquè són mirats plegats, un valor conjunt que la societat els assigna i també l'època en què sorgeixen les primeres mirades turístiques, ambdós elements fonamentals per a l'aparició de les rutes literàries.

L'experiència vital, autobiogràfica i literària protagonitzada per Johann Wolfgang Goethe i sorgida en el marc del seu temps fa que puguem adduir un exemple de superposició, en un mateix lloc, de vivències literàries que s'enceten amb la voluntat d'una persona d'accedir a un indret perquè és motiu d'un text literari, segueixen amb la lectura d'una obra literària d'un autor clàssic en el paisatge que la va inspirar, continuen amb la gènesi d'una altra obra, en aquest cas goethiana, fruit d'aquesta experiència vital i arriben a la patrimonialització literària de l'indret.

El dia 12 de setembre de 1786, Johann Wolfgang Goethe es troba a Torbole, a la riba nord del llac de Garda, també anomenat Benac, un dels pobles que l'escriptor va visitar durant el llarg periple de vora dos anys que va realitzar per la península itàlica abans de complir-ne quaranta. Del conjunt de cartes i notes d'autor sorgides de l'experiència viscuda, l'escriptor, anys després del viatge real, concretament el 1816, publica *Viatge a Itàlia*.

Concretament Goethe, "imbuït per l'esperit de l'època i per obres conegudes en els ambients intel·lectuals com els viatges italians de Montaigne, Smollet o Sterne va iniciar la seva molt particular baixada al sud" (Sabater, 2018). Té presents també els autors clàssics i a Torbole és conscient que contempla el mateix indret que, segles abans, Virgili (70 aC-19 aC), gran autor llatí, va mirar i va fixar en uns versos: *Fluctibus et fremitu resonans Benace marino*. Els llegeix just admirant el paisatge que l'envolta; les observacions virgilianes són vigents i, el més important, encara emocionen. Goethe esguarda el panorama que el vers ennobleix sabent que el paisatge s'enriqueix, alhora, gràcies al record d'un estat d'ànim aliè. L'emoció que provoca la visió del mateix llac remembrant el vers del poeta estimat és el valor afegit que, gràcies a l'evocació, permet a l'autor alemany gaudir d'un moment digne de ser fixat en el seu dietari italià (Uccella 2008: 62).

Goethe és molt precís a l'hora de descriure aquest fet i, de la vivència i dels versos de Virgili que en traducció de Miquel Dolç (1963: 106-107) diuen "I tu, Benac, que t'alces amb les teves ones

i amb el teu fremiment com un mar”, escriu, tal com diu Colinas (2008: 69), que “és el primer versó latino cuyo contenido siento vivo delante de mis ojos”. Amb aquesta anotació, explicita allò que temps a venir serà, al nostre entendre, la raó de ser i el principal objectiu a assolir a través de les baules que conformen una ruta literària: fer sentir viva la literatura en l’indret que l’ha generat.

Tanmateix, aquesta evocació no s’acaba amb l’experiència personal de l’escriptor suara descrita sinó que se’n deriva un clar procés de patrimonialització puix que a Torbole, concretament a la *Locanda della Rosa*, la fonda on Goethe es va allotjar, s’hi va col·locar una làpida en record de la seva estada. El lloc, per tant, es converteix en escenari de dos episodis de patrimonialització literària: Goethe, a través de la cita virgiliana, relaciona directament el lloc amb el vers de l’autor llatí i, alhora, és protagonista d’una operació de patrimonialització d’un espai, gràcies al record de la seva estada. L’escriptor alemany, en aquest cas, és contemporàniament patrimonialitzador i objecte de patrimonialització (Uccella 2008: 62). I ho és no només de Torbole i dels entorns del llac de Garda sinó que “la crònica del viatge italià de Goethe, afavorida pel seu prestigi literari, consagraria de manera definitiva la percepció europea del país transalpí, la llar fecunda on l’autor veia la quintaessència de l’Antiguitat” (Sabater, 2018).

Tot el procés glossat fins aquí és, doncs, exemple d’una baula, d’un punt d’una possible ruta. Exemplifica perfectament i amb escriu allò que és desitjable que un itinerari literari ofereixi en tots els punts del seu recorregut, allò que hauria de ser la seva essència en el tot i en les parts. Perquè parteix d’un indret i una persona, d’una obra d’un autor, en aquest cas, clàssic i del paisatge que l’ha inspirada, d’una mirada que necessita veure allò que la literatura li ha transmès amb paraules i després expressar-ho amb les pròpies, etc., en fi, d’una experiència vital personal i literària.

Des d’una perspectiva global, o sigui d’una ruta literària en el seu conjunt, la literatura sobre el tema n’ofereix diverses definicions, quasi tantes com investigadors i camps del coneixement: geografia, antropologia, ensenyament, literatura, turisme, pedagogia o etnopoètica. Aquesta diversitat entenem que és important tant per ajudar a fixar-ne el concepte com per a posar les rutes literàries en valor per elles mateixes com a eines de patrimonialització literària que són i que aporten actius i conformen o ajuden a conformar la marca i el futur d’un territori mitjançant la literatura. Alhora, ens situa, encara, en aquell període de fixació de coneixements que ens ha de portar a una definició que, si més no de manera troncal i en la seva centralitat, sigui admesa majoritàriament.

Autors de camps diversos del saber que aporten perspectives diferents que fan evident una realitat certament polièdrica, s’hi han referit. Presentar-ne algunes, sense ànim d’exhaustivitat, ens acosta, a manera de calidoscopi, al procés inconclòs de delimitació i fixació del concepte de ruta literària que ha de contemplar necessàriament molts actors i molts escenaris encara en moviment.

En el món de l'educació, les rutes literàries són eines didàctiques valuosíssimes que generen aprenentatge tant en la preparació de la ruta com en la seva realització. Llorenç Soldevila, pioner en el disseny de rutes literàries educatives a Catalunya, les defineix afirmant que “una ruta literària pot prendre diferents estructures en funció de les necessitats del col·lectiu que la realitza, les facilitats geogràfiques que tinguem per reunir diferents llocs literaris, les capacitats logístiques per moure la gent pel territori o l'interès monogràfic del qual se la vol dotar”. Esmenta també la durada com a factor a tenir en compte segons la disponibilitat o l'abast del projecte i remarca que “tota ruta literària s'ha de desenvolupar de manera que sempre hi hagi uns punts culminants al mig o al final de l'experiència” (Soldevila 2010b: 15).

Aquest autor s'hi refereix, novament, en el document “Pautes per l'organització de rutes literàries”, redactat el 2020;⁵⁹ per tant, després de quaranta anys d'experiència (vegeu l'annex 7.1.1). Concretament, en l'apartat “De com es dissenya una ruta literària” i resumint, aquí nosaltres, els ítems de contingut general que porten a la gènesi d'una ruta, Soldevila precisa que cal triar autor, obra o obres, estètica i paisatge o paisatges concrets que voldrem treballar; seguidament, cal elaborar l'objecte concret de la ruta literària, passar a seleccionar i diagramar un recorregut i a triar uns punts o espais d'especial interès literari, com llocs on l'escriptor va viure o va crear, però també històric, antropològic, gastronòmic, artístic, etc., i després, seleccionar fragments d'obres que ens interessin per a confeccionar l'antologia de textos. Tot fet, pràcticament, amb la participació i la complicitat de l'alumnat (Soldevila, 2020).

Des de l'àmbit de la didàctica de la llengua i la literatura, Alexandre Bataller, coordinador del projecte Xarxa d'Innovació Contínua “Geografies Literàries 3.0” de la Universitat de València, considera la ruta literària com a motor de les classes de literatura i concreta, a partir de l'experiència, que la realització de la ruta és una part d'un procés que sempre és conseqüència d'un treball previ a l'aula durant un parell de mesos dedicats a la lectura d'una o més obres literàries completes i d'un conjunt de textos que guiaran el recorregut; i també, a ajustar detalls i a anar augmentant el col·lectiu que realitzarà la sortida (Bataller 2010: 3). Defensa que una de les funcions de l'escola és seleccionar els sabers i els materials culturals disponibles en un moment donat i fer-los transmissibles, assimilables per a les joves generacions, en un treball de transposició didàctica i afirma que “la ruta literària, integradora de llocs i marques literàries, es demostra com un dispositiu didàctic útil per a la mediació literària” (Bataller 2014b: 172). El mateix autor considera que el treball fora de l'aula “ens interessa més enllà de l'espai físic on es realitza per l'espai mental que genera” (Bataller 2013a: 18); situa les rutes literàries “dins el conjunt d'activitats

⁵⁹ Agraïm en el record al Dr. Llorenç Soldevila i Balart que ens facilités el seu document inèdit “Pautes per l'organització de rutes literàries” (2020).

escolars on es construeix coneixement i es comuniquen actituds, valors, sentiments, creences i maneres de percebre i entendre situacions” (Bataller 2014c: 17) i, més recentment, en temps del “gir espacial” en què els estudis centrats en l’espacialitat han pres volada, afirma que “la reivindicació de l’espai literari ens mena a una concepció de la literatura basada en l’experimentació, a un acostament a la literatura per la via del territori i de l’emoció cosa que ens porta a considerar el paper essencial que poden exercir dins la societat actual els centres de mediació literària i, ben concretament, les rutes literàries popularitzades en els darrers anys en àmbits socials i educatius” (Bataller 2016: 203).

El camp específic de la investigació sobre patrimoni literari i la seva gestió són els àmbits de coneixement objecte d’estudi de Mireia Munmany (2017), qui en la seva obra aprofundeix en característiques de les rutes literàries des de perspectives imprescindibles. Sobre el lloc literari i pel fet que les rutes interrelacionen autor, obra i lloc practicat, posa l’accent en el fet que recorren indrets que la literatura ha fet emblemàtics i que posen en evidència l’empremta dels escriptors, testimoni del passat que a primera vista se’ns oculta. Com que la ubicació en un lloc és, alhora, part material del patrimoni literari i recurs per fer-lo arribar a la societat, considera que les rutes són la tangibilització del valor simbòlic del patrimoni literari (Munmany 2017: 82-83).

Encara, fonamentant-se en l’obra del filòsof Michel Foucault, veu també en les rutes literàries la creació “des espaces autres” el concepte que aquest autor anomena heterotopies “esos espacios diferentes, esos otros lugares, una especie de contestación a la vez mítica y real del espacio donde vivimos” (Foucault, 2008)⁶⁰ i defensa que la ruta literària expressa un lligam entre el temps infinit i la velocitat del temps actual i connecta passat i present, realitat i ficció a un recorregut que per mitjà de la mirada d’un autor crea un espai nou, un espai entre allò real i allò imaginat (en l’obra literària). Addueix també que en el recorregut literari s’hi manifesta un altre principi de l’heterotopia foucaultiana, aquell que “tiene el poder de yuxtaponer en un solo lugar real varios espacios, varios emplazamientos, incontables entre sí” (Foucault, 2008) perquè hi coincideixen estrats de significats o relacions diferents gràcies a la literatura ja que s’hi llegeixen textos, s’hi visionen imatges, etc., que et traslladen a una altra realitat, en un altre temps, sovint a un espai nostàlgic que crea un espai d’il·lusió.

Seguint novament Foucault, addueix dues classes diferents d’heterotopies segons el temps: aquelles en què “el tiempo se acumula al infinito” com, per exemple, els museus “donde no cesa de amontonarse y de encerrarse sobre sí mismo” i, per contra, les “vinculadas al tiempo [...] ya no

⁶⁰ Aquest concepte foucaultia sorgeix el 7 i el 21 de desembre de 1966, quan Michel Foucault va pronunciar a France-Culture dues conferències radiofòniques en el marc d’unes emissions dedicades a la relació entre utopia i literatura. La primera, intitulada “Utopies et hétérotopies” és la llavor del text “Des espaces autres” redactat posteriorment el 1967 per ser dictat com a conferència en una sessió del Cercle d’études architecturales a París i publicat el 1984 a la revista *Architecture, Mouvement, Continuité* (Foucault, 2008).

eternas, sino absolutamente crónicas” que són aquells altres espais en què “queda abolido el tiempo pero también son el reencuentro con el tiempo” (Foucault, 2008) i afirma que les rutes literàries beuen d’una i de l’altra. D’una banda, el sol fet de considerar-se patrimoni literari ja implica que són heterotopies, on el temps no deixa d’acumular-s’hi i el passat hi persisteix. De l’altra, no són eternes ja que el retrobament amb el temps acumulat es dona només *in itinere*, durant el temps que dura el recorregut, o quan hi ha la intencionalitat per part del visitant-lector-intèrpret de resseguir les empremtes literàries d’un territori, de trobar-se en aquest altre espai. Aquesta intencionalitat del visitant l’evidencia el coneixement o lectura prèvia de l’obra i el guiatge.

Finalment, Munmany conclou que “es poden entendre les rutes literàries com una forma d’heterotopia, aquells espais que conviuen amb nosaltres i amb els quals, pel fet de ser ‘altres’, ens relacionem diferent, puix que situen l’usuari entre la realitat i la imaginació, es posen en valor en relació amb el lloc i el temps, incorporen diversos espais en un de sol i precisen del visitant una intencionalitat” (Munmany 2017: 86-87).

Una visió global, sencera, que contempla els vessants de generació, transmissió i recepció com a peça artística que pot ser una ruta literària presideix la definició que en fa Magí Sunyer. S’hi refereix com a espectacle pel que té de representació ja que depèn en gran mesura dels ressorts de l’acció teatral: recitar bé, un o més d’un narrador, un director, amo suprem de l’espectacle, i presentar un relat sense el qual potser ens podríem avenir a considerar que no la podem anomenar ruta, per distingir-la de les simples agregacions de fragments que es llegeixen associats a un indret (Sunyer 2015: 25-26).

La perspectiva des del món del turisme, de la vivència, doncs, en temps d’oci a través de la qual la societat contemporània espera treure profit cultural i social del temps lliure a la vegada que s’ho passa bé, ens l’aporta Jaume Salvat (2015), qui per assolir aquests objectius assenyala diversos actius propis de les rutes literàries. Addueix el fet que si una ruta literària és resseguir les passes d’algú, la seva realització requerirà dels assistents no solament el temps necessari sinó també l’activació de la curiositat tan característica dels humans amb la qual cosa el guany aconseguit serà doblement profitós: evitar les presses i satisfer la curiositat. Dona valor a les rutes literàries pel profit que generen d’estimular la creativitat, el joc, perquè la literatura és un joc creatiu que narra i transporta el viatger i això produeix plaer. Valora també allò que una ruta pot aportar de simplificació en el sentit de canviar la pruija a què es pot veure sotmès el turista convencional d’haver de visitar mil coses per la calma, l’oportunitat de viure poques i escollides experiències inoblidables; en definitiva, ser receptor de poques idees i el màxim de profundes possibles. Manifesta el guany que les rutes literàries comporten de generar oportunitats i experiències úniques ja que si el món tecnològic, junt amb les inversions econòmiques, pot recrear qualsevol

espai, ambient o context del tipus que sigui i allà on sigui, la visita al lloc real, autèntic, patrimonial, en aquest cas literari, sempre serà especial i tindrà el valor de l'autenticitat cada vegada més cotitzat en el mercat del lleure i de les emocions. Finalment, seguint Busby i Klug (2001: 319), al·ludeix al fet que les rutes literàries afavoreixen de passar més temps al lloc *per se* perquè “les raons per la visita dels indrets literaris són l'atracció pels espais que tenen connexió amb la vida dels escriptors; l'atracció pels enclavaments geogràfics que formen la configuració d'algunes obres literàries; l'atracció per les localitzacions que van inspirar, emocionar o impulsar la creació de l'obra literària, en definitiva, la curiositat general”. Tots aquests actius, doncs, segons Salvat, són enemics de la pressa i requereixen de passar més temps als llocs, amb la qual cosa es generen més i millors oportunitats per a altres agents presents en el mateix territori com poden ser el desenvolupament econòmic, la preservació de l'indret, la promoció territorial, el medi ambient, etc. (Salvat 2015: 87-88).

L'antropologia troba en les rutes literàries una eina útil per a la seva disciplina perquè projecten l'obra i la personalitat d'un autor en un territori ja que “a través de un trabajo de selección y colocación de los textos, el escritor es identificado con su paisaje y, en la mayoría de los casos gracias a un mapa, queda definida su personalísima y única geografía literaria, relacionada con su vida y su obra” (Uccella 2016: 81).

També les rutes literàries tenen raó de ser amb premisses pròpies del folkore i l'etnopoètica. Emili Samper veu en les rutes literàries, seguint Munmany (2017), la resposta a l'objectiu de conèixer el llegat literari d'un autor ubicat en el seu context natural ja que, en resseguir les seves petjades literàries i desplaçar-se al lloc dels fets, es produeix un diàleg amb ell i amb el seu context. Això permet —afirma— “apropar-nos a aquest univers creatiu i personal de l'autor i entendre millor la seva obra. Però remarca: “El paper de l'espai (el territori) és clau” (Samper 2020: 143). Al nostre entendre, aquesta remarca té aquí una clara motivació en el fet que en la literatura popular l'autoria és anònima i l'espai, el lloc literari, que *per se* és importantíssim en totes les rutes literàries, veu incrementat el seu pes específic en una ruta confegida amb elements de literatura popular perquè el protagonisme del contrast en cada baula de l'itinerari el té la trama, el relat, en definitiva la literatura, en no poder establir cap tipus de vincle amb l'autoria.

Fixant-se en el procés de creació d'una ruta i en el seu contingut literari, Anna Aguiló (2014), vinculada a la gestió del patrimoni literari en una entitat pionera a Catalunya, la Fundació Josep Pla, argumenta que “per dissenyar una ruta literària s'han de casar dues coordenades bàsiques que són literatura i geografia, dins d'un discurs coherent amb principi i fi, tant si es tracta d'una ruta sobre la vida de l'escriptor com d'un període concret de la seva vida, de la seva trajectòria literària o d'una obra en concret” (Munmany 2017: 134).

La geografia, element cabdal en una ruta literària, posa l'accent en l'itinerari. M. Carme Montaner la descriu "com un itinerari a partir del qual se'ns presenten, en diversos formats, uns determinats textos d'un autor" (Montaner 2011: 88).

L'escriptor i gestor cultural Josep Santesmases veu les rutes literàries com fruit d'una necessitat per part dels usuaris-lectors que esdevenen futurs visitants tot argumentant que

la lectura d'una descripció literària paisatgística clarament identificada amb noms i cognoms, sobretot si és propera, produeix ganes de conèixer l'espai geogràfic que l'ha engredat (*sic*), saber si es conserva igual o el temps i els homes hi han introduït canvis essencials. Per tant genera desig de visitar, de veure, gairebé de palpar com Sant Tomàs. I el desig crea la necessitat de trobar el lloc precís que si és molt particularitzat pot ser difícil de localitzar. La necessitat pot originar propostes organitzades a l'entorn de rutes vinculades sobretot a escriptors, però també a territoris. Són les anomenades rutes literàries (Santesmases 2009: 80).

Cada autor, doncs, objectiva d'alguna manera el pes principal de la seva definició de ruta literària o de factors que considera claus per a la seva gènesi, en elements capitals del seu àmbit de coneixement, cosa que pot aportar una gran diversitat d'actius al propi concepte.

En definitiva, en el concepte de ruta literària, compost per elements com textos, lloc, temps, itinerari, relat, experiència, context, retorns, territori, mirades, emoció, etc., hi ha encara el repte d'aprofundir en els vincles, les dependències i les interaccions que el conformin com un tot.

3.3.1 Denominació de la gènesi, l'autoria i els usuaris d'una ruta literària

Escatir quina és la terminologia a emprar o la més escaient per referir-se a la gènesi d'una ruta literària no és, encara que ho pugui semblar, un tema menor ni anecdòtic perquè ha de reflectir un procés que certament no es correpon amb el de la creació literària però que en canvi genera un nou ens, "una peça artística" (Sunyer 2015: 25) cada una de les baules de la qual conté, o és d'esperar que contingui, explícitament o implícitament, literatura. Sense anar més lluny, la literatura sobre el tema posa de manifest una clara diversitat d'opcions com també la llengua oral perquè hem observat, participant en activitats de treball grupal sobre rutes, certa dificultat i indecisió a l'hora d'optar per una paraula concreta.

Com veurem, són diverses les opcions utilitzades i, si unes es decanten per la paraula "creació" o pels mots "fer" o "compondre" que es corresponen amb la seva definició en el nostre diccionari normatiu en l'accepció "Creació: acció de fer, de compondre, una obra, una cosa que abans no existia" (DIEC2 2022), d'altres semblen voler evitar-los.

Tenim el verb "amollonar", emprat per Carbonell i Sobrevila (1993: 10) en defensar que abans de la realització d'una ruta "és imprescindible arribar a una certa familiaritat amb cada un

dels textos que les amollonen”. Uccella (2013: 87) utilitza el mot “crear” en referir-se a agents actius a l’hora d’elaborar noves rutes literàries: “en los últimos años, cátedras universitarias, grupos de investigación, empresas turísticas y profesionales independientes se han especializado en la creación de este tipo de itinerarios que están rediseñando la geografía patrimonial de todos los continentes”. Prats i Escudé empen el verb “vertebrar” quan afirmen que “una ruta literària està vertebrada per una antologia de textos que no es basa en criteris estètics, historicistes o escolars sinó que s’interrelacionen, a partir del centre d’interès de l’espai visitat, entre el context de l’escriptor i de la seva època i la tradició cultural” (Prats i Escudé 2014: 185). Un altre exemple seria el verb “fabricar” emprat per Magí Sunyer: “la ruta requereix algú que la fabriqui, un escriptor, un guionista, el qual ha de tenir en el centre de les seves intencions una idea clara: una ruta ha d’explicar alguna cosa, ha de presentar un relat sense el qual potser ens podríem avenir a considerar que no la podem anomenar ruta, per distingir-la de les simples agregacions de fragments que es llegeixen associats a un indret” (Sunyer 2015: 25-26). Nosaltres hem optat pel verb “confegir” en afirmar que “una ruta literària sorgeix quan algú aliè a l’autoria del seu contingut literari la confegeix d’una manera determinada i l’associa a uns indrets que hi estan relacionats, amb la finalitat de treballar i assolir uns objectius concrets” (Anglès 2018a: 29). O el verb “crear”, asseverant que “una ruta literària comença a existir quan algú la crea dotant-la de contingut i assignant-li un nom, una marca” (Anglès 2018a: 30). I Llorenç Soldevila (2020), empra el verb “dissenyar” en el seu document “Pautes per l’organització de rutes literàries”.

A hores d’ara, ens preguntem si per a la gènesi, no s’hi escauria la paraula “construir” atenent la definició que en dóna el DIEC: “Fer, formar, (alguna cosa) ajuntant-ne les parts constituents segons una ordenació, segons un pla determinat”, perquè el significat d’aquest mot contempla seguir un pla determinat, el que seria, en una ruta, un relat. I també, la paraula “interpretar” partint de la següent premissa: una ruta literària és a la literatura allò que un centre d’interpretació és al patrimoni al qual està dedicat; ho escrivim perquè hi ha, al nostre entendre, coincidències entre la definició d’interpretació que donen Ballart i Juan i allò que ofereix una ruta literària. Ho explicitem:

La interpretación parte de recursos naturales y culturales, sean tangibles o intangibles, vinculados a un determinado lugar, con la finalidad de dinamizar el patrimonio en su contexto original. Este es el motivo fundamental por el que uno de los pilares de la interpretación es la recuperación *in situ* y su contextualización para que los visitantes puedan acceder al patrimonio. La interpretación ofrece claves para una lectura del patrimonio que proporcione a los visitantes un significado y una vivencia (Ballart i Juan 2001: 174).

I ens sentim en el compromís d'assajar-ne una proposta de definició: Una ruta literària és una obra factícia que sorgeix en unir textos a llocs literaris mitjançant un relat que, construït per una autoria aliena, els interpreta vinculant-los a un itinerari que ofereix retorns significatius majoritàriament visuals i vivències emocionals.

Exactament igual a com s'esdevé amb la denominació del procés de generació d'una ruta, succeeix amb la de la persona que la fa. Sembla que el mot "autor", tan natural per referir-se a qui ha escrit els textos que la constitueixen, no s'adigui amb el de la persona que els ha emprat en confegir una ruta quan en aquesta mediació s'estableixen totes les regles del joc i la càrrega ideològica de l'activitat. Perquè existeixi una ruta, abans ha d'existir algú, un agent aliè a l'escriptor i al lector, que delimiti uns llocs vinculats a un o diversos autors i/o una o diverses obres i en triï uns determinats textos —sempre pocs enfront dels molts possibles— i els vinculi a un relat. Tanmateix, aquest factor de mediació sovint es fa invisible, com si la relació i la tria fossin un resultat natural, inevitable i obvi (Montaner 2011: 89) quan, segons Daniel Fabre (2002) citat per Bataller, "els mediadors dels llocs literaris són els artesans d'aquella aura perduda que Walter Benjamin defineix com l'emoció particular que s'experimenta en presència d'una obra de caràcter únic" (Bataller 2022: 64). Fabre ho precisa referint la tasca de responsables de museus literaris, biblioteques, cases-museu d'escriptors, animadors de lectures públiques, etc. quan diu: "nous sommes des artisans de l'aura perdue, convaincus que le rayonnement de la littérature est aussi éprouvé dans une présence qui ne se substitue pas au texte, mais qui le souligne, le renvoie, l'entoure comme d'un halo, d'une auréole, d'une aura" (Fabre 2002: 14).

Hem constatat que l'autoria d'una ruta és una dada que en la seva informació general no sempre es fa constar i que, amb naturalitat, s'obvia com si fos un aspecte menor quan és d'importància cabdal perquè "una ruta és un espectacle i només si es prepara de manera adequada reuneix els ingredients que, potser poc percebuts, la converteixen en una peça artística" (Sunyer 2015: 25).

Podem objectivar la nostra afirmació des de la praxi, pel fet que, havent analitzat la informació general de setanta-cinc rutes literàries que apareixen en la pàgina web d'Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català en data 30 de setembre de 2019,⁶¹ només dinou d'elles (25,33%)⁶² en donen a conèixer l'autoria. Les rutes analitzades són:

⁶¹ Les rutes associades a Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català que figuren en en el seu web en data 30 de setembre de 2019 són setanta-set però, d'aquestes, dues hi tenen doble entrada perquè contenen obra de dos autors (Verdaguer/Maragall i Verdaguer/Martí i Pol) d'aquí que en la relació que donem obviem la numeració la segona vegada que hi apareixen i que, finalment, el nombre total de rutes analitzades sigui setanta-cinc.

⁶² En els comentaris i conclusions fruit de les anàlisis de rutes que conformen diversos apartats d'aquest treball, donem les quantitats escrites amb lletres quan es tracta de dades numèriques i escrites amb xifres quan es tracta de percentatges.

Caterina Albert i Paradís (Víctor Català)

1. "Ruta Víctor Català"

Antoni Maria Alcover i Sureda

2. "Ruta alcoveriana per Palma"

Vicent Andrés i Estellés

3. "Ruta Estellés"

Maria Àngels Anglada i d'Abadal

4. "La casa de la literatura"
5. "Les Closes"
6. "Maria Àngels Anglada a Figueres"
7. "Maria Àngels Anglada a Vic"

Prudenci Bertrana i Comte

8. "Racons i paraules"

Artur Bladé i Desumvila

9. "Benissanet, paisatge literari"

Blai Bonet i Rigo

10. "Blai Bonet i Josep Maria Llopart i el mar. Itinerari paisatgístic i literari a Mondragó"
11. "Terra endins. Itinerari literari de Blai Bonet i Damià Huguet"

Joan Brossa i Cuervo

12. "A' d'Autocar. Ruta per l'àrea metropolitana de Barcelona"
13. "Del MACBA a La Seca. Ruta per Ciutat Vella"
14. "Dau al Brossa. Ruta per Sant Gervasi"

Manuel de Cabanyes i Ballester

15. "Ruta Literària Manuel de Cabanyes"

Agustí Calvet i Pascual (Gaziel)

16. "Un volt pel Sant Feliu de Gaziel"

Cristòfol Despuig i Savartés

17. "Ruta Literària de Cristòfol Despuig"

Salvador Espriu i Castelló

18. "Itinerari poètic Salvador Espriu"
19. "Un passeig per Sinera. Itinerari Salvador Espriu"

Pompeu Fabra i Poch

20. "Ruta Literària Pompeu Fabra a Badalona"

Carles Fages de Climent

21. "Fages de Climent a Castelló d'Empúries"
22. "Fages de Climent a Figueres"

Josep Vicenç Foix i Mas (J.V. Foix)

23. "J.V. Foix i el Port de la Selva: 25 anys sense somnis"
24. "J.V. Foix a Sarrià"

Rafel Ginard i Bauzà

25. "Escenaris artanencs del P. Rafel Ginard"
26. "Rafel Ginard a la Colònia de Sant Pere"

27. "Rafel Ginard i els escenaris literaris del Pla"

Grup Modernista de Reus

28. "Ruta literària del Grup Modernista de Reus"

Àngel Guimerà i Jorge

29. "Ruta Àngel Guimerà i el Vendrell"

Maria Ibars Ibars

30. "A l'ombra del Montgó"

31. "Per vora mar"

Sebastià Juan i Arbó

32. "Ruta literària Sebastià Juan Arbó"

33. "Ruta literària Sebastià Juan Arbó." "L'home, la ribera, la paraula..."

Miquel Llor i Forcada

34. "Laura a la ciutat dels sants"

Marià Manent i Cisa/Joaquim Mir i Trinxet

35. "Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent"

Joan Maragall i Gorina

36. "Altures i senderes: Verdaguer i Maragall diuen Barcelona"

Miquel Martí i Pol

37. "Ruta Literària Miquel Martí i Pol"

38. "Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí i Pol"

Bernat Metge

39. "Siats de natura d'anguila. Bernat Metge i Barcelona"

Ramon Muntaner

40. "Què us diré? Ramon Muntaner i Peralada"

Joan Oliver i Sallarès, (Pere Quart)

41. "Pere Quart: La Vall d'Horta. Del Marquet de les Roques al castell de Pera"

Narcís Oller i de Moragas

42. "Ruta literària Narcís Oller"

Josep Palau i Fabre

43. "Caldes d'Estrac, perla de poetes"

Josep Pin i Soler

44. "Ruta literària Josep Pin i Soler: la interpretació de la ciutat"

Josep Pla i Casadevall

45. "Ruta Josep Pla a Llofriu"

46. "Ruta Josep Pla a Palafrugell"

47. "Ruta Josep Pla a Tamariu"

48. "Ruta Josep Pla a Calella de Palafrugell"

49. "Ruta Josep Pla a Pals"

50. "Ruta Josep Pla a París"

51. "Ruta Josep Pla a Sant Sebastià"

52. "Ruta Josep Pla a Ullastret"

Joan Puig i Ferrer

53. "La Selva: Ruta Puig i Ferrer"

Mercè Rodoreda i Gurgui

54. "Desxifrant Rodoreda, l'empremta d'una escriptora universal al cor de la Barcelona literària"

55. "Guerra, Exili i Postguerra, la plaça del Diamant i els testimonis de la tragèdia"

56. "Jardí Mercè Rodoreda"

57. "Mercè Rodoreda i Sant Gervasi"

58. "Sant Gervasi i els jardins daurats de la infantesa"

59. "Itinerari Literari Mercè Rodoreda a Romanyà de la Selva"

Joaquim Ruyra i Oms

60. "Itinerari Joaquim Ruyra a Blanes: quan el paisatge es fa literatura"

Eduard Toda i Güell

61. Passeig literari per l'Escornalbou de Toda

Marian Vayreda i Vila

62. "Ruta Marian Vayreda"

Jacint Verdaguer i Santaló

63. "Jacint Verdaguer i la ciutat de Vic"

64. "Ruta Verdaguer a Folgueroles"

65. "Ruta Verdaguer a la Gleva"

66. "Ruta Verdaguer a la Plana de Vic"

—. "Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí i Pol"

—. "Altures i senderes: Verdaguer i Maragall diuen Barcelona"

Gerard Vergés i Príncep

67. "Tortosa, sota l'ombra de Vergés"

Guillem Viladot i Puig

68. "Guillem Viladot al Parc de Riella"

Llorenç Villalonga i Pons

69. "Geografies literàries: El Terreno de Palma i els cocktails endiablats"

70. "Llorenç Villalonga i Ciutat"

71. "Llorenç Villalonga i els indrets de Bearn. Binissalem, Tofla, Orient i Bunyola"

72. "Llorenç Villalonga i Tofla: els indrets de Bearn"

Joan Vinyoli i Pladevall

73. "Ruta poètica Joan Vinyoli"

74. "Itinerari poètic Joan Vinyoli"

Josep Yxart de Moragas

75. "Josep Yxart vist per Santiago Rusiñol"

Aquest corpus definit amb la nostra tria ve donat pel fet que entenem, com Sunyer (2015: 26), que “la distinció entre les rutes associades a Espais Escrits i les que no ho estan no ha de marcar una empremta de qualitat” però també que el fet que una ruta hi estigui associada indica una voluntat de persistència en el temps i de conformar, junt amb altres, una oferta acurada i en permanent actualització. D'aquí que emprarem la mateixa font per a l'anàlisi d'altres ítems que hem fet en moments temporals diferents i, doncs, amb corpus també diferents que anirem detallant.

Referint-nos encara al fet que en la informació d'una ruta hi consti l'autoria, es dona, en alguns casos, la paradoxa que hi ha components complementaris que no solament s'esmenten en la informació general sobre la ruta sinó que, fins i tot, s'hi deixa constància dels seus autors i de detalls tangencials però que, en canvi, no hi figura qui ha confegit el contingut literari. N'és exemple, la ruta “Estellès a Burjassot” que en la pàgina inicial informa de qui interpreta les cançons o recita els poemes de l'autor que el visitant pot escoltar amb el telèfon mòbil que el guia, de qui ha elaborat els panells ceràmics amb textos estellesians ubicats en el territori i, fins i tot, de les mides i el disseny d'aquesta senyalització però no hi consta l'autoria de la ruta.

Quant a propostes de denominació d'aquest tipus d'autoria i a manera purament testimonial citem la de l'antropòloga Francesca Uccella que sovint empra el mot itinerari per referir-se a les rutes i que explicita que “su ideación y diseño generalmente son confiados a expertos que podríamos definir como ‘itinerógrafos’ literarios” (Uccella 2013: 87). Des de l'àmbit de la geografia, M. Carme Montaner empra, en aquest mateix cas, els mots “tercer agent” i “mediació” (Montaner 2011: 89). Nosaltres, en fixar els diferents camps de contingut que situen informació de rutes literàries en una pàgina web de recursos culturals (2019), hi hem introduït un camp destinat a aquesta informació i hem optat per l'expressió neutra “autoria de la ruta”. En aquest treball, emprem sovint i amb voluntat de diversificació el mot “itinerògraf”.

Quant als usuaris, i pel fet que una ruta literària és “un important recurs divulgatiu de la vida i l'obra d'un escriptor per penetrar en un ampli i divers teixit social, cultural i escolar” (Prats i Escudé 2014: 185), situem els àmbits social, cultural i educacional com a sectors potencials d'usuaris.

Referint-nos, de manera testimonial, a la denominació del públic receptor és significatiu que hom es qüestionari quin és el mot adequat: “Hauríem de dir-ne usuaris? O potser transeünts? O seria massa desitjar que fossin lectors?” (Montaner 2011: 90); o bé opti per “usuaris-lectors” (Santesmases 2009: 80) o per “rutaires” (Soldevila 2010b: 17).

Certament, el perfil del públic assistent és un factor determinant en l'oferta d'una ruta literària ja que condiciona el seu contingut i la seva forma. Segons els usuaris als quals s'adreça,

una ruta literària pot ser turística (per a turisme generalista, turisme cultural, públic especialitzat, excursionista, familiar) o educativa (adreçada a alumnat de primària, secundària, cicles formatius, universitat, escoles d'adults, cursos de normalització lingüística), però, malgrat aquest innegable condicionant, en cap cas aquest factor no té un pes tan notori com per influir de manera significativa en la necessitat de fixar una denominació pròpia dels assistents.

Sigui com sigui, caldrà seguir analitzant quins són els mots que la literatura sobre el tema va consolidant a l'hora d'esmentar la gènesi i l'autoria d'una ruta literària perquè és un aspecte significatiu de la percepció que la societat i sobretot els propis autors i investigadors en tenen.

3.4 Elements constituents d'una ruta literària. Descripció i anàlisi

Passant de la denominació genèrica a concretar els elements que constitueixen una ruta literària, abans fem notar que les decisions que pren l'itinerògraf no són poques ni intrascendents, ans al contrari, i, per tant, cal prestar-los molta atenció de manera singularitzada. Aquestes decisions es concreten, al nostre entendre, en els següents deu ítems:

1. Assignació de nom o marca
2. Autor o autors titulars de la ruta o si és una ruta coral⁶³
3. Contingut de la ruta (textos, enregistraments, imatges...)
4. Relat en què se suporta
5. Llocs literaris que conformen les baules de l'itinerari
6. Ubicació, si cal, en el temps i durada
7. Suports: guiatge i tipus de guiatge, autoguiatge, senyalització, publicacions, TIC, codis QR...
8. Usuaris a qui s'adreça
9. Format estàndard o inclusiu
10. Empara

També decideix altres aspectes significatius com l'època de l'any en què s'oferta tenint en compte el calendari acadèmic, turístic, festiu i agrícola que a cada indret té les seves singularitats i matisos, la climatologia, l'orografia del terreny per on circula l'itinerari (pendents, escales, vies de terra o pavimentades, voreres, semàfors), la previsió de vicissituds temporals com obres, accessos tallats, canvis de direcció de vials, etc. i la seva localització en un indret urbà o rural,⁶⁴ el nombre de punts o parades de la ruta, la durada de l'activitat que en les rutes objecte del nostre estudi es concreta majoritàriament en hores, la sostenibilitat, etc. Tot plegat té importància tant des del

⁶³ Una altra denominació per referir-se a les rutes corals és la de ruta miscel·lània que recollim d'una intervenció pública de Maria Nunes feta el novembre de 2022.

⁶⁴ Recollim les tres apreciacions anteriors de Judith Barnés en una intervenció pública feta el novembre de 2022.

punt de vista organitzatiu com d'oferta al públic potencial perquè pot arribar a influir en la demanda i en el grau d'èxit i de satisfacció que aconsegueix entre els receptors de l'activitat.

En definitiva, s'organitza tot sota una empara —organisme, ens, fundació, entitat, persona especialitzada, voluntariat, etc.— que si existeix ho mediatitza amplificant-ho o reduint-ho i, si no existeix, en minimitza o fins i tot en pot frustrar la materialització.

Quant als usuaris, en definitiva els receptors, que són la raó de ser d'una ruta literària i per als quals cal definir el perfil de l'oferta, provenen, com deïem suara, de dos grans àmbits: el turístic, i, per tant, tindran la vivència en el seu temps lliure i d'oci diferent del quotidià i l'educatiu que associaran, com a discents que són, a una experiència fora de l'aula, fet cada vegada més generalitzat.

En aquest darrer sentit, el de l'aprenentatge, i pel fet que l'emoció és inherent a la literatura i a les rutes literàries, no ens volem estar de transcriure apreciacions de la neurociència que, al nostre entendre, s'hi poden interrelacionar. Ens hi referim —només puntualment perquè no és l'objecte d'aquest treball— seguint Francisco Mora quan afirma que “nada se puede aprender sin una atención despierta, sostenida, consciente. Y nada despierta más la atención que aquello que se hace diferente y curioso”. I també, que “la esencia y la eficiencia del aprendizaje y de la memoria que modifica el cerebro reside en esa energía cerebral que llamamos emoción”. [...] Muy poco se puede enseñar y aprender bien si no está mediado por la emoción” (Mora 2016: 32-34).

Quant al propòsit específic de l'educació literària que és, cada vegada més i posant l'accent en la recepció, formar lectors que apreciïn l'obra literària més que ensenyar literatura, adduïm, seguint Bataller, el concepte d'experiència estètica de Hans Robert Jauss (1921-1997). Jauss (1987) considera l'obra artística com una entitat autònoma que es defineix per l'experiència estètica, que aglutina tant el costat productiu com el receptiu de l'obra artística i suposa un canvi de paradigma en l'enfocament de la ciència literària puix que a més de l'obra de l'autor, ha de parar atenció en el lector que participa de l'experiència estètica motivada per la lectura. Jauss (1992), també citat per Bataller, “defineix tres categories d'experiència estètica bàsiques: la *poiesis* o aspecte productiu, l'*aisthesis* o aspecte receptiu i la *catarsi* o funció comunicativa. Produir una obra, recepcionar-la o simplement percebre-la, són plaers objectivables, que tenen el seu reflex pedagògic” (Bataller 2022: 73). Precisament, és el rol dels participants i les activitats desenvolupades prèviament, durant i després de la ruta el que marca diferències abismals entre les rutes literàries didàctiques i les rutes literàries turístiques (Ramos 2022: 219-220).

Finalment, fixant-nos encara en les rutes literàries com a eina didàctica per potenciar l'experiència literària i el desenvolupament d'habilitats i competències, citem Florencia Mujica, qui estableix que “según el tipo de ruta utilizada, va a variar el fomento de habilidades en cada una de las fases de trabajo y también así la configuración de la secuencia didáctica en su totalidad”.

Identifica la 'Ruta como escenario' que posa l'accent en l'aprenentatge basat en projectes i en el qual el treball desenvolupat durant la fase prèvia es pot mostrar en el recorregut *in itinere* mitjançant els espais literaturitzats; la 'Ruta como experiencia literaria' que es proposa d'oferir a l'alumnat l'oportunitat de tenir una experiència memorable per tal que la seva visió sobre la literatura i la llengua s'ampliïn i es generi un punt d'inflexió i la 'Ruta como herramienta para obtener nuevos inputs' que es proposa que l'alumnat conegui un escriptor o nous textos amb un enfocament que inclou, també, l'educació patrimonial; s'hi utilitza el territori com l'espai ideal per reivindicar el patrimoni i preservar el llegat literari d'un autor, per seguir després treballant-lo a l'aula (Mujica 2022: 206-208).

Per reblar-ho, exposem, encara, tres aportacions, al nostre entendre, significatives perquè també tenen una clara incidència en la presa de decisions a l'hora de generar una ruta literària. Una des del món del turisme i dues des del de l'educació.

En l'àmbit turístic i pel que suposa de viure experiències que hom ha confegit, assenyalem que una ruta literària pot ser, també, allò que en la contemporaneïtat es coneix com turisme experiencial quan contempla de manera notòria en la seva gènesi (contingut, guiatge, llocs, etc.) que

tothom vol sentir-se especial, ser el primer en fer saber al món una nova recomanació o vol viure experiències que poden semblar úniques i només reservades a aquells que les viuen en primera persona; aquells que tenen el privilegi de ser-hi presents. I en la societat en què vivim, això no té preu. Probablement, el sentiment s'intentarà compartir a través de les xarxes socials tractant de transmetre d'alguna manera les sensacions viscudes però sempre sabent que el consumidor d'aquella ruta ha estat l'únic privilegiat capaç de processar la cascada de sensacions que li pot transmetre. La sensació queda per sempre. El paisatge queda retingut a la retina, la sensació a l'ànima. I la combinació de paisatge i sensació és una recepta d'èxit assegurat (Bonet, 2020).

Són exemples de turisme experiencial literari, la visita als escenaris que apareixen en les obres que conformen la "Trilogía del Valle del Baztan" (Navarra) de Dolores Redondo que, a més de conèixer els indrets de les obres literàries a través d'una ruta guiada, hi suma la possibilitat de tenir contacte amb l'escriptora o fins i tot de dormir en espais que apareixen en les obres (Cantero, 2016). L'Hotel Andaz de Londres, únic al món (el 2013) que ofereix als hostes la possibilitat de tenir un contacontes que llegeixi per a ells abans d'anar a dormir. L'escriptor i periodista Damian Barr hi és lector resident i l'hoste, durant una hora, pot escoltar el relat o discutir de literatura amb ell sigui presencialment o per telèfon (Cantero, 2013). Els hotels literaris de la Société des Hôtels Littéraires nascuda a París el 2013 que, literalment, parteixen del concepte de "concevoir des hôtels quatre étoiles dédiés à des écrivains que nous aimons pour faire partager notre passion à

tous nos visiteurs, grâce à différentes approches artistiques et culturelles”.⁶⁵ La Villa del Libro fundada el 2007 a la vila medieval d’Ureña (Valladolid), seguint l’estel·la de les del País de Gal·les, Bèlgica, França o Holanda i que amb una sèrie d’activitats, llibreries, restaurants, cases rurals, etc., és un destí per als amants d’experiències literàries.⁶⁶ A casa nostra, Bellprat (Anoia), els anys 2008 al 2016, ha celebrat, anualment, el festival “Bellprat, Vila del Llibre” únic a Catalunya.⁶⁷ Aquesta proposta s’ha reprès en altres indrets i en l’actualitat esmentem que el 2021, Calonge (Baix Empordà) posa en marxa el projecte intitulat “Calonge, poble de llibres” per convertir-se en la primera Vila del Llibre estable catalana.⁶⁸ El 2022, la proposta programàtica, a través de la Xarxa de Viles del Llibre de Catalunya, és unificada però totalment descentralitzada amb la participació de vuit territoris: l’Escala (Alt Empordà), Sitges (Garraf), Cabriels (Maresme), Manacor (Mallorca), la Rambla de Barcelona (Barcelonès), Malgrat de Mar (Maresme), Cervera (La Segarra) i Piera (Anoia). També ho són, específicament, alguns punts de la Ruta Mir/Manent que tractem en el subsubapartat 4.2.3.8 d’aquest treball.

En l’àmbit educatiu i com que les rutes literàries, com les geografies literàries, les ciutats literàries, els espais escrits, etc., són “signes i evidències del canvi de paradigma, social i epistemològic, que opera del temps cap a l’espai” (Bataller 2014a: 335) està clar que esdevenen instruments de mediació literària per l’experiència de lloc que, viscuda juntament amb la lectura del text que hi està vinculat, fa més atractiu i facilita l’aprenentatge de la literatura.

El document “Pautes per l’organització de rutes literàries” de Llorenç Sodelvila —corol·lari de la seva dilatada trajectòria— format per tres apartats: “Del professorat”, “De l’alumnat” i “De com es dissenya una ruta literària” que tracta, detalladament, els trets que caracteritzen el disseny d’una ruta literària amb finalitats didàctiques, ens permet constatar-ho.

En l’apartat “Del professorat”, addueix el fet que cal una sòlida base cultural per poder, de manera sintètica, abraçar àmbits prou generals i, quan convingui, baixar als detalls; tenir el convenciment que de la literatura es pot navegar transversalment per tots els altres àmbits culturals; saber interrelacionar conceptes, fets i èpoques del tot diversos que ajudaran a contextualitzar l’experiència; conèixer a fons el territori que es visita, sigui exterior o interior;

⁶⁵ Vegeu: Société des Hôtels Littéraires (s.d.) <<https://www.hotelslitteraires.fr/>>.

⁶⁶ Vegeu: Tierras insólitas (2019) <<https://www.tierrasinsolitas.com/que-ver-en-uruena-villa-del-libro/>>.

⁶⁷ La xarxa Viles del Llibre de Catalunya és un moviment de turisme cultural que té com a objectiu difondre la cultura a través de la literatura i els oficis del llibre. Impulsada per VilaDelLlibre.CAT, la Xarxa neix per a convertir-se en motor social i econòmic i, al mateix temps, generar un impacte positiu en el territori i en la vida dels ciutadans. Vegeu: Vila del Llibre (s.d.) <<https://viladellibre.cat/>> i Vila del Llibre (2016) <https://viladellibre.cat/portfolio_page/bellprat-vila-de-llibre/>.

⁶⁸ Vegeu: L’illa dels Llibres (2021) <<https://www.illadelsllibres.com/calonge-ja-es-oficialment-el-primer-poble-de-llibres-de-catalunya/>>.

conèixer a fons el context cultural en el qual es troba emmarcat el lloc i l'autor o autors motiu de la ruta i tenir ben apamat el context i limitacions territorials de la proposta de ruta, és a dir, haver-la practicat almenys una vegada abans de realitzar-la amb el grup.

En l'apartat "De l'alumnat" preveu la participació dels assistents proposant-los lectures en veu alta de textos de la ruta, una fórmula participativa extrapoblable a tot tipus d'usuaris.

En l'apartat "De com es dissenya una ruta literària", Soldevila assenyala que "ha de respondre a una necessitat personal i col·lectiva que parteixi de la il·lusió per l'aprenentatge i l'aventura de descobrir nous àmbits de l'experiència humana", actitud que entenem com a idònia per presidir tot aquest procés. Cronològicament, situa en l'inici la tria de l'autor, obra o obres i paisatge o paisatges concrets a treballar per passar després a seleccionar i diagramar un recorregut i a triar uns punts o espais d'especial interès literari —llocs on l'escriptor va viure o va crear— però també històric, antropològic, gastronòmic, artístic, etc. A continuació, ve el procés de selecció de fragments d'obres que ens interessin per confeccionar l'antologia de textos i, finalment, la maquetació i edició del material triat.

Finalment, encara en l'àmbit educatiu, concretament en la didàctica de la literatura i activitats de recerca i propostes d'innovació docent, ens referim al tipus de rutes que Ramos i Prats anomenen "Rutes en espais literaturitzats per receptors" (REL) diferenciant-les de les "Rutes literàries basades en llocs literaris en relació directa amb autors i obres" a què hem al·ludit suara i en general en aquest treball. Les REL són un format diferent de ruta que es materialitza en aquelles que giren al voltant d'eixos temàtics (aspectes ornamentals de les ciutats, elements de la natura, indrets cívics i culturals) i que associen textos literaris a diversos espais lligats a l'eix temàtic triat. En aquest tipus de rutes, "la interrelació del lloc amb els textos literaris és proposada en funció d'elements propis de cada itinerari i dels objectius didàctics de la ruta. Es passa de llocs que ja eren literaris abans de la concepció de la ruta a literaturitzar espais a través de la confecció de la ruta, espais que, fins aquell moment, no havien rebut una mirada literària o, si l'havien rebut, no és la que proposa la ruta" (Ramos i Prats 2019: 102). Aquesta distinció fonamental permet establir un protocol d'observació de rutes literàries amb perfil didàctic que "diferencia els materials (autoria, format, marc acadèmic de la creació i de la recepció, fil conductor i canal), els textos literaris (autoria, gèneres, temàtica i adequació) i complementaris, els elements didàctics (objectius d'aprenentatge i enfocament, aplicabilitat, tipologia i avaluació de les activitats), i altres elements (recursos complementaris, adaptacions, etc.)" (Bataller 2022: 73).

Les REL amplien enormement les possibilitats d'establir relacions significatives entre els llocs i els textos ja que qualsevol lloc pot ser literaturitzat i qualsevol text literari pot entrar en diàleg amb multitud d'espais. Com afirmen Ramos i Prats (2019: 103): "el lligam que establim entre

l'espai o els espais per on es desenvolupa la ruta i els textos que s'hi vinculin també podrà ser molt més obert que en aquelles rutes que tenen el topall d'un autor, un llibre, etc.". Les REL sumen un actor més en la presa de decisions a l'hora de generar una ruta: els receptors. Sembla que vinguin, doncs, a tancar el cercle.

3.4.1 L'assignació de nom o marca a una ruta literària

L'inici de l'existència d'una ruta literària hem de situar-lo en el moment que algú la crea dotant-la de contingut i assignant-li un nom, una marca. Contingut i nom es necessiten per començar a ser. Aquest primer pas és inherent al concepte de creació de nom de marca (*naming*), una branca de la construcció de marca (*branding*)⁶⁹ que té per objecte inventar noms de marca perquè justament "tenen un paper cabdal en la construcció d'una marca" (Gómez 2016: 32). Marca o nom de ruta serà la manera com la ruta literària es manifestarà al món, com se n'editaran publicacions o fulls volanders (*flyers*), com es faran plafons, senyals o eines digitals, com s'hi referiran la publicitat i els mitjans de comunicació, com s'indexarà en bases de dades, com s'entrarà en cercadors o en gestors de continguts, etc., en fi com assolirà identitat i personalitat arreu i mitjançant múltiples formats. I aquest no és un aspecte fútil, ans al contrari, i més en els nostres temps.

És innegable que, en l'actualitat, qualsevol cerca d'informació se circumscriu inicialment i de manera quasi exclusiva a la xarxa i també que, si partim de la lògica i/o la intuïció del públic interessat a assistir a una ruta literària, els elements que hom entén que han de figurar en la denominació d'una ruta són el nom de l'autor titular de la ruta i el de l'indret per on circula, o sigui, el lloc literari perquè, com afirma Soldevila, "és a partir del concepte de lloc literari que podem elaborar les rutes literàries més o menys ambicioses. Així, dos o tres llocs literaris, units, donen d'entrada un espai o territori lligat amb el concepte de marca o *branding*" (Soldevila 2014a: 49). Ambdós elements, autor titular i indret per on circula la ruta, permetran assolir resultats immediats i satisfactoris tant per a qui cerca la informació com per a qui l'ofereix als futurs i desitjats visitants. I aquest reeixir en la cerca de quelcom amb el mínim temps possible és un dels valors més preuats per la societat actual, motiu pel qual no es pot desatendre.

En l'article intítulat "Construcció del nom de 'marca' en una ruta literària i la seva vinculació amb l'autoria dels textos que la constitueixen" (Anglès 2018a: 27-40) ens hi referim a partir de

⁶⁹ La construcció de marca (*branding*) és la disciplina especialitzada en la creació, el desenvolupament i la gestió estratègica d'una marca a fi d'aconseguir que tingui una presència rellevant, diferenciada i duradora en el mercat. Vegeu: <<https://economia.termcat.cat/ca/actualitat/apunts/branding-una-disciplina-que-deixa-marca>> (TERM CAT. Terminologia d'economia i empresa, s.d.). És un concepte que, en el món actual, ha traspassat el seu origen comercial i ha estès la seva influència a àrees socials i culturals entre les quals es troba la literatura (Bataller 2021: 530).

l'anàlisi de setanta-dues rutes literàries dels territoris de parla catalana. Són les associades a Espais Escrits que apareixen en la seva pàgina web en data 31 de maig de 2017.⁷⁰

Analitzades les rutes i fixats els resultats constatem que quaranta-tres rutes (59,75%) contenen, com elements més significatius en la seva marca, el nom de l'autor i el del topònim per on circulen; que en setze (22,20%) hi figura només el nom de l'autor i que en tretze (18,05%) hi apareixen altres significants.

A continuació, farem algunes consideracions sobre aquestes tretze rutes i els seus altres significants en la marca. La ruta "A' d'Autocar. Ruta per l'àrea metropolitana de Barcelona", de Joan Brossa, conté, en la marca, doble contingut: la lletra "A" emblemàtica del corpus brossià, que és element significatiu per al públic entès, i el topònim de l'itinerari. Les rutes "Les Closes", de M. Àngels Anglada, i "Guerra, Exili i Postguerra, La plaça del Diamant i els testimonis de la tragèdia", de Mercè Rodoreda, tenen en la marca un element de doble significat: toponímic i de títol d'obra de les autores que serà significatiu només per al públic entès. Les rutes "Benissanet, paisatge literari", d'Artur Bladé, "Del MACBA a La Seca. Ruta per Ciutat Vella" de Joan Brossa, "A l'ombra del Montgó" de Maria Ibars, "Caldes d'Estrac, perla de poetes", de Josep Palau i Fabre, "Sant Gervasi i els jardins daurats de la infantesa" de Mercè Rodoreda i "Geografies literàries: El Terreno de Palma i els cocktails endiablats" de Llorenç Villalonga, cedeixen a topònims la representativitat dels seus autors, que serà efectiva per a qui en conegui el vincle. La ruta "Laura a la ciutat dels sants", de Miquel Llor, es fonamenta en el títol de l'obra més important del seu autor. Les rutes "Per vora mar", de Mercè Ibars i "Racons i paraules", de Prudenci Bertrana, evidencien en la seva marca un contingut semàntic generalista. Finalment, la ruta "La casa de la literatura", de M. Àngels Anglada, explícita en el text inicial d'Espais Escrits que està vinculada a la Càtedra M. Àngels Anglada amb seu a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, que és la casa de la literatura per excel·lència perquè no només s'ensenya literatura a les seves aules sinó que s'hi conserven llegats d'escriptors, n'hi ha que hi fan classe, n'hi ha que han passat per les seves aules com a alumnes —i hi han deixat empremta— i perquè ha estat matèria literària en algunes ocasions. Així, en aquest itinerari s'uneixen dos passats, el de l'edifici i el de la Facultat. I s'hi esmenta com a subtítol: "Una ruta literària de Maria Àngels Anglada". Sabent això, i només sabent això, el significat de la marca és clar per l'edifici, les seves funcions i la titularitat de la càtedra que alberga i per consegüent fa

⁷⁰ Els autors i denominacions de les rutes són les mateixes setanta-cinc que donem en el subapartat 3.3.1 d'aquest capítol que eren les associades a Espais Escrits el 2019 excepte les tres de les següents denominacions i autors: "Fages de Climent a Figueres" de Carles Fages de Climent que figura a Espais Escrits a partir de juliol de 2017, "Passeig per l'Escornalbou de Toda" d'Eduard Toda i Güell que llavors no hi estava associada i "L'home, la ribera, la paraula" de Sebastià Juan Arbó que estava en procés de revisió i no tenia fixats els textos. Per tant, finalment les rutes analitzades en què es fonamenta l'article esmentat són setanta-dues.

bona l'adscripció a Maria Àngels Anglada. No passa el mateix amb el subtítol pel fet que es tracta d'una ruta coral.

Els resultats ens han portat a concloure que en la marca de les rutes literàries és majoritària la presència del nom de l'autor al qual estan dedicades i del topònim de l'indret per on circulen. En un segon grup, trobem marques només amb el nom de l'autor. En un tercer grup, que és divers, hi apareix el títol d'una obra emblemàtica que és, alhora, topònim de l'itinerari, un topònim significatiu de la vida i/o obra de l'autor o paral·lelismes amb títols de les seves obres. Finalment, les rutes que tenen marques generalistes, i doncs no singularitzades, són absolutament minoritàries. Quant al mot genèric més emprat és el de "ruta", seguit, a molta distància, per "itinerari" i "passeig".

Per tant, la pràctica demostra que allò desitjable en els constituents del nom de marca d'una ruta literària es compleix en una gran majoria de les rutes analitzades, amb la qual cosa concloem que pot esdevenir exitosa la cerca d'informació per als possibles usuaris i una informació a tenir en compte en la generació de futures rutes.

3.4.2 La marca d'una ruta literària i l'autoria dels seus textos

La marca o nom d'una ruta també ha de ser, si ens hi referim en l'accepció clàssica, el seu significant, aquell element endogen que n'anuncia el contingut i amb el qual és d'esperar que sigui coherent. Aquesta coherència serà el fonament de la solidesa i de la cohesió del contingut que s'ofereix als visitants i un bon auguri del grau de confiança i satisfacció que en poden esperar.

Precisament sobre la relació entre marca i autoria de textos de l'autor titular d'una ruta i fruit del mateix treball d'anàlisi de setanta-dues rutes literàries dels territoris de parla catalana suara esmentat (Anglès 2018a: 27-40), hem constatat que hi ha un primer grup de quaranta-nou rutes constituïdes al cent per cent per textos de l'autor que n'és titular i un segon grup de catorze que poden equiparar-se al primer perquè contenen només un o dos textos que no són del titular i perquè la proporció en relació amb el total no és significativa. Per tant, podem afirmar que un total de seixanta-tres rutes presenten un grau òptim de coherència entre marca i autoria. Un tercer grup està format per nou rutes amb altres proporcions de contingut. Són aquestes: "Ruta Literària Manuel de Cabanyes" amb quatre textos de sis, "Guillem Viladot al Parc de Riella" sis de deu, "Ruta alcoveriana per Palma" set de tretze, "Rafel Ginard a la Colònia de Sant Pere" sis de quinze, "Rafel Ginard i els escenaris del Pla" quatre de tretze, "Ruta Àngel Guimerà i el Vendrell" set de vint-i-set, "Ruta Literària Pompeu Fabra a Badalona" dos de catorze, "Geografies literàries: El Terreno de Palma i els cocktails endiablat" un de deu, adscrita a Llorenç Villalonga i "La casa de la literatura" un de disset, adscrita a Maria Àngels Anglada.

El buidatge de dades, doncs, ens permet observar que hi ha un primer grup de rutes constituïdes al cent per cent per textos dels quals l'autor és titular (68,05%), un segon grup que tenen fins a dos textos d'altres autors (19,45%), cosa que en el conjunt no és significativa, i un tercer grup (12,50%) que presenten casuístiques diferents. Per tant, un 87,50% de les rutes mostra un grau de coherència òptim entre marca i autoria dels seus textos.

Entre les del segon grup, en comentarem dues: "Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí i Pol" i "Altures i senderes: Verdaguer i Maragall diuen Barcelona", en les quals, pel nombre de textos de cada un dels autors que hi apareixen, l'ordre en la marca podria ser invers. La justificació per a la primera pot venir donada per un factor cabdal en una ruta, l'itinerari, i és que el punt d'inici del seu recorregut és Folgueroles, que en literatura és com dir Verdaguer, i el final Roda de Ter, que és com dir Miquel Martí i Pol. Quant a la segona i pel fet significatiu que la ruta va néixer amb motiu de l'Any Maragall, entenem que el fet de situar Verdaguer i no Maragall en primer terme devia ser opció de qui la va confegir.

Quant a les del tercer grup, fem algunes consideracions sobre dues rutes: la "Guillem Viladot al Parc de Riella" i la "Ruta Literària Manuel de Cabanyes". La ruta "Guillem Viladot al Parc de la Riella" conté un seixanta per cent de textos de l'autor però com que integra l'univers poèticoplàstic de Viladot, que va des de la prosa poètica i la poesia discursiva fins a arribar a l'escultura, passant per la pintura i la poesia més experimental, visual, concreta i objectual, dins del paisatge autòcton de l'autor, entenem que pot formar part del grup majoritari. En la ruta de Manuel de Cabanyes, el percentatge numèric de textos de l'autor és d'un seixanta-set per cent cosa que la fa, també, propera al primer grup; hi ajuda, al nostre entendre, el fet que superi amb escreix el cinquanta per cent però el conjunt se'n ressent⁷¹ perquè el total de textos és molt reduït.

La ruta de mossèn Alcover per Palma té, entre obra de la seva autoria i obra recollida, un cinquanta-quatre per cent de textos d'Alcover i la resta, tots de Francesc de B. Moll, es refereixen a l'autor titular i a la seva època. Per aquest motiu i pel fet que l'organisme que empara la ruta és la Institució Pública Antoni M. Alcover, entenem que en la marca hi figuri només Antoni M. Alcover.

Igual s'esdevé amb la ruta "Rafel Ginard i els escenaris literaris del Pla" que té un trenta-u per cent de textos de Ginard, el mateix percentatge de M. Antònia Salvà i un trenta-vuit per cent d'altres autors però que per l'organisme que empara la ruta, la Fundació Casa Museu Llorenç Villalonga, Pare Ginard i Blai Bonet, només Ginard figura en la marca.

⁷¹ Hi ha dues altres rutes que tenen menys de deu textos: "Pere Quart: La Vall d'Horta. Del Marquet de les Roques al castell de Pera" amb cinc i "Llorenç Villalonga i Tofla: els indrets de Bearn" amb quatre però en ambdues l'autoria del titular és de tots els textos excepte un.

La ruta “Rafel Ginard a la Colònia de Sant Pere” conté només un quaranta per cent de textos del seu titular i la resta són d'autors diversos; l'autoria majoritària de Ginard i l'entitat que tutela la ruta, la Fundació Casa Museu Llorenç Villalonga, Pare Ginard i Blai Bonet, justifiquen la marca.

A la “Ruta Àngel Guimerà i el Vendrell”, un vint-i-set per cent dels textos són de Guimerà, un onze per cent de Narcís Bas i la resta d'altres autors significatius en relació al Vendrell; per això, entenem que el contingut de la ruta és més proper al títol del fullet en paper: Itinerari Literari pel Vendrell que no a la marca a Espais Escrits i que la coherència ve més donada pel valor intrínsec de l'escriptor i la seva directa vinculació amb la vila que no pel nombre de textos. La “Ruta Literària Pompeu Fabra a Badalona” té un catorze per cent de textos del titular i la resta, que són de gèneres literaris diversos, li estan dedicats o relacionats amb ell. Certament aquesta ruta, per molt que dugui el nom d'un lingüista i pugui sobtar la seva presència en un entorn literari, és literària sense cap fissura; quant a la marca, fia només a l'adjectiu Literària, amb majúscula inicial, l'explicitació del seu contingut, un lleu contrapès a la consistència semàntica del nom del lingüista.

Finalment, les rutes “Geografies literàries: El Terreno de Palma i els cocktails endiablat”, adscrita a Llorenç Villalonga, i “La casa de la literatura”, a Maria Àngels Anglada, contenen un únic text dels seus autors que suposa un deu per cent i un sis per cent respectivament del total de textos que s'hi llegeixen. Ambdues rutes són corals, s'adiuen a la marca estricta pel contingut però fonamenten la seva adscripció quasi només en l'organisme que les empara: la Fundació Casa Museu Llorenç Villalonga, Pare Ginard i Blai Bonet en el primer cas i la Càtedra de Patrimoni Literari Maria Àngels Anglada-Carles Fages de Climent. Universitat de Girona en el segon.

En resum, hem conclòs que són majoria les rutes que contenen el cent per cent de textos de l'autor titular de la ruta o bé d'un màxim de dos textos d'altres autors. Tanmateix, es pot donar el cas que amb aquesta mateixa proporció la coherència se'n ressenti quan el total de textos d'una ruta és molt reduït.

Altres rutes presenten un percentatge quasi idèntic de textos d'autors diferents i emblemàtics o bé contenen textos de diversos autors i, malgrat haver-n'hi el mateix nombre del titular i d'un segon autor també reconegut, només un d'ells figura en la marca cosa que sembla motivada perquè l'organisme que les empara només en tutela un.

Hi ha, encara, rutes quasi corals, o sigui conformades per textos de diversos autors i sense que cap hi sigui preminent, el nombre de textos del titular de les quals és el més elevat encara que el percentatge en relació amb el total sigui poc significatiu; tanmateix per aquest motiu, pel prestigi del titular, pel fet que figura en la marca i en la denominació de l'organisme que les empara, es dona coherència amb la marca. I fins i tot se n'hi dona, en casos idèntics, malgrat que el nom de l'autor no forma part de la denominació de l'entitat que tutela la ruta.

Finalment, trobem rutes corals en les quals el nombre de textos del titular és idèntic a la resta i és el prestigi i/o l'organisme que les empara allò que en justifica la presència en la marca.

De totes maneres, i per molt que pugui semblar obvi, com que en els temps actuals, en donar títol a articles, llibres, programes de televisió, espectacles, webs, etc., es tendeix sovint a emprar expressions que semblen buscar tant o més l'estètica que la literalitat, considerem necessari posar en valor la necessitat que allò que la marca anunciï sigui allò que s'ofereixi als visitants i més tractant-se del nom de l'autor dels textos al qual es dedica la ruta.

3.4.3 El contingut d'una ruta literària

En aquest subapartat ens referim als següents ítems: el nombre de textos que conformen una ruta, el gènere dels autors titulars de ruta, els autors que tenen més d'una ruta, les rutes amb el contingut procedent d'una obra o més d'una i els gèneres literaris dels textos que les conformen. El seu contingut així com el dels subsubapartats intitolats "Rutes literàries i territori català", "Tipus de guiatge en rutes del territori català", "Empara de rutes literàries del territori català" i "Usuaris de rutes literàries del territori català" és fruit del nostre Treball de Final de Màster intitolat "Aproximació a una tipologia de rutes literàries",⁷² realitzat en el màster Estudis Superiors de Llengua, Literatura i Cultura Catalanes de la Universitat Rovira Virgili l'any 2015 (Anglès, 2015a). Aquest treball ens permet contrastar cada un dels camps analitzats amb la seva praxi i treure'n conclusions.

Les rutes analitzades són les cinquanta-vuit associades a Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català en data 22 de febrer de 2015, pertanyen a l'àmbit dels territoris de parla catalana i responen a les següents denominacions i autors:

1. "Ruta Víctor Català"
2. "Ruta alcoveriana per Palma de A. M. Alcover"
3. "La casa de la literatura" de Maria Àngels Anglada
4. "Les Closes" de Maria Àngels Anglada
5. "Maria Àngels Anglada a Figueres"
6. "Maria Àngels Anglada a Vic"
7. "Racons i Paraules" de Prudenci Bertrana
8. "Ruta literària Artur Bladé Benissanet, paisatge literari"
9. "Blai Bonet i Josep M. Llompart i el mar. Itinerari paisatgístic i literari a Mondragó"

⁷² Per al contingut literari de les rutes analitzades, hem consultat les APP o el textos que figuren en el Mapa Literari Català (MLC) d'Espais Escrits i, quan no s'ha donat el cas, hem emprat aquells continguts als quals hem accedit gràcies a pdfs, pàgines web o per proximitat territorial o vinculació personal.

10. "Terra endins. Itinerari literari de Blai Bonet i Damià Huguet"
11. "Joan Brossa. "A" d'Autocar (àrea metropolitana de Barcelona)"
12. "Joan Brossa. Barcelona (Ciutat vella)"
13. "Joan Brossa, Sant Gervasi (Barcelona)"
14. "Ruta Literària Manuel de Cabanyes"
15. "Ruta Literària de Cristòfol Despuig"
16. "Itinerari poètic de Salvador Espriu"
17. "Un passeig per Sinera. Itinerari Salvador Espriu"
18. "Ruta Literària Pompeu Fabra a Badalona"
19. "J.V. Foix i el Port de la Selva: 25 anys sense somnis"
20. "J.V. Foix a Sarrià"
21. "Escenaris artanencs del P. Rafel Ginard"
22. "Rafel Ginard a la Colònia de Sant Pere"
23. "Rafel Ginard i els escenaris literaris del Pla"
24. "Ruta literària Grup Modernista de Reus"
25. "Ruta Àngel Guimerà i el Vendrell"
26. "Ruta literària Sebastià Juan Arbó."L'home, la ribera, la paraula..."
27. "Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent"
28. "Altures i senderes: Verdaguer i Maragall diuen Barcelona"
29. "Ruta Literària Miquel Martí i Pol"
30. "Ruta: Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí Pol"
31. "Ruta literària de Miquel Martí i Pol per a alumnes de primària"
32. "La Girona de l'aigua, de Rafael Masó"
33. "Siats de natura d'anguila. Bernat Metge i Barcelona"
34. "Espai per al record Jesús Moncada"
35. "Pere Quart: La Vall d'Horta. Del Marquet de les Roques al castell de Pera"
36. "Ruta literària Narcís Oller"
37. "Caldes d'Estrac, perla de poetes (Palau i Fabre, Verdaguer i Maragall a Caldetes)"
38. "Ruta literària Josep Pin i Soler: la interpretació de la ciutat"
39. "Josep Pla i Girona"
40. "Ruta Josep Pla"
41. "Ruta Josep Pla a Calella de Palafrugell"
42. "La Selva: Ruta Puig i Ferrer"
43. "Desxifrant Rodoreda, l'empremta d'una escriptora universal al cor de la Barcelona literària"
44. "Guerra, Exili i Postguerra, la plaça del Diamant i els testimonis de la tragèdia, de Mercè Rodoreda"
45. "Mercè Rodoreda i Sant Gervasi"
46. "Itinerari Literari Mercè Rodoreda. Romanyà de la Selva"
47. "Jacint Verdaguer i la ciutat de Vic"
48. "Ruta Verdaguer a Folgueroles"

49. "Ruta Verdaguer a la Gleva"
50. "Ruta Verdaguer a la Plana de Vic"
51. "Ruta Verdaguer al Canigó"
52. "Guillem Viladot al Parc de Riella"
53. "Geografies literàries: El Terreno de Palma i els cocktails endiablats, de Llorenç Villalonga"
54. "Llorenç Villalonga i Ciutat: els indrets de "Mort de Dama"
55. "Llorenç Villalonga i els indrets de Bearn. Binissalem, Tofla, Orient i Bunyola"
56. "Llorenç Villalonga i Tofla: els indrets de Bearn"
57. "Ruta poètica Joan Vinyoli"
58. "Itinerari poètic Joan Vinyoli"

Una dada primera que entenem com a significativa per a valorar el contingut literari d'una ruta és la del nombre de textos que conté; no ens referim a punts de ruta sinó que entenem per textos els fragments d'obra o obres senceres, com poden ser poemes, que es llegeixen en els diferents punts de l'itinerari i que poden ser un o més d'un.

És innegable que aquesta informació, el nombre de textos que conté o fins i tot el gruix del cos del text que conté, pot tenir un valor relatiu perquè són dades numèriques que no expressen absolutament res de l'essència d'una ruta literària ni d'allò que la conforma de manera capital però justament tractant-se d'un tipus de ruta que sempre implica repartiment de textos per punts d'un itinerari, no ens sembla forassenyat de tenir-la en compte a partir d'experiències provades perquè permet prendre en consideració aquest aspecte en la gènesi de futures rutes i establir-ne comparacions a l'hora d'objectivar la durada o distribució de textos per punts.

En aquest sentit, les conclusions que ens ha fet evident l'anàlisi de les rutes esmentades ens permeten apuntar que del total de rutes analitzades, quant al nombre de textos que les constitueixen, es poden establir uns paràmetres que se situen entre quatre textos i quaranta-dos. I concloure que la franja més nombrosa, la conformen trenta-sis rutes que tenen entre nou i dinou textos (62,05%), deu rutes en tenen menys de nou (17,25%), vuit més de dinou (13,80%) i quatre (6,90%) no ho expliciten.

Si aprofundim en els extrems, observem que d'entre les que tenen menys de nou textos, només una en té menys de cinc, set estan entre cinc i set, i dues són de vuit cosa que prova una tendència significativa envers el grup majoritari. Quant a les vuit rutes de més de dinou textos, set estan entre vint i trenta, i una més enllà de quaranta. Deixant a part, doncs, els extrems però estimant les seves tendències envers el grup més nombrós, podem concloure que les rutes analitzades fixen, quant al nombre de textos que les conformen, un contingut estàndard d'entre nou i dinou textos en cada ruta.

També els resultats han posat en evidència que, sense entrar en el contingut literari, el corpus d'autors titulars de ruta o que figuren en la seva denominació queda fixat segons el gènere en trenta-dos escriptors, tres escriptores (una amb pseudònim masculí) i un pintor. I que en les rutes analitzades, es dona una concentració de rutes en pocs autors ja que el nombre de rutes dedicades a autors que en tenen més d'una suposa un 72,40% del total.

Aquests autors són Jacint Verdaguer amb vuit rutes, M. Àngels Anglada, Mercè Rodoreda i Llorenç Villalonga amb quatre, Joan Brossa, Rafel Ginard, Miquel Martí i Pol i Josep Pla amb tres i Blai Bonet, Salvador Espriu, J.V. Foix, Joan Maragall i Joan Vinyoli amb dues.

Aprofundint encara en aquest 72,40% de rutes concentrades en pocs escriptors, podem afirmar que les rutes tenen com a titular un 37% dels autors cosa que prova una aposta forta i sòlida de les institucions, organismes o entitats de què depenen per vehicular l'oferta pública de l'obra dels seus tutelats a través de la fórmula: ruta literària.

Encara fent esment, no ja de l'autor titular de la ruta sinó dels altres autors del corpus total de textos que componen les rutes analitzades, deixem constància que el nombre d'autors que hi figuren a través d'assaig, crítica literària, retrat biogràfic, etc., s'incrementa a noranta-quatre. Aquesta dada té una doble lectura. D'una banda, l'enriquiment que suposa per a una ruta la presència de textos d'altres autors especialistes en el tema o que en glossen l'autor titular com, per exemple, un text de Perejaume homenatjant Jacint Verdaguer a la "Ruta Verdaguer a Folgueroles" o d'Emili Teixidor a la "Ruta: Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí Pol". I, de l'altra, el fet que, en alguns casos, la presència de textos d'altres autors és, en algunes rutes, tan elevada que per contrast —un únic text— queda només com a testimonial del propi titular amb la qual cosa se'n ressent, si més no, la coherència entre titular i contingut.

El segon aspecte analitzat, que és la relació entre la marca d'una ruta i el fet que el seu contingut literari estigui conformat per fragments d'una única obra o de més d'una, és breu de tractar. Els resultats presenten poquíssima diversitat i és que els textos llegits en la majoria de les rutes (88%) pertanyen a més d'una obra del seu titular. Quant a la resta, en uns casos les rutes estan dedicades a obres que per elles mateixes poden confegir una ruta literària en els indrets que han literaturitzat, com per exemple *La plaça del Diamant*, *Canigó* o *Camí de sirga*, i en d'altres, perquè els autors ho són d'obra única, si més no conservada, com per exemple Cristòfol Despuig amb els *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*.

El tercer ítem analitzat és els diferents gèneres literaris presents en les rutes estudiades i els resultats ens permeten afirmar que els autors —excepte els dramaturgs—⁷³ hi tenen una presència majoritària a través de textos d'obres del gènere o gèneres en els quals han excel·lit; per posar, només, alguns exemples significatius anatem: M. Àngels Anglada amb novel·la i poesia, Joan Brossa amb poemes objecte, Marià Manent amb dietaris, Joan Maragall amb poesia, Narcís Oller amb prosa i memòries literàries o Jacint Verdaguer amb poesia.

Especificant els resultats de la nostra anàlisi, comprovem que vint rutes (34,50%) tenen tots els textos d'obres de prosa i set (12,05%) de poesia; la resta, trenta-una (53,45%), són mixtes. D'aquestes, disset (54,80%) tenen la major part de textos de prosa i dotze (38,70%) els tenen de poesia; una els té per igual (3,25%) i una altra (3,25%) no ho explicita.

Concloem, per tant, que la prosa té presència majoritària en els textos de les rutes analitzades; que la segueix la poesia i a moltíssima distància —amb una presència purament testimonial— el teatre.

També hem pogut constatar que el conjunt de rutes analitzades mostren textos que comporten una gran diversitat de gèneres i subgèneres, majoritàriament literaris, que van des de la novel·la i la poesia al conte, la prosa discursiva, articles de diari i revista, narrativa infantil, dietaris, poemes corporis, poemes objecte, prosa epistolar, goigs, crítica d'art, assaig, prosa autobiogràfica, memòries literàries, pròlegs, poesia (instal·lacions) i, fins i tot, lletres reials. Però el seu contingut literari té, si més no quant als gèneres i als dramaturgs, una assignatura pendent i, al nostre entendre, difícil d'assumir en qüestió de guiatge i d'inversió econòmica: els textos teatrals.

Encara volem deixar constància d'una obvietat: també la literatura popular, anònima *per se* però que precisa, com la literatura d'autor, d'un lloc, d'un context, d'un relat, etc., per a existir, pot constituir el contingut una ruta literària. Un contingut que l'itinerògraf pot conèixer per transmissió oral, per treball de camp, per obres que en recullen o per consulta d'arxius com, per exemple, l'Arxiu de Folklore del Departament de Filologia Catalana de la URV el fons del qual es nodreix dels materials recollits per investigadors que treballen en projectes sobre folklore i literatura popular a la mateixa universitat i per alumnes de les classes sobre folklore, literatura popular i etnopoètica que s'hi van començar a impartir el curs 1979/1980 en els estudis de Filologia Catalana (Oriol i Samper 2020: 67).

⁷³ Ens sembla significatiu el fet que de l'obra dramàtica d'Àngel Guimerà, en la Ruta "Àngel Guimerà i el Vendrell", hi trobem només les exclamacions més famoses del personatge Manelic a *Terra Baixa* o, que en la ruta dedicada a Joan Puig i Ferrer que hem analitzat, no hi hagi cap fragment del seu teatre. Tanmateix, volem deixar constància de l'existència d'una ruta Puig i Ferrer al mateix indret, la Selva del Camp (Baix Camp), entre els anys 2016-2018, confegida, exclusivament, per textos teatrals de l'autor i interpretada per dues actrius però que pel fet de no estar associada a Espais Escrits, no l'hem poguda incloure en l'anàlisi de dades. Agraïm aquesta última informació a Jordi Viñals.

En tenim exemple en les rutes “Llegendes urbanes” (2012-2014), “Rondalles i llegendes” (2015), “Llegendes i misteris” (2016-2017), etc. (Samper 2022: 225). També podem esmentar rutes mixtes conformades per literatura popular i per literatura culta com l’obra *Una proposta d’educació integral: Ruta literària al Montseny* (1994) de Llorenç Soldevila qui, en aquest sentit, hi afirma: “precisament penso que l’èxit del mètode d’aprenentatge interdisciplinari a partir de la literatura, rau, en primer lloc, en el fet que, amb un text o un altre, popular o culte, els alumnes descobriren que la literatura [...] no és tan avorrida com es pensaven o els havien fet creure” (Soldevila 1994: 9).

Finalment, fem notar el paper destacat que tenen els biògrafs en la patrimonialització del espais vitals dels artistes pel fet que de les traces dels seus estudis en poden sorgir contingut de les rutes literàries i espais de la memòria ja que “amb la voluntat de conèixer l’autor en ressegueixen la vida, els llocs íntims i els elements que configuren el món de l’escriptura i de l’edició; en difonen la figura i l’obra i el posen en relleu atorgant-li un nou valor” (Torrents 2007: 595). Un altre exemple de la voluntat de conèixer espais significatius de la figura i l’obra d’un escriptor el tenim en el blog *Cau de lletres*,⁷⁴ de Martí Domínguez i Jesús Císcar que conté aproximacions als escriptors valencians en els seus refugis creatius per tal de, en paraules de Domínguez, “descriure d’una manera stendhaliana eixe ecosistema zoològic en el qual viu un ésser viu fascinant que és aquest creador”.⁷⁵

3.4.4 Els llocs literaris, les superposicions espacials i el temps en una ruta literària

L’element nuclear d’una ruta literària, l’eix sobre el qual pivota, és la unió entre un text literari i un lloc literari i el grau d’interdependència entre ambdós. Seria, si establíssim un paral·lelisme amb l’art en general, allò que expressa Jean Dubuffet (1901-1985) en les seves *Tables paysagées, paysages du mental, pierres philosophiques* quan escriu: “La bellesa a la qual aspiro requereix molt poc per a mostrar-se: increïblement poc. Qualsevol lloc —fins al més indigent— li basta” (Dubuffet, 1952).⁷⁶ Però, necessita un lloc. També ho seria, si el paral·lelisme l’establíssim amb la funció de l’art, allò que expressa Paul Klee (1879-1940) a *Tagebücher*: “Kunst gibt nicht das Sichtbare wieder, sondern macht sichtbar” que, en traducció lliure de Josep Murgades, considera “la funció de l’art no pas com a mer reproductor mimètic del visible sinó com a autèntic factor desencadenant del

⁷⁴ Vegeu: Domínguez i Císcar (s.d.). <<https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/valcau-de-lletres/>>.

⁷⁵ Recollim aquesta idea d’una intervenció de Martí Domínguez intitulada “Les cases i els estudis de les escriptores valencianes contemporànies com a espais d’aproximació a la seua obra” dins la VI Jornada d’“Intercanvi d’Experiències sobre Geografies Literàries” organitzada per la Xarxa Interuniversitària d’Innovació “Geografies Literàries 3.0” (2020-2021) celebrada, virtualment, a la Universitat de València el 8 de gener de 2021.

⁷⁶ La font d’aquesta cita és l’exposició “Jean Dubuffet. Un bàrbar a Europa”, una coproducció de l’Institut Valencià d’Art Modern (IVAM) i el Museu de les Civilitzacions d’Europa i de la Mediterrània (MUCEM) de Marsella que es va exposar a València del 8 d’octubre de 2019 al 16 de febrer de 2020 i que vam visitar.

que esdevé visible” (Murgades 2010: 8). I la resposta d'Eulàlia Bosch quan en preguntar-se què és realment el que fa que un espai esdevingui un lloc, assenyala “la creació artística com la gran font creadora de llocs” i explicita, fent un pas més, la manera d'accedir-hi: “l'educació, el coneixement i la sensibilitat ens permet reconèixer aquests llocs” (Bosch 2008: 8). Fa notar, encara, que la creació artística és “una de les eines més poderoses no solament per transformar espais en llocs, sinó per ampliar la noció d'espai molt més enllà dels indrets físics recognoscibles”(Bosch 2008: 10).

Finalment i ja concretant-ho en allò que concerneix la literatura, Josep Murgades, després de referir la capacitat de veure-hi més i diferentment gràcies a l'art cita Oscar Wilde qui a *The decay of lying* afirmava: “Life imitates Art far more than Art imitates life”. I rebla: “veiem el que veiem en els llocs perquè, sobre ells o en relació amb ells, s'hi ha fet una literatura de la qual, és clar, convé tenir esment (ja que altrament poc hi percebríem pas el que davant d'ells sí que en copsa la persona llegida)” (Murgades 2010: 8).

En sintonia amb el que acabem d'esmentar i com que parlar de ruta literària vol dir parlar de geografia, de territori, de paisatge, no ens volem estar d'exposar, molt bàsicament, dos conceptes que hi estan interrelacionats: l'artialització i la geogرافicitat. Alain Roger, reprenent una expressió de Montaigne (1533-1592), anomena artialització aquella forma d'interpretar el territori induïda per l'art. Ho argumenta en els següents termes: “una terra no és d'antuvi un paisatge i per passar de l'una a l'altre cal un treball d'elaboració artística” (Roger 2000: 10-21).⁷⁷ Quant a la geogرافicitat, és un concepte que Eric Dardel (1899-1967) defineix en l'obra *L'homme et la terre. Nature de la réalité géographique* (1952) com “la capacitat humana de percebre la relació afectiva que lliga l'home amb la Terra” (Català 2017: 96). Dardel considera que abans de mesurar la Terra hi ha el seu “descobriment”; i aquest sentiment —que pren la forma d'emoció o d'afany existencial— “necessita” mitjans literaris per a ser transmès (Català 2017: 48). Ho constata Joan Tort quan, a partir d'una lectura geogràfica de l'obra d'Stefan Zweig (1881-1942), apunta que

el fundamento de la geogرافicidad de Zweig tiene mucho que ver con los contenidos de su obra que podrían ser caracterizados como “descriptivos”. Y, en particular, con la descripción específicamente geográfica; esto es, la que tiene directamente que ver con la construcción o plasmación literaria de entornos y ambientes a lo largo de su obra. [...] Debemos concluir que esta operación, este modo de dar cuenta de lo real, tiene un papel que no puede ser obviado desde la geografía y que, incluso, puede permitir establecer puentes de

⁷⁷ Deixem constància que Alain Roger reconeix Oscar Wilde com a mestre i n'esmenta l'obra *La decadència de la mentida* (1890) en la qual, rere la forma d'una paradoxa, Wilde declara, com acabem de citar en el cos del nostre treball, que la vida és la que imita l'art i, per referir-se a com l'art forja la mirada, diu: “Els japonesos són una forma d'estil, una exquisida fantasia artística. I així, si desitgeu veure efectes japonesos, no us fareu viatger, no anireu a Tòquio. Ben al contrari, us quedareu a casa, i us capbussareu en l'estudi d'alguns artistes japonesos; després, quan haureu assimilat l'essència del seu estil i també el seu mètode imaginatiu de visió, anireu alguna tarda a asseure-us al Parc, o fins i tot a Piccadilly; i si no hi podeu veure efectes absolutament japonesos, no en veureu enlloc”. (Roger 2000: 9 i 138).

conexión significativos entre el “discurso geográfico” y el “literario” asumiendo que un discurso y otro son, en el fondo, indisolubles; y sin perjuicio del inmenso reto que supone “transitar” de la percepción sensorial a la ejecución lingüística (Tort 2017: 222).

No endebades, rebla Català, seguint Rosemberg, “el paisatge és, encara que no l’únic, un dels grans temes en què les dues disciplines, la literària i la geogràfica, conflueixen d’una forma més clara” (Català 2017: 47).⁷⁸

Un exemple de tot plegat ens l’ofereix la crònica del viatge que escriu Josep Pla quan, navegant per la costa tarragonina a l’alçada de Salou, primer es decideix per descriure el paisatge del Camp de Tarragona que veu des del mar; després, ens explica que precisa alentir el motor a la marxa mínima per acostar-se al màxim a la costa i, finalment, que necessita rellegir obra vinculada al lloc —no cal dir que perquè la coneix— i pregunta a un dels companys “si porta a la petita biblioteca del quillat, algun paper relacionat amb el lloc i sobretot amb el fet més important de la seva geografia: la concentració d’embarcacions que s’hi produí un any pels voltants de la Mare de Déu d’agost, que el rei Jaume portà a la conquesta de Mallorca”. Davant la resposta negativa, Pla expressa el que desitjava: “M’hauria agradat de suggerir-li la lectura d’alguna pàgina de la ‘Crònica’ escrita amb l’habitual entusiasme, l’estil ràpid, irruent, sempre graciós, una mica eixelebrat, de Ramon Muntaner o el retrat del Conqueridor que Bernat Desclot posà en la seva ‘Crònica’” (Pla 1966: 583-587).

Ampliant, ara, la perspectiva geograficocultural i fixant-nos en la poesia, volem referir-nos, encara, a la cultura japonesa perquè singularitza els llocs literaris i els anomena *utamakura* 歌枕 —cançó-coixí o coixins de poemes— indrets que la poesia clàssica ha fet famosos perquè els ha pres com a model i com a font d’inspiració. Aquests indrets són d’importància capital, per posar un exemple, en obres com els diaris de viatge de Matsuo Bashô (1654-1694).⁷⁹

⁷⁸ Català recull el concepte de Muriel Rosemberg (2012): *Le géographique et le littéraire. Contribution de la littérature aux savoirs de la géographie*. Université de Paris 1, UFR de Géographie, p. 19-20.

⁷⁹ Bashô és l’autor del llibre més reconegut dins del que es podria anomenar viatge líric: el seu famós *L’estret camí de l’interior*, en traducció de Jordi Mas (2012), que Vicent Sanahuja també va traduir i publicar, el 2008, amb el títol *Viaranys d’oku*. És una obra que combina la prosa poètica amb alguns dels considerats com els seus millors kaihús en una prosa plena de ressonàncies literàries que fa més intensa la lectura i que prové d’una ruta que Bashô emprèn per visitar alguns famosos *utamakura* i renovar el seu fer poètic. Ha esdevingut la ruta literària per excel·lència del Japó, tot i que la seva llargària i els canvis paisatgístics d’alguns dels indrets la fan difícil de resseguir en el seu sentit original. Hi ha un munt de referències a peu de camí i de llibres que permeten realitzar el recorregut de moltes maneres i en diverses etapes. Un viatge de dos mil quatre-cents quilòmetres que Bashô va fer en cent cinquanta dies (Sanahuja, 2020). Bashô va escriure cinc diaris. El primer és *Diari dels ossos al ras*, a partir d’un viatge de nou mesos fet els anys 1684 i 1685 a la regió central del Japó. El segon, *Viatge al santuari de Kashima*, sobre una excursió del 1687 per veure-hi el pleniluni com ja havien fet alguns dels seus precedessors. El tercer, *Notes de motxilla* que narra un viatge dels anys 1687 i 1688 a Akashi i Suma. El quart, *Viaje a Sarashima* (1688) on també es desplaça a peu amb l’objectiu de veure la lluna plena al mont Obaute i el cinquè, *L’estret camí de l’interior* escrit l’estiu i la tardor de 1689 en un viatge per les regions del nord del Japó. Aquest cinquè està traduït al català per Jordi Mas (2012), com esmentem a l’inici d’aquesta nota, i els títols del primer, segon i tercer són propostes del mateix traductor (Susanna 2019: 271-321).

Bashô més que no pas descobrir paratges nous, tenia la volença de posar-se al lloc dels que l'havien precedit, els poetes itinerants de la tradició japonesa, sobretot Saigyô (1118-1190) i Sôgi (1421-1502), i contemplar amb els seus propis ulls indrets que els autors del passat ja havien celebrat (Mas 2012: 14) en un clar precedent, al nostre entendre, del que són les rutes literàries i amb l'escreix d'esdevenir, també, motiu de creació bashiana. Aquests indrets, avui estan catalogats i conformen itineraris, també turístics, específicament de llocs literaris, d'*utamakura*, per zones concretes de la geografia japonesa i, fins i tot, formen part de guies de contingut general turístic de tot el Japó⁸⁰ (Sanahuja, 2020).

En definitiva, allò que en essència diferencia l'accés a la literatura en el format convencional o a través d'una ruta literària és que aquesta hi suma els actius de situar el lector-visitant d'una banda, en el lloc literari que "ha de tenir com a factor bàsic que l'espai es relacioni amb algun fet de prop o de lluny lligat amb la literatura" (Soldevila 2010b: 15); que es correspon "amb els territoris on ha viscut un autor i els territoris descrits en la seva obra" (Montaner 2011: 90) i enclou "la fusió del món real on l'escriptor va viure amb els mons retratats en les novel·les" (Busby i Klug 2001: 319)⁸¹ i de l'altra, ja des d'un punt de vista més íntim i personal, en el fet de llegir uns textos en uns indrets "on ressonen palpitations de l'autor que poden generar noves mirades i 'enllaços emocionals' —vivències personals i, sovint, compartides— que poden estimular la participació i les interpel·lacions, poden permetre un diàleg molt més complet amb l'escriptor i amb el seu context ciutadà i paisatgístic" (Prats i Escudé 2014: 185) i on, com afirma Uccella referint-s'hi com una de les característiques fonamentals d'una ruta literària, "el texto, leído en el lugar que evoca y describe, permite hacer propias las sensaciones y los sentimientos expresados por un autor y revivirlos". Uccella rebla: "la posibilidad de producir una reacción emotiva en los participantes es uno de los principios básicos de una ruta literaria y una de las características que ha propiciado que proliferen en el mundo entero" (Uccella 2013: 71).

Aquest context, tant l'urbà com el geogràfic en general, és un espai existencial ple d'elements immaterials perquè mirem i vivim emocionalment els paisatges saturats d'elements intangibles. I és que, com afirma Maria Nunes, "les topografies de la vida quotidiana són impregnades d'emoció i sentiment; sempre hi ha subjacent una cartografia emocional que estructura la nostra memòria

⁸⁰ En seria exemple, la publicació dedicada als *utamakura* de l'illa de Shikoku, 四国の歌枕.歌人が巡る (Tòquio: 2011), com a guia per a un pelegrinatge pels seus vuitanta-vuit temples, amb la qual els viatgers/turistes poden apropar-se literàriament i paisatgística a aquests llocs. De tots els indrets d'aquesta illa, el més abassegadorament literari és la ciutat de Matsuyama (pàtria de Masaoka Shiki renovador del haikú en el tomb del segle XX) on a cada temple dels del pelegrinatge hi ha una bústia on pelegrins i visitants poden deixar els seus haikús. També en seria exemple, la pàgina web <<http://www5c.biglobe.ne.jp/~n32e131/index.htm>> intitolada, en català, Waka i haikús. Haikús, Tanka, utamakura, kigo, antologia que és una base de dades amb *utamakura* de tot el Japó (Sanahuja, 2020).

⁸¹ Busby i Klug recullen el concepte de David Herbert (1995: 33). Text traduït de l'anglès per Carmen López Sáez-Benito.

personal i col·lectiva i la literatura hi juga un paper molt important” (Nunes 2017a: 5). Això sense oblidar que la dualitat text-lloc conforma la cara i la creu d’una mateixa moneda que conté en el seu valor intrínsec la càrrega simbòlica d’ambdós; que “sempre que hi ha símbol també hi ha mediació i perspectiva” (Mèlich 2011: 26) i que “més enllà de l’espai físic on es realitza, ens interessa per l’espai mental que genera” (Bataller 2013b: 35).

En una ruta literària, s’hi donen, també, altres components d’importància cabdal com el conjunt de l’itinerari per la suma de baules que el conformen, el relat en què se suporta, el to que adopta (divulgatiu, acadèmic, especialitzat) i el guiatge, però l’element primer, l’inici de tot, és l’associació d’un text a un lloc que ressona en les obres d’un escriptor que al seu torn fan ressonar els llocs en els lectors, en una cadena necessària per aconseguir que el text literari assoleixi les seves funcions primordials en un context geogràfic que “el professor suís Bertrand Lévy descriu com: mostrar el valor documental del text literari; permetre apreciar el valor del patrimoni cultural i natural i dotar el lloc de profunditat existencial, d’identitat” (Vilallonga 2016: 17).

Els llocs, doncs, són element de contrast i de retorn amb els textos que componen una ruta; s’imposen uns a altres i esdevenen de vital importància per a l’assoliment dels objectius que es proposi l’itinerògraf perquè seran les relacions text-lloc que s’hi estableixin les que confegiran en gran mesura la coherència i la solidesa de la ruta. No endebades aquest plantejament “ens mena a una concepció de la literatura basada en l’experimentació, a un acostament a la literatura per la via del territori i de l’emoció” (Bataller 2016: 203). Experiència avui en consonància amb el “gir espacial” que “obre les portes a una nova forma d’entendre els textos literaris, a sentir i produir una experiència estètica de la literatura per mitjà de l’espai” (Bataller 2021: 531). Perquè els llocs, com a espais concrets, generadors d’identitats personals i col·lectives, “són espais travessats per experiències humanes, per afectes que els marquen en un exercici de topofília” (Bataller 2022: 63), concepte que segons Tuan (2007), citat per Bataller, és “el conjunt de manifestacions específiques de l’amor humà pel lloc” (Bataller 2022: 63). Ja el 1977, Tuan diferenciava “l’espai com a àrea oberta i abstracta sense vinculacions directes amb l’experiència humana i el lloc com a àrea concreta curulla de significats i interpretable” (Masnou 2022: 15-16). Una dècada abans, el 1967, Michel Foucault (1926-1984) desenvolupava el concepte d’heterotopia per definir certs “espaces autres” o no hegemònics, concretament en el tercer principi: “La heterotopía tiene el poder de yuxtaponer en un lugar real varios espacios, que normalmente serían, o deberían ser incompatibles” (Foucault, 2008).

Arribats en aquest punt, necessàriament, hem d’esmentar la geocrítica, que té com a nom propi Bertrand Westphal pels seus assajos de 2007, 2011 i 2016 (Marqués 2017: 13) que “té en compte la interacció entre l’espai real i les representacions de l’espai” (Bataller 2016: 189-190). Com a model epistemològic, es caracteritza per la voluntat de situar l’espai físic en l’epicentre de la

crítica literària sense menystenir els condicionants temporals en què es produeix; la interdisciplinarietat del coneixement i l'ús d'una diversitat de discursos, narratives i gèneres literaris; la interpretació que qualsevol representació de la realitat combina els elements reals, els imaginats i els viscuts en un sol discurs; la diversitat de gèneres i la cartografia que esdevé un terme simbòlic (Masnou 2022: 20-22). I, com a motiu d'estudi, la vinculació sòlida entre l'espai i la literatura perquè

quan la geocrítica com a mètode d'anàlisi se centra en la complexitat dels llocs, en les relacions humanes i en els vincles emocionals que s'hi esdevenen, en els significats que s'amunteguen estratificats al llarg de períodes històrics diferents i en les paraules dites i els silencis que ho diuen tot esdevé una eina creativa i necessària per comprendre millor la identitat d'un lloc (Masnou 2022: 22).

Tampoc no podem deixar d'esmentar el concepte de no-lloc desenvolupat per l'antropòleg francès Marc Augé en la primera meitat dels anys noranta del segle XX (1992, 1995). Augé considera que els no-lloc són, a grans trets, aquells espais urbans caracteritzats per la transitorietat, com ara els aeroports, les estacions de tren i de metro, les autopistes, les àrees de servei de les autopistes, els grans supermercats, els centres comercials etc.; espais anodins, despersonalitzats, que no aporten identitat i queden definits pel tràfec incessant de la gent que va d'un punt a un altre. Però ell mateix precisa, anys més tard, que "en un sentit absolut, no hi ha llocs i no-llocs sinó que els uns i els altres es desenvolupen en espais de consum, de comunicació i de circulació. I el que pot ser per a algú un lloc, per a un altre pot ser un no-lloc, i viceversa" (Augé 2009: 73).

Soldevila, referint-se als no-llocs i seguint Augé, precisa que "els no-llocs serien indrets concrets (com els llocs) que solen ser de pas, però mancats de significats i vinculacions afectives o, encara, llocs en què l'oblit ha fet desaparèixer tot arrelament emotiu, tota marca literària" (Soldevila 2022a: 51). I per a Alexandre Bataller "un no-lloc és on es dilueix el trànsit accelerat i anònim, els espais límit entre allò habitat i allò abandonat" (Bataller 2016: 193). Encara, i en contraposició a Augé, Adolf Piquer i Josep Marqués apunten per a la literatura que la caracterització del lloc sense una significació pròpia perd tot el seu valor com a espai i que el contrast entre lloc i espai els allunya de l'aportació del sociòleg francès per "la tria de particularitats dels llocs, apartats del valor vivencial i emocional de la literatura" (Piquer i Marqués 2022: 89). Tanmateix, en aquest sentit, no ens volem estar de citar Lluís Muntada perquè en descriure una vivència personal i emocional en els considerats no-llocs escriu "des que va morir la meua mare ara fa tres mesos he constatat que busco els no-llocs". Dona exemples d'un supermercat, una estació de tren, una avinguda o una àrea de serveis en una autopista i rebla: "En

aquests llocs no-llocs hi trobo el bàlsam que la meva inapetència (esplín si ens posem refinats) exigeix. Els no-llocs no obliguen a tenir comunicació amb els altres. Els no-llocs solen ser seqüències seriades que, a còpia de repeticions clòniques, minimitzen la força de la distància, del viatge, del temps i dels canvis. Els no-llocs poden crear una membrana protectora entre l'individu i el món [...] quan la resta del món li sembla incert” Muntada (2013); per tant, descriu uns no-llocs que li són d'importància vital i que entenem com exemple del que Augé precisa —com citàvem— que en sentit absolut no hi ha llocs i no-llocs sinó que el que pot ser per a algú un lloc, per a un altre pot ser un no-lloc, i viceversa.

Nosaltres entenem que el lloc literari, *per se* vinculat a la biografia i obra d'un autor, és el que ha de portar a reviure un text literari partint del fet que, si els mots són el límit de què disposem els humans per expressar amb paraules el que sentim, el lloc literari serà, en el mínim, aquell que ens porti a recuperar el sentit global del text literari i, en el màxim, el que ens porti a recuperar fil per randa el sentit dels mots que l'expressen.

Finalment, encara en relació amb el lloc literari, n'apuntem un últim aspecte: el fet que el concepte de lloc literari troba la seva correspondència amb el de marca literària, de vegades marca territorial, propera al *branding* quan aquest és entès com a gestió del lloc i que en el món actual ha traspassat el seu origen comercial i s'ha estès fins a àrees socials i culturals, entre les quals es troba la literatura (Soldevila, 2014a: 43). “En essència, el *place branding* és una forma de *place management*, atès que la gestió dels llocs depèn en gran part de la percepció que els individus tenen d'un espai determinat” (San Eugenio 2011: 90). En tot cas, “la voluntat d'establir i determinar un ruta literària amb un itinerari tancat i definitiu parteix d'una necessitat objectiva de crear una marca literària per a poder ofertar un producte de mediació cultural amb una projecció social” (Bataller 2022: 68).

De tot plegat, entenem que el corol·lari de l'enfilall de conceptes suara esmentats sobre el lloc literari atorga una càrrega d'enorme responsabilitat en l'itinerògraf a l'hora de fixar els llocs que interrelacionats amb els textos confegiran una ruta. Precisament perquè el grau de coherència de la ruta serà directament proporcional als vincles que es puguin establir entre textos i llocs. El percentatge marcarà diferències.⁸² També caldrà que l'itinerògraf vetlli pel nombre de llocs o parades que constitueixen l'itinerari, la distància entre ells i la cadència que es proposa de donar a la ruta tenint present que el punt inicial i final es bo que se signifiquin com a tals.

En la confecció d'una ruta, l'itinerògraf ha de donar resposta a múltiples interrogants. Només sobre paisatge, i a títol d'exemple seguint Montaner, hom es pot preguntar si en llegir o escoltar un

⁸² L'article de Llorenç Soldevila “De llocs literaris: el cas del Comte Arnau” és exemple d'un intent de sistematització teòrica que identifica en el mite arnaldia: llocs literaris, llocs literaturitzats, punts literaris, espais literaris, no espais literaris i, a més, nous punts o llocs transformats o imaginats que ha generat i genera el mite sense la presència directa de la literatura però sí de formes de folklorització, dinamització (cultural, comercial i esportiva) o de marxandatge (Soldevila 2022a: 58-59).

text que es refereix a un indret que l'usuari té al davant, el text fa observar amb sorpresa i d'una manera nova aquell paisatge o més aviat en consolida una idea preconcebuda; si quan es contempla un paisatge que es correspon amb un text literari, s'evoca el paisatge del temps de l'escriptor, o el que hom té al davant i mira, o un de ficció o bé tots en un; si en l'evocació es vol fossilitzar el paisatge que s'està veient; si es vol legitimar un tipus de paisatge o fins on reculem en el temps per reivindicar un paisatge considerat ideal (Montaner 2011: 90).

Aquestes i altres, segons cada cas i aspecte que hom consideri de prioritzar, són preguntes que volen respostes. O, si més no, ser tingudes en compte per l'autor d'una ruta ja que es tracta de no trivialitzar la tria de llocs literaris perquè és “la gestió del patrimoni literari la que dona valor a la mirada de l'escriptor sobre un territori i converteix aquest indret en lloc literari” (Munmany 2017: 83). Una ruta literària, com defineix Espais Escrits, “consisteix a resseguir un indret a través de la mirada d'un escriptor que ha sabut ordenar i descriure les seves emocions i les dels seus protagonistes a través de l'experiència del lloc”.⁸³ I fer-ho, com diu Urbain, seguint un relat que fins i tot les noves pràctiques de mediació turística en general —i no necessàriament el turisme literari— reclamen, com a evolució qualitativa del gènere que són: “du récit, des traces à suivre, un rôle à jouer, une trame à épouser, un modèle d'usage ou un référent romanesque donnant du sens au-delà du contenu manifeste de l'espace” (Urbain 2010: 106).

Vist des de la perspectiva educativa, que no podem obviar, el lloc literari és un element que presenta possibilitats per a la mediació en la literatura, per a llegir i fer llegir les obres literàries mitjançant propostes que connectin la literatura amb el territori proper per la via del descobriment i de l'emoció, en un treball de transposició didàctica (Bataller 2022: 69). I també per a propiciar que se n'escriguin textos literaris. En concretar-se necessàriament sobre el territori, aquesta experiència de lloc vinculada a l'art —en aquest cas literari—, participa del fet que “l'aventura del coneixement té a veure amb l'exploració del territori, el viatge i l'excursió” (Bataller 2013b: 35)⁸⁴ i enllaça intrínsecament amb les sortides didàctiques i, no cal dir que, amb l'experiència turística.

Situant-nos ara en la praxi de la realització i recepció d'una ruta concreta, hem constatat —després d'una dècada i mitja d'experiència en el guiatge— que l'obvietat que en la gènesi i en el tot d'una obra literària hi ha implícit el lloc on es desenvolupa és bo explicitar-la als assistents just a l'inici de l'itinerari perquè ajuda a magnificar la importància *per se* dels indrets que es visitaran i que han passat a tenir un valor especial, patrimonial, gràcies a l'art de la literatura; i també, perquè predisposa

⁸³ Vegeu: Espais Escrits. Rutes (s.d.c) <<https://www.espaisescrits.cat/que-fem/rutes-literaries>>.

⁸⁴ Bataller recull el concepte de Dewey (2004) la filosofia del qual sobre l'educació és, segons Carreras, “la filosofia de l'experiència —de l'experiència que es viu, en un context, en un entorn, en un medi” (Carreras 2015: 24).

mentalment els receptors a endinsar-se en una experiència única i que fa diferents els llocs per on circula la ruta. Tot s'embolcalla d'una certa transcendència o passa a tenir un lleu punt de sagrat.

La pràctica s'ha concretat a fer la lectura prèvia, immediatament abans de començar la ruta, d'un text d'Eulàlia Bosch (vegeu l'annex 7.1.3) per establir paral·lelismes amb la situació que s'està vivint i, just acabada la lectura, de fer avinent als assistents, amb un to no exempt d'una certa solemnitat, que, només encetar les primeres passes, ells trepitgen *in situ* i en viu els mateixos llocs que havia trepitjat l'autor titular de la ruta o un personatge d'una obra seva, etc., i que tenen el privilegi i l'oportunitat de participar en una experiència d'autenticitat.

Per tant, el valor del lloc literari, per ell mateix d'importància clau en la lectura estàndard d'obres literàries, passa a incrementar-se més que notablement en el format de ruta literària perquè en capitalitza la diferència.

Quant als llocs susceptibles de ser literaturitzats, volem deixar constància, d'una banda, que la seva denominació genèrica és molt diversa ja que trobem indistintament i, sovint, en un mateix text mots com "indret", "punt", "lloc", "espai" o "instrument de mediació literària" (Bataller 2014b: 163) i, de l'altra, que si hom es proposés de donar una relació de llocs literaturitzats o amb possibilitat de ser-ho, s'hauria fixat un objectiu inabastable i poc rendible perquè resultaria inacabable ja que són infinits i universals. Però si un autor de referència en el món de les rutes literàries dona opinió sobre el tema no es pot obviar i, per tant, citem Llorenç Soldevila quan afirma que els llocs literaris es poden agrupar amb deu indicadors diferents lligats, en la majoria dels casos, als referents geogràfics o patrimonials amb una connexió oberta però indiscutible amb el patrimoni immaterial que és la literatura; diferencia deu tipologies de marques vinculades a llocs literaris: "literàries, monumentals, geogràfiques, històriques, artístiques, religioses, culturals, ecològiques, esportives i antropològiques" (Soldevila 2014a: 45-46); considera la formulació dels no-llocs d'Augé, segons la qual hi ha llocs no escrits i no-llocs escrits, com els límits extrems de tota la casuística de llocs i espais literaris (Soldevila 2022a: 50) i dona una relació dels espais que són susceptibles de ser llocs literaturitzats:

- El lloc on va néixer, viure, produir i morir un escriptor.
- Les cases museu.
- Els llocs descrits amb més o menys detall per autors de guies de viatge.
- Els llocs on són soterrats alguns autors d'obres⁸⁵ que van més enllà de l'estricta àmbit literari.
- Les cases on viuen i creen autors coetanis i, a vegades, no estrictament literaris.

⁸⁵ En aquest sentit, esmentem, a títol d'exemple, el necroturisme literari del qual són exponent obres com *Tumbas: graves of poets and thinkers* de Cees Nooteboom (2007) dedicada a autors de tots els continents i editada en castellà per Siruela i *Tombes i lletres* editada per Edicions Sidillà (2011) i dedicada a autors dels Països Catalans (Sanahuja, 2020).

- Els espais que han fet possible la interacció entre les arts plàstiques i la literatura.
- Els llocs monumentals lligats amb personatges i fets històrics.
- Els llocs immortalitzats per un text d'algun escriptor.
- Els centres d'interès eclesiàstic, artístic, històric i arquitectònic que ha glossat de manera especial un o diversos escriptors.
- Els monuments a herois, mites o fets històrics rellevants.
- Els monuments (busts, esteles, estàtues) dedicats a escriptors.
- Llocs de l'acció de novel·les la trama de les quals passa de manera central o tangencial a pobles i ciutats del territori.
- Els llocs lligats a moviments estètics i culturals de diferents èpoques.
- Els llocs i els personatges lligats amb la tradició de les cançons populars.
- Els llocs "inventats" per centrar-hi lectures que abracen aspectes més generals d'un autor, d'una ciutat o poble, de personatges històrics.
- Els espais naturals o els indrets concrets lligats amb ecosistemes evocats per autors diversos.
- Espais recreats per un autor en una sola obra.
- Llocs molt concrets (un carrer, una vila o un punt geogràfic)⁸⁶ descrits per un escriptor i susceptibles de ser recorreguts contemplativament (Soldevila 2009a: 12).

Encara, l'exemple incontestable i a l'abast de tothom de les infinites possibilitats de relacionar llocs literaturitzats ens l'aporta la *Geografia literària dels Països Catalans* del mateix Llorenç Soldevila amb dotze volums —deu de publicats—⁸⁷ de geografia literària dels territoris de parla catalana i la base de dades Endrets.cat, que els complementa, ambdues iniciades l'any 2009. No solament és remarcable com a obra monumental de cartografia literària sinó també per la transversalitat dels textos que posa a l'abast ja que "els escriptors més canònics s'hi donen la mà amb tots aquells que, al voltant seu, donen la mesura de la vitalitat literària col·lectiva i fins són acompanyats per autors i obres que poden resultar una veritable troballa per als lectors-viatgers, a més dels provinents de la literatura popular" (Salord 2017: 16).

Endrets.cat es defineix com a "portal de continguts de geografia i literatura que, a través de les comarques i els pobles i ciutats que conformen la geografia catalana, vol recuperar i fixar la memòria d'espais, indrets, cases, monuments, edificis patrimonials o llocs mítics que han estat el centre d'interès dels escriptors catalans des dels trobadors i Ramon Llull fins als nostres dies". Té un contingut dinàmic que el desembre de 2022 es concreta en 1.143 autors, 9.366 textos inscrits

⁸⁶ No ens volem estar de sumar-hi també un hotel prenent com a referència la publicació *Hotéis Literários de Portugal* que en la contraportada descriu com "hotéis nos quais pernoitaran ou que foram a casa temporária de escritores; hotéis que encontramos referidos em obras literárias, que as inspiraram; hotéis reais nos quais se alojaram personagens da ficção; mas também hotéis que foram importantes pontos de encontro e de tertúlia de escritoras" (Silva et alii, 2022).

⁸⁷ Els dos volums inèdits són el 7è intitulat *Les franges: l'Alguer, Catalunya del Nord i Ponent* i l'11è dedicat a Andorra.

en 4.776 indrets i 6 rutes, l'eina més nombrosa de textos literaris referenciats de què disposa, a hores d'ara, la cultura en llengua catalana.

I és que els llocs literaturitzats són infinits, sorprenents, inesperats. Només fent una cerca puntual a la xarxa de territoris propers podem trobar, a més d'Endrets, l'Atles Literari de les Terres de Girona que n'és precedent, el Mapa Literari Català, creat per Espais Escrits, o el Mapa de Literatura Ferroviària que ens ho fan evident.⁸⁸

Tractem, a continuació, un altre aspecte relacionat amb la ubicació en relació al fet literari: les superposicions espacials. La lectura individual i íntima d'una obra literària, que anomenem lectura estàndard, implica una simultaneïtat d'espais que es donen en l'acte de llegir i que es concreten en la ubicació física del lector en un lloc i en un entorn tangibles i alhora amb la càrrega simbòlica que porten implícita; el context espacial intangible en el qual es desenvolupa l'acció de l'obra literària que es llegeix; l'espai mental conscient cognitiu i sensorial del lector en llegir i el seu espai mental inconscient.

Tanmateix, l'experiència de viure la literatura a través d'una ruta literària no es limita únicament a intercanviar la ubicació física del lector en un lloc per la ubicació en una multiplicitat de llocs d'un itinerari, sovint exterior, sinó que hi suma nous actius espacials.

En l'itinerari de les rutes literàries, conviuen des del punt de vista del lector-visitant:

- L'espai físic per on es fa la ruta *in itinere* i que es correspon amb el del moment historicocultural i sensorial (vista, oïda, olfacte, tacte i, més esporàdicament però amb possibilitats de no ser menys significatiu, el gust) en el qual els assistents a una ruta circulen per un territori.

- L'espai evocat en cada un dels textos llegits a cada punt del trajecte i que està incardinat al context historicocultural en el qual se situa i es desenvolupa cada acció literària.

- L'espai mental conscient de cada un dels assistents a la ruta literària i que té unes connotacions cognitives, emocionals i culturals pròpies.

- L'espai mental inconscient també de cada assistent individual.

- L'espai de consciència i sentiment col·lectius que es genera per la interacció amb el grup en fer la ruta.

- L'espai personal i col·lectiu que sorgeix d'interactuar amb el guia, quan n'hi ha.

⁸⁸ Vegeu: Endrets. Geografia Literària dels Països Catalans (s.d.) <<http://endrets.cat/index.php/>>; Atles literari de les terres de Girona (s.d.) <<http://www.ddgi.cat/atlesWeb/faces/index.jsp>>; Mapa Literari Català d'Espais Escrits (s.d.a) <<http://www.mapaliterari.cat/>> o el Mapa de Literatura Ferroviària del Museo del Ferrocarril de Madrid (s.d.) <<https://www.museodelferrocarril.org/literaturaferroviaria/index.asp>>.

Quant al text, que és l'element del qual es parteix⁸⁹ i a partir del qual es fixen vincles amb el lloc literari, entenem que les relacions que s'hi estableixin seran directament proporcionals al grau de coneixement que tingui l'itinerògraf de l'obra de creació i de la biografia del titular de la ruta i als fils de resposta o punts de retorn que l'indret contingui i sàpiga posar en evidència.

En alguns casos, el retorn pot ser exacte, idèntic, figuratiu: hom té davant dels ulls allò que descriu el text proposat per llegir en aquell indret, o bé pot ser parcial però contenir elements d'importància capital i amb això ja basta; en d'altres, hi ha un retorn parcial però amb elements tangencials i finalment també n'hi ha en què el vincle pot ser purament anecdòtic. Entenem que la ruta serà reeixida segons la proporció en què hi siguin presents uns o altres.

Finalment, posem en valor el temps, contingut que en les rutes literàries cal contemplar de manera polièdrica perquè en aquesta eina de patrimonialització literària el temps n'és factor determinant des de diferents perspectives. En el contingut estrictament literari, el temps s'hi manifesta pel context historicosocial de cada un dels textos que conformen la ruta, amb la qual cosa en el conjunt de l'itinerari s'hi pot donar, des d'aquesta perspectiva, un fil temporal líneal i estable per a tots els punts del recorregut o discontinu i variable. Hi ha present també el temps historicosocial o context del moment en què es va generar la ruta i que es manifesta en el seu contingut pels coneixements que fins llavors es tenien d'un autor, de la seva obra, de la seva recepció per part del públic lector, de la crítica literària; per les filies i fòbies, fins i tot en l'aspecte d'expressions escrites o visuals, pròpies d'un període puntual, per les modes, per les eines digitals llavors punteres, etc., que hi romanen i que, vistes amb perspectiva, poden ser prescindibles o mudables. I ho embolcalla tot el temps de passat i de present alhora que prové del valor simbòlic del text i del lloc, no endebades, les rutes literàries i el tractament de l'espai com un contenidor de temps "són una de les iniciatives possibles per a la mediació literària en àmbits socials, patrimonials i educatius" (Bataller 2016: 203). Tal com escriu Mireia Munmany (2017: 82), "les rutes literàries es presenten davant nostre com a llocs literaris, testimonis del passat, que mostren els rastres, recorren indrets que la literatura ha fet emblemàtics, fan explícit allò que a primera vista se'ns oculta i que van deixar com a present els escriptors. Perquè seguir el recorregut d'una ruta és traslladar-te a una espècie de taller en el qual es fabriquen traduccions del passat" un passat, val a dir, "cada vegada més inaccessible a causa de l'acceleració creixent que experimenta el temps en la cultura occidental" (Duch 2002: 172).

Tot plegat ens porta, novament, a les heterotopies de Michel Foucault que en el seu quart principi afirma que "están ligadas a cortes singulares del tiempo; es decir que operan sobre lo que podríamos llamar, por pura simetría, heterocronías". El mateix autor rebla que "la heterotopía

⁸⁹ Aquesta afirmació que mantenim té, però, excepcions com, per exemple, les Rutes en espais literaturitzats per receptors (REL) de l'àmbit de l'educació que, com el seu nom indica, no parteixen del text (Vegeu l'apartat 3.4).

empieza a funcionar plenamente cuando los hombres se encuentran en una especie de ruptura absoluta con su tiempo tradicional” (Foucault, 2008). I també ens porta al concepte de “cronotop” que aglutina espai i temps i que Mijail Bajtin (1895-1975), ja va estudiar entre 1937 i 1938. Bajtin s’hi refereix com “la conexión esencial de relaciones temporales y espaciales asimiladas artísticamente en la literatura”. Afirmar que “expresa el carácter indisoluble del espacio y el tiempo” i explicita que “en el cronotopo artístico literario tiene lugar la unión de los elementos espaciales y temporales en un todo inteligible y concreto. El tiempo se condensa aquí, se comprime, se convierte en visible desde el punto de vista artístico; y el espacio, a su vez, se intensifica, penetra en el movimiento del tiempo, del argumento, de la historia. Los elementos de tiempo se revelan en el espacio, y el espacio es entendido y medido a través del tiempo. La intersección de las series y uniones de esos elementos constituye la característica del cronotopo artístico” (Bajtin 1989: 237-238).

Referint-nos al temps, ara quant a la durada d’un ruta, constatem que en una gran majoria de rutes l’itinerari es tradueix en hores: una hora i mitja, un parell d’hores, un matí o una tarda, etc., però n’hi ha també que ocupen diversos dies i que són extenses tant en el temps com en l’espai perquè recorren diversos territoris. En són exemple, algunes rutes didàctiques dissenyades per Llorenç Soldevila —la de més durada és de quinze dies— o, eixamplant la mirada a altres territoris, la ruta “L’Anglaterra de Jane Austen” que transcorre pel sud d’aquest país, la “Ruta Literaria del Quijote” que circula per Castilla-la Mancha amb tres itineraris, la proposta “Pirineo literario” o la intitulada “La vuelta al mundo en 80 hoteles literarios” que podria tenir abast planetari.⁹⁰ També el temps, quant a durada, és un factor a tenir en compte en relació a la ratio d’assistents a una ruta; d’una banda, per assegurar una bona recepció de continguts i de l’altra, perquè l’efecte acordió que es pot donar en el trajecte entre punts de l’itinerari té molt a veure amb el nombre de persones que el fan.

3.4.4.1 Rutes literàries i territori català

Fruit d’una anàlisi geogràfica, de distribució territorial administrativa o cultural i demogràfica podem objectivar, a partir del nostre Treball de Final de Màster, les característiques dels llocs per on circulen les rutes literàries analitzades, totes elles dels territoris de parla catalana, i aportar-ne conclusions.

La major part de les rutes circulen per ciutats o pobles vinculats a l’obra, la biografia, a experiències vitals, etc., dels autors titulars de la ruta.

Així tenim quaranta-tres rutes (74,15%) vinculades a una ciutat o poble, de les quals vuit especifiquen que l’itinerari passa per una zona concreta del nucli urbà com són: “Joan Brossa. Barcelona (Ciutat Vella)”, “Joan Brossa, Sant Gervasi (Barcelona)”, “J.V. Foix a Sarrià”, “Siats de

⁹⁰ Vegeu: Heredia (2020) <<https://www.lugarnia.com/destinos/europa/ruta-por-la-inglesa-de-jane-austen/>>, Rutas Don Quijote (s.d.) <<https://sites.google.com/site/rutasdedonquijote/ruta-literaria-del-quijote?authuser=0>>, EsMontañas (2019) <<https://www.esmontañas.org/2019/08/pirineo-literario/>> o Riesco (2018) <<http://www.que-leer.com/2018/10/24/hoteles-literarios/>>.

natura d'anguila. Bernat Metge i Barcelona” al Barri Gòtic, “Desxifrant Rodoreda, l’empremta d’una escriptora universal al cor de la Barcelona literària” al centre de la ciutat i “Mercè Rodoreda i Sant Gervasi”, totes a Barcelona, i “Ruta Víctor Català” al Barri Vell de L’Escala i “Geografies literàries: El Terreno de Palma i els cocktails endiablats, de Llorenç Villalonga” a Palma. I dues ens adrecen a un parc públic: la “Guillem Viladot al Parc de Riella” a Agramunt i “Itinerari poètic Joan Vinyoli” al Parc de Sant Salvador a Santa Coloma de Farners.

Cinc rutes (8,60%) transcorren per més d’una ciutat o poble. Tres a les illes Balears, que són: “Terra endins. Itinerari literari de Blai Bonet i Damià Huguet” a Santanyí, Campos, Llombarts i altres (Migjorn), “Rafel Ginard i els escenaris literaris del Pla” a Sant Joan, Randa i Algaida (El Pla de Mallorca) i “Llorenç Villalonga i els indrets de Bearn. Binissalem, Tofla, Orient i Bunyola” (es Raiguer). Una, “Joan Brossa. “A” d’Autocar (àrea metropolitana de Barcelona)”, a la zona que indica el títol i “Un passeig amb els sentits de la natura a l’art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent” ens permet conèixer l’Aleixar i Maspujols, dos petits pobles del Baix Camp, al Camp de Tarragona.

Deu rutes més (17,25%) aporten una diversificació interessant i enriquidora dels espais per on pot circular una ruta perquè ens adrecen a parcs naturals, com “Les Closes” de Maria Àngels Anglada que circula pels Aiguamolls de l’Empordà i la “Blai Bonet i Josep M. Llompart i el mar. Itinerari paisatgístic i literari a Mondragó” que recorre el Parc Natural de Mondragó a Santanyí (Migjorn); una, la “Rafel Ginard a la Colònia de Sant Pere”, va al Caló de Betlem o de Ferrutx, ran de mar, a Artà —Colònia de Sant Pere— (Llevant); la “Ruta Verdaguer al Canigó” a la muntanya del Canigó; la “Llorenç Villalonga i Tofla: els indrets de Bearn” a la possessió d’aquest nom al terme d’Alaró (es Raiguer) a les illes; la “Ruta Verdaguer a la Gleva” al santuari de la Mare de Déu de la Gleva a les Masies de Voltregà (Osona), la “Ruta: Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí Pol” i la “Ruta Verdaguer a la Plana de Vic” a la Plana de Vic (Osona), la “Pere Quart: La Vall d’Horta. Del Marquet de les Roques al castell de Pera” a la Vall d’Horta (Vallès Occidental) i “La casa de la literatura” de Maria Àngels Anglada a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona.

Si fixem els paràmetres d’anàlisi en el nombre d’habitants dels municipis per on circulen, tindrem, seguint les dades de població que dona l’Institut d’Estadística de Catalunya (IDESCAT) el 2014, el Cens de Municipis de Mallorca i la seva respectiva població, partits judicials i mancomunitats fet pel Consell de Mallorca el 2013 i l’Instituto Nacional de Estadística de España per a Mequinensa (Baix Cinca) el 2012, que de les quaranta-vuit rutes que hi transiten, i ordenant-les per ordre ascendent, en poblacions de menys de mil habitants, hi ha dues rutes; en poblacions d’entre mil u i cinc mil habitants, n’hi ha set; en poblacions d’entre cinc mil u i deu mil habitants, n’hi ha vuit; en poblacions d’entre deu mil u i vint mil habitants, n’hi ha cinc; en poblacions d’entre vint mil u i trenta mil habitants, n’hi ha tres; en poblacions d’entre trenta mil u i cinquanta mil

habitants, n'hi ha cinc; en poblacions d'entre cinquanta mil u i cent mil habitants, n'hi ha quatre; en poblacions d'entre cent mil u i dos-cents mil habitants, n'hi ha dues; en poblacions d'entre dos-cents mil u i cinc-cents mil habitants, n'hi ha quatre i en poblacions de més d'un milió i mig d'habitants —l'únic cas és Barcelona— n'hi ha nou.⁹¹

Aquestes dades permeten concloure que el repartiment de rutes té quatre franges formades per poblacions que estan quasi en igualtat segons el nombre d'itineraris però molt oposades quant al nombre d'habitants.

La primera franja està conformada per la metròpoli, Barcelona, amb nou rutes, poblacions d'entre cinc mil u i deu mil habitants amb vuit i d'entre mil u i cinc mil habitants amb set. La segona franja la formen poblacions entre deu mil u i vint mil habitants amb cinc rutes, d'entre trenta mil u i cinquanta mil habitants també amb cinc, d'entre cinquanta mil u i cent mil habitants amb quatre i d'entre dos-cents mil u i cinc-cents mil habitants també amb quatre. La tercera franja la integren poblacions entre vint mil u i trenta mil habitants amb tres rutes i entre cent mil u i dos-cents mil habitants amb dues. Finalment, la quarta franja es correspon amb poblacions de menys de mil habitants amb dues rutes, la qual cosa ens prova que la presència de rutes —si més no les analitzades— en el territori és, quant al nombre d'habitants dels indrets per on transiten, prou repartida en general però amb un clar descens en municipis de menys de mil habitants, d'entre vint mil u i trenta mil habitants i d'entre cent mil u i dos-cents mil habitants.

Una altra lectura d'aquestes dades (IDESCAT 2014), ens permet fer notar que les dues ciutats amb més població, que són Barcelona (1.602.386 habitants) i Palma (398.162 habitants), amb nou i tres rutes respectivament, detenen l'oferta del 25% del total de rutes. I que les segueix Girona, també amb tres rutes com Palma, però que, en canvi, té molta menys població (97.227 habitants).

Si ara fixem els paràmetres d'anàlisi en les comarques, tindrem, per a les cinquanta-vuit rutes que conformen l'univers estudiat, per ordre ascendent i dins d'ell alfabètic, que les comarques de l'Alt Camp, el Baix Cinca, el Baix Ebre, el Baix Penedès, el Garraf, el Montsià, el Pla de Mallorca, la Ribera d'Ebre, el Tarragonès, l'Urgell i el Vallès Occidental tenen, cada una, una ruta i que el Conflent, el Rosselló i el Vallespir a la Catalunya Nord en comparteixen una. Que les comarques de Llevant, el Maresme, Migjorn, es Raiguer i la Selva en tenen dues. Que Palma i el Baix Camp en tenen tres. Que l'Alt Empordà, el Baix Empordà i el Gironès, en tenen quatre. Que Osona en té vuit i que el Barcelonès en té deu la qual cosa ens permet concloure que la major concentració de rutes es dona a les comarques del Barcelonès i Osona.

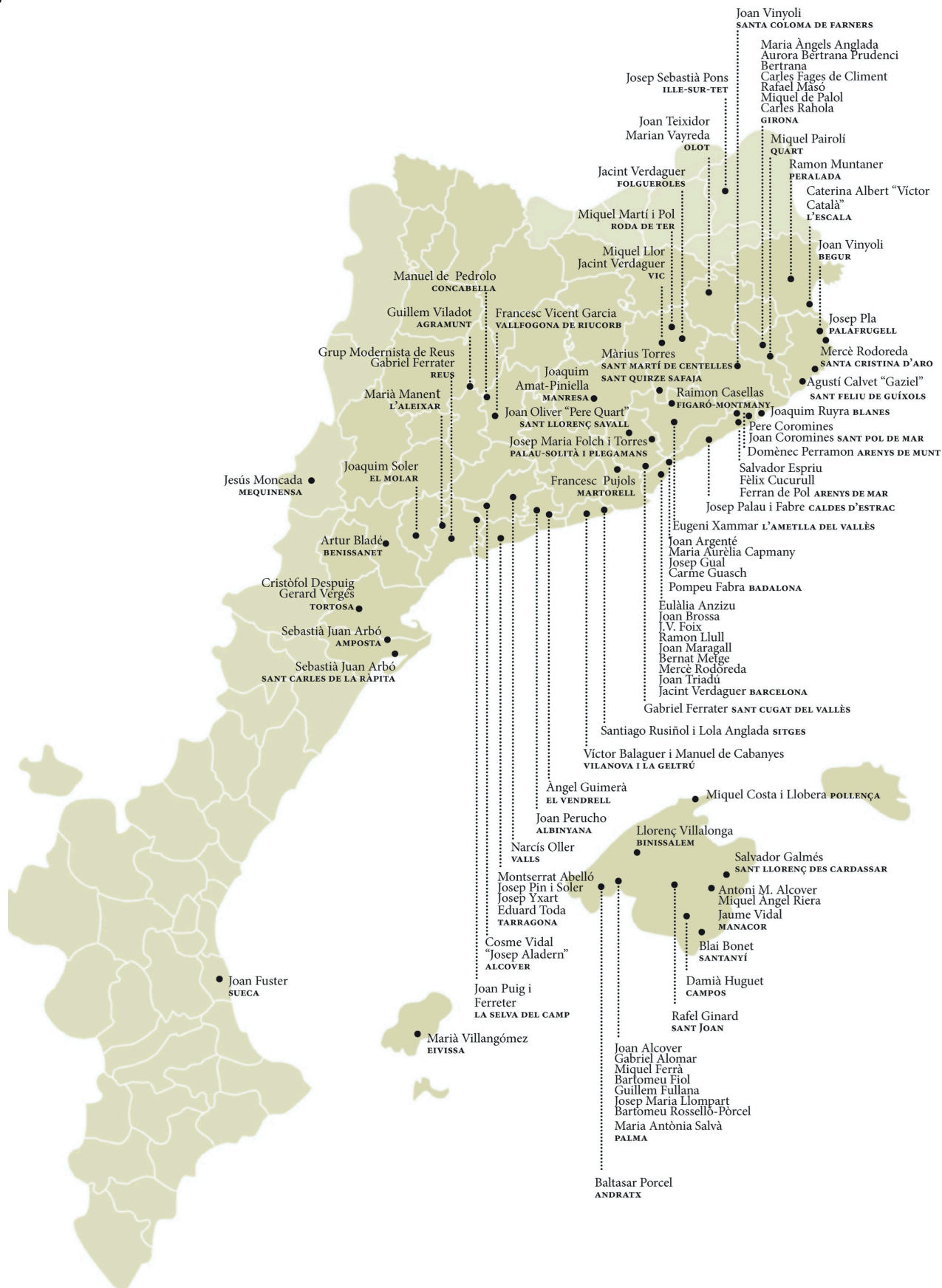
⁹¹ Fem notar que en la distribució per franges de població, el còmput total de rutes és de quaranta-nou pel fet que la ruta "Rafel Ginard i els escenaris literaris del Pla", que és una de les que circula per més d'una ciutat o poble, computa en dues franges de població diferents pel nombre d'habitants dels indrets que visita.

Si analitzem les ubicacions de les rutes objecte d'estudi fixant-nos en unitats territorials àmplies, siguin administratives o culturals (Barcelona, Catalunya Nord, Girona, Lleida, Palma, Tarragona i Franja d'Aragó), tenim, per ordre ascendent, una ruta a la Catalunya Nord, a la Franja d'Aragó i a Lleida; nou rutes a Tarragona; deu rutes a Palma, catorze rutes a Girona i vint-i dues rutes a Barcelona la qual cosa ens permet concloure que Barcelona posa a disposició del públic un 38% de rutes, Girona un 24%, Palma un 17,25%, Tarragona un 15,50% i Lleida, la Franja d'Aragó i Catalunya Nord tenen una oferta purament testimonial amb un 1,75% en cada cas.

Aquestes són les dades que ofereix l'anàlisi feta en el nostre Treball de Final de Màster però la pràctica demostra que la literatura en forma de ruta literària és la modalitat més popular i abundant que permet connectar literatura i territori. Tot tipus d'organismes, institucions, entitats, empreses, etc., de caire públic o privat com ajuntaments, universitats, biblioteques, centres d'estudis, instituts, escoles, agències de viatges, entitats culturals privades, etc., n'han organitzat i n'organitzen de forma puntual o de manera continuada i per a ús públic o intern (Sunyer 2015: 25-26) cosa que ens porta a afirmar que, naturalment, aquestes dades es poden capgirar per l'aparició de noves rutes, per les actualitzacions o diversificacions de les existents, per la no actualització d'altres o, com de fet s'han capgirat, primer per la pandèmia causada per la COVID-19 i després pel caire pres en la represa postpandèmica.

En aquest sentit, en sembla significatiu deixar constància que en la dècada 2012-2022 el nombre de centres associats a Espais Escrits ha passat de "cinquanta-quatre" (Munmany 2012: 167) a setanta-dos⁹² ubicats: vint-i-nou a Barcelona, disset a Girona, disset a Tarragona, cinc a les Illes Balears, dos al País Valencià, un a Lleida i un a la Franja de Ponent.

⁹² Font: Espais Escrits, desembre de 2022.

Autors patrimonials associats a Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català i seu de les entitats que els representen (2022). Autoria: Espais Escrits

3.4.5 Suports a una ruta literària: guiatge, senyalització, TIC i altres

El senyal primer i universal que en un indret determinat hi ha algun element mereixedor d'interès per a possibles visitants, sigui en el cas de les rutes literàries, sigui en visites o rutes en general, és veure-hi un grup de persones que atenen les explicacions d'una altra i li segueixen disciplinadament les passes o que, encara que no conformin un grup, se signifiquen com a visitants o turistes per la seva manera de fer i/o de mostrar-se. Això sol ja fa innegable que en aquell entorn hi ha alguna cosa a veure o a visitar. I és que des de la perspectiva dels visitants “el símbol turístic per excel·lència són els propis turistes” (Donaire 2008: 140). També des de la perspectiva de l'indret i per molt que la presència de visitants s'hi pugui posar en evidència de manera puntual, hi sovintegi o hi sigui quotidiana, “allò que fa turístics els llocs no és la presència de recursos sinó de turistes” (Salvat 2015: 70). Turistes que Jonathan Culler (1981), citat per Urry (2018: 53), anomena significativament i nosaltres transcrivim: “los ejércitos desconocidos de la semiótica”.

Un altre element igualment significatiu són els senyals inserits en un territori que no regulen el trànsit a la via pública ni es manifesten en el format que caracteritza aquesta funció però que contenen icones, paraules, textos, imatges, codis QR, etc., que, compresos o no, fan evident la naturalesa turística del lloc⁹³ en tota hora i tot moment i a la mirada de tothom, habitants, visitants i passavolants que s'hi fixin. Ambdós casos són, també, significants de les rutes literàries.

Referint-nos ja a suports concrets per al bon desenvolupament d'un itinerari literari, tractarem, en primer lloc, el guiatge i l'autoguiatge perquè una ruta literària té els fonaments del seu èxit, d'una banda, en el grau de cohesió entre els textos literaris que la conformen i els llocs literaris que s'hi corresponen i de l'altra, en el seu guiatge: la mediació amb els assistents.

El tipus de guiatge i les seves característiques: professional o acadèmic,⁹⁴ estàndard o teatralitzat, local o foraster, rapsòdic o no, políglota, signant, etc. és d'importància vital per a l'èxit d'una ruta. Com ho són el grau de coneixement sobre el tema, el territori i els punts de l'itinerari, les aptituds actitudinals d'empatia, d'elocució de textos, de dramatització, de capacitat de transmissió de coneixement, de lideratge, d'afavoridor de la integració del grup, de

⁹³ Un cas significatiu és el d'Islàndia on la presència de la senyalització literària, sigui de cites literàries, sigui de dades biogràfiques dels escriptors —i no solament d'autors clàssics o de referència—, és abundant i minuciosa tant en llocs centrals com en llocs remots del territori (Sanahuja, 2020). En aquest sentit, Subirana addueix que “por distintas razones —esencialmente geográficas— el pasado es poco material, ha dejado poca piedra o mortero o madera tras de sí. Ello concede, si cabe, aún mayor importancia a la literatura, en su caso a las sagas: la gente mira (y piensa) el paisaje, el pasado, el país en buena parte en términos de lo que cuenta sobre ellos la literatura” (Subirana 2018: 18). A casa nostra, Bataller considera, sense matisos, que el territori literari “ha de ser senyalitzat com una aportació tant per a l'àmbit escolar com per a la societat en general” (Bataller 2013a: 17).

⁹⁴ Jordi Chumillas, Mía Güell i Pere Quer en el seu treball “The Use of ICT in Tourist and Educational Literary Routes: The Role of the Guide” concreten, com a guies del sector professional, els de les cases-museu, espais d'interpretació, biblioteques i institucions com ajuntaments, entitats de promoció cultural, etc. i del sector acadèmic, el professorat de secundària i universitat (Chumillas, Güell i Quer: 2022: 22).

control sobre el ritme de l'activitat, de seguiment, revisió i adequació de la recepció, d'interacció amb el grup i la societat, etc., perquè

la ruta no es completa en l'escriptura sinó en la representació, i depèn en gran mesura, molt més que no sembla, de la gent de teatre —que en aquest cas pot ser que no tingui consciència de ser-ne però que n'exerceix—, una gent que té hàbits, tics i manies i la facultat de fer triomfar o enfonsar qualsevol text. La ruta necessita actors que recitin bé, amb bona veu, amb bona entonació i sense afectació; necessita un o més d'un narrador, amb les mateixes qualitats; necessita director, l'amo suprem de l'espectacle (Sunyer 2015: 25).

Aquest director que dona veu i gest i interpreta i comunica el relat que l'itinerògraf ha generat és qui té la màxima responsabilitat a l'hora d'aconseguir que els visitants s'hi impliquin, s'hi sentin immersos, se l'escoltin, hi dialoguin i ho visquin com a partíceps d'una experiència única, singular, autèntica que els porti a comprendre el significat que la ruta literària vincula a un lloc, a reviure'l i a incorporar-lo al seu coneixement.

Només a títol d'exemple de participació del públic assistent que passa a exercir el rol de narrador de l'itinerari, esmentem la ruta de llegendes titulada "Espais Llegendaris de Tarragona" d'Emili Samper a partir del recull *Llegendes de Tarragona* del mateix autor. S'emmarca en un cicle d'activitats vertebrat al voltant de les llegendes urbanes nascut l'any 2012 i gestat des de la voluntat de col·laboració entre diverses entitats i col·lectius tarragonins. Està destinada a un públic jove i opta per tractar la participació dels assistents en cada punt de la ruta d'una manera diferent. La ruta ofereix la visita a cinc espais emblemàtics de la capital tarragonina que han estat escenari d'una llegenda i en cadascun d'ells es relaciona el lloc visitat amb el relat tot presentant diverses tipologies de narració i dramatització. "Cada relat es narra o representa de manera diferent, més o menys teatralitzada, i utilitzant versions de les llegendes que siguin més properes al públic actual. [...] Cada narrador adequa el text al seu discurs, agafant com a punt de partida el material facilitat. Així, la primera llegenda ("Els apòstols de la Seu") s'explica com una anècdota històrica; la segona ("La processó de les rates") l'explica un dels servents del rei, vestit com a tal, i acompanyat d'una rata; la tercera ("El braç de santa Tecla") s'explica com a contacontes; la quarta ("La cambra fosca i el càstig de Pilat") l'explica un dels servents de Pilat, caracteritzat; la cinquena ("El fantasma de la casa Castellarnau") compta amb la participació de dos actors: un interpreta el paper de guia d'aquest espai, que acompanya els visitants per la casa i es fa ressò de les històries que s'expliquen sobre aquest indret, i l'altre adopta el paper de la fantasma de la casa i explica, en primera persona, la seva història. D'aquesta manera, la ruta ofereix una tipologia diversa de narradors que n'enriqueixen el contingut i que no han d'anar lligats, necessàriament, al text escrit. El nexa comú entre els diferents narradors és la presència del conductor de la ruta que guia els assistents en cada espai i n'explica les

característiques bàsiques (històriques o geogràfiques) relacionades amb la llegenda, a manera d'introducció, abans de la recreació o explicació de cada relat" (Samper 2020: 148).

És, doncs, el que hem explicat suara, l'objectiu que l'itinerògraf i el guia, que formen un tàndem d'importància cabdal per a una ruta, especialment si és literària, s'han de proposar aconseguir dels usuaris. I que, consegüentment, la valoració o avaluació que se'n derivi sigui positiva.

En la recepció d'una ruta hi ha encara un altre factor clau també en mans del guia: que sàpiga transmetre al públic assistent que, justament en aquell lloc i en aquell moment, està participant de l'experiència de viure una cosa real i autèntica. Si el guia no és vist com a mer transmissor o comunicador de coneixements que algú ha confegit sinó que se significa, a ulls dels assistents, com a transmissor en primera persona i per vivències pròpies del contingut, si més no en part, de la ruta, el grau de qualitat de l'experiència serà òptim i l'èxit incontestable.

Els assistents a una ruta donen molta importància al fet que el guia sigui local, del territori, perquè aporta, junt amb el seu bagatge i els coneixements sobre el tema una sensibilitat especial, la transmissió de l'ànima de l'indret i, possiblement i de manera conscient o no, anècdotes, vivències i comentaris personals que embolcallen l'experiència amb el valor afegit de l'autenticitat. I això és el que els consumidors, els usuaris, busquen i valoren: sentir que viuen una experiència autèntica (Bonet, 2020).

Si el públic assistent es veu a ell mateix i nota en els racons més íntims que és la raó de ser de la ruta, l'èxit és doblement incontestable. Aquesta és una pràctica essencial en el món de la publicitat que dona molta importància al consumidor, el que en una ruta seria el visitant. Fórmula, al nostre entendre, útil de conèixer per a un itinerògraf.

El consumidor passa per davant de la marca. Es treballa, a la pràctica, amb marques humanes abans que amb el que serien marques comercials o de productes. És el que s'anomena *HumandKind* i cerca trobar la raó per la qual les persones haurien de tenir interès en allò que pot arribar a ser un negoci per al client que n'encarrega la publicitat. Es tracta més d'identificar quin és el problema humà que hem de solucionar que no pas d'identificar el problema empresarial de la marca en si mateixa. No endebades una divisa de Leo Burnett (1891-1971) vigent encara en l'empresa que va fundar el 1935 és "El treball d'una agència de publicitat és càlid i humà. Es tracta de necessitats humanes, desitjos, somnis i esperances. El seu producte no es pot produir en una línia de muntatge". I s'ha comprovat que una campanya publicitària amb solucions creatives, valuoses per als consumidors des d'allò que els arriba a l'ànima, al sentiment, és el més efectiu, incrementa el consum i fa créixer el volum de negoci (Bonet, 2020).

Aquesta constant ens la fa evident una mirada teòrica en perspectiva cronològica de literatura sobre el tema que recull el quadre-resum següent:

Funciones clave del Guía de Turistas																	
Funciones del Guía	Schmidt (1979)	Holloway (1981)	Cohen (1985)	Almagor (1985)	Hughes (1991)	Weller & Davis (1993)	Pond (1993)	Gurung, Simmons, Devlins (1997)	Haig (1997)	Bras (2000)	Howard, Thwaites, Smith (2001)	Ballantyne, Hughes (2001)	Salazar (2004)	Aveleyra (2005)	Brunner (2005)	Jonsson (2009)	Widtfeldt (2010)
Intèrprete/educador	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Entrega informació	✓	✓	✓		✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Líder		✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓					✓	✓	✓
Motivador de valors de conservació/ rol-modelo	✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓	
Rol social/ catalitzador	✓	✓	✓		✓	✓	✓		✓		✓	✓	✓				✓
Navegant/protector	✓	✓	✓	✓				✓		✓	✓	✓			✓	✓	✓
Mediador cultural	✓	✓	✓		✓		✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓		
Gestor del tour y del grupo / organizador			✓		✓	✓			✓	✓					✓	✓	✓
Relaciones públicas/ representante de la organización		✓	✓				✓			✓							
Facilitador de acceso a zonas de accesos restringido			✓						✓	✓	✓						
Artesano de experiencias														✓			
Co-productor de experiencia														✓	✓	✓	✓
Co-productor de composiciones tiempo-espaciales																	✓

Nota. Funciones clave del guía de turistas. Extret de “El guía de turistas, gestor cultural y del conocimiento: aproximación desde la antropología del turismo a su función y situación dentro del sistema turístico mexicano”, d'Alberto Aveleyra / Artesanos del Tiempo, 2012, <<https://www.academia.edu/7082541>>.

Com podem comprovar, s'hi identifiquen tretze funcions que traduïm: intèrprete/educador, transmissor d'informació, líder, motivador de valors de conservació/rol-model, rol social/catalitzador, navegant/protector, mediador cultural, gestor del circuit turístic i del grup/organitzador, relacions públiques/representant de l'organització, facilitador d'accés a zones restringides, artesà d'experiències, coproductor d'experiència i coproductor de composicions tempoespacials.

Tots els autors que s'hi citen —disset—, identifiquen per al guia la funció d'intèrprete/educador; quinze, la de transmissor d'informació; dotze, la de motivador de valors de conservació/rol model; onze, la de líder, la de rol social/catalitzador, la de navegant/protector i la de mediador cultural; vuit, la de gestor del tour i del grup/organitzador; quatre, la de relacions públiques/representant de l'organització, la de facilitador d'accés a zones restringides i la de coproductor d'experiències; un autor, la d'artesà de l'experiència i també un, la de coproductor de composicions tempoespacials, funcions aquestes no gens menys significatives perquè se situen en la contemporaneïtat i venen donades pels formats de turisme actual que posa accent en l'experiència.

Fixant-nos, ara, d'entre aquests disset, amb Erik Cohen (1951-2014) —l'autor que més funcions identifica en un guia— i en el seu article “The Tourist Guide. The Origins, Structure and Dynamics of a

Role” Cohen (1985), citat per Aveleyra (2012) i que traduïm, exposa les quatre funcions bàsiques del guia: instrumental, que està relacionada amb el desenvolupament del *tour* com a empresa social en moviment i que té a veure amb la direcció, navegació, accés i control del grup; social, que tracta de la cohesió i la moral del grup ja que el guia treballa en la gestió de la tensió, la integració i l'ànim general; intermediària, puix que el guia és mediador entre el grup i la població local, llocs i institucions, equipaments i infraestructura turística dels destins i atractius visitats, i comunicativa, normalment la funció reconeguda com a principal. Aquesta darrera té un rol complex que comprèn:

- Selecció: el guia assenjala objectes d'interès; hi ha una selecció de l'itinerari i del que es veu en ruta. Aquesta selecció estructura l'atenció del grup perquè mirarà el que assenjala el guia i, a voltes més important, no veurà el que no assenjala.
- Informació: el guia dona informació que, normalment, no és imparcial sinó que respon a les polítiques de capacitació de l'empresa i del govern. Té influència en les impressions i actituds del turista pel que fa al destí i a l'atractiu.
- Interpretació: és la funció comunicativa que distingeix el guia ben format. Existeixen esclatxes culturals entre el viatger i el patrimoni que visita. L'acte d'interpretació és un acte d'intermediació cultural, de traducció de l'alteritat d'una cultura estranya en allò culturalment familiar per als viatgers.
- Fabricació: es tracta d'una funció negativa del rol de guia quan aquest, a manca de capital cultural de qualitat, fabrica una mena de simulacre sobre el patrimoni visitat.

El mateix Cohen classifica aquests quatre rols en dos àmbits de l'actuació del guia: l'esfera de lideratge que es correspon amb les funcions instrumental i social i l'esfera de mediació que es correspon amb les funcions d'intermediació i comunicativa. Finalment, classifica les funcions segons que estiguin dirigides a l'àmbit extern: la instrumental i la d'intermediació o a l'àmbit intern: la social i la comunicativa (Aveleyra, 2012).

Aquestes funcions identificades en la pràctica general del guiatge són, naturalment, aplicables a les rutes literàries encara que en aquestes, per la seva especificitat, la funció comunicativa i, intrínsecament, interpretativa, hi té el pes principal. El vincle ferri, doncs, que és de desitjar que es doni entre l'itinerògraf i el guia, el tàndem a què hem al·ludit suara per assolir l'èxit perseguit, el propiciarà la pròpia idiosincràsia de la ruta perquè el cos del relat que és fixat i delimitat mot a mot, vers a vers, signe de puntuació a signe de puntuació, protegeix notòriament els continguts allunyant-los a la pràctica de variacions o alteracions; especialment, de la funció que Cohen assenjala com a negativa, la de la fabricació infundada. Si fos el cas, el “simulacre sobre el patrimoni visitat a manca de capital cultural de qualitat” seria responsabilitat de l'itinerògraf.

Aprofundint encara en el rol del guia —ara per referir-nos al turisme postpandèmic que no podem obviar— López-Monné, citant Donaire, afirma que la creixent importància de les relacions

entre les persones que ha mostrat el confinament fa pensar que en les propostes futures caldrà situar les relacions en el centre de l'experiència turística i passar de les pràctiques centrades fins ara en la contemplació d'objectes a privilegiar les relacions dels turistes amb altres turistes i amb els amfitrions. I conclou: "Bones notícies per als bons guiatges? Esperem que sí" (López-Monné, 2020b). Una nova peculiaritat, doncs, ve a sumar-se, al perfil desitjable del bon guia: la d'amfitrió. I és que com en tot, les funcions del guia es van modificant però sempre com a variacions sobre una constant: comunicar/interpretar.

Finalment, i encara sota el prisma del guiatge, tractarem alguns factors que, si són tangencials en relació al contingut d'una ruta —també les literàries—, cal preveure, necessàriament, per al seu bon desenvolupament. En ser una activitat que, sovint, té part del recorregut en espais exteriors, caldrà vetllar el soroll ambiental o contaminació sonora que hi hagi en cada punt del recorregut per si cal dur a terme una reubicació puntual del grup en l'indret afectat; també la predicció meteorològica serà un factor a tenir en compte a l'hora de preparar-ne l'execució perquè en pot dependre part de l'èxit de l'activitat, sigui per la redistribució horària i espacial del recorregut en indrets interiors o exteriors, sigui pel valor que hi suma l'evidència que poden tenir els usuaris que s'han posat en bones mans pel grau de control de variables que té el guia; grau de control que el disseny de la ruta i el guiatge han de contemplar, també, per a la seguretat dels assistents, les seves necessitats fisiològiques, el lloc on deixen els vehicles, la possibilitat de fer algun dels punts asseguts, etc. en fi, aquells aspectes útils per al bon funcionament.

L'autoguiatge, fórmula que requereix, per part de qui hi opta, molta atenció i bona disposició a atendre instruccions, majoritàriament llegides en publicacions impreses o en una pantalla, és eficaç per a un usuari amb bona competència lectora i bona disposició pel fet literari. I és que amb l'autoguiatge, l'usuari esdevé agent actiu en el desenvolupament de la ruta i tot està, només, a les seves mans.

Pensem, però, que serà difícil que l'autoguiatge ajudi a incrementar notablement el nombre de lectors de literatura, puix que requereix un esforç suplementari i una concentració dels usuaris en la lectura quan justament estan ubicats en espais, sovint, a l'aire lliure; sí, però, que ens sembla que entre els bons lectors, l'autoguiatge pot incrementar el nombre de seguidors i coneixedors de la figura i l'obra d'un autor.

De totes maneres, i a desgrat del que acabem de dir, entenem que el material dedicat a seguir una ruta en règim d'autoguiatge és del tot adequat per poder preparar amb molta eficàcia, per part de professionals docents i per als seus alumnes, la mateixa ruta en la versió guiada perquè

no cal dir com, prèviament a la realització d'aquestes rutes n'és d'imprescindible arribar a una certa familiaritat amb cada un dels textos que les amollonen. Especialment els professors n'han d'obrir el camí als seus alumnes, els han de fer accessibles sobretot pel que fa a lèxic infreqüent i, doncs, desconegut. Un

esforç que és sempre un guany tant respecte a la capacitat expressiva, que en surt enriquida i enfortida, com al refinament de la sensibilitat per a les manifestacions artístiques de tota mena, principalment per a les literàries (Carbonell i Sobrevila 1993: 10).

I més encara si, com en la contemporaneïtat passa, la ruta s'ofereix en formats digitals, realitat augmentada i, especialment, en cartografia literària que suma una nova mirada a la comprensió d'obres i que es considera, "ciència auxiliar dels estudis literaris" (Bataller 2016: 203) perquè "es dinamitzen els textos, es treuen de l'interior dels llibres, es contrasten amb el territori i es constata l'existència de possibilitats de vida lletrada darrere la pantalla; possibilitats que poden ser rebudes i produïdes dins i fora de l'àmbit escolar" (Bataller 2014a: 345). En tenim un exemple en els Itineraris literaris autoguiats que edita, des de 2008, la Càtedra de Patrimoni Literari Maria Àngels Anglada – Carles Fages de Climent de la Universitat de Girona disponibles en versió digital.⁹⁵ Quant a la realitat augmentada, ens referim a animació, 3D, àudio, imatge, vídeo o web.

A més del guiatge, que és un element clau per al desenvolupament d'una ruta literària, hi ha altres suports, siguin previs o *in itinere*, que poden contribuir al seu èxit. D'entre els previs, el primer i principal és el grau de coneixement que cada assistent té de l'obra o obres a les quals està dedicada la ruta i del seu autor o autors. A aquest coneixement, al seu grau de comprensió, al valor simbòlic que hom se n'ha construït —no oblidem que el poder del lector és infinit— s'hi sumaran abans i durant o, algunes vegades, després altres elements.

Els audiovisuals en format CD, vídeos, enregistraments televisius, etc., de contingut general sobre el conjunt de l'itinerari, sobre el seu relat, són alguns d'aquests suports. Normalment el seu visionat no es proposa durant el trajecte ni l'acompanya sinó que es projecta prèviament a la realització de la ruta en el centre de recepció de visitants. També es troben a disposició del públic en pàgines web de la ruta o de l'ens que l'empara, en mapes literaris, etc. i juguen el paper de precedents-estimuladors del que els usuaris viuran *in situ*. El seu visionat tant pot formar part de la presentació de la ruta en el seu inici com de la cerca d'informació que porti a prendre la decisió d'assistir-hi.

Precisament, aquest ressort pel qual s'és receptor d'un coneixement previ a una experiència que després hom viurà *in situ*, entronca, en general amb el concepte d'anticipació i, directament, amb les dues peces bàsiques de l'experiència turística que són l'espai d'origen i l'espai receptor, ja que com afirma Donaire: "l'experiència turística no neix en el moment en què el visitant arriba a la destinació perquè els turistes han iniciat la construcció simbòlica del lloc molt abans" (Donaire 2008: 18).

Les rutes literàries, doncs, poden ser un molt bon exemple d'aquesta construcció simbòlica prèvia, en la mesura que els seus usuaris coneguin l'autor i/o el contingut de les obres de què

⁹⁵ Vegeu: Universitat de Girona (2017) <<https://www.patrimoniliterari.cat/itinerari/index.php>>.

tracta la ruta: trama, personatges, indrets, etc., vinculats al seus llocs literaris. Encara més si coneixen l'itinerari complet de la ruta a través dels webs de literatura referenciada ubicats a internet perquè els mapes literaris en línia, segons allò que hom pren com a base per a georeferenciar-hi la literatura, els autors, etc., poden ser de tres tipus:

- Mapes literaris basats en l'autor que mostren els llocs literaris descrits o viscuts per un o més d'un autor.
- Mapes literaris basats en l'obra que mostren els llocs literaris que apareixen o parteixen d'una sola obra o de més d'una obra literària.
- Mapes literaris basats en el territori que mostren els llocs literaris d'un territori concret en base a les obres escrites o els autors.

Tots es manifesten en forma de fites en el mapa o traçant-ne una ruta (Giramé 2014: 31) i posen a l'abast del públic el seu tot. Igual a com ho pot oferir una ruta virtual. Precisament, aquesta ha estat la fórmula mitjançant la qual les rutes literàries s'han pogut fer presents a la societat durant la pandèmia de la COVID-19 i els consegüents confinaments.

Quant als suports *in itinere*, esmentem en primer lloc, només des d'una perspectiva cronològica, els suports útils per als assistents a una ruta literària que es presenten impresos en paper; adopten formats múltiples: llibres, tríptics, díptics, mapes, fulls solts, dossiers, etc. i es poden aconseguir, segons les seves característiques, en llibreries, punts d'informació turística, en el punt d'inici de la ruta, etc. i en la major part dels casos també es poden descarregar de la xarxa en format digital. Aquests suports ofereixen una triple funció: la d'autoguiatge quan hom decideix seguir una ruta a títol personal, la de complement o ajuda quan s'assisteix a una ruta guiada i la de precedent-estimulador.

La senyalització que —no ho oblidem— evidencia la naturalesa turística del lloc, comparteix amb els suports impresos o digitals les dues primeres funcions: autoguiatge i complement a una ruta guiada. Quant a la informació que conté, n'ofereix de dos tipus: d'ubicació i contingut literari o només d'ubicació. En el primer cas, marca el punt concret de la ruta on hi ha un lloc literari i conté, generalment, la denominació o marca de la ruta, el número o identificació del lloc dins l'itinerari total, l'anagrama de la ruta, sovint el text o textos literaris associats a l'indret i la seva font bibliogràfica i, de vegades, algun altre element significatiu com per exemple la signatura de l'autor, cosa que arrodoneix l'estètica i la validació del missatge. En el segon cas, el contingut es pot reduir als quatre primers elements.

Ambdós tipus de senyals es presenten en formats molt diversos: panells, esteles, plafons, tiges, rètols, etc., situats a terra, en parets, murs, baranes, etc., fets de materials diferents:

ceràmica, metall, pedra, fusta, metracril·lat, plàstic, etc., i diferenciats entre ells per les mides les quals és de desitjar que es proposin de respectar la contaminació visual del territori.

Quant als suports més actuals, les TIC, en trobem d'àudio i vídeo amb els MP3, MP4, APPs, pòdcasts, 3D, realitat virtual, realitat augmentada amb codis QR a través de mòbil o tauleta que amplien notòriament la informació i complementen part de la funció del guia.

Un estudi realitzat per investigadors del Grup de Recerca Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció (TEXLICO) de la UVic-UCC sobre el paper de les TIC en el guiatge de les rutes literàries a casa nostra, n'objectiva l'aplicabilitat a la

- Reproducció de textos per llegir, escoltar o veure en vídeo *in situ*.
- Geolocalització (GPS i mapes) per situar i conduir els participants.
- Valoració de la ruta /eina de participació per part dels usuaris: xarxes socials.
- Informació del lloc complementària al contingut de la ruta.
- Informació pràctica del territori per on circula la ruta.
- Dossier de textos en pdf.
- Avaluació dels participants.
- Realitat augmentada: mapeig dels llocs, comparatives històriques dels elements que estem veient, etc.

L'estudi conclou que, independentment de qui guia la ruta, hi ha una consciència estesa de la importància i la utilitat que tenen les TIC en la part comunicativa-informativa —preparació, execució i avaluació— fet que, alhora, permet al guia poder centrar-se més en la part comunicativa-interpretativa —emocional i vivencial— que li és inherent i en la qual és insubstituïble (Chumillas, Güell i Quer 2022: 24-27).

Com a suport extern al contingut i a l'itinerari d'una ruta però que pot incrementar en grau i en qualitat el que aporta, cal, en la mesura que sigui possible, incorporar-hi productes propis de la zona per on circula; no solament perquè pot ajudar a dinamitzar l'economia del territori sinó perquè "pot donar a la ruta valor transversal complementari que enriqueix els elements bàsics proporcionats per la literatura i la seva lectura" (Soldevila 2010b: 18).

Finalment anotem que, segons les característiques de l'indret per on circula la ruta, és oportú, al nostre entendre, d'incorporar en els seus suports, especialment en l'inici del recorregut, un codi de conducta.

Referint-nos ara a les rutes literàries amb formats inclusius en els quals el guiatge i/o els suports són un element d'importància capital, una anàlisi que hem fet (2021) de quaranta-set rutes literàries associades a Espais Escrits ens permet concloure que la possibilitat d'accés a les rutes *in situ* per part de persones amb mobilitat reduïda es correspon amb la realitat que presenta l'indret per on circulen:

ciutat, poble, edifici, espais, segons amplada de les voreres, adequació de les vies públiques, estat del sòl, etc.; que, només en casos puntuals, l'itinerari és factible per a tothom en tot el seu recorregut; que sovintegen les rutes que, amb l'itinerari adaptat, esdevenen accessibles en bona part i que aquelles que, a hores d'ara, no ho són, o estan en procés d'adaptació o la contempen com a tema pendent però no l'obvien. Una alternativa són les rutes virtuals, que tenen una àmplia oferta a la xarxa com suara esmentàvem; el projecte WoW Mallorca n'és exemple ja que ofereix diferents propostes de rutes literàries a través d'una APP i altres recursos en xarxa.⁹⁶

Per a persones amb dificultats visuals, una única ruta d'entre les analitzades, "Fages de Climent a Castelló d'Empúries", ofereix fragments literaris amb braille en la senyalització. La participació grupal d'aquest col·lectiu és esporàdica, sempre adaptada i en col·laboració amb l'Organización Nacional de Ciegos Españoles (ONCE); no ens consta cap interacció amb, per exemple, l'Associació Catalana de Cecs i Disminuïts Visuals (ACCDV) o l'Associació Discapacitat Visual Catalunya B1+B2+B3. Sumar-hi alternatives passa per l'audició mitjançant les TIC o el guiatge clàssic tot adaptant les descripcions dels indrets per on circula la ruta.

Quant al llenguatge de signes, cap de les rutes analitzades té una oferta estable *in itinere* amb guia signant. Tanmateix, la "Ruta Estellés" a Burjassot es pot realitzar seguint, en el Mapa Literari Català, vídeos amb el llenguatge de signes valencià i, per exemple, en l'agenda de desembre de 2021 del Museu Cau Ferrat de Sitges es va oferir la "Ruta literària Rusiñol-Maragall" i una visita literària al Cau Ferrat amb llengua de signes catalana. Les TIC, doncs, aporten fórmules com audioguies que mostren el guia signant en pantalla —format emprat als grans museus—, vídeos subtítulats o vídeos signats que passats a codi QR sobre tot tipus de suport (plafons en el territori, dossiers en paper, etc.) són considerats l'opció òptima i que es pot convenir, per exemple, amb l'Associació d'Artistes Sords Units (ASU) per a la llengua de signes catalana.⁹⁷

⁹⁶ Vegeu: Fundació Mallorca Literària (s.d.a) <<https://www.wowmallorca.com/ca/rutes/literatura>>.

⁹⁷ Vegeu: ASU (s.d.) <<https://www.asubcn.cat/>>. A Catalunya, la llengua de signes catalana, amb el català i l'aranès, està reconeguda i regulada per la Llei 17/2010, de 3 de juny (Vegeu: <<https://dogc.gencat.cat/ca/document-del-dogc/?documentId=541337>>). Amb anterioritat, el Parlament de Catalunya ja havia mostrat la seva voluntat de protegir i difondre la llengua de signes catalana. El 17 de febrer de 1993, es va constituir la Comissió d'Estudi de les Dificultats de la Utilització del Llenguatge de Signes, que va rebre en compareixença totes les entitats, els especialistes i els experts en la matèria i va cloure els seus treballs, en la sessió del 25 de novembre de 1993, amb un seguit de recomanacions finals referents a aquesta llengua. El 30 de juny de 1994, fruit de les recomanacions d'aquesta comissió d'estudi i a partir d'una iniciativa conjunta de tots els grups parlamentaris, el Ple del Parlament va aprovar per unanimitat la Resolució 163/IV, sobre la promoció i la difusió del coneixement del llenguatge de signes català. El País Valencià va ser pioner en donar suport, el 2006, a la llengua de signes en el seu Estatut d'Autonomia però la pàgina web de la Federació de Persones Sordes de la Comunitat Valenciana que recull, en l'apartat Legislació, tot tipus de disposicions legals que contempen la llengua de signes en aquest territori no hi consta, en donar acabament a aquest treball el desembre de 2022, cap llei específica de signes (Vegeu: FESORD (s.d.) <<https://www.fesord.org/val/legislacio/>>). Sí que tenim notícia que, actualment, una minoria de persones sordes tenen la llengua de signes valenciana com a pròpia però desconeixem si se n'ha demanat reconeixement (Agraïm aquesta informació de desembre de 2022, a Cecília Solanes Traserra). A les illes Balears, "conviu la llengua castellana i d'altres 162 llengües orals i també una llengua de signes, entroncada amb la llengua de signes espanyola (LSE), però amb importants influències de la llengua de signes catalana (LSC) i la llengua de signes valenciana de l'LSE" (Barceló: 2018: 45).

Finalment, deixem constància que, en cercar aquest tipus d'informació per a les rutes literàries, hem tingut notícia que algunes de les seus dels centres patrimonials que les emparen com cases-museu d'escriptors, biblioteques, museus, espais específics, etc., estan, encara que en grau divers, adaptades als formats inclusius. Per exemple, els Museus de Mequinensa són totalment accessibles, disposen de guies en llenguatge braille i els audiovisuals estan subtítulats amb la qual cosa es poden atendre els visitants independentment del grau de mobilitat, visió o audició. La Casa Museu Verdaguer a Folgueroles es pot visitar en format virtual d'accés lliure, en diferents idiomes i en llenguatge de signes, des d'abril de 2021, de forma complementària a les visites guiades i a les rutes presencials. També disposa del mòdul multisensorial "La mirada tàtil", retolat amb macrocaràcters i braille sobreimprès, presidit per la rèplica d'un bust de l'autor i una selecció de tres poemes que il·lustra, amb elements tàctils, la personalitat artística del poeta; al costat es pot resseguir la seva rúbrica. La Fundació Miquel Martí i Pol a Roda de Ter ofereix a persones amb discapacitat visual la visita comentada a la seva seu tot emprant un llibre en braille i propiciant l'accés tàtil a un bust de l'autor, a la seva màquina d'escriure, etc. En conclusió, l'accessibilitat per a persones amb mobilitat reduïda és factible de manera prou notòria, la de persones amb dificultats visuals, més puntual i la de persones amb dificultats auditives purament testimonial.

La mateixa anàlisi ens ha donat a conèixer que un nombre reduït però significatiu de centres duen a terme activitats adreçades a col·lectius vulnerables o que els seus professionals estan en procés de formació per poder oferir-ne nous formats o per adequar-hi l'oferta. En serien exemple, la Fundació Miquel Martí i Pol que periòdicament organitza tallers amb l'associació ADFO (Associació Diversitat Funcional d'Osona) o la Fundació Mallorca Literària amb el programa Apropa Cultura que s'està implantant a Mallorca (2021) i la col·laboració vigent amb la CaixaProinfància per a l'oferta de rutes a diferents entitats socials beneficiàries d'aquest programa per a les quals es creen rutes determinades amb guiatge d'acord amb les seves necessitats.

3.4.5.1 Tipus de guiatge en rutes del territori català

En aquest subsubapartat tractem el tipus de guiatge en rutes del territori català segons les analitzades en el nostre Treball de Final de Màster i podem afirmar que de les cinquanta-vuit rutes objecte d'estudi, cinquanta (86,20%) són guiades; set (12,05%) no ho són: "Ruta alcoveriana per Palma d'A.M. Alcover", "Un passeig per Sinera. Itinerari Salvador Espriu" a Arenys de Mar, "Itinerari poètic de Salvador Espriu" a Santa Coloma de Farners, "Ruta: Paisatges escrits a la Plana de Vic, Verdaguer i Martí i Pol", "Pere Quart: La Vall d'Horta. Del Marquet de les Roques al castell de Pera", "Ruta Verdaguer al Canigó" i "Itinerari poètic Joan Vinyoli" a Santa Coloma de Farners. I en una

(1,75%), “Ruta literària Sebastià Juan Arbó. L’home, la ribera, la paraula...”, aquesta dada no hi consta.

De les guiades, vuit són dramatitzades o a càrrec de rapsodes; quatre les guia una empresa i, doncs, professionals; tres presenten oferta d’idiomes —una d’elles té a més l’APP a Espais Escrits que pot ser en castellà i francès—; tres són guiades per dos narradors o guies i una per un actor-historiador. De la resta no hi ha cap especificació.

Quant a l’autoguiatge, cinquanta-cinc rutes del total de cinquanta-vuit, per tant quasi un 95%, es poden fer autoguiades. Les fórmules són diverses i en molts casos compartides amb les guiades.

També hem de deixar constància que hi ha molta diversitat de materials que ens posen les rutes a l’abast: APP, MP3, llibres, fullets, opuscles, dossiers, tríptics, mapes, DVD, webs, etc. i fins i tot, en casos comptats però significatius, senyalització d’ubicació i en d’altres, fins i tot de contingut.

No ens volem estar de fer un comentari de les tres rutes que no ofereixen l’opció d’autoguiatge perquè entenem que les pròpies característiques ho justifiquen; són “Joan Brossa. “A” d’Autocar (àrea metropolitana de Barcelona)”, “Ruta Literària Manuel de Cabanyes” i “Ruta Verdager a la Gleva”.

La primera: “Joan Brossa. “A” d’Autocar (àrea metropolitana de Barcelona)” es fa en autocar i, per tant, guiada; tanmateix, la publicació *Itineraris brossians* a cura de Glòria Bordons, especialista en Joan Brossa, inclou tots els indrets brossians i, doncs, els d’aquesta ruta, cosa que en possibilitaria la visita autoguiada. De la “Ruta Literària Manuel de Cabanyes”, en trobem, a la xarxa, un pdf amb els textos i els punts de l’itinerari però, pel fet que els indrets per on transcorre són, majoritàriament, espais tancats, entenem que no sembla factible fer-la autoguiada. I en la “Ruta Verdager a la Gleva” es visita el temple, la cripta i la cambra on el poeta va passar el període més dramàtic de la seva vida; el guia llegeix fragments de textos d’*En defensa pròpia*, *Flors del Calvari* i *Sant Francesc*, i la tarifa inclou la visita al santuari i a la cambra del poeta. Amb aquest contingut i plantejament, entenem que, necessàriament, ha de ser una visita guiada.

Per tant, podem convenir que la pràctica totalitat de les rutes que hem analitzat es poden realitzar en règim d’autoguiatge. I concloure que el 86,20% de les rutes són guiades i el total de les que per les seves característiques ho permeten, autoguiades.

3.4.6 Empara d’una ruta literària: organismes, entitats, persones

L’èxit de tota aquella actuació que porta a posar en valor un autor i la seva obra interrelacionant-los amb la seva biografia i el propi procés de creació artística —les rutes literàries en serien un exemple— depèn en grau elevat de qui n’exerceix l’empara.

Òbviament, es tracta d'un procés de patrimonialització que s'inicia amb la "mirada amb la qual distingim algunes coses de totes les altres" (Bosch 2008: 8), que comporta una atribució de valor a un element seleccionat prèviament, que passa després a la posta en marxa de la màquina de la gestió patrimonial i arriba a assolir, en grau divers segons l'empara, el reconeixement com a patrimoni cultural (Ballart i Juan, 2001).

En aquest sentit, cal partir de la base que la condició de patrimoni i de tot el que comporta aquest reconeixement quant a drets, protecció, promoció, manteniment, etc., que requereix d'una gestió en un sentit concret i definit i d'una capacitat econòmica de pes, correspon, en el seu més alt exponent, a l'administració. Aquest seria l'esglaó màxim a assolir, l'estadi a consolidar, el reconeixement desitjat per tot aquell element patrimonial que aspiri a una continuïtat i a una presència consolidada en la cultura i la identitat a la qual pertany perquè això suposaria protecció, manteniment, difusió, gestió, competitivitat, presència en supraorganismes de contingut semblant i d'abast territorial nacional i internacional, etc.

Seria ocupar el vèrtex d'una piràmide formada per tres estrats en la base de la qual hi trobaríem aquell patrimoni que ho ha esdevingut perquè ha merescut l'interès de la societat *de motu proprio* i *gratis et amore* i en el grau que això pot representar; després vindria l'emparat i protegit per l'acadèmia —l'expertesa— que ja ocupa *per se* un altre estadi i, finalment, el reconegut políticament i que conforma el patrimoni cultural oficial o sigui sancionat per l'autoritat constituïda d'un territori amb identitat política pròpia o compartida.

Aquest procés de patrimonialització també és propi de les rutes literàries que, indiscutiblement, són identificables com a culturals però que tenen un valor afegit perquè per part de les administracions i entitats que les emparen, empreses que les exploten o el públic que hi assisteix són també considerades activitats turístiques i, doncs, comercials. Per tant, no podem obviar, que tota aquella actuació dirigida a la patrimonialització literària d'un territori és també una operació turística que pot generar múltiples actius gràcies a la literatura.

Sigui com sigui, l'element determinant del grau de patrimonialització que un autor i la seva obra literària poden assolir més enllà del públic lector que seria un primer estadi, rau en el grau d'empara que pugui suscitar i, molt especialment, en qui l'exerceixi.

3.4.6.1 Empara de rutes literàries del territori català

Les cinquanta-vuit rutes literàries analitzades en el nostre Treball de Final de Màster, totes elles dels territoris de parla catalana, ens aporten informació de l'empara que reben i també ens permeten arribar a la conclusió —sempre per al corpus objecte d'estudi— que la promoció de la literatura mitjançant rutes literàries està a casa nostra majoritàriament en mans d'entitats

públiques o d'organismes que en depenen. Són comptats els casos en què, si més no l'explotació, està en mans privades i alguns, els que tenen com a motor principal la voluntat de persones.

Els perfils es concreten en vint-i-quatre rutes (41,40%) vinculades a entitats i organismes públics diversos com ajuntaments, biblioteques municipals i comarcals, càtedres d'universitat, centres culturals municipals, centres de documentació i estudi d'un autor, centres d'interpretació, escoles municipals d'humanitats, espais culturals, institucions públiques, museus, patronats municipals, etc. i vint-i-nou (50%) vinculades a fundacions privades que reben de manera permanent o puntual ajuts públics.

Les cinc rutes restants (8,60%) tenen empara de vinculació mixta. D'entitat pública i empresa privada tenim una ruta, "Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent" amb l'Ajuntament de l'Aleixar i Còdol, educació; d'entitat pública i entitat privada, dues: la "Ruta literària Narcís Oller" amb l'Ajuntament de Valls i la Societat Narcís Oller, i la ruta "La Selva: Ruta Puig i Ferrer" amb l'Ajuntament de la Selva del Camp i l'Escola de Lletres de Tarragona; tanmateix, totes evidencien un tipus de plantejament, només en part, allunyat del sector públic i un grau important de relació —l'explotació— amb l'empresa privada. I finalment, trobem la fórmula, totalment privada d'entitat privada i empresa privada que empara dues rutes; la "Ruta Literària Grup Modernista de Reus" per part del Centre de Lectura de Reus i Còdol, educació i la "Ruta literària Josep Pin i Soler: la interpretació de la ciutat" amb l'Associació de Professionals i Estudiosos en Llengua i Literatura Catalanes (APELLC) i Imaginates Serveis Culturals, de Tarragona.

Del total dels dos grups majoritaris, podem concloure que el 91,40% de rutes estan vinculades a organitzacions d'iniciativa pública o a fundacions de finançament, totalment o en part, també públic la qual cosa indica, a hores d'ara, una clara empara de les rutes literàries per part del sector públic.

En el sentit territorial, també se'ns fa evident la conclusió que les rutes que opten per una vinculació mixta són només a les comarques de Tarragona i concretament a la zona del Baix Camp amb tres rutes i Alt Camp i Tarragonès amb una en cada cas, cosa que representa un 55% de les rutes tarragonines, ja que les quatre rutes restants ubicades al Baix Ebre, Baix Penedès, Montsià i Ribera d'Ebre són totalment depenents d'entitats i organismes públics.

Quant al vincle amb autors, si tenim en compte el nombre d'autors que són titulars de rutes, trenta-cinc, i el d'autors vinculats a entitats i organismes públics o a fundacions amb ajuts públics, podem concloure que el 85,70% d'aquest autors i, doncs, la seva obra, gaudeixen, encara que sigui en major o menor grau, de l'empara de l'administració. En major grau, en gaudeix l'obra dels autors titulars de més d'una ruta: Jacint Verdaguer (vuit), M. Àngels Anglada,

Mercè Rodoreda i Llorenç Villalonga (quatre), Joan Brossa, Rafel Ginard, Miquel Martí i Pol i Josep Pla (tres) i Blai Bonet, Salvador Espriu, J.V. Foix, Joan Maragall i Joan Vinyoli (dues). I encara es pot incrementar amb les de vinculació mixta per la col·laboració que reben, en algun aspecte, dels ajuntaments respectius (l'Aleixar, la Selva del Camp i Valls); sense oblidar que el Centre de Lectura de Reus, entitat de molt de prestigi tant al territori propi com al nacional i al cultural, és receptora també d'ajuts de les administracions. I, en igual sentit, però a nivell testimonial, l'APELLC.

3.4.7 Usuaris d'una ruta literària

Els ítems a tractar en aquest subapartat són absolutament predibles perquè el nostre treball es contextualitza en una societat en la qual el turisme —sense oblidar la tradició excursionista— i les sortides didàctiques, que són els sectors majoritaris que forneixen d'usuaris les rutes literàries, formen part de manera natural —exceptuant el temps de pandèmia i el caire de la represa postpandèmia— de la vida de la major part dels seus ciutadans. No endebades les rutes literàries són un important recurs divulgatiu de la vida i l'obra d'un escriptor “per penetrar en un ampli i divers teixit social, cultural i escolar” (Prats i Escudé 2014: 185). Ara bé, què fa sorgir en una persona la necessitat d'assistir a una ruta literària? Què la mou a prendre-ho en consideració per desplaçar-se a un lloc i dedicar-hi una part del seu temps de lleure o proposar-s'ho per al temps i les accions i situacions d'aprenentatge dels seus alumnes? Hi podríem respondre que, en allò que hom comparteixi a títol identitari, i doncs col·lectiu, la necessitat ve donada pel prestigi de la literatura i pel pes específic que pugui tenir en la conformació de la identitat comuna, ja que com afirma Aguiló: “el procés d'identificació personal amb l'entorn, la història i el paisatge, que l'obra d'un escriptor construeix en l'imaginari dels seus lectors, es converteix en element vertebrador d'una identitat col·lectiva” (Aguiló 2011: 253). De fet, l'interès que els lectors tenen per seguir els espais reals no és una cosa pas actual. Afirmar Neus Oliveras (2011: 295-296) que “la professora Nicola J. Watson planteja en el seu llibre *The literary tourist* (2006) com l'àrea de Trossacs (Escòcia) ja va ser un dels primers destins turístics, gràcies a l'escriptor Walter Scott, que va popularitzar aquest lloc amb el llibre *La dama del llac* (1810)”. Per tant, aquest interès ja té una llarga trajectòria.

Aprofundint-hi, per al cas de la cultura i la identitat catalana, podríem adduir, a més, que la literatura hi té un pes específic perquè allò que som i allò en què ens reconeixem sorgeix tant de l'entorn físic, paisatge i indrets com dels referents literaris que en el temps els han descrit, lloat o recreat primer en atorgar-los la consideració de pretext artístic i després en conferir-los dimensió de símbols i identitat (Macià 2014: 7).

Ja a títol individual, la resposta podria sorgir de la condició que hom tingui de lector de literatura i, especialment, de la necessitat d'establir, d'alguna manera, una relació de simbiosi amb l'autor, l'obra, els personatges, els llocs literaris, etc., que conformen una ruta. Això sense oblidar la curiositat inherent als propis humans, el seu gust atàvic per l'escolta i l'avidesa que caracteritza la societat contemporània de convertir en experiència integral moltes de les accions del viure. Aquesta relació simbiòtica l'explicita Paul Holdengräber, director de programes públics de la Biblioteca Pública de Nova York (2004-2018) i nom de referència en l'organització de converses literàries, en una asseveració, citada per Dinithia Smith, que si d'una banda ens acostava a la condició humana, de l'altra, també ens acostava al bé que pot aportar la literatura. Holdengräber afirma que "no solament el sexe és excitant sinó la vivacitat de la ment. Quan ensopeguem una gran idea, ens pot canviar la vida" i en referir-se a l'increment notori de públic assistent a conferències, debats, lectures, xerrades organitzades per ell, argumenta que "es tracta d'una relació simbiòtica perquè hi ha alguna cosa per escoltar d'un personatge que potser has llegit o n'has sentit a parlar. Encara que el que tingui a dir es pot obtenir altrament, és una manera de sentir que, en realitat, estàs en contacte amb aquestes idees i aquests personatges" (Smith 2008: 56-58).

La voluntat de simbiosi, doncs, ens sembla equiparable a la necessitat que hom pugui sentir d'assistir a una ruta literària. A l'anhel de poder estar, justament, en contacte amb allò que coneix perquè ho ha llegit, ho ha viscut com a lector, se'n sap fragments de memòria, en pot reconèixer el lloc com si hi hagués estat, pot haver-li desvetllat la curiositat d'escoltar-lo i d'immergir-s'hi *in situ* o, en definitiva, li pot haver canviat la vida i necessita, d'alguna manera, interrelacionar-se amb l'autor i l'obra sense solució de continuïtat, formant un tot desitjat, més o menys conscientment, com a indèstria.

Quant a l'àmbit educatiu, el concepte de ruta literària s'ha desenvolupat significativament en els darrers anys amb les finalitats tant de potenciació i consolidació de l'hàbit lector com de coneixement de la riquesa cultural, natural i lingüística. La ruta literària funciona com a recurs per a l'educació literària, orientada cap a la formació de la recepció dels textos i les produccions literàries i a capacitar l'alumne per a comprendre el discurs literari. Per tant, el propòsit no és tant ensenyar literatura sinó formar lectors que apreciïn l'obra literària. Per a això, s'impulsen activitats de formació lectora, amb lectures i comentaris literaris dins i fora de les aules, a més d'activitats de producció i creació literària que es poden concretar en la lectura en veu alta d'un text en el lloc que evoca, la dramatització de textos, els textos escrits de tipus personal que valoren i descriuen l'activitat realitzada (diaris de viatge, ressenyes, etc.), les exposicions orals, els relats digitals, etc.; activitats que, a més de la mediació exercida pel docent organitzador, requereixen d'un guia extern que

habitualment forma part de l'oferta de les cases-museu d'escriptors o de les rutes literàries i que fa, al seu torn, la funció de mediador entre la lectura literària i els llocs (Bataller 2022: 72-78).

Encara des de l'àmbit de la salut, en el qual s'han explorat intensament les contribucions de les arts en el tractament de les malalties i en les intervencions de prevenció i promoció de la salut partint de la visió holística i biopsicosocial que va ser impulsada per l'Organització Mundial de la Salut amb una definició que ha esdevingut paradigmàtica: "Salut és un estat de benestar físic complet, mental i social, i no solament l'absència d'afeccions o malalties", volem deixar constància de la funció que, al nostre entendre, les rutes literàries poden tenir en els camps terapèutic i de reinserció social.

3.4.7.1 Usuaris de rutes literàries del territori català

Analitzats, en el nostre Treball de Final de Màster, els destinataris de les rutes estudiades podem afirmar que les cinquanta-vuit rutes objecte d'estudi s'adrecen als següents tipus d'usuaris: tot tipus de públic o públic en general i públic d'ensenyament reglat.

Del total de rutes analitzades, nou d'elles expliciten que estan adreçades al públic adult: "Joan Brossa. "A" d'Autocar (àrea metropolitana de Barcelona)", "Joan Brossa. Sant Gervasi (Barcelona)", "Joan Brossa. Barcelona (Ciutat vella)", "Ruta Literària de Cristòfol Despuig", "J.V. Foix i el Port de la Selva: 25 anys sense somnis", "Ruta Àngel Guimerà i el Vendrell", "Altures i senderes: Verdaguer i Maragall diuen Barcelona", "Desxifrant Rodoreda, l'empremta d'una escriptora universal al cor de la Barcelona literària" i "Guerra, Exili i Postguerra, la plaça del Diamant i els testimonis de la tragèdia, de Mercè Rodoreda"; en dues: "Siats de natura d'anguila. Bernat Metge i Barcelona" i "Mercè Rodoreda i Sant Gervasi" no hi consta, encara que entenem que també hi estan adreçades i la resta, excepte una: "Ruta literària de Miquel Martí i Pol per a alumnes de primària", tenen com a destinari tot tipus de públic que entenem com a públic adult. Per tant, el 99% de les rutes tenen com a destinari el públic adult.

Quant a les diverses etapes de l'ensenyament reglat, onze rutes (19%) presenten oferta per a primària (hi anotem les que ho especifiquen expressament i amb el mot escoles); també onze (19%) per a secundària; vuit (14%) per a batxillerat i quatre (7%) es presenten com adaptables, la qual cosa suposa un 59% del total. La resta, (41%) no tenen oferta educativa. Fixant-nos en el detall, per etapes tenim la següent distribució: Ensenyament primari: "Joan Brossa. Barcelona (Ciutat Vella)", "Ruta Víctor Català", "Ruta literària de Miquel Martí i Pol per a alumnes de primària", "Ruta Josep Pla", "Desxifrant Rodoreda, l'empremta d'una escriptora universal al cor de la Barcelona literària", "Guerra, Exili i Postguerra, la plaça del Diamant i els testimonis de la tragèdia", "Jacint Verdaguer i la ciutat de Vic", "Ruta Verdaguer a Folgueroles", "Ruta Verdaguer a la Gleva", "Ruta Verdaguer a la Plana de Vic" i "Guillem Viladot al Parc de la Riella".

Ensenyament secundari: “Joan Brossa. Barcelona (Ciutat Vella)”, “Joan Brossa, Sant Gervasi (Barcelona)”, “Ruta Literària de Cristòfol Despuig”, “Ruta Literària Pompeu Fabra a Badalona”, “Ruta literària Grup Modernista de Reus”, “Ruta literària Narcís Oller”, “Ruta Josep Pla”, “Jacint Verdaguer i la ciutat de Vic”, “Ruta Verdaguer a Folgueroles”, “Ruta Verdaguer a la Gleva” i “Ruta Verdaguer a la Plana de Vic”. Batxillerat: “Joan Brossa. “A” d’Autocar (àrea metropolitana de Barcelona)”, “Ruta literària Narcís Oller”, “Ruta literària Josep Pin i Soler: la interpretació de la ciutat”, “Ruta Josep Pla”, “Jacint Verdaguer i la ciutat de Vic”, “Ruta Verdaguer a Folgueroles”, “Ruta Verdaguer a la Gleva” i “Ruta Verdaguer a la Plana de Vic”.

Comprovem que l’oferta educativa per a tots els nivells de l’ensenyament reglat, la trobem en només tres autors: Jacint Verdaguer (quatre rutes) i Josep Pla (una ruta) i Joan Brossa, que presenta oferta per a tots els nivells a través de rutes diferents.

De tot plegat, concloem que existeix un clar marge de millora en el sentit d’incrementar el nombre de rutes amb oferta educativa i més encara en el d’oferir-les a tots els nivells educatius.

Hi ha encara un darrer grup que es presenten amb contingut adaptable. Són quatre: “Ruta literària de Cristòfol Despuig”, “Un passeig amb els sentits de la natura a l’art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent”, “Caldes d’Estrac, perla de poetes (Palau i Fabre, Verdaguer i Maragall a Caldetes)” i “Ruta Josep Pla a Calella de Palafrugell”. Tanmateix, res no pot igualar un plantejament didàctic amb el material no adaptat sinó generat per a cada nivell.

També volem deixar constància que la gamma d’usuaris de rutes literàries és més àmplia, ja que rep també com a públic —encara que no s’expliciti en l’oferta— escoles de lletres, clubs de lectura, usuaris de biblioteques, associacions culturals, parelles lingüístiques, etc., que a voltes combinen una sessió introductòria en la seva seu social i la ruta pel territori

Finalment, per cloure aquest capítol, entenem que s’escau de deixar constància de la recepció que el patrimoni literari en forma de casa museu i, específicament, de ruta literària té a casa nostra. Ho fem amb valor purament testimonial puix que una anàlisi generalitzada d’aquest aspecte s’allunya de l’objecte del nostre treball i de les nostres possibilitats. Ens hi referim, emprant dades de les dues entitats pioneres a Catalunya en la creació de marques literàries: la Fundació Jacint Verdaguer i la Fundació Josep Pla i en ambdós casos de l’exercici de 2019.⁹⁸

La Fundació Jacint Verdaguer en la seva memòria anual explícita que, al llarg de l’any 2019, la Casa Museu ha generat deu mil quatre-cents dinou usos presencials,⁹⁹ entre visitants a les

⁹⁸ Hem optat per emprar la informació de 2019 pel fet que es tracta de l’últim exercici estàndard abans de la pandèmia per la COVID-19.

⁹⁹ Fem notar que aquesta xifra no inclou els usuaris digitals de la fundació a través de la pàgina web, facebook, twitter, youtube i instagram. Agraïm aquesta informació a la Fundació Jacint Verdaguer en la persona de la seva directora Jordina Boix.

exposicions, ús dels serveis museístics i participació en activitats pròpies, dels quals mil nou-cents quaranta-quatre ho han estat de les rutes literàries. En el mateix període, la Fundació Josep Pla informa que el nombre d'usuaris de les seves activitats (exposicions, visites, rutes, tallers, presentacions, consultes, informació presencial i, en aquest cas, també en línia, etc.) es concreta en vint-i-quatre mil sis-cents vuitanta-un¹⁰⁰ usos dels quals, mil tretze¹⁰¹ ho són de les rutes. En definitiva, uns usuaris que són la raó de ser de les rutes literàries, visitants que, com ens deia Bonet (2020), són “essers humans amb les seves vivències, pors, experiències, desenganys i somnis. Però al cap i a la fi éssers humans en busca d'experiències humanes rellevants que els deixin empremta”.

¹⁰⁰ Fem notar, seguint informació de la Fundació Josep Pla, que del còmput total d'usuaris de 2019, dotze mil nou-cents setze ho són de l'exposició “Mig Europa cau. Impressions de Josep Pla sobre la Gran Guerra” una coproducció de la Fundació Josep Pla i la Càtedra Josep Pla (Universitat de Girona-Grup62-FJP) que se va celebrar a Barcelona al Palau Robert del 5 de febrer al 31 de març de 2019 i que fa singular aquest exercici.

¹⁰¹ Agraïm aquesta informació a la Fundació Josep Pla en la persona de la seva directora Anna Aguiló.

4. Descripció d'una ruta i dels actius que genera

El temps només respecta allò que s'ha fet amb molt de temps.

Eugène Delacroix (Citat a Susanna 2019: 96)

La mirada de l'escriptor sobre un territori deixa una forta empremta que fa que els habitants del lloc se sentin orgullosos de pertànyer a la col·lectivitat, la seva obra impregna l'imaginari dels seus habitants, els revesteix d'un fet diferencial, que els identifica i els projecta cap a l'exterior, és la tarja de presentació per als nous. En termes mercantils la força de la literatura sobre un territori és un valor afegit, que té la qualitat de perpetuar-se en el temps. L'escriptor ens parla del lloc en un moment determinat i ens el fixa per sempre. Aquesta mirada aturada en el temps permet evocar la vida i els costums de la seva gent, i de transmetre els seus valors com a poble i pot esdevenir la marca del lloc.

Carme Torrents (2007: 600)

4.1 Descripció

Les rutes literàries permeten sumar a l'acte personal, profund, solitari, únic i intransferible de llegir literatura l'experiència de viure-la *in situ* en llocs literaturitzats i esdevenen eines sòlides de patrimonialització literària, ja que ajuden a conformar la presència de la vella i ancestral literatura en el viure trepidant i dinàmic propi de la societat contemporània. Alhora, poden esdevenir focus de generació d'actius de caire múltiple en el territori per on circulen.

La ruta objecte d'aquest estudi és la que es fonamenta en la publicació intitolada *Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Itinerari a l'Aleixar i Maspujols amb l'obra de Joaquim Mir i Marià Manent* coneguda com a ruta amb la denominació "Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Ruta pictoricoliterària Mir-Manent" i, com fins ara, en aquest treball, com a Ruta Mir/Manent.

La Ruta Mir/Manent uneix les obres del pintor paisatgista Joaquim Mir i Trinxet (Barcelona, 1873-1940) i la del poeta, memorialista, crític i traductor Marià Manent i Cisa (Barcelona, 1898-1988) al paisatge de l'Aleixar i Maspujols, dos petits pobles catalans de la comarca del Baix Camp, al Camp de Tarragona, glossat abundantment per ambdós autors en la seva obra de creació.

Es tracta d'una proposta del tot singular i poc usual no només en el sentit que uneix literatura i pintura sinó, més especialment, pel fet que en aquesta unió s'estableix un clar paral·lelisme entre els continguts dels textos literaris que són descripcions precises i acurades del paisatge i els motius de bona part de les obres pictòriques; correspondència que es dona, en alguns casos, fins i tot en l'aspecte cromàtic, que pot arribar a ser igual.

Francesc Miralles addueix, en aquest sentit, *Primavera a l'Aleixar*, una de les obres emblemàtiques de la producció de Mir en general i d'aquest període en particular, quan escriu: "Aquesta obra mostra la magnificència del color a què pot arribar Mir; poques vegades es pot

parlar de poesia en la pintura amb tanta propietat” (Miralles 2004a: 22). Teresa Camps citant Manent, “el poeta del Mas de Segimon, proper a l’Aleixar”, i Mir afirma: “El poeta, com el pintor, veia colors en el seu paisatge” (Camps 2003: s.p.). Perejaume també els vincula quan escriu “Manent es val de tècniques pictòriques (com no veure la pinzellada del Joaquim Mir de l’Aleixar quan escriu ‘damunt les xemeneies del poblet els blaus més lents vacil·len’)” (Perejaume 1988: 30). També Llorenç Soldevila s’hi refereix per a Manent: “El paral·lelisme amb la pintura fou sempre una flaca preciosista del poeta per dominar les paraules, per fixar petites i intenses aquarel·les” (Soldevila 2021: 189).

En aquest punt, encara volem fer notar que aquest doble vincle de literatura i pintura ens remet als nostres clàssics pel tòpic d’Horaci (65aC-8aC) *Ut pictura poesis* del qual en la seva *Art poètica* diu, en traducció de Narcís Figueras:

Talment com la pintura així fa la poesia: n’hi pot haver que, si ets a prop, et captivi més, mentre que d’altra ho farà si te la mires de més lluny. Si aquesta no vol tanta llum, aquella s’ha de veure a plena llum, la que no té por de la subtilesa penetrant del crític. L’una ha agradat un sol cop, l’altra agradarà encara que es vegi deu vegades (Figueras 2003: 144).

Quant al paisatge que glossen doblement, citem Augustin Berque (esmentat per Soldevila i San Eugenio 2012: 987) qui en l’obra *Les Raisons du paysage* (1995) defensa que els paisatges existeixen en la ment humana a partir de quatre criteris diferents: representacions lingüístiques, representacions literàries orals o escrites, representacions pictòriques i representacions en forma de jardí. Hi al·ludim perquè, justament en la Ruta Mir/Manent, s’hi materialitzen dos d’aquests criteris existencials; el que fa referència a les representacions literàries “que canten o descriuen amb una certa extensió i amb una voluntat artística les bel·leses del paisatge, el natural o l’endegat pel geni humà” i el de les representacions pictòriques “que tenen com a tema central el paisatge”.

Per tant, la Ruta Mir/Manent permet oferir als assistents la possibilitat de sumar a l’art literari, que té en la mirada l’element nuclear per a la seva aprehensió, un art que també activa tots els ressorts de la mirada: la pintura, amb la qual cosa es dupliquen quantitativament els seus referents i les seves perspectives, es multiplica significativament l’evidència de continguts, s’incrementen sensiblement els estímuls dels sentits —especialment el de la vista— i augmenta cognitivament l’activació del pensament i l’aprehensió.

Si ho comparem amb el sentit del gust, és com activar doblement, en una mateixa ingesta, les papil·les gustatives, de la qual cosa es beneficia amb escriu la intensitat del sabor, s’incrementa el gustar de les textures, es diversifica l’assaborir dels ingredients, etc.

En definitiva, en aquesta ruta es dona la conjunció entre literatura, que és el testimoni escrit d'un temps, i art pictòric, que és la representació visual d'una època.

Aquest és el contingut capital de la ruta i motiu del nostre treball però la publicació i el DVD en què se suporta, *Un passeig...* (2006), es completa amb informació que vincula anotacions de dietari de Manent als sentits de l'oïda —pels cants dels moixons que apareixen en els textos o per descripcions de fragments que esmenten sons o sorolls—, l'olfacte i el tacte a més de relacionar l'oferta gastronòmica que els dos municipis tenen adreçada al sentit del gust. Això ens permet deixar constància que aquest “passeig amb els sentits” s'adiu també amb allò que Urbain (2006), en catalogar les noves formes de patrimoni contemporani que conviuen amb les velles pràctiques, anomena “patrimoni sensorial” que es manifesta en la recerca d'ambients, de matisos, d'atmosferes, en definitiva d'universos cromàtics, olfactivus o sonors que amplien el concepte tradicional de la mirada d'Urry (Donaire 2008: 125) quan afirma que “el plaer inherent als espais deriva, en part, de les emocions embolcallades en el consum visual dels llocs” i que “el destí de les societats actuals és trobar el plaer existent als llocs mitjançant una implacable economia visual de signes, encara que, per suposat, altres sentits diferents es mobilitzen als marges, a manera de resistència ocasional” Urry (2005: 82).¹⁰²

4.1.1 Els autors titulars de la ruta

L'element nuclear d'una ruta literària, l'eix sobre el qual pivota, és la unió entre un text literari i un lloc literari i el grau d'interdependència entre ambdós. Seria, si establíssim un paral·lelisme entre un pintor paisatgista, la seva obra i els indrets que el varen inspirar, el lloc que permet recuperar el diàleg que l'artista va establir amb la natura i el resultat d'aquest diàleg en l'obra d'art.

Aquest paral·lelisme, que hem utilitzat deliberadament com a exemple, singularitza, com dèiem suara, la Ruta Mir/Manent, que té el doble contingut i el doble valor: literari i pictòric. Els autors són dos, les seves obres són de disciplines artístiques diferents però que, en aquest cas, es complementen, i el lloc, dos pobles i un paisatge al qual, per motius personals, es vincularen.

També ens remet, ampliant ara la mirada com Manent va fer cap a la cultura oriental,¹⁰³ a una pràctica que la tradició de Xina i Japó anomena pintura poètica que uneix pintura paisatgística i text literari (cal·ligràfic) en un mateix llenç. Es basa en el viatge líric, un ideal de retorn des de les ciutats a una vida pròxima a la natura que postula James Cahill (1926-2014) a *The Lyric Journey. Poetic Painting in China and Japan* (1996) i que es dona, no literalment però sí quant al contingut,

¹⁰² Text traduït de l'anglès per Carmen López Sáez-Benito.

¹⁰³ Concretament, Manent va estendre la mirada cap a la poesia xinesa i la hindú (Vives 2017: 33).

en alguns punts de la Ruta Mir/Manent pel grau de simbiosi que s'hi fa evident entre allò que plasma la pintura i descriu la literatura.

Tanmateix entenem que la consistència que dona a la ruta aquest doble contingut no redueix, ans al contrari, el protagonisme ni la fortalesa de cap dels dos components que la integren, literatura i pintura, i d'aquí, que l'adduïm en aquest treball que té com a motiu principal la literatura.

4.1.1.1 Marià Manent i Cisa

Marià Manent i Cisa, nascut a Barcelona el 1898, va ser poeta, prosista, crític literari i traductor. Els seus primers poemes, inèdits, estan datats entre el 1913 i el 1916. El 1914, va iniciar un dietari que, amb interrupcions, va continuar fins al 1986. Junt amb altres escriptors no universitaris, va crear la revista *El Camí* (1918) i va col·laborar en publicacions com *Ofrena*, *Terramar*, *L'Instant*, *La Revista*, *Monitor* i *La Veu de Catalunya*. Va ser un dels fundadors dels *Amics de la Poesia* (1920), director de *Revista de Poesia* (1925-27) i redactor de *Quaderns de Poesia* (1935-36). El 1934, va ser un dels representants del Pen Club Català a Edimburg. Als anys quaranta, va traduir per a diverses editorials, sobretot Joventut, de la qual va ser director literari fins al 1986. El 1952 va participar en el Congreso de Poesía celebrat a Segòvia.

El seu primer llibre de poemes, *La branca* (1918), conté força trets de la poesia posterior: l'acurada elaboració formal —en consonància amb la poètica noucentista—, la descripció idealitzada de la natura, l'absència de reflexió, etc. A *La collita en la boira* (1920), es fa evident l'ús del paisatge com a correlat d'estats d'ànim (generalment de melangia) i s'hi potencien la musicalitat del vers, d'ascendència simbolista, i el gust pel matís i la contenció. *L'ombra i altres poemes* (1931), amb versos de tema amorós de gran suggestió poètica, palesa la influència de William Butler Yeats i Rainer Maria Rilke, dels quals va traduir poemes, i de la delicada lírica xinesa, de la qual va publicar dos reculls de versions: *L'aire daurat* (1928) i *Com un núvol lleuger* (1967) i la versió en castellà *El color de la vida* (1942) a més del llibre *Vell país natal*, de Wang Wei (1986, amb Dolors Folch). Després del volum *Obra poètica* (1956), va aparèixer el seu llibre de versos, *La ciutat del temps* (1961), de gran varietat temàtica i depurada construcció formal, amb poemes originats en estímuls de la realitat externa. Una darrera obra, *El cant amagadís*, va ser inclosa al volum *Poesia completa* (1986, segona edició del 1989 augmentada amb quatre poemes). És també autor de quatre goigs dedicats a la llaor de Sant Martí de Tours, patró de l'Aleixar (1969); a Santa Cecília, patrona de la música i de la parròquia del barri de Sant Gervasi de Barcelona d'on Manent era veí (1982b), aquests reeditats el 2012; a la Mare de Déu dels Dolors, de la parròquia de Sant Genís de Vilassar de Dalt (s.d.a) i a Sant Isidre Llaurador, patró de la confraria del mateix nom a la parròquia dels Sants Màrtirs Gervasi i Protasi i de Nostra Senyora de la Bonanova (s.d.b).

Les notes de dietari són una prolongació de la poesia. Hi combina les impressions de paisatge amb notícies sobre la vida de l'època i anotacions personals. Les escrites durant la Guerra Civil Espanyola, que va passar a Viladrau, van ser editades parcialment a *Montseny: zodíac d'un paisatge* (1948) i completes a *El vel de maia* (1975). Un primer aplec de les d'abans i les de després de la guerra va ser *A flor d'oblit* (1968), seguit per *L'aroma d'arç* (1982). El volum *Dietaris* (2000) va reunir totes les publicades, per bé que en resten d'inèdites.

Com a traductor, es va dedicar sobretot als poetes anglesos: *Sonets i odes* de John Keats (1919, segona edició ampliada el 1985 amb el títol *Poemes de John Keats*), *Poemes* de Rupert Brooke (1931), *Versions de l'anglès* (1938), *Epipsychidion* de Percy Bysshe Shelley (1946), *Poesia anglesa i nord-americana* (1955), *Poemes de Dylan Thomas* (1974), *Llibres profètics de William Blake* (1976), *Poemes d'Emily Dickinson* (1979 ja traduït al castellà el 1957), *Poemes d'Archibald MacLeish* (1981), *Poema del vell mariner* de Samuel T. Coleridge (1982), *El gran vent i les hores* (1983 que és una edició molt ampliada de *Versions de l'anglès*), etc. També va publicar traduccions en prosa de Rudyard Kipling, Gilbert K. Chesterton, Walter Pater, Hans Christian Andersen, etc. Després de la Guerra Civil Espanyola "va optar per la fidelitat al català en els gèneres de creació però en la seva activitat de crític i traductor també va emprar el castellà. Va participar, per tant, en la cultura clandestina i en la pública" (Marrugat 2021: 434). En castellà, va traduir Lewis Carroll, Paul Hazard, Borís L. Pasternak, etc. i destaquen les traduccions de poetes anglosaxons amb *La poesía inglesa* (tres volums, 1945, 1947 i 1948) i *La poesía irlandesa* (1952), entre d'altres.

La seva tasca com a crític literari, amb una sòlida base teòrica i un bon coneixement del context internacional, ha quedat recollida a *Notes sobre literatura estrangera* (1934), *Poesia, llenguatge, forma* (1973), *Llibres d'ara i d'antany* (1982), *Rellegint* (1987) i *Crítica, personatges, confidències* (1999), a més dels aplecs en castellà *Cómo nace el poema* (1962) i *Palabra y poesía* (1971). També va publicar textos sobre art que recull el volum *Notícies d'art* (1981a). El 1985, li va ser atorgat el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Va morir a Barcelona, la seva ciutat, el 1988.

Ens referim ara, específicament, als dietaris pel fet que conformen la major part del contingut literari de la ruta que ens proposem de descriure. Manent va portar al llarg de tota la vida una sèrie de dietaris on, a més de fer-hi anotacions personals, hi fixava poèticament el pas del temps; hi establia connexions entre el signe lingüístic i el paisatge exterior o la vida interior; hi reflexionava sobre literatura i art, o hi testimoniava actes culturals. Es tracta, doncs, d'una obra privada que, tanmateix, quedava tan lligada a la pública, que en va acabar escollint fragments per a publicar-los. Cronològicament, el primer va aparèixer el 1948. Es tractava d'una selecció de notes preses els anys 1937-38 fruit de la fusió vital i literària amb el Montseny durant la Guerra Civil Espanyola que va intitular *Montseny: zodíac d'un paisatge*. El següent, el 1968, *A flor d'oblit: dietari dispers (1918-1966)*

amb un títol significatiu de la seva lluita “contra la voracitat del Temps que tot ho esborra”. El 1975, publica *El vel de maia* una ampliació de *Montseny: zodíac d'un paisatge* en què s'accentua, de manera ben postsymbolista i típica de la poesia manentiana, la tensió d'oposats complementaris que representen, com exposa en el pròleg, “la més exquisida pau geòrgica i les crispacions i angúnies d'una revolució i d'una guerra”. El 1982, apareix *L'aroma d'arç: Dietari dispers (1919-1981)* que novament insisteix en la salvació “de la marea del temps i de la inexorable erosió de la memòria”, amb citació de Marcel Proust inclosa,¹⁰⁴ de la qual prové el títol del llibre (Marrugat 2021: 436).

Les anotacions de Manent abasten, doncs, seixanta-tres anys del segle vint i diferents paisatges vitals: “els anys de joventut entre Premià de Dalt i Barcelona (1918-1933), els anys del tràgic interludi de la Guerra Civil Espanyola entre Viladrau i Barcelona (1937-1939) i els anys de maduresa i vellesa entre l'Aleixar i Barcelona (1940-1981)” (Abrams 2000: VII) i en elles el paisatge i la natura hi tenen un paper fonamental.

Sobre la forma i el contingut d'aquestes notes d'entre les quals les de natura són les vinculades estretament a la ruta que descrivim, remarcuem que

són gairebé poemes en prosa, en què, amb l'ànim de l'infant constantment meravellat per la descoberta dels canvis naturals, es construeix un llenguatge sensual capaç de detenir el temps fugaç i deixar-lo fixat en analogies que donen una imatge harmònicament unitària de l'univers dins una estructura circular de calendari. La natura hi adquireix ple sentit en la interacció amb l'home; amb els costums que aquest té establerts en relació amb els cicles estacionals, amb els diversos episodis històrics que es comenten i amb les variants lingüístiques populars, dialectals o cultes que la descriuen, amb incrustacions provinents de Verdaguer, Rilke, Wordsworth o Guerau de Liost (Marrugat 2021: 436).

Quant a l'obra poètica de Marià Manent, nuclear en la seva producció, s'inscriu en el postsymbolisme, que engloba una sèrie de poetes amb elements compartits entre si i amb el simbolisme, actius entre el Noucentisme i la postguerra (Marrugat 2021: 122). El pensament teòric que es proposen de valorar es correspon amb els conceptes d'intensitat d'expressió, contenció, emotivitat, simplicitat, és a dir, els valors poètics lírics; també comparteixen la preocupació per la reflexió sobre l'essència de la poesia (Bou 1987: 215-218). La poètica que els és comuna prové de la confluència en una concepció de la poesia basada en unes mateixes nocions sobre el gènere que s'oposen a les que tenen altres escriptors contemporanis adscrits a altres poètiques. Aquestes nocions bàsiques es tradueixen en una pràctica molt similar del gènere, sobretot pel que fa a intencions, objectius, recursos formals o tractament de la llengua i els estils resultants poden

¹⁰⁴ La citació de Marcel Proust (1871-1922), diu: “Quand, au moment de quitter l'église, je m'agenouillai devant l'autel, je sentis tout d'un coup, en me relevant, s'échapper des aubépines une odeur amère et douce d'amandes, et je remarquai alors sur les fleurs de petites places plus blondes, sous lesquelles je me figurai que devait être cachée cette odeur...” (Manent 1982: 7).

assemblar-se molt i, alhora, distanciar-se força. De fet, en llegir-se els uns als altres, es van reconèixer i van manifestar les afinitats que els unien o també discrepàncies en certes idees. En el nostre cas, Manent va traduir entusiasmat W. B. Yeats i parlava amb admiració de les obres de Carles Riba, Josep Carner i Paul Valéry i els associava entre si però va sentir rebutjat per certs aspectes de l'obra de Rilke (Marrugat 2021: 122-124).

Aquests poetes comencen a publicar la segona meitat de la dècada de 1910, quan ja es pot parlar de la poètica postsimbolista d'obres concretes de Rilke, Yeats, Giuseppe Ungaretti, T. S. Eliot i Valéry, de poemes de Jorge Guillén o bé, en literatura catalana, d'obres senceres o en part de Carner, Riba i Joaquim Folguera, els primers poemes de J.V. Foix i *La collita en la boira* (1920) de Manent. En la següent dècada, la de 1920, tots aquests autors publicaren obres emblemàtiques del postsimbolisme d'entre les quals, aquí anotem, la manentiana *L'aire daurat* (1928) i, en els anys trenta, diversos joves poetes de casa nostra com Rosselló-Pòrcel, Joan Vinyoli i, fins a cert punt, Joan Teixidor s'integren també en la poètica postsimbolista ja plenament desenvolupada, de la qual Carner, Riba, Foix i Manent en continuaven donant mostres culminants com, en el cas de Manent, *L'Ombra i altres poemes* (1931) i *Versions de l'anglès* (1938). Tanmateix, malgrat que la dècada de 1930 fou, a Europa, una època de reacció contra el postsimbolisme i sorgiren alternatives que preconitzaven una poesia que intervingués molt més en la vida social i es començaren a formar noves poètiques, els primers postsimbolistes continuaren practicant la poesia d'acord amb les nocions que havien establert i la literatura catalana donà en la postguerra les seves grans obres mestres postsimbolistes de Carner, Riba, Foix, Manent, Teixidor i Vinyoli. De Manent, les intitulades *La ciutat del temps* (1961), *Com un núvol lleuger* (1967) i *El cant amagadís* (1989) (Marrugat 2021: 124-126).

En aquest punt i pel fet que en les obres de Manent citades no s'ha discriminat la seva obra de poeta de les seves versions de poesia xinesa i anglesa, anotem que va ser tan conegut per la seva obra com per les seves versions. Perquè tant *L'aire daurat*, com *Versions de l'anglès* o *Com un núvol lleuger*, tot i ser antologies de poesia estrangera, constitueixen obres autònomes, escrites amb plena consciència del context històric en què es produeixen i constructores de noves formes, símbols i sentits per a la tradició catalana. Molts dels símbols, motius i recursos formals que s'hi empren no es diferencien gens dels d'altres poemes de Manent que no són traduccions. I és que, com declara en el pròleg de *L'aire daurat*, no cerca en la poesia la diferència, sinó "la unitat bàsica de l'esperit humà". Semblantment, *Versions de l'anglès* es construeix com una investigació sobre la poesia feta des de la mateixa poesia amb l'objectiu de trobar els punts comuns de la poesia de tots els temps i, per tant, la seva essència, allò que li és propi i exclusiu i la defineix. Manent construeix

així una línia de tradició que queda incorporada a la catalana i a partir de la qual poden crear-se més significacions, més formes, més coneixement específicament poètic (Marrugat, 2021: 140).

La reacció contra el postsimbolisme es va materialitzar en un nou moviment, el realisme històric, que a casa nostra defensaren, des de la crítica, Joaquim Molas i Josep M. Castellet, aquest en la publicació *Poesia, realisme, història* (1965) i, com a model i representant del nou moviment, Joan Oliver (1899-1989) qui en presentar el seu llibre *Circumstàncies* (1968) no solament en caracteritza les obres sinó que les constraposa a les de Marià Manent, i als que escriuen com ell, amb aquests mots: “No poques d’aquestes peces són dures, depressives, ingrates, bàrbares a estones [...] Nues de tota esplendor, més d’un cop quasi pamflets rimats. Perquè encara no em sento decantat a donar la raó al nostre Marià Manent i als qui, com ell, professen i cultiven, força contracorrent, una poesia rimada, mesurada, elegant i fins i tot exquisida de fons i de forma, i ahistòrica. Més val un bon pamflet que un mal poema, entesos”. Manent, ja el 1965, respon a les crítiques rebudes i, també, caracteritza la poesia postsimbolista argumentant que és

una poesia estretament lligada a la realitat, si bé no deixa de banda “el vincle estret amb allò que és perdurable, intemporal i ahistòric”, ja que la funció de la poesia és transcendir la contingència per a esdevenir un valor col·lectiu que connecta amb la cultura de tots els temps. “Ben mirat”, afirmava, “més val no limitar els temes ni els llenguatges de la poesia. Que serveixi, si pot, la lluita històrica de l’home contra l’opressió i la misèria, però sense oblidar la dita d’Anaxàgores: que som al món per a admirar el firmament, per a gaudir del sol i de la lluna” (Marrugat 2021: 470).

I és que, —seguim novament Marrugat—, com ja havia insistit Manent als anys trenta, no pot haver-hi una noció prèvia a la poesia del que és poesia, ja que, com demostra la tradició, tot és susceptible de ser-ho —el compromís social i el moment històric present inclosos.

La tradició servia a Manent per exposar la pròpia poètica des d’una aparent invisibilitat per virtut de la qual, en lloc de parlar ell directament, parlen els altres a través seu. Va actuar d’igual manera des de la traducció, d’aquí que argumentés (1925) que la poesia xinesa no defuig “la història de l’home”, ni tan sols la “política”, però la transcendeix (Marrugat 2021: 471).

En els mateixos anys trenta, Manent s’havia referit a la rima (*La Veu de Catalunya*, 5-III-1932) i associava aquest recurs musical (un dels recursos convencionals que no són poesia sinó el mitjà necessari per tal que aquesta es produeixi) amb un de producció de sentit, la metàfora: “Renunciar del tot a la rima i a la metàfora no em sembla una bona política per als poetes. I no situo pas paral·lelament aquests dos factors d’una manera fortuïta, ja que l’un i l’altre contribueixen al gaudi que produeix la percepció de la similitud en la dissemblança: ben mirat, la rima ve a ésser una metàfora que es mou, no en el pla de les significacions, sinó en el de les

sonoritats” (Marrugat 2021: 133). Quant al ritme, Jaume Vidal Alcover (1923-1991) citat per Susanna, en diu: “Manent deu tenir un bon sentit del ritme perquè la distribució dels sons vocàlics i consonàntics és portada amb molta saviesa: discretament i harmoniosa. D’això en direm eufonia —bon so—, ritme. Un ritme que és el ritme del món al voltant, tal com el poeta el veu, el sent, l’ordena i l’interpreta” (Susanna 1979: 15).

També en aquest període (*La Veu de Catalunya*, 17-XI-1931) Manent, que com altres postsymbolistes catalans va assumir, per qüestions més ideològiques que poètiques, el vessant religiós de la poesia, mostra el seu acord amb la idea exposada per Henri Bremond (1865-1933) a *Prière et poésie* (1926) segons la qual la poesia “purifica” la realitat per un procés catàrtic. I és en aquest sentit que la poesia esdevé, per a Manent, pura i purificadora: s’allibera i allibera la vida de les emocions primàries, de les passions, de la contingència, i asserena l’esperit. D’aquesta manera, Manent lligava amb qüestions d’ordre moral i religiós la idea d’una poesia pura entesa com a autònoma respecte de la realitat i de l’ús quotidià de la llengua. Recursos tradicionalment poètics com el ritme, la mètrica i la rima permeten crear una realitat autònoma, pura, en què, alhora, els sentiments i les passions humanes, vitals, hi són presents havent estat també purificats” (Marrugat 2021: 164).

Encara el 1985, referint-se a *Poemes de John Keats*, va llegir aquest poeta com a model de “poesia pura” en el sentit de “lliure de tota connotació didàctica”, però capaç de resoldre “el profund i dual realisme que escau a la poesia: l’atenció a la bellesa del món físic i l’angoixa de la condició humana”. Perquè la distància que pren la poesia de la política que li és contemporània no és una manca de compromís ètic amb l’home, sinó la realització d’aquest compromís des de la pròpia especificitat (Marrugat 2021: 167).

De fet, molt abans, el 1961, en el pròleg a *La ciutat del temps*, Manent ja exposava la pròpia poètica dins del postsymbolisme en els següents termes: la poesia com a expressió impersonal i col·lectiva en tant que és recerca transcendent; com a forma amb sentit (es mou entre “l’estructura musical i l’estructura de la llengua parlada per evocar realitats”); com a tradició vivificada (el mateix pròleg reprèn i actualitza autors anteriors de tota procedència); com a mitjà específic de coneixement (parla de “les coses que il·lumina una llambregada de sol blanc i violent”, que es troba en símbols que “semblen condensar el misteri del món”); com a experiència vital (analitza el procés de creació lligant-lo íntimament a la vida) i com a recreació ordenada i harmònica del món (la poesia “resol en harmonia els conflictes emotius”) (Marrugat 2021: 436-437).

També en el mateix pròleg, es refereix a un dels trets més característics de la seva poesia, emmirallant-se en la de Carner, que és la manera com construeix correspondències entre elements diversos de la realitat, que no volem obviar. Per a Manent,

la utilitat del gènere es troba en el fet que “resol en harmonia els conflictes emotius i ens prepara així millor per a la vida”; perquè “la poesia neix, essencialment, d’un impuls metafòric, de la complaença misteriosa del qui sent la relació profunda dels éssers, i sap que hi ha una afinitat secreta entre realitats allunyades, fins i tot entre els éssers i les coses més discordants”; de manera que, “en cercar l’afinitat dels éssers revela un impuls cap a l’Ésser, la fascinació que sent l’home davant el misteri de l’Únic”.

La poesia esdevé, així, la manifestació de la consciència de la realitat. I si la realitat té una consciència és, doncs, ordenada, significativa, harmònica (Marrugat 2021: 157).

Tot el que hem glossat sobre la poesia de Marià Manent es refereix a una obra poètica breu. Tanmateix, la brevetat i l’essencialitat són, segons Àlex Susanna,¹⁰⁵ les màximes lliçons que es desprenen de l’obra poètica manentiana perquè “de seguida va adonar-se que, en el quefer poètic, allò que s’havia de perseguir era, per damunt de tot, no sols la qualitat, la més estricta qualitat, sinó l’obra necessària. De fet, la majoria dels seus poemes estan lligats al que la crítica germànica anomena *Erlebnis*, o sigui un “Esdeveniment”. És a dir, són poemes que duen una certa càrrega de fatalitat, i que se’ns imposen, doncs, com a necessaris o inevitables” (Susanna 1988: 46).

Insistent en les peculiars característiques de l’obra de Manent —brevetada, exquisidesa i subtilesa—, Susanna opina que semblava destinada a romandre al marge de la dinàmica de la història de la seva literatura però que no ha estat així “perquè hi ha acabat incidint de tal manera que certes fluctuacions de la història de la nostra literatura sense ell resultarien difícils d’explicar i perquè ha acabat convertint-se en un model per a molts escriptors, tot incidint no sols en l’obra, sinó —el que potser encara és més important— en l’actitud davant la literatura i el món de la cultura en general” (Susanna 1988: 45). I conclou:

De tota aquesta obra se’n desprèn sobretot la necessitat d’una curiositat el més àmplia possible en l’espai i en el temps (d’ací la seva tasca ingent d’incorporació a la literatura catalana de poetes estrangers, o bé l’atenció crítica que ha deparat a nombrosíssims escriptors i artistes de cultures ben diferents), així com una insubornable confiança en la feina pacient, en la feina que ha estat duta a terme sense presses, i imposant-li

¹⁰⁵ Àlex Susanna va dedicar a la poesia de Marià Manent el primer treball universitari fet sobre l’autor: la tesi de llicenciatura *El món poètic de Marià Manent* a la Facultat de Lletres de Tarragona. Universitat de Barcelona, dirigida per Jordi Llobet (setembre de 1984). Pocs anys després, el març de 1988, va publicar un article a la revista *Reduccions* també dedicat al conjunt de la poesia manentiana i, un any més tard, ell mateix singularitzava aquest article en escriure: “Havent a penes publicat un article sobre el conjunt de l’obra de Marià Manent a la revista *Reduccions* (n. 37, març de 1988)” (Susanna 1989: 37). Nosaltres, davant la dificultat per localitzar i consultar la tesi de llicenciatura esmentada, malgrat la bona disposició del seu autor, que agraïm, fem com a font, en aquesta part del treball, l’article citat pel propi Susanna de la revista *Reduccions*.

només el ritme que cada pas demanava. D'aquí el fet que en tota l'obra de Manent —tot i la seva extraordinària diversitat— no hi hagi ni un sol pas en fals; i d'aquí el fet també que, a l'últim, hagi acabat imposant-se com un model a seguir” (Susanna 1988: 46).

Ens és precís, encara, citar una obra en concret: *La ciutat del temps*. Ho fem d'una banda, per aproximar-nos, succintament, a un exemple del fer manentià i de l'altra, pel fet que hi pertanyen els poemes “A mitjan setembre” i “La Nit” inclosos en la ruta objecte del nostre treball.

La ciutat del temps és un llibre que, com el títol indica, es construeix com a espai per al temps. L'impuls humà comú d'intentar aturar-lo condueix a prendre consciència de les diverses temporalitats en què es desenvolupa la consciència: lineal, circular i eterna. Les constants analogies construïdes amb paral·lelismes semàntics, sintàctics i mètrics donen una visió de la realitat unificada, harmònica i transcendent que condueix al coneixement de com el jo es relaciona amb el món a través de la consciència —en la qual es donen les diferents temporalitats, el llenguatge i les connexions entre elements diversos. S'hi desenvolupa un procés de coneixement que s'estructura en tres parts. La primera, “Terra clara”, la conformen poemes en què el paisatge s'il·lumina amb el sentit que li atorga la consciència lírica. S'ordenen seguint el cicle estacional que indica el pas del temps lineal alhora que cíclic. Hi pertany el poema “A mitjan setembre”, que acaba l'estiu. La segona part, intitolada “Full de breviari”, traspasa el vel de maia d'aquests paisatges per assolir-ne el fons espiritual i religiós. Surt de la terra per assolir el cel: i de la correspondència entre la terra i el cel en el cor de “La Nit” surt el poema així intitulat. Els poemes de la tercera part, de títol “Gent”, formulen com aquestes vivències transcendents del temps i del real afecten les vides comunes en situacions diverses: entre dues edats, la mort, la meditació, l'experiència artística, vida i mort (Marrugat 2021: 437-438).

Referint-nos al vincle directe que motiva la presència dels dos poemes manentians en la ruta, justifiquem els motius de la tria. “A mitjan setembre” descriu el paisatge i concreta fenòmens meteorològics propis del territori aleixarenc i del Camp, així com vegetació, ocells i conreus com l'avellaner que n'és la collita principal. I “La Nit”, poema de to rilkeà, “va ser escrit al Mas de Segimon a l'Aleixar” (Susanna 1986: 111) i, segons el dietari de Manent, “fou acabat a les dues de la matinada”. Precisa: “en el meu insomni habitual se m'han anat estructurant les imatges i els versos; tant, que he hagut d'encendre el llum i he escrit el poema (setembre 1961)” (Anglès 2006: 25). Ambdós poemes tenen el valor afegit —especialment en el moment de realitzar la ruta— que els visitants poden escoltar-los amb la veu del propi autor en un indret significatiu pel seu

contingut, gràcies al Corpus Literari Digital de la Càtedra Màrius Torres d'Estudis sobre Patrimoni Literari Català de la Universitat de Lleida.¹⁰⁶

El contingut de la ruta ens porta també a fer esment de la dedicació de Marià Manent a l'art mitjançant una sèrie d'escrius, datats entre 1973 i 1980, que en el volum *Notícies d'art* (1981a) ens donen a conèixer la seva reflexió o comentari de caràcter estètic a partir de fets, obres o figures de l'art visual. Entre elles, Joaquim Mir tant pels seus dibuixos com per la seva pintura.

Sobre aquesta faceta, Albert Ràfols Casamada (1923-2009) en el pròleg fa notar que potser l'aspecte més original del llibre, que considera tot ple d'agudes intuïcions, el trobem en el mètode consistent a posar en confrontació coses aparentment tan allunyades com, per exemple, l'art d'un miniaturista anglès del Renaixement i els regalims entrelaçats de les pintures de Pollock i conclou:

d'aquests xocs comparatius en resulten certs esclats que il·luminen les obres o els artistes posats en confrontació. Per mitjà del contrast, i del "contrast violent", s'evidencia el que hi ha de més particular, de més significatiu en cada un dels artistes comparats. En aquest mètode podríem veure-hi, potser, una aplicació, al camp de l'anàlisi estètica, d'una forma de treball que, com a poeta, coneix bé: l'apropament insòlit de mots per il·luminar, mitjançant la imatge o la metàfora, algun aspecte de la realitat (Rafols 1981: 5-8).

4.1.1.2 Joaquim Mir i Trinxet

Joaquim Mir i Trinxet va néixer a Barcelona el 1873 i va estudiar a Llotja i a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi. És sabut que els seus mestres poc confiaven en el seu futur com a pintor però va acabar essent una gran figura de la pintura de principi del segle XX a Catalunya (Fontbona, 2021). Inicialment va ser influït, a Olot, d'on era el seu pare, pel paisatgisme de l'escola de Vayreda però l'evolució del seu art va començar amb el naturalisme lluminós i sovint testimonial de l'època de la Colla del Safrà (1893-1896), grup d'autors format, entre altres, per Isidre Nonell, Ramon Pichot, Adrià Gual, Ricard Canals i el mateix Mir. La denominació del grup es correspon amb la presència de llum intensa amb forta entonació groguenca perquè feien servir molt els colors cadmis en les seves obres. Un clar exemple d'aquest període és l'obra *La catedral dels pobres* —centrada en la Sagrada Família, en construcció— (1897), que va donar pas a les provatures mallorquines que van abocar Mir a una desenfrenada i sovint gairebé fantàstica interpretació —en formes i colors— del paisatge de la part nord de l'illa, amb influència —o potser coincidència— de William Degouve: cal citar *El roc de l'Estany* i la immensa *Cala encantada* que va decorar el Gran Hotel de Palma, construït per Domènech i Montaner el 1902. A Mallorca, Mir va començar a configurar el seu estil més

¹⁰⁶ Vegeu: Càtedra Màrius Torres (s.d.a) <<http://www.catedramariustorres.udl.cat/materials/fonoteca/edigsa/index.php>>.

personal —superació pròpia i segurament inconscient de la pintura impressionista i equiparable a la solució que coetàniament donaven a França Odilon Redon o Pierre Bonnard— basat en una visió intuïtiva i lliure del paisatge a base de taques i masses de color que sintetitzaven l'aparença real vorejant molt sovint l'abstracció. Aquest estil, que situa l'artista al capdavant del postmodernisme pictòric català, va madurar durant la següent etapa al Camp de Tarragona en nombrosos olis i pastels que constitueixen el seu moment més creatiu—alguns pintats en plena malaltia— i va tenir una derivació decorativa en els grans plafons, avui dispersos, de la casa Trinxet de Barcelona (1903 i 1909-13). Vers el 1911, va passar una etapa en què incloïa sistemàticament la figura humana en els paisatges i a partir de mitjans de la mateixa dècada la seva obra va derivar cap a un paisatgisme d'innegable dignitat però desproveït de la força del seu millor moment: va ser precisament l'època en què va aconseguir els seus èxits oficials, com l'encàrrec del gran mural del palau de la Generalitat de Catalunya (1927, restaurat el 1974).

Centrant-nos ara en l'etapa de Mallorca —seguim Fontbona (1985)—, ens referim al Mir que va viure allunyat de qualsevol cercle artístic barceloní ja que es va establir a l'illa a finals de 1899, després de dos intents frustrats d'aconseguir una pensió pecuniària a Madrid per anar a ampliar estudis de paisatge a Roma (1895 i 1899), circumstància insòlita en un artista català renovador de la seva generació i que cal atribuir al caràcter de Mir, home mancat d'apriorismes intel·lectuals¹⁰⁷ i que, per tant, no tenia inconvenients a buscar el "pacte" amb el món artístic oficial, sense adonar-se que fent un art lliure i nou com el d'ell aquest pacte era pràcticament impossible.

Mir va estar a Mallorca fins al 1904. Si hi va anar amb Santiago Rusiñol, aviat se'n va allunyar, incòmode per la presència d'un home de personalitat tan forta. Hi va tractar, també, el pintor simbolista belga Degouve de Nuncques, l'estil del qual, fantasmagòric i irreal, possiblement el va influir, encara que mai no s'ha pogut delimitar si la influència es va produir a la inversa o si va ser mútua. El fet és que Mallorca, als olis de Mir, va esdevenir una mena de paradís solitari i paroxíctic, una autèntica simfonia cromàtica que no tenia, però, connotacions d'artificiositat cultural sinó que traïa clarament una interpretació directa i sincera en evolutiva derivació cap a la pintura pura. La *Cala Sant Vicenç* del fons del Museu de Montserrat, de grans dimensions, o les diferents teles que tenen per tema aspectes del torrent de Pareis són exemples excel·lents d'aquesta obra única que va arribar als límits de la no figuració.

Encara a Mallorca, Mir va continuar pensant en el triomf a Madrid, i per això va concórrer a l'Exposición Nacional de Bellas Artes del 1902, on no li van concedir la primera medalla que tan

¹⁰⁷ Com escrivia Josep Pla a *Tres artistes*, obra publicada el 1944 en castellà i el 1960 en l'original català, "durant una pila d'anys es repetí moltíssim una frase seva que es féu famosa: Jo pinto i prou!" (Pla 1981: 745).

desitjava, cosa que va provocar la solidaritat de Pío Baroja (1872-1956), que va fer un memorable elogi d'ell en representació del "Madrid que discurre" oposat al "Madrid oficial", aquell Madrid que, en expressió del mateix Baroja, "política como administrativamente parece que se ha propuesto hacer separatistas a todas las regiones de España". Potser la indiferència del Madrid oficial va ser el que el va fer pensar en anar a París a treballar "en serio", com feien tots els seus companys de generació, cosa que tanmateix mai no es va arribar a produir.

Si Madrid el subvalorava i a París no hi va arribar a anar mai, la seva Barcelona natal en canvi li va ser força propícia ja que, en fer a la Sala Parés la seva primera exposició individual l'octubre de 1901, Mir va aconseguir l'adhesió del crític Raimon Casellas (1855-1910), més valuosa si tenim en compte les reticències i fins i tot els atacs que dedicava a altres companys de generació, així com també l'adhesió d'Alfred Opisso (1847-1924), el crític de *La Vanguardia*, que va declarar entusiasmat que ja no calia envejar França pel seu Monet perquè ara la nova escola paisatgística catalana ja tenia el gran capdavanter que necessitava.

Aquella carrera, però, es va truncar el 1904, a causa d'un accident a Mallorca que va provocar en Mir un desequilibri mental que a la llarga va aconsellar el seu internament a l'Institut Pere Mata de Reus, a començament del 1905. Mir va superar la crisi i la represa va ser extraordinàriament fructífera.

En l'etapa mallorquina, Mir va protagonitzar la revolució més contundent de la pintura catalana del seu temps: la seva estada a Mallorca, llarga i cada cop més solitària, va fer evolucionar la seva pintura fins a un punt en què el tema, les formes, gairebé es dilueixen en una pura explosió de colors. I és molt curiós que aquest grau d'audàcia fos assolit per un home que, malgrat provenir del grup postmodernista més conscientment combatiu, buscava de manera obsessiva fer carrera de pintor reconegut oficialment. Artista innat, pretenia que la seva obra fos acceptada sense fer concessions a les fórmules convencionals, sense preveure que la seva pretensió era essencialment impossible. Desconeixedor de les modernes tendències franceses,¹⁰⁸ va ser un innovador que, com Antoni Gaudí, es nodria pràcticament en exclusiva de la seva pròpia capacitat de creació. El pintor realitzava fins i tot les seves obres de més grans dimensions directament davant del paisatge, de vegades en circumstàncies increïblement dificultoses. La recerca apassionada, pura, solitària i fins i tot tràgica de Mir, dins el seu cromatisme brillant, l'emparenta amb la figura de Vincent van Gogh i,

¹⁰⁸ En aquest sentit, Gabriel Alomar (1873-1941), que va fer bona amistat amb Mir a Mallorca, valora, el 1908, per sobre de tot l'originalitat de l'obra de Mir en aquell moment i, literalment: "la virginitat del temperament, ont no havien deixat petxa les modes o les tendències dels grans centres artístics" (Fontbona 1991: 71-73). També Francesc Fontbona es refereix a la possible coneixença que Mir podia tenir concretament de l'impressionisme en els següents termes: "un impressionisme —ja més aviat postimpressionisme— més induït que conegut per Mir; o conegut només per reproduccions, ja que no es coneix cap viatge del pintor en aquella època que hagués facilitat la visió directa d'obres impressionistes genuïnes" (Fontbona 1991: 71).

com ell, també va veure truncada la seva carrera per l'alienació mental, bé que en el seu cas, sortosament, no de manera irreversible (Fontbona 1985: 132-135).

L'etapa posterior al Camp de Tarragona, primer a l'Institut Pere Mata de Reus des del 12 de gener de 1905 fins al 28 d'octubre de 1906, i després a l'Aleixar, on va residir majoritàriament, i Maspujols fins a finals del primer trimestre de 1914, va fer decidir Mir a presentar-se a l'Exposició de Belles Arts de Barcelona del 1907 amb obres fetes a Mallorca i teles pintades al jardí de l'Institut Pere Mata i hi va obtenir una primera medalla amb una obra d'època mallorquina. Més endavant, el 1911, en el mateix certamen en va rebre una altra amb obra ja realitzada en aquests pobles del Camp de Tarragona (Miralles 1985: 216). Eren obres semblants a les que abans, el 1909, havia presentat a les Galeries del Faianç Català de Barcelona en la primera exposició individual després de l'accident i la recuperació que va comportar un autèntic esforç de singular rellevància perquè hi va presentar noranta peces que cobrien tot l'espai disponible. Olis i pastels mostraven, afirma Teresa Camps, no solament el nou i imprevisible paisatge, sinó també la maduresa, la novetat i la qualitat de la pintura d'aquesta etapa (Camps 1991: 41-44); obres on el color arriba a una total independència del tema, a un ple lirisme, i que van fer escriure a Raimon Casellas com recull Miralles (1985: 216): "... gràcies a la potència del seu geni, en Mir ha arribat més o menys a eliminar del seu ofici tot allò que tècnicament se creu imprescindible i immutable per fer verossímil a la mirada la representació pictòrica del món [...], així com la generalitat dels mortals per saltar, s'apoya, ell salta sense apoyar-se en els conceptes tradicionals." Les obres que va realitzar copsant paisatges de l'Aleixar i Maspujols fins al 1914, quan va deixar el territori, i que va exposar a la Sala Parés l'any següent, són potser les més brillants i sòlides de tota la seva producció. Mir crea una de les obres pictòriques més originals de la pintura catalana, on el color agafa tot el protagonisme i on es dilueix el tema (Miralles 1985: 214-216). És, segons Miralles, "el millor paisatgista de la història de l'art d'Espanya" (Miralles 2012: 89).

La gran època de Mir és la de Mallorca i la consecutiva del Camp de Tarragona. Després, s'estableix al Vallès i a partir de 1921, en casar-se amb Maria Estalella de Vilanova i la Geltrú, al Garraf, des d'on la família es desplaça per Catalunya, Andorra, etc. per pintar. És en aquesta època que assoleix la seva consagració oficial guanyant la primera medalla a l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929 i la medalla d'honor de l'Exposición Nacional de Madrid del 1930 que anhelava des del 1922. També gaudeix d'una posició econòmica força bona i exposa individualment i col·lectivament a Washington (1924), París (1925), Pittsburgh, Nova York i Filadèlfia (1926), Amsterdam (1933), Buenos Aires (1934 i 1938), Venècia (1934), etc.

En aquesta darrera etapa, Mir va continuar sent un pintor extraordinari. Sempre ho serà, però des que es va centrant mentalment es va centrant pictòricament i, a partir de mitjan segona

dècada del segle XX, és un pintor d'una gran solidesa però ja no és aquell pintor genial que havia estat. Finalment, va aconseguir, com citàvem, consagració oficial i un bon estatus però després, amb problemes de salut i molt colpit perquè el franquisme el va empresonar un temps per infundats motius polítics, va morir, el 1940, a Barcelona (Fontbona, 2021).

4.1.1.3 Pervivència dels autors i de la seva obra

La vigència de la figura i l'obra d'un escriptor es mesura per la seva pervivència institucional, acadèmica, editorial i social. Són múltiples, per tant, els factors de patrimonialització literària que es poden adduir a l'hora de fixar-ne aquesta vigència.

En l'àmbit de publicacions, cal tenir en compte la quantitat i diversitat de les de la seva autoria presents en el mercat editorial o en curs de ser editades o reeditades, les que esmenten o analitzen el seu llegat i les que posen en evidència la seva influència en escriptors que se'n consideren deixebles o, indirectament, en obres d'altri. També, cal objectivar la presència d'obra seva en els fons de biblioteques, el nombre de préstecs que se'n fan i la quantitat i abast territorial de clubs de lectura que dediquen sessions a obres de la seva autoria.

En el món de l'educació reglada és significativa la consideració que puguin tenir les seves obres com a lectura prescriptiva i l'abast territorial de la prescripció. Igualment, en l'àmbit de la investigació acadèmica, les tesis doctorals, els articles científics, els treballs de final de màster, de final de grau, de recerca, etc., fets o en curs de realització, sobre el seu llegat. Similarment, el grau de presència en el cànon literari i, en conseqüència, el percentatge de constància de la seva figura i obra en els llibres de text d'ensenyament obligatori o en la docència en l'ensenyament postobligatori. Així mateix, cal deixar constància de les iniciatives de rang acadèmic dedicades a l'estudi i anàlisi de la seva producció com jornades, congressos, col·loquis, simposis, etc., de les iniciatives institucionals de reconeixement de la seva figura i obra i de les populars des de la societat civil.

També és necessari conèixer les cases-museu d'escriptor, fundacions, associacions o entitats públiques o privades destinades a vetllar, defensar, divulgar, etc., la seva figura i el seu llegat des de la mera divulgació fins a assolir la consideració de pol d'atracció turística i cultural, etc. Semblantment, cal constatar-ne la presència en els mitjans de comunicació com premsa, televisió, ràdio, internet (pàgines web, blogs, Twitter, Facebook, Instagram), etc. així com els premis literaris, edificis (escoles, biblioteques), beques, vies públiques,¹⁰⁹ etc. que duen el seu nom, els

¹⁰⁹ No ens volem estar de fer notar en aquest treball dedicat a la literatura, que, segons dades de 2015, de les vies públiques de Catalunya dedicades a persones, el percentatge més elevat correspon a escriptors i, a continuació, reduïnt-se a la meitat, a polítics per seguir, en progressió descendent, amb metges i científics, compositors i músics, pintors, etc. (Parella, 2015).

monuments dedicats a la seva memòria i les plaques o inscripcions col·locades en pedrons, edificis o espais vinculats a la seva biografia i a la seva obra.

És necessari fixar, també, l'obra musicada i enregistrada així com el seu grau de vigència en la programació de concerts, recitals, etc., i, ensem, la que motiva altres expressions artístiques com pintura, cinema, dansa, gastronomia, art en la natura, etc. Tenir constància de l'ús del seu nom com a marca de qualitat per a la comercialització d'objectes o productes i l'ús de la seva obra en rituals del cicle de la vida com casaments, enterraments, pas a l'edat adulta, aniversaris, etc. o en celebracions arrelades en la societat. En fi, un etcètera que inevitablement enclou, en el cas de la cultura catalana des de les darreres dècades del segle XX, les rutes literàries que li puguin estar dedicades.

No ens proposem —seria una temeritat o una llarga digressió poc útil— de fer una anàlisi exhaustiva de la vigència de la figura i obra de Marià Manent o, pels camins de la pintura, de la de Joaquim Mir, anàlisi que, a hores d'ara, podria seguir en el pla teòric el concepte de sants culturals de Marijan Dović i Jón Karl Helgason en la seva obra *National Poets, Cultural Saints* (2017), que es fonamenta en la projecció d'allò sant a les esferes laiques de la biografia, el llegat i la posteritat d'un poeta (Sunyer i Subirana 2018: 43-59), però sí que hi farem una aproximació significativa que ens permeti donar exemples de cada un dels àmbits: institucional, editorial, acadèmic i social circumscrits als anys que van des de l'inici de la ruta, el 2006, fins a donar acabament a aquest treball el desembre de 2022 i que ens portin a esbossar, fent-nos eco de Dović i Helgason, el context en el qual la ruta s'ha inserit.

En l'àmbit institucional, l'aposta per la figura i l'obra de Marià Manent durant aquest període —allunyat de la seva vida i d'aniversaris biogràfics que comporten reconeixements públics— se circumscriu a les rutes que li han estat dedicades i està representada directament per la Diputació de Tarragona i l'Ajuntament de l'Aleixar amb la Ruta Mir/Manent, des de 2006; per l'Ajuntament de Premià de Dalt des de 2018; per l'Ajuntament de Maspujols per l'acord d'implementar senyalització de la ruta Mir/Manent al nucli urbà des de 2021 i per l'Ajuntament de Viladrau (2022) per tres accions de patrimonialització literària: donar el nom de l'escriptor a una plaça del municipi, agermanar-se amb l'Aleixar pel vincle amb la literatura manentiana que comparteixen i incorporar en el seu Catàleg de passejades d'interès històric i cultural una ruta literària, en una primera fase, amb obra de Marià Manent.

També, a través de la Ruta Mir/Manent sota l'empara de l'Ajuntament de l'Aleixar, es propicia la presència de l'autor en el món del turisme cultural que es concreta en l'estudi "Estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi de l'Aleixar" promogut pel Patronat de Turisme i el Servei d'Assistència Municipal de la Diputació de Tarragona i realitzat pel Grup de

Recerca d'Anàlisi Territorial i Estudis Turístics de la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili (2010); en la inclusió en el *Catàleg ordenat i categoritzat dels recursos turístics intangibles de Catalunya* dins el Pla d'Implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya (2010); en les publicacions *El valor del paisaje: expresiones/impresiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españoles* editada pel Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino. Dirección General de Desarrollo Sostenible del Medio Rural (2010) i *El Camp de Tarragona: catàleg de paisatge. Vol. I* del Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya Bloc 2, Apartat 4, p. 80 i 513, dedicat a "Expressió artística del paisatge" (2012).

En l'àmbit editorial i en el format més clàssic de la literatura, les publicacions d'un autor, l'actualitat de l'obra present en el mercat, es concreta (desembre de 2022) en els següents títols: *A flor d'oblit*, Premi Crítica Serra d'Or de prosa 1969, d'Edicions 62, (1986); *Marià Manent. Antología poética* de la Fundación Ortega Muñoz (2013), edició bilingüe català-castellà de José Muñoz Millanes i es preveuen tres reedicions.¹¹⁰ La primera, ja en procés contractual amb Edicions 62, és la segona edició de les *Obres completes de Marià Manent. Volum primer. Dietaris* (2000), pel 2023 amb una introducció actualitzada de Sam Abrams, un epíleg d'Arnau Vives i la incorporació d'alguns textos dispersos; la segona és la quarta edició de la *Poesia completa*, per a finals de 2023 inicis de 2024, amb uns vint-i-cinc poemes dispersos no recollits mai en cap edició anterior i uns vint-i-cinc poemes inèdits més, i la tercera, la reedició del dietari *El vel de maia* prevista pel 2024. En les obres traduïdes: *Samuel T. Coleridge. Poema del vell mariner* editada per Quaderns Crema (2000); *Benvingudes la joia i la tristesa. Poemes del romanticisme anglès* per Alpha Editorial (2011); *Rupert Brooke poemes* per Adesiara (2011); *El Renaixement. Estudis d'art i poesia* de Walter Pater per Adesiara (2012) i *El llibre de la jungla* de Rudyard Kipling per Edicions 62 en diverses col·leccions (1999, 2002, 2006, 2009 i 2019), per Pirueta - Libros del Atril (2007) i per Símbol editors (2016) en adaptació reduïda destinada a públic infantil-juvenil. Les obres d'interpretacions de poesia xinesa *L'aire daurat* i *Com un núvol lleuger* que estaven exhaurides, han estat reeditades, agrupant-les en un sol volum, per Adesiara editorial el 2020 i l'editorial Días Contados té en procés de maquetació la reedició de la poesia d'Emily Dickinson traduïda al castellà per Marià Manent amb un pròleg-estudi d'Andrea Montoya que s'editarà el 2023. Encara, en aquest apartat, fem esment dels *Goigs a llaor de Santa Cecília patrona de la música sagrada* que es venera a la seva parròquia del barri de Sant Gervasi de Barcelona d'on Manent era veí i que, editats el 1982, han reeditat els Amics dels Goigs de Barcelona el 2012.

¹¹⁰ Agraïm la informació de futur manentia que figura en aquest apartat a Jordi Manent i Tomàs, net de Marià Manent.

La presència d'obra en antologies és una altra realitat significativa. Esments puntuals ens permeten parlar de literatura manentiana vinculada als infants en el volum *Llanterna màgica. Antologia poètica* publicat el 2016 per l'Editorial Vicens Vives per a alumnat de primària; en l'antologia en portuguès *Resistir ao tempo. Antologia de poesia catalã* editada per Assírio & Alvim (2021) adreçada a adults i en una antologia per a docents de primària dins la col·lecció Temes d'Infància que publica l'Associació de Mestres Rosa Sensat i que s'editarà el 2023.

Punt i a part, pel que té de significatiu en el nostre treball, es mereix l'obra de Llorenç Soldevila i Balart *Universos literaris, Volum 12è de la Geografia literària dels Països Catalans* publicada per Pòrtic Edicions el 2021, on l'autor fa vuintanta-cinc semblances d'autors dels territoris de parla catalana vinculades als seus llocs literaris entre les quals la intitulada "Marià Manent i l'aixopluc montsenyenc" que conté la relació de l'autor amb el Montseny des de Viladrau i, també, amb Premià de Dalt i l'Aleixar els seus escenaris vitals de fora de Barcelona.

També Manent és present en l'àmbit discogràfic avui digitalitzat per la Càtedra Màrius Torres d'Estudis sobre Patrimoni Literari Català de la Universitat de Lleida. El disc intitulat *Marià Manent, poemes amb la veu del poeta* (EDIGSA, 1964) està inclòs en el seu Corpus Literari Digital (2006) d'enregistraments en discos *singles* de vinil que al llarg del decenni de 1960 van ser editats per EDIGSA i altres discogràfiques amb textos dels poetes recitats per ells mateixos.

Quant a obres sobre l'autor, tenim a l'abast la *Bibliografia de Marià Manent* de Miquel Batalla i Ferrando (PAM, 1993), *El llegat anglès de Marià Manent* de Montserrat Roser (PAM, 1998), *Marià Manent-Jean Serra. Una correspondència. Barcelona-Eivissa 1976-1988* (PAM, 2010) de Jean Serra Torres i *Uns béns compartibles: l'epistolari de Marià Manent i Marià Villangómez (1954-1987)* (Miquel Costa editor, 2020) de Neus Giménez Tur i deixem constància que a finals de 2023, Edicions de la Revista de Catalunya publicarà un llibre sobre Manent amb la participació d'una vintena d'estudiosos. Encara, per donar tres exemples actuals de presència manentiana, esmentem el recull d'escrits de diversos autors, entre els quals fragments dels seus dietaris, intitulat *Girona, 1939: porta de l'exili. Escrits del final de la Guerra Civil* de Joaquim Nadal i Farreras (ed.) publicat per L'Avenç (2021); referències que glossen, des de la coneixença i la reflexió, la persona i l'obra de Manent a *El mirall de la vida. Dietari 1956-2015*. Joaquim Molas edició de Rosa Cabré i Maria Capdevila publicat per Edicions 62 (2021) i *100 llibres catalans que fan de bon llegir* de Jordi Llavina publicat per Cossetània Edicions (2022).¹¹¹ En conjunt, abasten àmbits molt diversos: erudició, intel·lectualitat, acadèmia, lectura en general, etc. i, doncs, segments de lectors també diversos.

¹¹¹ En la tria de Joaquim Nadal, hi apareixen fragments dels dietaris *L'aroma d'arç* (25 de març de 1921), *A flor d'oblit* (26 de març de 1921) i *El vel de maia* (13 de desembre de 1937) (Nadal, 2021). En el dietari de Joaquim Molas, hi ha diversos esments que glossen, des de la coneixença i la reflexió, la persona i l'obra de Manent (Molas, 2021) i en la tria de Jordi Llavina, hi figura *L'aroma d'arç* (Llavina, 2022).

En relació amb els llibres de text d'educació reglada obligatòria a secundària i postobligatòria a batxillerat, hem fet una anàlisi (2021) dels de 4t d'ESO i de batxillerat, que és quan els continguts contempnen la literatura en els seus períodes i moviments, per objectivar-hi la presència de Manent. El resultat ens demostra que, sigui esmentat com a autor, sigui glossada breument la seva figura i obra com a coetani d'altres escriptors o tractada amb un grau notori de protagonisme o bé sigui per obra de creació seva —de vegades referida a altres autors del cànon també prescriptius amb la qual cosa s'incrementa en el volum la presència d'autors prescrits—, Marià Manent és present en el 66'66% dels llibres de batxillerat i en el 55'55% dels de 4t d'ESO. Per al cas de les antologies de poesia catalana o universal a batxillerat, Manent hi figura com a traductor de poemes de John Keats i Emily Dickinson en els documents del Departament d'Educació que prescriuen els continguts de l'Antologia de poesia universal per als períodes 2008-2023.¹¹² L'actualitat en aquest camp ens l'aporta la petició feta per l'editorial Cruïlla a la família Manent, l'abril de 2022, de poder reproduir un poema de l'autor en un llibre de Llengua catalana de 1r d'ESO en procés d'edició.

Ens fixem ara en publicacions, entre els anys 2006-2022, dedicades a l'obra de creació i traducció de Manent i que són significatives de la trajectòria i vigència de l'autor. En donem, aquí, dades bibliogràfiques bàsiques. Jordi Marrugat, que va dedicar la tesi doctoral a Manent, és autor dels articles "L'herència romàntica de Marià Manent" (*Els Marges*, 2006), "Marià Manent, poeta invisible en els debats polítics i literaris de l'Europa dels anys 30" (*Punctum* i Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània, 2007), "Del peix, el mar i el vent com a representacions de l'home, el món i la vida en la poesia catalana contemporània (Carner, Riba, Manent, Rosselló-Pòrcel i Palau i Fabre)" (*Llengua & Literatura*, 2008) i del llibre *Marià Manent i la traducció* (*Punctum & TRILCAT* (UPF), 2009). Joan Tort i Donada en l'article "Cuatro escritoras (Verdaguer, Ruyra, Pla y Manent) en la conformación del 'canon paisajístico' catalán" (*Ería: Revista cuatrimestral de geografía*, 2007) addueix Marià Manent en un títol prou explícit. Lena Paüls publica una segona edició, ara digital, d'*El vel de maia: universalitat i particularisme projectats en un dietari íntim* (Escac Gabinet de Comunicació, 2016). Claret i Subirana (Cátedra, 2018) en el capítol "Un nuevo santoral laico: las series de entrevistas a figuras culturales en el

¹¹² Aquests resultats sorgeixen de l'anàlisi dels llibres de text publicats per les editorials de continguts educatius associades al Gremi d'Editors de Catalunya en data 8 de març de 2021 segons relació facilitada pel mateix Gremi, que agraïm. D'aquests, hem consultat (març de 2021) els volums que conformen el total de llibres de text de 4t d'ESO i de batxillerat en les edicions vigents (2016-2020) i un únic cas de 4t d'ESO de 2014. Per a l'antologia de poesia catalana i l'antologia de poesia universal, ambdues a batxillerat, el contingut de les quals prescriu el Departament d'Educació, la font de consulta han estat els documents fet públics pel Departament. Vegeu: Departament d'Educació (2019-2023) <<https://xtec.gencat.cat/web/.content/curriculum/batxillerat/curriculum/documentos/Lectures-de-batxillerat-2019-2023.pdf>> i, modificant els anys, per a les prescripcions dels cursos anteriors excepte el primer curs objecte de la nostra anàlisi, 2006-2007, en el qual la prescripció per a Literatura Universal consisteix en una llista d'obres sense especificació de qui ha de ser l'autor de la traducció amb la qual cosa no hem pogut comprovar-hi la presència o no de Manent.

tardofranquismo”, dedicat a la Catalunya dels anys seixanta i setanta del segle XX i a les entrevistes fetes en diaris, revistes, llibres i televisió a persones a les quals, de manera més o menys conscient, se’ls atorgava un paper referencial en un moment clau de reconstrucció col·lectiva, de clara renovació de formes, noms i repertoris, remarquen el fet que aquest va ser un fenomen protagonitzat per alguns dels noms més destacats de la literatura catalana. Hi fixen, a partir del buidat d’onze fonts, la nòmina d’entrevistats i el nombre d’entrevistes fetes a cadascun i Marià Manent hi apareix en dues. Una, feta per Montserrat Roig (1946-1991) entre 1972 i 1976 i publicada en el volum *Retrats paral·lels/2* (1976) que Roig va confeccionar agrupant-les per parelles a manera de diàleg i on Manent apareix amb Joan Brossa sota l’epígraf “La vida privada”, i l’altra, de Lluís Busquets i Grabulosa, que en l’obra *Plomes catalanes contemporànies* (1980), també recopilatòria de les entrevistes de *El Correo Catalán* (1977-1980), es refereix a “Los decanos de la literatura de los que no podemos prescindir —Foix, Pla, Manent, Oliver y aún faltan nombres —” (Subirana 2018: 193-215). Encara del format entrevista, ens sembla significatiu ressenyar l’emesa, el 2019, en el programa Inèdits del Canal 33 a TV3 dedicat als escriptors i poetes que, al llarg dels anys 80 i 90, van poder ser entrevistats per les càmeres de TV3. En el cas de Manent, l’entrevista, d’una durada de 20 minuts, va anar a càrrec del periodista Josep M. López Llaví i es va fer el 1984 al domicili barceloní del poeta. També l’espai de petit format Recorda’ls en el Canal 33 a TV3 va emetre, el 2018, el dedicat a Marià Manent, que havia estat enregistrat el 1985.¹¹³

Encara en aquest apartat, citem la monografia *Marià Manent i Viladrau* de Jordi Manent i Tomàs (2018). Els articles “Vigència de Marià Manent” de Jaume Galmés a *Reduccions* (2014), “El vel de Maia de Marià Manent. Sentit i referents orientalistes del dietari de la Guerra Civil” d’Arnau Vives Piñas a *Els Marges* (2017), “Marià Manent, traductor de John Keats. Anàlisi comparada de les versions de 1919 (*Sonets i odes*) i 1955/1985 (*Poemes de John Keats*)” també a *Els Marges* (2018), i “Record de Marià Manent i Cisa”, publicat a *Serra d’Or* el mateix any, (2018), ambdós de M. Eugènia Perea Virgili, “Marià Manent i els anys acabats en vuit” de la nostra autoria al *Setmanari La República* (2018), “Guerau de Liost i el lèxic del Montseny”. Una primera publicació del dietari de Marià Manent de l’any 1938” d’Arnau Vives Piñas a *Els Marges* (2021), “Com un núvol lleuger. Roger Badiella compara dos poemes de Li Bai traduïts per Arthur Waley i Marià Manent” de Roger Badiella a *Núvol. El Digital de Cultura* (2021), “Un friendly shake hands: la correspondència entre Marià Manent i Ester de Andreis” de Blanca Ripoll Sintes a *Els Marges* (2021), “Paisatge i llum en el dietari de la Guerra Civil de Marià Manent” d’Arnau Vives i el nostre “Ruta pictoricoliterària Mir/Manent al Camp de

¹¹³ Vegeu: <<https://www.ccma.cat/premsa/inedit-entrevista-maria-manent-i-joan-vinyoli-en-una-sessio-doble/nota-de-premsa/2937934/>> (Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals (CCMA). Sala de Premsa, 2019); <<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/recordals/recordals-mari-manent/video/5800074/>> (CCMA. TV3 a la carta. Inèdits. Canal 33, 2018) i <<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/inedit/inedit-maria-manent/video/5889568/>> (CCMA. TV3 a la carta. Inèdits. Canal 33, 2019).

Tarragona: suma d'actius a un territori" ambdós en el volum *Teoria i pràctica de les geografies literàries* publicat per UVic-UCC i Eumo Editorial (2022). Fem notar que en el número 125 d'*Els Marges*, tardor de 2021, dins la secció "(Re)llegir", s'inicia la subsecció "Llibres d'ara i d'antany". Ambdues —fa constar la publicació— prenen el nom dels títols de reculls de crítiques de Marià Manent "un dels lectors més atents i perspicaces de la nostra tradició" (*Els Marges* 2021: 81).

Quant a l'actualitat, (desembre de 2022) està en procés de realització, per part de Manuel Llanas, un article sobre la correspondència entre Marià i Albert Manent i l'editor Joan Gili, article que té la possibilitat d'esdevenir un capítol d'un llibre sobre l'editorial que va crear Gili, The Dolphin Book Company, i les vinculacions catalanes de l'editor.

No hi pot faltar perquè també és significatiu de la pervivència d'un autor, el ressò i el grau d'immediatesa que en pugui obtenir l'edició o reedició d'obres seves. Ens fixem, per al nostre escriptor, amb dues de recents: *Marià Manent. L'aire daurat i Com un núvol lleuger. (Interpretacions de poesia xinesa)* publicada per Adesiara (novembre de 2020) i *Uns béns compartibles: l'epistolari de Marià Manent i Marià Villangómez (1954-1987)* publicada per Miquel Costa editor (març de 2020) que han motivat, entre d'altres, els següents articles o notícies que no es limiten a difondre'n l'aparició sinó que la valoren i ubiquen en la trajectòria de l'autor i de la literatura. Són, cronològicament, per al volum de traducció, les següents: "Avançament editorial: 'L'aire daurat' i 'Com un núvol lleuger', de Marià Manent" a *VilaWeb* (s.n.: 28.11.2020), "Defenses de la poesia" de David Castillo a *El Punt Avui* (29.12.2020), "L'aire daurat de la poesia xinesa. Cal saludar la recuperació de L'aire daurat i Com un núvol lleuger (Adesiara), interpretacions de poesia xinesa per part de Marià Manent, amb una esplèndida introducció de D. Sam Abrams" de Teresa Costa-Gramunt a *Núvol. El Digital de Cultura* (21.01.2021), "La poesia xinesa de Manent" de Jordi Llavina a *Segre.com* (25.01.2021), "Poesia xinesa segons Marià Manent"¹¹⁴ al programa radiofònic de Catalunya Ràdio intítulat L'irradiador (27.01.2021), "Tria personal" de Vicenç Llorca a *Serra d'Or* (abril de 2021), "Marià Manent i les seves interpretacions de poesia xinesa" per Adrià Arboix a *Emporion. Revista Digital* (juliol 2021). I per a l'epistolari: "Ara béns compartibles" de Toni Roca al *Diario de Ibiza* (02.05.2020), "Terra i cartes. Uns béns compartibles: l'epistolari de Marià Manent i Marià Villangómez (1954-1987)" de David Paloma a *Culturàlia* (17.09.2020), "Epistolaris digitals" de Francesc Marco Palau a *Diari de Tarragona* (octubre de 2020), "Uns béns compartibles: l'epistolari de Marià Manent i Marià Villangómez [1954-1987]" de Fina Anglès a *Llengua Nacional* (2021c) i "Uns béns compartibles" de Carles Duarte a *Regió7* (07.08.2021), *Segre.com* i *Diari de Girona* (08.08.2021).

¹¹⁴ Vegeu: <<https://www.ccma.cat/catradio/alcarta/lirradiador/poesia-xinesa-segons-maria-manent/audio/1090886/>> (CCMA. Catalunya Ràdio, 2021).

Altres publicacions fan evident, de manera puntual, la vigència de l'autor com el pròleg intitulat "Marià Manent en el record" de Jordi Manent i Tomàs per al poemari *Escrit amb pinzell* de Josep Fàbrega i Selva publicat a Viena Edicions (2015). El volum de David Pagès i Cassú *Baules. Cartes generacionals* editat, el 2022, per Edicions MMV que recull un mínim de cent cartes que diverses persones, fills, nets o parents de personatges il·lustres de la cultura catalana escriuen al seu familiar i que inclou Marià Manent a través del seu nét Jordi Manent. El còmic *Ventalló i les traduccions de Tintín al català* (2022) de l'historiador Pau Vinyes que, quant a Manent, esmenta l'impuls que, com a director literari d'Editorial Joventut, va donar a la publicació de les obres d'aquest personatge a casa nostra o la contraportada del volum del dietari *El món en suspens* d'Àlex Susanna (octubre del 2022) que el compara al "mític dietari de Marià Manent *El vel de maia*" perquè "la vivència del seu plàcid entorn natural de l'Alt Penedès contrasta amb els ressons i les envestides d'un món desconcertat".

No podem obviar la presència de Manent en el *Diccionari de la literatura catalana* (2008) dirigit per Àlex Broch, en el *Diccionari de la traducció catalana* (2011) dirigit per Montserrat Bacadí i Pilar Godayol, en el *Diccionario histórico de la traducción en España* (2009) de Francisco Lafarga i Luis Pegenaute (eds.) (Perea 2015: 21-46) i en la *Història de la literatura catalana Vol. VII. Literatura contemporània (III) Del 1922 al 1959* (2021) dirigida per Jordi Castellanos i Jordi Marrugat.

En l'àmbit acadèmic, deixem constància que durant aquest període la tesi doctoral intitulada *Marià Manent, traductor de John Keats. Anàlisi comparada de les versions de 1919 (Sonets i odes) i 1955/1985 (Poemes de John Keats)* de M. Eugènia Perea Virgili (Universitat Pompeu Fabra, 2015) en línia,¹¹⁵ ha vingut a sumar-se a les tres que havien estat dedicades a Marià Manent amb anterioritat: *Marià Manent and english influence in Catalonia* de Montserrat Roser i Puig (University of London, 1995) fruit de la qual va publicar en català *El llegat anglès de Marià Manent* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Curial, 1998); *Un hito en la poesía inglesa traducida en antologías: estudio descriptivo de La poesía inglesa (1945-1948) de Marià Manent* de Maria Luísa Pascual Garrido publicada per la Universitat de Còrdova el 2003 en línia¹¹⁶ i *L'obra de Marià Manent i l'Europa d'entreguerres* de Jordi Marrugat (Universitat de Sheffield, 2004, inèdita) (Perea 2015: 23). Actualment, tenim notícia d'un projecte de Lluís Ruiz (UB) de treballar el tema Tria de versos: una aproximació històrica i filològica a partir d'obra de Marià Manent.

Esmentem també treballs acadèmics de nivells diversos com "Marià Manent, traductor d'Emily Dickinson al català i al castellà" de Berta Lluís Vila a la UPF, curs 2014/2015, (Treball de Final

¹¹⁵ Vegeu: Perea (2015) <<https://www.tdx.cat/handle/10803/393718#page=1>>.

¹¹⁶ Vegeu: Pascual (2003) <<https://helvia.uco.es/xmlui/handle/10396/311>>.

de Grau); “Marià Manent: tradició, traducció i recreació” d’Andrea Montoya Gil a la UB, curs 2019/2020, (Treball de Final de Màster) i dos treballs fets per besnets suïssos de Marià Manent: “Qui était vraiment Marià Manent? Homme de lettres ou arrière-gran-père?” d’Alex Marià Limat (2015) i “La mel d’or. Marià Manent, une rencontre spirituelle” d’Agathe Grand d’Hauteville (curs 2020/2021) que són *travaux de maturité* que a Suïssa es fan els cursos previs als estudis universitaris.

Finalment, fem referència a la nostra comunicació “La literatura eina de turisticació. El cas de la ruta pictoricoliterària Mir/Manent al Camp de Tarragona” en el IV Congrés Internacional “Geografies Literàries” convocat pel Grup GEOLIT i celebrat a la Universitat de València l’octubre de 2022, per la vinculació amb l’obra de Manent.¹¹⁷ I deixem constància que s’està organitzant un Simposi Marià Manent que se celebrarà a la Universitat de Barcelona l’octubre de 2023 en escaure’s el 125è aniversari del seu naixement.

Quant a l’eina més novedosa de patrimonialització literària, les rutes literàries, anotem les que tenen Manent com a titular, totes vinculades al seus escenaris vitals de fora de Barcelona que Muñoz Millanes (2013) anomena “Los paisajes de Marià Manent” i que són: la Ruta Mir/Manent, a l’Aleixar i Maspujols (Baix Camp) emparada per l’Ajuntament de l’Aleixar des de 2006 i pel de Maspujols des de 2021; la ruta “Passejant amb Marià Manent”, a Premià de Dalt (Maresme), inaugurada el 2018 i emparada pel seu ajuntament; la “Ruta literària a Viladrau” a Viladrau (Osona) també emparada pel seu ajuntament i presentada en format digital i en una primera fase amb obra manentiana, el novembre de 2022 i, des del 2018, la ruta didàctica “Viladrau, un entorn poètic. Ruta Marià Manent - Guerau de Liost”, també a Viladrau que podem trobar a la xarxa¹¹⁸ i que va ser mereixedora d’un premi Baldiri Reixac el mateix any.

El llegat de l’autor, el vetlla la seva família, amb el seu nét Jordi Manent i Tomàs al capdavant, i posa a disposició dels estudiosos la seva biblioteca i la seva documentació en el domicili familiar a Barcelona.

En l’àmbit dels premis literaris, un dels més antics de Catalunya és el Premi de Poesia Marià Manent¹¹⁹ convocat per primera vegada el 1976, i encara ara, a Premià de Dalt (Maresme) d’on

¹¹⁷ Vegeu: <<https://www.uv.es/geolit/Descargas/Res%c3%bamenes.pdf>>.

¹¹⁸ Vegeu: Olivé i Ramos (2018) <<http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/126369/1/Ruta%20Viladrau%20setembre%202018.pdf>>.

¹¹⁹ La nòmina de guanyadors és la següent: Pep Vila, Pere Fons, Joan Barceló, Rafael Vallbona, Ventura Ametller, David Jou, Miquel López Crespí, Feliu Plasencia, M. Antònia Grau, Joan Soler i Amigó —accèssit—, Jaume Sisterna, Isidre Julià i Ponç Pons —accèssit—, Joan-Francesc Delgado, Jordi Guardans, Antoni Gómez, Vicent Nacher, Maria Josep Escrivà, Alexandre Navarro, Quim David, Joan Antoni Cerrato, Josep Riera, Pere Gil Ramos, Albert Guiu, M. Teresa Saladrigas, Miquel López Crespí, Francisco Mezquita Broch, Damià Bordera Poch, Josep Civit Mateu, Josep Fàbrega i Selva, Raimond Aguiló, Elisabeth Juncà, Jacint Sala, Glòria Calafell, Josep Fàbrega i Selva, Clara Mir, M. Carme Arnau i Orts, Montse Assens, M. Carmen Sáez Lorente, Jordi Llavina Murgadas, Pere Suau Palou, Marcel Riera i Laura Rosich Mena. En dues ocasions el jurat l’ha declarat desert i la periodicitat de la convocatòria ha estat, majoritàriament, anual.

procedeix la nissaga. La Secció d'Art i Lletres de la Societat Cultural Sant Jaume el dota, actualment (2022 en la 46a convocatòria), amb dos mil euros i l'obra guardonada és editada per Quaderns de la Font del Cargol amb el suport de l'Ajuntament de Premià de Dalt i de la família Manent.

També a Premià de Dalt, l'escola pública i la biblioteca escolar porten el nom de Marià Manent. Hi ha vies públiques amb el seu nom a Barcelona, amb els Jardins Marià Manent a prop del seu domicili, places a Reus, Viladrau,¹²⁰ Vilafranca del Penedès i Vila-seca, carrers a l'Aleixar, Begur, El Vendrell i Sant Cugat del Vallès i el passatge Marià Manent a Premià de Dalt. Una làpida dels Amics del Montseny, ubicada des del 1990, en la Font del Cristall a Viladrau recull els versos "Fonteta perduda / al cor de la pau: / No em cal l'aigua fresca / sinó el cant suau", del poema "Cançó àvida";¹²¹ una altra de Barcelona Poesia Ajuntament de Barcelona (2009) recorda la casa on va néixer i viure a la ciutat, i, a Altafulla, a la Plaça del Pou, n'hi ha una a tocar del monument casteller —tot inaugurat el 1989— amb els següents versos: "Afuada i altiva és al Mèdol l'agulla, / pedra clara i tibant / s'hi assemblava el pilar de vuit quan Altafulla / a la plaça del Pou, el veié, triomfant, / ben alt, i coronat pel riure d'un infant", que estaven escrits el 1976.¹²² I una fórmula poc freqüent¹²³ de patrimonialització literària s'ha fet realitat, per mediació de la Ruta Mir/Manent, amb l'agermanament entre les poblacions de l'Aleixar i Viladrau pel vincle literari

¹²⁰ La plaça amb el nom de Marià Manent no ha format part del nomenclàtor oficial de vies públiques de Viladrau fins l'octubre de 2022 per acord del ple de l'ajuntament i en el marc de l'agermanament literari amb l'Aleixar. Tanmateix sí que, oralment, els viladrauencs ja l'anomenaven així puix que l'agost de 1975 s'hi va col·locar, amb la presència del poeta, un pedró amb versos d'*El vel de maia* (Bou 1987: 256).

¹²¹ Vegeu: Pladevall (2023) <<https://www.instagram.com/p/CnIFglvql-Q/?igshid=MDJmNzVkMjY%3D>>.

¹²² Joan Carnicer del Centre d'Estudis d'Altafulla ens informa, cosa que agraiem, que el pintor i periodista Josep Buyreu (1914-2007), vinculat a l'Ateneu Barcelonès i padrí dels castellers d'Altafulla, va fer personalment l'encàrrec a Marià Manent i, en certa manera, va inspirar aquests versos. També ens escriu, que la colla altafullenca es va presentar en públic l'any 1973 i que el monument junt amb les rajoles amb els versos manentians es va inaugurar per Sant Martí del 1989. Una publicació de la seva autoria ens permet datar-los entre 1973 i 1976 puix que dona notícia que "el desembre de 1976, els Castellers d'Altafulla felicitaven el Nadal i l'Any Nou amb una tarja [...]. A l'anvers, una reproducció de l'Agulla del Mèdol amb la llegenda "LAGULLA DEL MÈDOL. Dibuix de J. Buyreu". Al revers, els cinc versos de Marià Manent (Carnicer 1989: 13-17). Aquest versos, fins ara dispersos, passaran a formar part de la nova edició de la poesia completa de Marià Manent.

¹²³ L'afirmació de "poc freqüent" ve donada d'una banda, pel fet que, els agermanaments se solen fer entre municipis de països diferents encara que n'existeixen com el del cas que aquí citem. I de l'altra, perquè el motiu adduït de vincle literari a partir de la figura i obra d'un escriptor és del tot inusual perquè, al nostre entendre, el coneixement de les llengües mútues dels municipis que es vinculen acostuma a ser un hàndicap. Efectivament, hem constatat que d'un total de 345 agermanaments que recull el desembre de 2022 el Portal de Dades Obertes de la Generalitat de Catalunya, només un 3'75% es dona entre municipis de Catalunya o un 10'75% entre municipis dels territoris de parla catalana (Vegeu: Portal de Dades Obertes (s.d.) <<https://analisi.transparenciacatalunya.cat/Sector-P-blic/Agermanaments-de-municipis/jkqg-zbip/explore>>. I encara que en les dades consultades els motius dels vincles no s'hi explicitin, no ens volem estar d'esmentar el cas que coneixem de Campdevànol (Ripollès) agermanat amb Valldemossa (Serra de Tramuntana) a Mallorca des del 1989 per un motiu artístic: la figura del pintor Coll i Bardolet. (Vegeu: Oliver (2019) <<https://el9nou.cat/osona-ripolles/general/campdevanol-i-valldemossa-celebren-30-anys-dagermanament/>>). Quant a les activitats que es duen a terme fruit d'aquests tipus de vincles, un estudi d'investigació catalanística fet per Adriana Partal i Tilbert Dídac Stegmann en l'Institut für Romanische Sprachen und Literaturen de la Universitat Johann Wolfgang Goethe de Frankfurt am Main intitulat *Agermanaments entre ciutats de l'àrea catalanoparlant i dels països germànics* ens reporta un únic cas d'un total de trenta-tres en el qual, entre les activitats compartides, es fan lectures i, en canvi —com és natural— la música, l'esport, el folklore o la gastronomia hi són omnipresents (Partal i Stegmann, 2008). Tot plegat, esbossa el context en el qual s'insereix el nostre agermanament literari manentià i el valor que pugui tenir.

manentia que les uneix. Els respectius ajuntaments l'han acordat, en sengles plens de setembre i octubre de 2022, s'ha oficialitzat als dos municipis el mes de novembre durant la respectiva festa major de Sant Martí¹²⁴ i s'hi reflecteix, permanentment, en un monòlit ubicat en una zona enjardinada i amb senyalització en un punt neuràlgic dels nuclis de població.

L'autor i la seva obra són presents en la xarxa de manera continuada a través de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, LletrA, Traces, Espais Escrits i el Mapa Literari Català, Endrets, Geografia literària dels Països Catalans, Mapa Literari de Barcelona, la pàgina web Premis d'Arts i Lletres de Premià de Dalt, etc. A Twitter, el Museu d'Història de Catalunya recorda l'aniversari del seu naixement. Iniciatives particulars, fan que poemes o versos manentians circulin per Facebook, Twitter i Instagram. D'altres, opinen sobre actualitat manentiana i alumnes de secundària n'il·lustren versos amb música i pintura i els comparteixen.¹²⁵

Diversos autors, intèrprets o creadors vinculats a disciplines diferents han incorporat obra escrita o traduïda per Manent a la seva producció. En donem alguns exemples volgudament diversos, transversals i propers en el temps.¹²⁶

L'artista i poeta Perejaume conforma l'exposició "Maniobra de Perejaume", celebrada en el Museu Nacional d'Art de Catalunya (octubre 2014-gener 2015), amb prop de cent trenta peces diverses com pintures, dibuixos, escultures, textos literaris, objectes pràctics, etc., entre les quals hi ha bona part d'*El vel de maia* de Marià Manent i obra de Joaquim Mir.

El músic Joan Josep Mayans que intitula la seva pàgina web "Poesia cantada" és compositor de la música dels poemes: "Nadala" (Anònim anglès / Marià Manent) i "Rondalla del bou" (Marià

¹²⁴ Vegeu: Ajuntament de Viladrau (2022) <<https://www.viladrau.cat/ca/agenda/agermanament-entre-viladrau-i-laleixar>>, (s.n., 2022) <<http://diaridigital.tarragona21.com/lobra-literaria-de-maria-manent-agermana-els-municipis-de-viladrau-i-laleixar/>> i Castellón (2022) <<https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/2228639-paisatges-de-manent.html>>.

¹²⁵ Donem alguns exemples d'obra compartida a la xarxa: Versos del poema "Matí" a Twitter el 2017. Vegeu: <<https://twitter.com/bjorbla/status/899680552294514689?s=24&t=kTLhLZQIGu1JWSBiYSyAEQ>> (Blanc, 2017). Versos del poema "A una oreneta que em desvetllà a trenc d'alba" a Twitter el 2019. Vegeu: <<https://twitter.com/bjorbla/status/1133708734864265216?s=24&t=kTLhLZQIGu1JWSBiYSyAEQ>> (Blanc, 2019). Versos del poema "A mitjan setembre" a Instagram el 2021. Vegeu: <https://www.instagram.com/p/CS_J-ZYDWw-/?igshid=MDJmNzVkMjY=> (Alegria, 2021). Versos del poema "Altafulla" a Instagram el juliol de 2022. Vegeu: <<https://www.instagram.com/p/CghiXBjZvr/?igshid=MDJmNzVkMjY=>> (Alegria, 2022). El poema "Nou cant a la vinya XII", extret del volum *Els poetes d'ara. Marian Manent*. Tria i pròleg de Tomàs Garcés. Barcelona: Edicions Lira (1923) a Facebook l'agost de 2022. Vegeu: <<https://www.facebook.com/photo/?fbid=10228761216680427&set=pcb.10228761216960434>> (Guasch, 2022). Un tuit d'opinió el desembre de 2022. Vegeu: <<https://twitter.com/dsamabrams/status/160811326554890248?t=ciOdhTXDZqPI8FwzaLus8Q&s=08>> (Abrams, 2022) i una acció de creació artística a secundària el desembre de 2022. Vegeu: <<https://agora.xtec.cat/iesalella/portada/diuen-la-mar-es-trista/>> (Institut d'Alcella, 2022).

¹²⁶ Anotem els següents: Exposició "Maniobra de Perejaume". Dossier de premsa. Vegeu: <https://www.museunacional.cat/sites/default/files/prensa_perejaume_763_kb_0.pdf> (Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2014). Joan Josep Mayans. Poesia cantada. Discografia (2015 i 2018). Vegeu: <<https://joanjosepmayans.com/>> (Mayans, s.d.). Concerts. Ressenya. Tancament brillant d'una etapa. Vegeu: <<http://www.revistamusical.cat/critica/tancament-brillant-duna-etapa/>> (Pessarrodona, 2019). Cor Jove Nacional de Catalunya. Mireia Barrera, directora. Vegeu: <https://www.palaumusica.cat/prog-ma-cor-jove-nacional-de-catalunya_836634.pdf> (s.n., 2021). Restaurant L'Antic Molí. Carta celler (2021). Vegeu: <<https://www.anticmoli.com/celler/>> (L'Antic Molí, s.d.). CCMA. TV3. Més 324 - "Rondalla del bou", de Marià Manent. Vegeu: <<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/mes-324/rondalla-del-bou-de-maria-manent/video/6136166/?s=08>> (CCMA. TV3 a la carta. Més 324, 2021) i programa de l'exposició de pintura "Mirades a la Natura" de Tuní Anglès celebrada el 2021. Vegeu l'annex 7.1.5.

Manent) editats en el disc *A cal fuster hi ha novetat* (2015) i “Prou sé...” (Marià Manent), “Petita festa” (Li Bai / Versió de Marià Manent) i “Feliç és Anglaterra” (John Keats / Versió de Marià Manent) editats en el disc *Onsevulla tinc port* (2018). Mireia Barrera, directora emblemàtica del Cor Madrigal de Barcelona, a més d'altres formacions, s'acomiada de la direcció, el 2019, amb un concert en el programa del qual, format per peces significatives de la trajectòria del cor, hi figuren fragments de *L'aire daurat* de Marià Manent sobre interpretacions de poesia xinesa amb música de Ricard Lamote de Grignon (1899-1962) (Pessarrodona 2019). Més endavant i com a directora artística del Cor Jove Nacional de Catalunya —la direcció artística va sempre a càrrec de dos directors de màxim prestigi, un de català i un d'internacional—, torna a escollir-los per al repertori del concert celebrat a La Casa dels Cants / Palau de la Música / Orfeó Català, el gener de 2021.

El restaurant L'Antic Molí a Ulldecona (Montsià), guardonat amb l'Estrella Michelin del 2017 al 2021, l'Estrella Verda Michelin a la sostenibilitat 2021, Cuiner de l'any 2016 per al seu xef, Vicent Guimerà, i altres reconeixements, obre la carta de vins de 2021 amb un vers del poema “Nou cant a la vinya” de Marià Manent. Des del Baix Camp, Tuni Anglès empra textos de dietari manentià en l'exposició de pintures “Mirades a la Natura”, celebrada a Reus d'octubre a desembre de 2021.

El compositor Xavier Pagès-Corella estrena “D'ença que ella partí” de Tu-Fu, Dinastia Tang, s. VII, traduïda per Manent en el concert “Cançons d'amor que he dictades” organitzat per l'Associació Joan Manén a l'Ateneu Barcelonès el febrer de 2022. Toti Soler estrena, el maig del mateix any, l'àlbum discogràfic *Fill de la fortuna* que inclou, amb la col·laboració de Sandra Bonillo, “Al pati creix un arbre estrany” de la Dinastia Han (206aC-220 dC) poema adaptat per Manent i, el novembre de 2022, la formació musical Plural Ensemble, conjunt instrumental especialitzat en la música dels segles XX i XXI, fa l'estrena absoluta a Madrid de l'obra de cambra “Com un núvol lleuger” encarregada al compositor Josep M. Guix que la crea a partir del llibre homònim de Manent i la dedica a Joan Guinjoan.¹²⁷

En els mitjans de comunicació, el periodista Xavier Grasset, en el ja tradicional vers de Nadal del programa Més 3/24 a TV3, desitja bones festes recitant “Rondalla del bou” de Marià Manent el 23 de desembre de 2021.

Concretament, el repertori d'obra manentiana registrada en la SGAE en data 31 de desembre de 2022 i que hem analitzat és de quaranta-un textos musicats per vint compositors entre els quals Manuel García Morante, Vicent Torrent del grup Al Tall, Eduard Iniesta, Joan Josep

¹²⁷ La música de Josep M. Guix, escriu Àlex Susanna, “sempre és una música que cerca de convèncer-nos de la raó de la seva existència. Això és el que de bell antuvi malda per aconseguir: que les seves partitures, més que no imposar-se'ns a còpia d'ímpetu o d'abundància, ho facin com a ressò o correspondència d'alguna cosa (un poema, un paisatge, un quadre, una cara, un cos o la mateixa música, tant se val quin sigui el punt de partida) que l'interpel·la i remou per dins” (Susanna 2022: 27-28). En aquest cas, Guix parteix de *Com un núvol lleuger*, interpretacions de poesia xinesa de Marià Manent. Per als concerts de la gira de Plural Ensemble on interpreten l'obra de Manent, vegeu: <<https://pluralensemble.com/agenda-2021-2022/>> (Plural Ensemble, 2022). I, per escoltar l'obra, vegeu: <<https://www.youtube.com/watch?v=j5ZQRueCnKE>> (Guix, 2022).

Mayans, Clàudia Cabero, Manuel Blancafort, Manuel Valls Gorina, Ricard Lamote de Grignon, Toti Soler, Santi Arisa, Joan-Lluís Moraleda, etc. Quatre compositors diferents han musicat el poema intitulat “Petita Festa”¹²⁸ i dos, també diferents, cada un dels següents poemes: “La gent amaga el seu amor”, “Rondalla del bou”, “Folk Song”, “Diuen la mar és trista” i “Plugeta”. Quant als interprets, anotem, a títol d'exemple en el temps, Maria Cinta, Narcís Perich, Conrad Sala, Silvia Pérez i Toti Soler, Maria del Mar Bonet, Celdoni Fonoll, Cor Madrigal, Toni Subirana o el Cor Sant Esteve de Vila-seca.¹²⁹ Finalment, deixem constància que els goigs escrits per Manent han estat musicats per Vicens F. Casajus, Josep Monné, Antoni Pérez Moya i Joan Úbeda.

També s'ha dedicat, en la contemporaneïtat, obra de creació a la seva figura com el poemari de Jesús Massip *Personatges / Paisatges* d'Onada, edicions que glossa Marià Manent en la part “Personatges coetanis” (Massip 2020: 45).

Quant a la presència d'obra de Manent en rituals del cicle de la vida o en pràctiques socials com la de felicitar el Nadal podem esmentar, a títol d'exemple, els poemes “Ell passava, capblanc...” i “Prou sé...” reproduïts en recordatoris de defuncions dels anys 1979 i 2015 a dues poblacions del Baix Camp, versos de la “Rondalla del bou” en la felicitació nadalenca del Departament de Filologia Catalana de la UB el 2022 o referències a la seva prosa camptarragonina en el fullet *L'enfilació d'Escornalbou. Nadala 2022* de Jordi Cáceres-Silva.

En definitiva, tot plegat té com a corol·lari, encara que sigui a grans trets, el grau vigent de patrimonialització de la figura i obra de Marià Manent al qual el format ruta, com aquest treball es proposa d'objectivar, hi suma nous actius.

Tanmateix, per reblar-ho en clau de futur, adduïm l'opinió de dos autors estretament vinculats a l'obra manentiana en èpoques diferents. En primer lloc, l'escriptor i gestor cultural Àlex Susanna qui, en el volum de dietari *Paisatge amb figures*, descriu una conversa amb agents literaris sobre publicacions d'antologies de poetes de qui —afirma— “ben pocs es recorden” i esmenta,

¹²⁸ Justament, aquest poema traduït per Manent i musicat per Toti Soler, forma part de les tres cançons que M. del Mar Bonet escull per a contestar la pregunta feta, el novembre de 2022, a deu músics de les Illes sobre quines peces els han marcat. Vegeu: <https://www.arabalears.cat/cultura/30-cancons-inoblidables-escrites-catala_130_4538172.html> (Darder, 2022).

¹²⁹ Vegeu: Maria Cinta que interpreta poemes de Manent a finals dels anys setanta (Produccions Blau, s.d.). Conrad Sala canta “La Dama” en un recital de 1994 (Roca, 2010). Narcís Perich canta el conjunt de poemes “Cinc cançons” en el disc *Versos i acords* editat per Picap el 2009 (s.n., 2009). Silvia Pérez i Toti Soler canten el poema “Petita festa” de Li Bai, versió de Marià Manent (Sagitari, 2011). Jordi Batiste canta “Si faig el meu ofici o el meu art” de Dylan Thomas traduït per Manent a *Quadern obert* un CD editat el 2014 que recull l'espectacle Quadern obert. La Masana al Liceu celebrat al Gran Teatre del Liceu a Barcelona amb motiu de la celebració del 85è aniversari de l'Escola Massana (Batiste, 2014). Celdoni Fonoll interpreta el poema “Altafulla”, musicat per ell mateix, en el CD intitulat *Celdoni Fonoll. Antologia /2* editat per Picap (Fonoll, 2015). Maria del Mar Bonet interpreta “Petita festa” de Li Bai, versió de Marià Manent (BMG Music Spain, 2017). Joan Josep Mayans edita a Quadrant produccions els discs *A cal fuster hi ha novetat* on hi ha els poemes “Rondalla del bou” de Manent i “Nadala”, traducció d'un anònim anglès, (s.n., 2016c) i *Onsevilla tinc port* amb el poema “Prou sé...” i dues versions de Manent (Discmedi/Blau, 2018). El Cor Madrigal canta el conjunt de poemes “L'aire daurat” (Música coral, 2019). Toni Subirana canta el poema “Rondalla del bou” del disc *Cançons de Nadal* (Subirana, 2020). El Cor Sant Esteve de Vila-seca canta el poema “Rondalla del bou” musicat pel seu director Xavier Pastrana (Cor Sant Esteve, 2020) i el Cor Jove Nacional de Catalunya programa la interpretació de fragments de “L'aire daurat” (s.n., 2021).

junt amb altres, Marià Manent (Susanna 2019: 76). En segon lloc, D. Sam Abrams qui, referint-se a la literatura del jo, afirma que “és encara una assignatura pendent a la comunitat lingüística catalana” i que obres de la “inqüestionable qualitat i solvència com *Dietaris* (2000) de Marià Manent encara estan molt lluny de la consideració artística i crítica que mereixen de ple dret” (Abrams 2020a: 117). El mateix Abrams s’hi reafirma per al conjunt de la producció manentiana en la introducció al volum *Marià Manent. L’aire daurat / Com un núvol lleuger. (Interpretacions de poesia xinesa)*, publicat el 2020, que transcrivim:

Un dels casos que més clama al cel d’un autor més aviat perdut que necessita urgentment ser recuperat i avaluat com cal és el de Marià Manent i Cisa (1898-1988), poeta, memorialista, crític i traductor, Premi d’Honor de les Lletres Catalanes del 1985. Manent va fer una aportació importantíssima en tots els gèneres que va conrear. Com a poeta, és autor de poemes imprescindibles que representen autèntics cims de la lírica catalana moderna: “A la meua filla Maria quan tenia un any en temps de guerra”, “Tardor a Viladrau” o “Prou sé...”. Com a memorialista, té al seu haver un dels millors diaris de tota la tradició catalana, recollit a *Dietaris* (2000), el primer volum de les seves *Obres completes*, una sèrie que es va quedar tancada just després del seu inici. Com a crític, ens va deixar una nodrida obra aplegada en diversos volums d’obligada lectura: *Notes sobre literatura estrangera* (1934), *Poesia, llenguatge, forma* (1973), *Llibres d’ara i d’antany* (1982) i *Rellegint* (1987). I, finalment, com a traductor, era tot un referent, les seves versions de poetes com Samuel Taylor Coleridge, John Keats, Emily Dickinson, Archibald MacLeish o Dylan Thomas són francament immarcescibles. [...] Una altra parcel·la de l’esplèndida obra de Manent són les seves extraordinàries interpretacions de poesia xinesa que representen una autèntica fita de la lírica catalana del segle XX (Abrams 2020b: 14).

Per al cas de Joaquim Mir, els factors de patrimonialització pictòrica que fan patent la vigència de la figura i obra d’un pintor per la seva pervivència institucional, acadèmica, museística, mercantil d’art i social són també múltiples. En l’àmbit institucional, pels actes de reconeixement de la seva figura i obra que se li puguin dedicar. En l’acadèmic, per iniciatives com jornades, congressos, etc. o tesis doctorals, destinades a analitzar i posar en valor la seva obra i per publicacions científiques sobre l’art en general, períodes o moviments artístics en particular, etc., dels quals formi part i també sobre la seva trajectòria i producció o sobre la influència reconeguda o posada en evidència per part d’altres autors. En l’educatiu de l’etapa obligatòria, per referències en llibres de text o com a eina didàctica en tallers, etc. En l’àmbit museogràfic, pel fet de tenir obra en fons de museus públics o privats i pel seu abast territorial; per formar part o no de la política d’adquisició d’obres a l’hora d’incrementar aquests fons; per tenir-hi obra exposada de manera permanent o temporal o no exposada; per exposicions antològiques, temàtiques, etc., que se n’organitzin; per publicacions com catàlegs, articles, notícies de premsa, etc., que se’n puguin derivar i per formar part o no de les activitats educatives dels museus i del seu marxandatge

(*merchandising*). En l'àmbit mercantil d'art, són factors essencials la presència d'obra en galeries, subhastes i mercats d'art, el seu abast territorial i el valor dinerari amb què s'adjudiquen les obres subhastades o el preu que se'ls dona en operacions de compravenda. En l'àmbit social creatiu, per ser font d'inspiració d'altres disciplines artístiques. En el memorialístic, per donar nom a vies públiques, premis, centres d'ensenyament, entitats, etc., i pels monuments, plaques, inscripcions dedicades al seu record. En el comercial per associar el seu nom, com a marca de qualitat, a productes de mercat. En l'associatiu, per entitats dedicades a mantenir viu el seu record i el seu llegat com associacions d'amics, etc. En el d'actualitat, pel grau de presència en els mitjans de comunicació com premsa, televisió, ràdio, internet, etc. i, finalment, per l'existència o no de cases-museu de pintor, de l'activitat de cerca i identificació d'indrets inspiradors de la seva obra i l'oferta turística que se'n pugui derivar, etc.

Per tant, per a conèixer la pervivència de la figura i obra de Joaquim Mir glossarem, com hem fet amb Manent, exemples dels àmbits institucional, acadèmic, museístic, mercantil d'art i social que se circumscriuen en el temps al període que va de l'inici de la ruta, el 2006, fins a donar acabament a aquest treball el desembre de 2022.

En l'àmbit institucional, hem d'esmentar l'aposta feta per Joaquim Mir per part de la Diputació de Tarragona i l'Ajuntament de l'Aleixar, des de 2006, amb la Ruta Mir/Manent. El mateix any, l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú a través de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer i amb el suport de Contratas y Obras. Empresa Constructora S.A. organitza l'exposició "Joaquim Mir a Vilanova" (desembre de 2006 a abril de 2007) comissariada per Francesc Miralles. El 2008, la Diputació de Tarragona publica una segona edició revisada i ampliada (la 1a edició és de 1998) de l'obra *Joaquim Mir al Camp de Tarragona* de Francesc Miralles. I de manera idèntica a com ens hem referit a Manent, s'incorpora el nom i l'obra de Joaquim Mir al món del turisme cultural per l'existència de l'oferta de la Ruta Mir/Manent i de retop per la seva inclusió en estudis estratègics de turisme, catàlegs de paisatge, repertoris d'experiències per posar en valor el medi rural, etc., impulsades i emparades per institucions locals, nacionals i estatals.

D'aquest mateix període, són exposicions de magnitud tan diferent com "El llegat Mir" al Museu Josep Cañas de Banyeres del Penedès organitzada el 2006 per la Fundació Josep Cañas - Ajuntament de Banyeres del Penedès;¹³⁰ la intitulada "Joaquim Mir antològica 1873-1940" organitzada per CaixaForum a la seu de Barcelona (febrer-abril de 2009), comissariada per Francesc Miralles, que va posar a l'abast del públic vuitanta-dues peces algunes de les quals mai no havien

¹³⁰ En el fons del Museu Cañas hi havia unes quantes obres de Mir propietat de la família Cañas i s'hi van sumar, el 2005, per donació de Josep Mir Estalella, un oli sobre tela obra de Mir i dues escultures i dos dibuixos obra de Cañas que des de la seva creació havien acompanyat la família Mir. El conjunt va conformar l'exposició temporal "El llegat Mir" de l'11 de febrer al 25 de juny de 2006. Vegeu: Fundació Josep Cañas (2006) <<http://www.josepcanas.cat/p/mir.html>>.

estat exposades —aquesta mostra es va traslladar després al Museo de Bellas Artes de Bilbao on va ser exposada entre l'11 de maig i el 26 de juliol del mateix any—; el *Quadern d'apunts del Vallès del pintor Joaquim Mir* va ser exposat al Museu Abelló. Fundació Municipal d'Art de Mollet del Vallès (segon semestre de 2019); l'exposició "Impressionisme i art espanyol" a Moscou (entre el 8 d'octubre de 2019 i el 26 de gener de 2020) organitzada per Aurea Cultura i Art i el Museu de l'Impressionisme Rus i comissariada per Francesc Fontbona, amb obres, entre d'altres, de Mir; l'exposició "Paisatges. Un recorregut pictòric (1877-1977)" a la Sala Parés a Barcelona (del 12 de desembre de 2020 al 20 de febrer de 2021) amb obres, entre d'altres, de Mir; l'exposició "Talents amb denominació d'origen: de Rigalt a Puigdemogolas" a Andorra (de febrer de 2021 a gener de 2022) amb obres de la col·lecció d'art de Crèdit Andorrà i de la col·lecció Carmen Thyssen entre les quals un llenç de Mir; la intitulada "Hermen Anglada-Camarasa i Joaquim Mir a Mallorca" a CaixaForum Palma (del 5 de novembre de 2020 al 16 d'octubre de 2022) i la del Museu Nacional d'Art de Catalunya i el Musée d'Orsay, intitulada "(Re)conèixer Gaudí. Foc i Cendres" (del 19 de novembre de 2021 al 6 de març de 2022) a Barcelona amb tres obres de Mir,¹³¹ a París, intitulada "Gaudí", (del 12 d'abril al 17 de juliol de 2022) i a Madrid, "Gaudí", a CentroCentro (del 14 d'octubre de 2022 al 26 de febrer de 2023).¹³²

Quant a publicacions, anotem els catàlegs editats de les exposicions suara esmentades: el de Vilanova, per Viena edicions (2006) i, el de CaixaForum, per la Fundació la Caixa (2009); la segona edició de *Joaquim Mir al Camp de Tarragona* de Francesc Miralles pel Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona (2008); el capítol "Joaquim Mir a l'Aleixar i Maspujols. Tot un patrimoni" del volum *Patrimoni, memòria i identitat* de l'autora d'aquest treball i publicat per la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili (2008); *Joaquim Mir. Quadern de dibuix*, edició

¹³¹ Vegeu: Museu Abelló (2019) <<https://www.museuabello.cat/es/2019/09/30/us-mostrem-el-quadern-dapunts-del-valles-de-joaquim-mir/>>. Aurea Cultura i Art (2019) <<https://www.aurea-art.com/ca/impressionism-and-spanish-art/>> i Sala (2019) <<https://tempsarts.cat/arts-visuals/limpressionisme-catala-viatja-a-moscou/>>. Sala Parés (s.d.) <<https://salapares.com/ca/exposicion/paisajes-un-recorrido-pictorico-1877-1977-2/>>. Museu Carmen Thyssen Andorra (s.d.) <<https://museucarmenthysssenandorra.ad/app/uploads/2021/01/Dossier-de-Prensa-TALENTS-AMB-DO.pdf>>. Caixaforum Palma (s.d.) <https://caixaforum.org/ca/palma/p/hermen-anglada-camarasa-i-joaquim-mir-a-mallorca_a13352381>. Museu Nacional d'Art de Catalunya (2021) <<https://www.museunacional.cat/ca/gaudi>>, Musée d'Orsay (2022) <<https://www.musee-orsay.fr/fr/expositions/gaudi-213307>> i Centrocentro (2022) <<https://www.centrocentro.org/exposicion/gaudi>>.

¹³² Aquestes exposicions se sumen a un contínuum en el temps que se circumscriu al tombant de segle XX al XXI i que arrenca, deixant a part la trajectòria anterior del pintor però posant en evidència la seva pervivència, fins a l'actualitat, de les organitzades a partir de la darrera dècada del segle XX pel Banco Bilbao Vizcaya a Madrid l'octubre de 1990 i a Barcelona, el novembre del mateix any, intitulades "Joaquim Mir. Cincuenta años después" i "Joaquim Mir. Cincuenta anys després"; per la Fundació la Caixa intitulades: "Joaquim Mir al Camp de Tarragona, 1906-1914" a la seu de Barcelona l'any 1991 i "Joaquim Mir, itinerari vital" a la seu de Palma (desembre 1997-gener 1998), al Centre Cultural de la fundació a Lleida (febrer-març de 1998) i a la sala de l'entitat a Girona (març-abril de 1998), comissariades per Teresa Camps; la intitulada "Joaquim Mir a Andorra" comissariada per Francesc Miralles per a la Sala d'Exposicions del Govern d'Andorra (desembre 2002-febrer 2003); la comissariada per Joan Gil "Dibuixos de Joaquim Mir. La confiança de l'artista" per a la Fundació Caixa Tarragona a la seva sala d'exposicions a Tarragona (març-maig de 2003) i per a la Banca Privada d'Andorra i el Ministeri d'Educació, Cultura, Joventut i Esports d'Andorra (febrer-març de 2004) a la Sala d'exposicions del Govern d'Andorra; les comissariades per Francesc Miralles "Joaquim Mir. Mallorca i altres paisatges" per al Centre Cultural de Caixa Girona (maig-juliol de 2004) i "Joaquim Mir 1873/1940" per a la Fundació Cultural Mapfre Vida a Madrid (novembre 2004-gener 2005) i la comissariada per Francesc Fontbona i Francesc Miralles "Joaquim Mir 1873/1940" per al Museu de Montserrat a Montserrat (febrer-abril de 2005).

facsimil de 100 exemplars numerats i signats per Josep Mir, fill del pintor, i Francesc Miralles autor del pròleg i publicat per Gràfiques Pacífic (2009) i *Invasió subtil* un assaig sobre quatre artistes relacionats amb la ciutat de Reus, un d'ells Joaquim Mir, obra del periodista Guillem Latorre i que es presenta en format múltiple: un llibre editat pel Centre de Lectura de Reus i Arola Editors i coeditat per les Publicacions de la URV (2013) i una sèrie d'autor a Canal Reus TV.¹³³

En l'àmbit acadèmic, s'ha defensat, el juliol de 2017, una tesi doctoral intitolada *Joaquim Mir. El color i la pintura de paisatge. Itinerari pictòric*, per part de Joan Campamà Tubau a la Universitat Internacional de Catalunya i el mateix professor ha dut a terme, l'any 2020 en el 80è aniversari de la mort del pintor, el Viquiprojecte docent intitolat "Obres fonamentals de Joaquim Mir"¹³⁴ coordinat per la Universitat Internacional de Catalunya amb el suport d'Amical Wikimedia a l'assignatura Ensenyament i Aprenentatge de l'Educació Musical, Plàstica i Visual del Grau en Educació Primària i Doble Titulació.

En el terreny educatiu museogràfic, ens fem ressò d'iniciatives vigents vinculades a tres museus que tenen en els seus fons obra de Mir present en la ruta. El Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) que en el núm. 2 del material educatiu *EmocionAr-te. Els secrets de la mirada* (2005) adreçat a nens i nenes des de 8 anys ofereix una proposta a partir de l'obra miriana *Roc de l'Estany*¹³⁵ i que en el vídeo *Obres mestres del MNAC* (2009) de la col·lecció Una Mà de Contes del Museu Nacional que conté l'intitulat "Les bruixes de bruixis"¹³⁶ suggerit per l'obra *Poble escalonat* de Joaquim Mir, l'adreça a Educació Infantil i Primària. La Biblioteca Museu Víctor Balaguer en el Programa d'activitats escolars 2020-2021 ofereix les intitolades "Festes i paisatges: els pintors de Vilanova", adreçada a Cicle Mitjà i Superior d'Educació Primària i "L'art al segle XX. Modernisme, Noucentisme i Avantguardes al Museu Balaguer", adreçada a Educació Secundària i Batxillerat en les quals es treballen obres de Mir; el curs 2021-2022, manté la primera activitat i el 2022/2023, com que el museu està tancat per obres, les activitats es fan a les aules dels centres educatius seguint una oferta que no especifica amb detall els autors que tracten. Sí que Mir, amb l'obra

¹³³ Vegeu: Latorre (2013) <<https://www.canalreustv.cat/programes/invasio-subtil>>.

¹³⁴ Vegeu: Campamà (2017) <<https://www.tdx.cat/handle/10803/565509#page=1>> i Campamà (2020) <https://ca.wikipedia.org/wiki/Viquiprojecte:Obres_fonamentals_de_Joaquim_Mir>.

¹³⁵ Agraïm aquesta informació a M. Esther Fuertes Fuertes del Departament d'Educació del MNAC.

¹³⁶ Vegeu el vídeo a Televisió de Catalunya i AV Video (2009) <<https://www.dailymotion.com/video/x2qr2qs>>. Deixem constància, pel que suposa de pervivència en relació a Mir, que aquest vídeo ha estat disponible a l'enllaç <<https://www.ccma.cat/tv3/super3/obres-mestres-del-mnac/les-bruixes-de-bruixis/coleccio/14191/5493511/>> des de 2009 fins al gener de 2022 en què ha estat, com hi consta, despublicat. I també que aquesta col·lecció —un clàssic a les aules d'infantil i primària de casa nostra— l'ha ofert l'Institut de Cultura de Barcelona (ICUB), entre març i desembre de 2020 —en temps, doncs de pandèmia i confinament—, com a cultura des de casa per a públic familiar a Barcelona Cultura. (ICUB) (2020) <<https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/ca/ma-contes-activitat-familiar-literatura-pintura-museu-nacional-art-catalunya-mnac-online>>.

L'ermità de Sant Blai, ha estat inclòs en la segona edició de #CreaBalaguer 2022, projecte col·laboratiu digital entre l'Escola Municipal d'Art i Disseny de Vilanova i la Geltrú i la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, en el qual l'alumnat del CFGM d'Assistent al Producte Gràfic Interactiu versiona diferents obres seleccionades de la col·lecció.¹³⁷ I el Museu de Montserrat, que el curs 2022/2023, segueix referint-se a Mir i a la seva obra en totes les visites guiades i empra obra de l'autor en el material educatiu de les activitats familiars i educatives intitolades "Els quadres tenen veu?", de primària, "Aprendre a mirar un quadre" i "El camí de l'art", de secundària i "El Modernisme català" i "El camí de l'art", de batxillerat.¹³⁸

En l'àmbit museogràfic —ens referim al tarragoní— el fons d'art d'obra de Mir s'ha incrementat amb les donacions fetes per Josep Mir, fill de Joaquim Mir, al Museu Josep Cañas de Banyeres del Penedès el 2005 d'una pintura a l'oli, datada el 1936, on es veu Josep Cañas treballant en l'escultura de Josep Mir (Pep Mir), fill del pintor. I també d'un retrat d'Hortensi Güell al Museu d'Art i Història de Reus el 2011,¹³⁹ en la qual intervinguérem directament, amb la qual cosa el territori suma obra de Mir a la ja existent en els Museus Deu i Pau Casals del Vendrell, el Museu Josep Cañas de Banyeres del Penedès i el Centre de Lectura de Reus.

La presència de Joaquim Mir a la xarxa és inabastable i diversa¹⁴⁰ però no hi ha una pàgina web específica de l'autor. Encara que el 2013, es va fer públic als mitjans de comunicació que la Fundació Godia amb seu a Barcelona en promovia una, finalment per disconformitat del fill del

¹³⁷ Vegeu Biblioteca Museu Víctor Balaguer: <<https://victorbalaguer.cat/wp-content/uploads/2021/12/PAE-BALAGUER-2021-2022.pdf>>, <<https://www.victorbalaguer.cat/wp-content/uploads/2020/09/BALAGUER-PAE-2020-2021.pdf>>, <https://victorbalaguer.cat/wp-content/uploads/2022/07/PAE-BALAGUER-2022-23_reduit.pdf> i <<https://victorbalaguer.cat/creabalaguer/edicio-2022/>>.

¹³⁸ Agraïm aquesta informació a Esteve Serra responsable de visites comentades de l'equip tècnic del Museu de Montserrat.

¹³⁹ Agraïm la informació sobre el Museu Cañas a Mònica Roca del mateix museu. Vegeu: Fundació Josep Cañas (2006) <<http://www.josepcanas.cat/p/mir.html>>. Per a la donació al Museu d'Art i Història de Reus, vegeu: <<https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/358089-un-retrat-de-guell-pintat-per-mir-sintegra-al-museu-de-reus.html>> (Borbonès, 2011)

¹⁴⁰ En donem alguns exemples de continguts i èpoques diferents: Joaquim Mir Exposició a la Galeria Art Dama de Calafell. Vegeu: <<https://www.youtube.com/watch?v=SQOlaebsj8s>> (Galeria Art Dama, 2009). La pintura de Joaquim Mir (9/12 Pintura catalana. El Modernisme) on l'historiador de l'art Francesc Fontbona, director de l'obra *Pintura catalana. El Modernisme* d'Enciclopèdia Catalana, parla de la pintura de Joaquim Mir. Vegeu: <<https://www.youtube.com/watch?v=pnjrsaZyq7M>> (25 d'abril de 2016) (Fontbona, 2016). Pintores (Joaquín Mir 1873-1940) a Documentales de Mega Arte. Vegeu: <<https://www.youtube.com/watch?v=UuTevdcdQ5E>> (15 de maig de 2016) (Mega Arte, s.d.). Joaquin Mir Trinxet: A collection of 174 paintings a #LearnFromMasters #SpanishPainter #OnlineArtGallery. Vegeu: <<https://www.youtube.com/watch?v=fwUOqZxJUQ>> (12 de març de 2018) (LearnFromMasters. SpanishPainter. OnlineArtGallery, s.d.). Joaquim Mir a la Sala Parés. Un vídeo commemoratiu del 80è aniversari de la mort de Joaquim Mir amb algunes de les obres més destacades que han format part d'exposicions a la Sala Parés comissariades pel Dr. Sergio Fuentes Milà. Vegeu: <https://m.facebook.com/watch/?v=866096457198334&_rdr> (27 d'abril de 2020) (Sala Parés, 2020). Mir - La pintura com a creació. Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi on l'historiador de l'art Francesc Fontbona ens parla de Joaquim Mir. Vegeu: <http://www.racba.org/reial_videos.php> (18 de gener de 2021) (Fontbona, 2021) i "Joaquim Mir: pinzellades nargonines" un article de Marcel Fité a *Pirineus Digital*. Vegeu: <<https://pirineusdigital.cat/2022/05/27/joaquim-mir-pinzellades-nargonines/>> (27 de maig de 2022) (Fité, 2022).

pintor i per la cessació, el 2015, de l'activitat de la Fundació Godia, no es va fer realitat.¹⁴¹

En el mercat d'art, la presència d'obra de Mir és viva. Ho demostra la inclusió constant i continuada d'obres seves en anuncis de subhastes sigui a la premsa escrita¹⁴² o a la xarxa. Per posar només un exemple, citem dins l'àmbit internacional la iniciativa en plena pandèmia (17 de març al 21 de maig de 2021), de tres galeries d'art, les barcelonines Sala Parés i Artur Ramon Art i la londinenca Colnaghi, d'organitzar a Londres l'exposició "Spanish Modern Landscapes" amb una selecció de vint-i-dos paisatges molt representatius de Santiago Rusiñol, Joaquim Mir, Isidre Nonell i Hermen Anglada Camarasa entre d'altres amb l'objectiu de "situar alguns noms de la pintura catalana i espanyola de finals del segle XIX i principis del XX en el lloc que els correspon com una de les millors escoles de pintura de l'Europa del moment".¹⁴³

Encara podem esmentar, per pròpia experiència, un aspecte tangencial i quasi anecdòtic però real: el degoteig continuat des de l'inici de la ruta de consultes de particulars o de professionals sobre la identificació i/o localització d'indrets en els temes presents en llenços d'autoria explícita o suposada de Mir per tal d'ubicar una obra en un lloc o en el seu període pictòric de producció —Mir no sempre les datava ni signava— o per afermar-ne o no la possible autoria, aspectes que poden influir en increments o decrements de valor, operacions de mercat, etc. (les darreres consultes són d'abril i octubre de 2022).

Quant a nominacions, Joaquim Mir dona nom a un institut de secundària a Vilanova i la Geltrú i a vies públiques d'indrets diversos: una plaça a Montornès del Vallès, una avinguda a l'Aleixar (des del 1951) i carrers a Barcelona, Bigues i Riells, La Bisbal del Penedès, Caldes de Montbui, Cambrils, Canyelles, Cunit, Granollers, Lliçà de Vall, Lloret de Mar, Madrid (Vicálvaro), Mollet del Vallès, Palafrugell (Tamariu), Palma de Mallorca, Las Palmas de Gran Canaria, Pollença, Reus, Sant Feliu de Codines, El Vendrell (Coma-ruga), Viladecans i Vilanova i la Geltrú. La casa barcelonina del carrer Gran de Gràcia 117-119-121 on va morir té, des de 1952, una làpida a la façana que ho recorda, com ofrena de la revista *El Centenario*, i la casa de Vilanova i la Geltrú on va

¹⁴¹ Vegeu: <https://elpais.com/ccaa/2013/06/24/catalunya/1372095301_101540.html> (Montañés, 2013), <<https://masdearte.com/la-fundacion-francisco-godia-lanza-la-plataforma-de-investigacion-joaquin-mir/>> (Masdearte, 2013), <<https://www.bonart.cat/ca/n/30890/el-fill-de-joaquin-mir-rebutja-el-projecte-de-web-de-la-fundacio-godia>> (Bonart, 2013) i <https://elpais.com/cat/2015/01/28/cultura/1422481680_543209.html> (Montañés, 2015).

¹⁴² En tenim constància a través del diari *La Vanguardia* dels anys 2015, 2016 i 2017, encara que fruit d'un seguiment no sistemàtic i per tant no quantificable però sí significatiu. Ho agraïm a Margarida Borràs.

¹⁴³ Vegeu: <<https://www.bonart.cat/ca/n/532/la-sala-pares-artur-ramon-art-i-la-londinenca-colnaghi-salien-per-a-posicionar-la-pintura-catalana-del-xix-i-xx-en-el-context-internacional>> (Bonart, 2021) i la notícia intitulada Pintura modernista i noucentista catalana a la venda a Londres, emesa en el Telenotícies migdia de TV3 el 24 de març de 2021 <<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/telenoticies/pintura-modernista-i-noucentista-catalana-a-la-venda-a-londres/video/6091258/>> (CCMA TV3 a la carta. Telenotícies migdia, 2021). Àlex Susanna, referint-se a aquesta exposició i als seus autors, entre els quals hi ha Mir, tot relatant una conversa amb el galerista Artur Ramon, escriu: "L'estiu passat ja van fer un primer assaig i van vendre una quinzena de quadres. M'agrada saber que aquests artistes, tan bons però tan desconeguts, més d'un segle després es defensen la mar de bé en un mercat tan exigent i competitiu com el de Londres" (Susanna 2022: 30).

residir la família Mir-Estalella (1922-1940), declarada per les característiques arquitectòniques Bé Cultural d'Interès Local, és coneguda com a Casa Mir; la ciutat també el va nomenar fill adoptiu el 1926.¹⁴⁴

L'associació del nom de Joaquim Mir a un producte com a marca de qualitat també fa evident la pervivència de l'autor. En tenim diversos exemples com l'empresa Pinturas Mir dedicada, des de 1933, a la fabricació de pintures artístiques i de restauració;¹⁴⁵ l'edició d'una agenda de luxe que Edicions la Polígrafa va editar el 2012 amb obra miriana i també un calendari de sobretaula del mateix any o la iniciativa privada Palau de Miravet. Centre d'Art Joaquim Mir - Casal d'Hostes (allotjament turístic i per artistes)¹⁴⁶ inaugurat el 2016 a Miravet (Ribera d'Ebre) municipi on el pintor va fer dues campanyes els anys 1929 i 1930. Aquesta oferta la posa també en valor Turisme de Miravet en la seva pàgina web i ofereix l'oportunitat de visionar, a l'Església Vella, una filmació feta pel pintor durant la seva estada al municipi i una mostra d'algunes reproduccions d'obres miravetanes de Mir. Fins i tot un projecte de 2009,¹⁴⁷ proposava d'associar el nom del pintor a un oli de qualitat de Cervià de les Garrigues però no va quallar.

El llegat de Joaquim Mir, el vetlla el seu fill, Josep Mir Estalella, qui ha cedit les pel·lícules que va filmar, majoritàriament els anys 30, a la Universitat Rovira i Virgili que les ha recuperades i les ha dipositades a l'Arxiu de la Fílmoteca de Catalunya i la documentació familiar a la Biblioteca de Catalunya.¹⁴⁸

Finalment, en clau de futur, fem notar que l'escriptor i gestor cultural i pictòric Àlex Susanna, en el volum de dietari *Paisatge amb figures*, al·ludeix a una conversa de l'abril de 2018 amb agents museogràfics sobre possibles exposicions de pintura i proposa la intitulada "Grans mestres de l'art català" conformada amb obres d'una vintena d'artistes que van "des de Fortuny

¹⁴⁴ Vegeu: Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya <https://invarquit.cultura.gencat.cat/simple-search?consulta=MSUxK2Nhc2EgbWlyJTlrLTEL&index=0#casa_mir> i Patrimoni VNG <<https://www.patrimonivng.cat/patrimoni/joaquim-mir-i-trinxet>>.

¹⁴⁵ Aquesta empresa familiar va començar com a drogueria a Barcelona, abans de la Guerra Civil Espanyola. Hi acudien molts pintors de l'època, entre els quals Joaquim Mir, per comprar pigments i tot allò necessari per fer-se les pintures. L'assiduitat i el tracte va portar a proposar-los que intervinguessin en l'elaboració de la carta de colors —en el cas de Mir molt especialment lligat al color blau cel— i així aquella botiga va anar evolucionant fins a esdevenir la fàbrica que, des de 1933 i encara en l'actualitat, porta el nom de Mir i la imatge del pintor en la seva referència gràfica sense que hi hagi cap tipus de lligam comercial ni professional. Vegeu Pinturas Mir: <<https://pinturasmir.com/es/>>. Agraïm la informació a Felipe Jaurena fill del fundador i gerent de l'empresa (juliol de 2021).

¹⁴⁶ Vegeu: <<https://miravet.info/elpalaudemiravet/centre-dart-joaquim-mir/>> Turisme Miravet (s.d.a) i <<http://www.turismemiravet.cat/historia-i-tradicions/joaquim-mir-i-miravet/>> Turisme Miravet (s.d.b).

¹⁴⁷ Agraïm aquesta informació a Josep Mir Estalella, fill de Joaquim Mir. Tarragona, juny de 2021.

¹⁴⁸ Vegeu: <<https://diaridigital.urv.cat/cedides-a-la-urv-12-pel%C2%B7licules-del-pintor-joaquim-mir/>> (Universitat Rovira i Virgili. Gabinet de Comunicació i Màrqueting, 2015) i <<https://www.bnc.cat/Fons-i-col-leccions/Cerca-Fons-i-col-leccions/Mir-Joaquim>> (Biblioteca de Catalunya. Fons i col·leccions, s.d.).

fins a Plensa i Barceló, passant per Rusiñol, Casas, Nonell, Mir, Picasso, Miró, Dalí, Gimeno, Togores, Sunyer, Tàpies, Guinovart, Ràfols Casamada i Hernández Pijoan” (Susanna 2019: 114). No deixa de ser significatiu que entre aquesta vintena de noms hi figuri el de Joaquim Mir.

Per acabar, ens referim al format ruta pictòrica. De Joaquim Mir, en coneixem dos casos; un de puntual que es va fer per indrets de Vilanova i la Geltrú amb motiu de l'exposició “Joaquim Mir a Vilanova” (desembre de 2006 - abril de 2007). I l'altre, estable des de gener de 2006, la Ruta Mir/Manent a l'Aleixar i Maspujols que suma a la patrimonialització i al grau de pervivència de l'autor els actius que aquest treball es proposa d'objectivar.

4.1.2 Obra de Marià Manent i Joaquim Mir que constitueix la ruta

En aquest subapartat, explicitem l'obra de Marià Manent i de Joaquim Mir que, d'entre tota la seva producció, constitueix el contingut de la ruta, la relació directa dels autors amb el paisatge i el territori per on circula, la valoració que diferents estudiosos n'han fet, la justificació de la tria de continguts per part de l'itinerògraf, allò que la ruta ofereix, en aquest sentit, als visitants i allò que la singularitza més especialment. S'hi constata, per tant, el punt de partida del procés de patrimonialització.

El contingut de la Ruta Mir/Manent es presenta en forma de llibre junt amb un DVD i també es troba a la xarxa en format digital en l'entrada Marià Manent del Mapa Literari Català d'Espais Escrits (<<https://www.mapaliterari.cat/ca/espai/maria-manent>>) on es pot consultar i seguir punt per punt el contingut textual i pictòric de l'itinerari. Actualment, el llibre està en procés de digitalització per a ser inclòs en la biblioteca virtual de la Diputació de Tarragona.

Com en tants altres casos de la història de l'art en què poetes, novel·listes, pintors, etc., estan profundament vinculats a una terra, a un paisatge, l'obra de Marià Manent ha estat lligada, al llarg de la seva trajectòria intel·lectual, sobretot a tres paisatges que, per ordre cronològic, són el de Sant Pere de Premià (Maresme) que és d'on provenen els seus ancestres i amb el qual té un contacte assidu fins als anys trenta; el Montseny, concretament Viladrau (Osona), a través de l'amistat amb el poeta Guerau de Liost, o sigui el polític Jaume Bofill i Mates, i el seu cosí segon Jaume Bofill i Ferro, i l'Aleixar (Baix Camp), per motius familiars a partir de l'acabament de la Guerra Civil Espanyola i fins al seu decés el 1988 (Susanna 1986: 103).

Aquest estret lligam amb el paisatge ha fet que Marià Manent sigui un dels escriptors, juntament amb Jacint Verdaguer (1845-1902), Joaquim Ruyra (1858-1939) i Josep Pla (1897-1981), pres en consideració en la conformació del cànon paisatgístic català per la seva aportació —seguim Tort— relacionada específicament amb la geografia i la descripció del territori, vinculada estretament als espais i llocs viscuts i, específicament en el cas de Manent, per haver portat la idea

d'interiorització del paisatge al màxim nivell de concisió i de virtuosisme literari. Perquè la descripció geogràfica, que té com a qualitat fonamental el poder de l'evocació, troba en l'obra d'aquests autors una innovació relativa al llenguatge. S'hi mostra rigorós per la concisió, precís per l'afany d'exactitud, vigorós en la mesura que tendeix a reflectir la llengua viva i expressiu perquè busca la màxima adequació entre llengua i pensament. Finalment, en la línia evolutiva que es pot establir en allò que concerneix al desenvolupament potencial geogràficodescriptiu de la llengua catalana, Manent, per la seva singular capacitat de trenar en un mateix discurs la seva percepció d'allò exterior i allò interior, situa el potencial descriptiu del català al màxim nivell que es pot esperar d'una llengua culta (Tort 2007: 370).

La vinculació de Manent amb el paisatge és una constant en la seva vida i en la seva obra i des del punt de vista cronològic el període de l'Aleixar, al Camp de Tarragona, té un pes especialment significatiu perquè abraça més de mig segle. Comença el 1929 quan es casa amb la reusenca Josefina Segimon Cisa de la nissaga dels Segimon de Reus i Artells de l'Aleixar que tenien i tenen cases i terres a la vila. L'avi de Josefina havia fet construir, el 1882, una masia en una finca situada a dos quilòmetres del poble, avui encara coneguda com el mas de Segimon, indret que va ser la seva passió, el seu paradís i on passava bona part de l'any. Aquest vincle, que s'ha mantingut viu al llarg dels temps per part de les diverses generacions i branques de la família Segimon, va propiciar que els Manent-Segimon, a partir del 1939, fessin estades al mas familiar de l'Aleixar. Els primers anys, van ser només quinze dies —escriu Albert Manent— i “va ser a la postguerra que van arrelar-s'hi tan definitivament que en va deixar constància al dietari”. Segueix “Com reflecteixen els dietaris, el meu pare s'hi va adaptar i va fer seus el paisatge, la casa i la gent del Camp de Tarragona”. I encara, després d'una glossa poetitzada de la vidiella, apunta: “Heus ací, doncs, una descripció plena d'embriaguesa lírica que és una de les expressions eloqüents del sentiment que movia Manent en aquells racons paradisiacs” (A. Manent 1995: 161-163).

El mateix Marià Manent, en una carta que adreça a Joan Antònio i Guàrdias (1890-1967), el desembre de 1965,¹⁴⁹ per agrair-li la tramesa del llibre *Oda nova a Tarragona* escriu: “Jo que passo tan belles temporades al vostre Camp sé com són d'encertats els colors del vostre realisme poètic. Així quan parreu dels olivers en un dia de gran ventada, i no els veieu pas d'argent, sinó d'argentviu, donant un equivalent metafòric perfecte del seu agitar-se frenètic, convuls”. Manent deixa, doncs, constància de la seva immersió de vida en el paisatge del Camp de Tarragona i de l'agudesesa de la seva mirada en contemplar-lo.

¹⁴⁹ Font: Arxiu familiar de Joan Antònio i Guàrdias. Agraïm la informació a Joan Cavallé.

El dietari amb anotacions tarragonines abraça des de la immediata postguerra fins a finals dels anys quaranta i, sobretot de manera continuada, des de 1960, quan el reprèn, fins al 1986, dos anys abans del seu decés.

És un document de valor incalculable des del punt de vista històric, cultural i literari. Com cronista Manent va ser un testimoni intel·ligent, culte, equilibrat i informat dels grans esdeveniments històrics que han marcat el segle XX. Pel que fa a la cultura, Manent va ser protagonista excepcional de la llarga gestació de la modernització del món de les arts. I com a document literari el dietari de Manent té un remarcable interès doble. Per un costat, el text té un valor intrínsec per la qualitat de la prosa en si. De fet, en molts moments el dietari assoleix nivells de sensibilitat i universalitat en l'ús de la llengua literària que el situen com una de les fites més extraordinàries de la prosa poètica en català de tots els temps. I, per l'altre costat, es tracta d'una relació molt acurada del creixement intel·lectual de Manent, del desenvolupament de la seva obra i del desplegament del seu procés creatiu (Abrams 1998: 28).

Quant a la poesia i per molt que la seva tasca de prosista, crític i traductor superi de molt — quantitativament parlant— la seva producció poètica, Manent “serà sempre, abans que res i per damunt de tot, un poeta. Un poeta d'obra reduïda i intermitent però alhora compacte, essencial i insubstituïble” (Susanna 1998: 5).

L'obra manentiana que conforma la ruta prové, majoritàriament, de les anotacions de dietari i, puntualment, de poemes de *La ciutat del temps* (1961) vinculats també al paisatge i a la vida del territori, de comentaris d'art referint-se específicament als dibuixos i a la pintura de Joaquim Mir, d'un article de diari¹⁵⁰ que es correspon de contingut i formalment amb les anotacions de dietari i dels Goigs a Sant Martí, patró de l'Aleixar, que va escriure el 1969.

Per tant, quant a Manent, els assistents a la Ruta Mir/Manent, accedeixen, en grau diferent, a textos de tot el ventall dels de la seva producció excepte la traducció. I ho fan junt amb comentaris de recursos, estil, fonts bibliogràfiques, etc. de l'autor. La vinculació amb els punts de l'itinerari es dona o bé de manera directa o bé a través d'obra pictòrica de Mir. La tria ha estat motivada per la voluntat d'aconseguir el màxim de fidelitat entre text i/o pintura i punt de l'itinerari (lloc literari/pictòric) i en la mesura d'una banda, d'allò que la realitat permet i de l'altra, de les obres pictòriques que ha estat factible de reproduir.

En aquest aspecte i en general, la Ruta Mir/Manent ha comptat, des dels inicis i encara ara, amb el suport i la complicitat dels descendents de Marià Manent.

¹⁵⁰ Es tracta de l'article intítulat “Una estampa hivernal a l'estiu” publicat per Manent al diari *Avui* el 15 de setembre de 1985 i que recull el volum *Marià Manent. Crítica, personatges, confidències. Articles inèdits i dispersos* (1999) a cura de Miquel Batalla. Barcelona: Columna, p. 228-229.

Joaquim Mir, en una època en què París es va convertir en el centre artístic mundial i en què irradiava tot tipus de tendències, va ser l'únic artista català i espanyol que va realitzar les més grans renovacions i aportacions sense sortir del seu àmbit domèstic i cultural (Miralles 2008b: 7-8). Catalunya, Andorra, València, Mallorca i comptats viatges a Madrid per fer-hi tràmits són el seu periple vital que se singularitza en la Barcelona natal, Mallorca, el Camp de Tarragona, el Vallès i la Vilanova adoptiva.

La seva vinculació al territori tarragoní s'enceta al Baix Camp, concretament a Reus, en ser ingressat el gener de 1905 en el nou i llavors moderníssim Institut Psiquiàtric Pere Mata a causa d'un greu accident que havia tingut "l'abril de 1904" (Miralles 2008a: 76) a Mallorca on havia anat el desembre de 1899 "en prendre la decisió de sortir de Barcelona i buscar un lloc on pintar paisatges, vivint en el paisatge" (Camps 2003: s.p.).

No ens estendrem en l'època mallorquina però sí que, seguint Teresa Camps (1991: 47), deixem constància que, aparentment, hi ha un lligam entre la pintura que Mir va fer a Mallorca (1900-1904) i la realitzada al Camp de Tarragona en el període 1906-1914 a través de factors que apropen les obres i situacions viscudes per Mir aquells anys i que difícilment es troben més endavant: originalitat, visió personal i sorprenent ús del paisatge, de la gamma colorística, entonada en blaus i grisos —que no n'exclou vermells, grocs, ataronjats i carmins, que responen a totes les modalitats lumíniques del dia i la nit de Mallorca—, la verticalitat de composició, la dissolució de la matèria, gairebé fins a desaparèixer, la preferència per les teles gruixudes, l'aïllament personal i l'absoluta dedicació a la pintura.

Ahora, novetats significatives permeten singularitzar la pintura feta al Camp de Tarragona on Mir també pinta paisatges vivint en el paisatge però aquí sense altres autors que pugui sentir que el constrenyen, acompanyat i atès per la seva família i on tot, poble, natura, carrers, camins, conreus, places, etc., és el seu estudi i només d'ell, on pot accedir, si li cal, a edificis amplis on pot treballar com va explicar ell mateix al seu amic el pintor i gravador Enric-Cristòfol Ricart (1893-1960), qui ho recull en els seus *Quaderns Kodak*. Diu Mir: "A l'Aleixar pintava, com acostumo a fer-ho, en dos teles: si plovia o feia mal temps pintava a l'església, i si feia bo a una ermita de no gaire lluny del poble" (Ricart 2020: 654). Entre els aleixarencs, Mir es va convertir en un veí més¹⁵¹ i, ensems, en "personatge local" (Camps 1991: 42) i, tot plegat, durant el període més llarg de producció continuada des d'un mateix paisatge. Aquests factors permeten assenyalar en la seva obra:

¹⁵¹ En donem dos exemples: un, el fet que en inaugurar-se, el 1912, l'edifici de la nova seu social de la Societat Recreativa la Unió, de l'Aleixar, entitat de referència a la vila fundada el 1877, va ser Joaquim Mir qui va pintar el nom de l'entitat al llum en forma de globus que hi havia a l'entrada; la visió del llum i la coneixença de l'autoria ens arribà, amb tota naturalitat, els anys seixanta del segle XX quan érem criatura i encara la tenim ben viva. L'altre, que el mateix any 1912, i en un únic cas durant aquell període, Mir va fer de testimoni de casament d'uns aleixarencs. Aquest darrer fet, una anècdota, hauria pogut esdevenir categoria si la seva signatura hagués figurat en el llibre de casaments puix que no sempre signava les seves teles i d'haver-hi constatat, el document tindria doble valor testimonial. (Agraïm a Anton Salvat, aquesta darrera informació).

l'aprofundiment en l'ús del color en què és remarcable tant la llibertat expressiva del color pur (assajada i resolta en la magnífica sèrie de pastels, la més sistemàtica i extensa de tota la seva producció) com l'obtenció de matisos i harmonies mitjançant els grisos; el tractament de la textura que, de vegades, domina el gruix de pintura, les taques i els tocs de color, d'altres vegades, la dissolució és total i la trama de la tela gruixuda s'imposa; una certa voluntat temàtica ja que a més del paisatge entren en joc els campanars de les esglésies i la presència de figures, personatges, bàsicament els vells del poble com a protagonistes de les teles; finalment, hom percep un canvi significatiu d'actitud del pintor, si a Mallorca fou absorbit fins i tot físicament pel paisatge, Mir al Camp de Tarragona inaugura un diàleg personal i positiu amb la natura (Camps 1991: 47).

També es refereix a aquest període, més recentment, Joan Campamà (2017) quan, descrivint el procés de creació mirià, objectiva que

- crea una sèrie de paisatges amb la figuració del tema, però amb un nivell de síntesi que l'orienta cap a un tipus d'expressionisme sintètic i natural —proper a l'abstracció sense ser-ho— amb gruixudes taques arrodonides, anomenades 'ulls de poll', allargassant les ombres i desdibuixant les formes per aconseguir l'atmosfera càlida i intensament lluminosa del Camp de Tarragona.
- realitza una pintura radical, totalment nova, però no fruit de la imaginació o deliris de la malaltia, sinó fruit del coneixement del color i la tècnica envers un paisatge portador d'un lirisme que exalta els sentiments del pintor i el seu amor per la naturalesa.
- dintre d'una complementarietat constant, produeix harmonies i contrastos a l'ample i llarg de la tela. Si acluquem els ulls, entrem en l'abstracció més pregona, on el color fluctua incansablement en l'espai i la retina de l'espectador.

Campamà precisa que Mir en els paisatges del poble de l'Aleixar, on resideix, o de Maspujols ens mostra una pintura on la taca es transforma en punt, en una varietat de formes i mides que descomponen tot l'espai de la visió del quadre en un trencadís d'harmonies cromàtiques, de contrastos tonals. Que per a la plasmació d'aquestes harmonies, la paleta cromàtica de Mir utilitza bàsicament les tonalitats grises, escampades per tota la superfície del quadre, grisos de diferents intensitats, grisos blavosos, grisos verds maragdes, blaus cobalt i gris cendrós.¹⁵² I que pinta partint de la base que el color d'una zona del quadre condiciona l'altre, i tot el quadre queda estructurat mitjançant el color. Finalment rebla que “és aquí on bascula la modernitat i l'atracció de la seva pintura; el reclam que captivarà els seus seguidors i

¹⁵² Mir, ja en temps anteriors al període aleixarenc i referint-se als colors grisos, havia tingut autèntica devoció pels que Casas i Rusiñol havien portat de París. Deia al pintor i gravador vilanoví E. C. Ricart (1893-1960) —escriu Josep Pla—: “Les notes grises de París, quina meravella”. [...] “No hi ha tubs de gris, s'han de fer, s'han de produir amb el cap i les mans. No es venen. S'han de crear. S'han de fer. Aquest és el problema”. (Pujals: 1994, 19 de juny). Agraïm al personal del departament de documentació del *Diari de Tarragona* la voluntat d'ajuda que ens han brindat per poder consultar exemplars del diari que no estan digitalitzats.

admiradors” i que “el ‘ple aire’ de Mir al Camp de Tarragona ens avança una pintura d’una modernitat pregona, absolutament nova a Catalunya i Europa” (Campamà 2017: 420-423).

Específicament sobre la llum, Francesc Miralles, referint-se al fet que la de les obres de Mallorca es transforma en color a les obres de l’Aleixar, afirma que “l’expressió més clara d’aquest procés la trobem en els pastels, on la síntesi de llum s’obté també per mitjà de l’aproximació cromàtica dels diferents plans de la composició, la qual queda, doncs, formulada mitjançant el color.” (Miralles 2002: 53-54). Perejaume també fixa l’atenció en el doble escenari de Mallorca i el Camp de Tarragona —compartit, diu, per Jujol, Mir i Miró— i incideix en aquest factor quan apunta: “La llum, a les taques tarragonines de Joaquim Mir, arriba a un grau d’acumulació que esdevé directament pintura” i sobre el color, segueix “Esmunyint-se, fonent-se en l’eixutesa del Camp, el color es fa excloent, gairebé sòlid. Hem passat de veure que la realitat només són colors, a endevinar la fisicitat d’aquests colors, el seu grau de concretesa, de densitat” (Perejaume 2002: 141).

El diàleg personal i positiu amb la natura a què ens hem referit, seguint Camps, Mir l’inicia a Reus¹⁵³ i el desenvolupa amb escriu quan, en ser donat d’alta de l’Institut Pere Mata, el 28 d’octubre de 1906, el pintor es trasllada amb la seva família a Maspujols i, al cap de poc temps, “a començament de 1907, fixa la seva residència a l’Aleixar” (Jardí 1975: 64)¹⁵⁴ que s’allargarà, amb noves estades també a Maspujols on viu a dispesa, fins al 1914 quan amb la seva mare i la seva germana Pilar —el pare havia mort a l’Aleixar el 1909— es trasllada a Mollet del Vallès on vivia la germana gran, Joana. En la bibliografia miriana, hi consta indistintament l’any 1913 o finals del 1913-començament del 14 o 1914 com l’any que la família Mir deixa l’Aleixar per traslladar-se a Mollet del Vallès. Una carta que Pilar Mir, germana del pintor, escriu el 17 d’abril de 1914 a la seva amiga Carme Canut de l’Aleixar ho aclareix i queda fixat en el 1914.¹⁵⁵

¹⁵³ De l’estada a l’Institut Pere Mata, ens han arribat una vintena d’obres però no presenten una unitat de factura tancada. En certa manera, sembla que reflecteixin els daltabaixos de Mir durant aquest període. El desenvolupament irregular de les composicions desapareix de manera radical quan el pintor abandona el centre i es retroba amb el camp obert. (Miralles 2009: 86).

¹⁵⁴ Enric Jardí (1924-1998) és autor de la primera obra de gran format dedicada al pintor. Intitulada *Joaquim Mir* i publicada per Edicions Polígrafa el 1975 conté més de quatre-centes reproduccions d’obra de l’autor i, segons Josep Mir, es va documentar directament, en gran part, del fons familiar del pintor.

¹⁵⁵ Pilar Mir escriu: “Perdona si he pasado algunos dias despues de mi llegada á esta sin escribirte, pero figurate el trabajo y tribulación que da un cambio de domicilio y creo te harás cargo de lo muy ocupada que he estado; al presente las cosas vuelven á estar en orden y empezamos á apercibirnos de nuestra nueva vida que hasta ahora entre el polvo y el trágin no nos apercibiamos. El pueblo nos prueba bien á todos, sobre todo mamá se encuentra mucho mejor que los últimos dias que estuvo aquí”. Més endavant, referint-se a l’aleixarenca que ajudava els Mir en les tasques domèstiques, escriu “Antonia me encarga digas a su familia que está muy disgustada porque le escriben tan poco, pues con los 18 días que esta aquí solo ha recibido una carta suya”. Entenem, pel que escriu Pilar Mir i també pel fet que les tasques d’instal·lació de la família en el nou domicili ben segur que precisaven del servei domèstic, que es pot fixar la data del trasllat dels Mir a Mollet, data que també coincidiria amb un final de mes, cosa significativa quan hom està a lloguer. Agraïm a Magda Martí Canut, aleixarenca centenària i filla de Carme Canut, que ens hagi facilitat l’accés a aquesta correspondència personal.

En aquest entorn que el pintor va trobar verge, només amb les traces humanes de marges, camins, ponts, ermites, basses, pous, recs, casetes de tros, conreus, la carretera de terra — encara no asfaltada— i sense cap pal, ni torre, ni fil, ni cable creuant el territori perquè no hi havia ni electricitat ni telèfon, Mir, captivat per la natura, “estableix en tot moment una comunió entre l'ésser i el món. [...] Tothora s'integra amb el paisatge, intenta ser una part d'ell mateix amb la finalitat de formar un tot” (Gil 2003: 14). Fa, sobretot, allò que desitja fer: pintar paisatges vivint en el paisatge i ho fa durant set anys i cinc mesos, el període més llarg de producció des d'un mateix territori. És, com afirma Teresa Camps, un paisatge viscut perquè trepitja el terreny i el viu: l'ull s'impregna del sentiment, del moment, d'allò que és característic del lloc i és un paisatge diferent dels que la mateixa especialista en Mir anomena “paisatges buscats” perquè en allò que es va a cercar hi ha una mena de premeditació, d'elecció prèvia i un temps limitat, com les campanyes posteriors en les quals Mir feia estades de com a molt tres mesos en un indret (Camps 1997: 56-61).¹⁵⁶

L'obra de producció de Mir en aquest període gravita a l'entorn de tres nuclis que tenen tots un doble sentit: ser motiu pictòric i, alhora, emplaçament des d'on pintar. Aquests tres nuclis són la vila de l'Aleixar, l'ermita de Sant Blai a tocar de l'Aleixar i el poble de Maspujols. En els dos primers, Mir hi va crear obres de les que nosaltres denominem “paisatge amb figures” i, només en el primer, obra de vitralleria com tractarem més endavant.

En definitiva, a la vall on hi ha l'Aleixar i Maspujols, escriu Camps (1991: 50), “Mir s'hi estableix, l'estudia i la pinta intensament. Hi fa, al meu entendre, la millor i més original de les seves etapes pictòriques”. “El resultat és la millor pintura de Mir, la més lliure, poètica i expressiva, sense escapades, concessions ni distraccions, tan sols una breu estada a la muntanya de Montserrat el 1910¹⁵⁷ (Camps 1990: 30). També Àlex Susanna es refereix al Mir de l'Aleixar considerant-la “sens dubte la seva millor època” (Susanna 2022: 30). D'aquest període, Francesc Fontbona n'afirma:

¹⁵⁶ Més endavant, Mir va tornar a pintar en territori tarragoní: 1922 Les Borges del Camp (Baix Camp), 1924 Alforja (Baix Camp), 1927 Calafell (Baix Penedès) i Alforja (Baix Camp) d'octubre a novembre, 1928 Tarragona (Tarragonès), 1929 Miravet (Ribera d'Ebre) de setembre a desembre i 1930 Miravet (Ribera d'Ebre) de febrer a abril i del 22 de setembre al 10 d'octubre (Camps 1990: 30) però “quan Mir va anar a Alforja, quan va anar a Tarragona, quan va realitzar la gran mostra de paisatges nous i també de nova geografia a la Sala Parés el 1928, l'artista no era el mateix: ni personalment ni socialment. [...] El Mir del 1928 no era el mateix que el del 1906” (Miralles 2008a: 36).

¹⁵⁷ El pare Josep de C. Laplana raona el motiu d'aquest desplaçament que situa entre la primavera de 1908 i la de 1909, argumentant que podia formar part de la teràpia que seguia el pintor per superar les darreres conseqüències de l'accident de Mallorca a resultes del qual “experimentava un terrible trauma d'horror al buit; no podia mirar des d'un lloc elevat, ni contemplar des de dalt qualsevol cosa que semblés un precipici, sense experimentar un pànic immens i ensems un desig incontenible de llançar-se al buit. Amb l'ajut dels metges va aconseguir de superar aquest trauma i, en aquesta terapèutica entrà una estada a Montserrat on Mir podria pintar en llocs agrests i amb timbes, però segurs i habitats” (Laplana 1990: 40).

L'artista més genial del postmodernisme català, qui va saber crear amb més claredat un llenguatge tan modern com ho podrà ésser el dels més avançats artistes europeus de la seva època, va ésser Joaquim Mir. Aquesta afirmació, que pot resultar sorprenent als que tenen una imatge de Mir dominada per la correcta però convencional obra de maduresa, cobra importància quan s'analitza la seva obra de joventut, o més exactament l'obra del període següent al de la seva estada a Mallorca, singularment, l'obra realitzada durant la seva convalescència al Camp de Tarragona, després d'una etapa d'alienació mental" (Fontbona 1990: 72).

Un període, l'únic, en què Mir també projecta vidrieres i ho fa per a la firma Rigalt-Granell, el més prestigiós taller vitraller de la Barcelona modernista. Es tracta de tres importants treballs, tots situats entre 1911 i 1913 any en què es van enllestir, intitulats *Vita*, *Gorg Blau* i *Tarragonina*, destinats a la decoració de la desapareguda Casa Trinxet¹⁵⁸ de Barcelona, obra de Josep Puig i Cadafalch (1867-1956). Els continguts temàtics van de Mallorca, amb temes d'aigua, gorgs, coves i cales, a l'Aleixar amb jardins, flors, cases senyorials com la de cal Fernando¹⁵⁹ amb balustrades, l'escalinata ornamentada i amb torretes de peu que baixa al seu jardí i la muntanya de Rocanys al fons, cosa que anotem amb detall perquè redueix notablement el to fantàstic amb què, probablement desconeixent els motius aleixarencs que van inspirar Mir, s'ha qualificat fins ara el contingut d'aquests vitralls.

Un altre aspecte que també se singularitza a l'Aleixar, concretament en la seva gent, és allò que hem anomenat "paisatge amb figures" que entenem que és fruit de la conjunció entre el paisatge, el tracte que el pintor va establir amb els aleixarencs, que tenien molta estima i respecte envers la seva persona encara que —com és de suposar en un entorn rural de l'època i per anècdotes que ho proven— no tanta comprensió sobre la seva obra, i també l'àmplia sensació de llibertat de què va gaudir en sentir-s'hi a casa. Miralles, ho constata escrivint: "A mesura que avançava l'estada a l'Aleixar, començava el seu interès pels personatges. Des que havia abandonat Barcelona, quasi no havia incorporat la figura humana a les seves composicions en canvi, a partir d'aquest moment, va donar-li un protagonisme peculiar" (Miralles 2009: 94). També Teresa Camps

¹⁵⁸ La Casa Trinxet era propietat d'Avel·lí Trinxet Casas (1845-1917), industrial del sector tèxtil i exponent típic de la burgesia catalana de finals del segle XIX i començament del XX que es va fer construir una casa per l'arquitecte Puig i Cadafalch, va protegir les arts i va ser el primer, a casa nostra, en establir un contracte econòmic amb un jove artista perquè pogués desenvolupar la seva obra sense preocupacions per sobreviure. Aquest artista, era el seu nebot Joaquim Mir (Miralles 2004a: 94). El tracte s'inicia quan Mir deixa el negoci patern per anar a pintar a Mallorca i hi devia entrar el compromís de decorar la Casa Trinxet (Camps 1991: 44). De fet, des de mitjan 1904, quan Mir, tornat a Barcelona, no estava gens bé de salut, qui decidia i controlava la seva obra era l'oncle Trinxet (Camps 1997: 34). Mir va fer la decoració dels dos menjadors de la Casa Trinxet. El primer menjador, el gran, el va iniciar el 1902 i el va acabar el 1904. L'any 1909 va iniciar la decoració del segon menjador, el petit, que va acabar el 1913; en aquest cas, el tema és tarragoní (Miralles 2004b: 71). Més endavant, la relació Trinxet-Mir va entrar en crisi i es va liquidar després de molta tibantor familiar perquè les condicions imposades pel ric fabricant van ser considerades abusives, però cal admetre que, en el moment de fixar-se el tracte, Joaquim Mir el va estimar providencial (Jardí 1989: 53).

¹⁵⁹ Cal Fernando és una mansió del segle XVIII —avui casa rural— situada en el nucli de població de l'Aleixar. Pertany a la família Guardiola, la nissaga més important de la història del municipi.

ho esmenta precisant que “acabada la seva etapa tarragonina, Mir mai més no va fer figures integrades en els seus paisatges. Molt esporàdicament va fer algun retrat” (Camps 1991: 52).

Quan ens hi referim no parlem d'obres pictòriques amb figures anònimes com per exemple a *Joia o Pastoral o el Xerroteig*, en les quals els aleixarencs sabem que hi ha pintats el Ramon de Cal Blaietó dalt d'un ruc o l'Anton “Ros” pel color vermell dels cabells però que no són els protagonistes de l'obra sinó que hi apareixen com a figurants i, és clar, anònims, sinó que parlem d'obres com *Lo vell Pataca o L'ermità de Sant Blai* —l'obra de més envergadura de totes les que va pintar a l'Aleixar— que són figures amb noms i cognoms o renoms, inserides en un paisatge que, en alguns casos, ja havia cridat l'atenció de l'autor. Per tant, “no podem parlar de retrats, sinó de peces consubstancials i indestriables del paisatge de l'Aleixar” (Camps 1991: 43).

Si durant aquest període al Camp de Tarragona, Mir estableix diàleg amb el paisatge i el pinta vivint-hi, amb el transcórrer del temps, com hem escrit, seran les persones normals i corrents de l'entorn més proper i quotidià aquelles amb les quals ell, amb naturalitat, estableix també diàleg artístic. Del paisatge ha passat a les persones. El cercle s'ha tancat i resta clos fins sempre.

Quant a la coneixença que es té en l'època de la producció miriana d'aquest període (1906-1914), o sigui d'obres fetes a Reus, Maspujols, l'Aleixar i Montserrat, Teresa Camps precisa que obres de Mir són exposades a Barcelona, Brussel·les, Gant, Reus,¹⁶⁰ Tarragona, Madrid, Girona i Sabadell en mostres com, entre d'altres, la V Exposició Internacional de Belles Arts de Barcelona (1907) on va obtenir una primera medalla, l'exposició individual feta a les Galeries del Faiança Català de Barcelona el 1909 amb noranta peces que cobrien tot l'espai disponible, l'Exposition Universelle de Bruxelles del 1910 on també va obtenir una primera medalla, la VI Exposición Internacional de Arte de Barcelona el 1911 on va rebre una primera medalla pel conjunt de l'obra presentada o l'exposició individual de Mir a la Sala Parés el 1915 quan ja vivia a Mollet i on els barcelonins van poder veure el darrer lliurament de pintures fetes a l'Aleixar (Camps 1991: 43-44).

Durant aquest anys, Mir, va fer l'obra més agosarada i intel·ligent, la menys condicionada per passions, pressions o per l'èxit o el reconeixement social. És en aquesta època quan manté una relació més abstreta amb la pròpia pintura, amb menys dependència del model, amb un major compromís en el desenvolupament d'un llenguatge renovador [...] El trasllat de residència i el retorn a un món de relacions amb amics, galeries, més tard el seu casament, amb una nova obligació d'agradar i vendre per mantenir un estatus social respectable, són factors que el decanten, sens dubte, a suavitzar els seus plantejaments, a fer obres més preocupades per la representació, més “normals” en paraules d'Enric Jardí. La continuació lògica dels treballs de l'etapa de l'Aleixar,

¹⁶⁰ Segons Pere Anguera, citat per Juanpere (2013), “la primera exposició de Mir a Reus se celebrà l'any 1928, al saló del Centre de Lectura [...] però ja anteriorment el pintor havia pres part en diverses exposicions col·lectives fetes al Centre”.

l'haurien conduït probablement a terrenys d'abstracció difícils d'imposar en l'ambient conservador del noucentisme imperant a Catalunya (Rosés 1991: 30).

Són, doncs, obres d'aquest període fetes a l'Aleixar i Maspujols, les que conformen el contingut de la Ruta Mir/Manent des que el 2006 es publica *Un passeig...*, cent anys després que, des de l'Institut Pere Mata de Reus, el pintor encetés el camí que el va portar a aquests dos petits pobles del Baix Camp al Camp de Tarragona.

Per tant, els assistents a la Ruta Mir/Manent accedeixen, en els punts que permet la conjunció entre realitat observable i obres pictòriques que ha estat factible de reproduir, a conèixer obres mirianes de tècniques pictòriques diferents com olis, dibuixos, aiguades i pastels. En el cas dels pastels, poden observar obres de la sèrie més sistemàtica i extensa de tota la seva producció i en el dels olis, entre d'altres, obres que anomenem "paisatge amb figures" que també singularitzen aquesta època. Poden també constatar la importància que donava al color i al tipus de tractament i de pinzellada que caracteritza aquest període que molts especialistes han considerat el millor de la seva producció. Comprovar com era de secundari el valor que donava a la perspectiva o, fins i tot, es poden sorprendre de com temes mirians per excel·lència com, per exemple, el campanar de Maspujols poden passar a ser reflectits en els llenços parcialment o, quasi, mínimament obviant la seva part més icònica. La vinculació, doncs, amb els punts de l'itinerari es dona a través d'obra pictòrica de Mir de manera directa i sumant-hi, majoritàriament, obra de Manent.

La Ruta Mir/Manent ha comptat, des de l'inici i en l'actualitat, amb el suport i la complicitat de Josep Mir Estalella, fill de Joaquim Mir.

Descrita l'obra de Manent i Mir que constitueix la ruta, finalment hem de referir-nos a allò que la singularitza molt especialment i que no és tan sols el fet d'estar conformada per obres de dues arts, pintura i literatura, sinó el grau d'interrelació que s'hi presenta i que és donat a mirar. D'una banda, pel diàleg que hi estableixen i que s'evidencia en fer l'itinerari o que ens ofereix el llibre *Un passeig...*, com escriu Xulio Ricardo, "en una felix conjunció que s'extrema amb les notes de camp [...] construint un marc de referències visuals o sensorials capaç d'atorgar-nos una perspectiva molt més justa i propera de l'obra artística" (Ricardo, 2006). De l'altra, escriu Magí Sunyer, perquè essent fruit de "la contemplació atenta, la lectura sensible i la comprensió íntima, l'artista s'hi sent comprès fins a l'extrem possible, el que acaba explicant la creació". Aquest és el seu "valor medul·lar" —rebla Sunyer— que porta a "percebre el color de l'aire i la densitat del mot" (Sunyer, 2006a).

4.1.3 El territori per on circula la ruta: paisatge, municipis i societat

Descrits els vincles personals i artístics que els autors titulars de la Ruta Mir/Manent van establir en aquesta terra tarragonina, fem, a grans trets, la descripció del paisatge en els aspectes que van inspirar la seva obra i, conjuntament, la dels pobles per on circula la ruta i de la societat que l'acull i en rep l'impacte. D'una banda, per allò que paisatge i ruta aporten al fet identitari puix que, segons Pedro S. Urquijo citat per García-Sánchez, "el paisaje promueve la identidad, tanto en el individuo como en las colectividades, a partir de la interpretación, conocimiento y sentimientos que les genera su entorno, sin descartar los componentes biofísicos de ese espacio geográfico" (García-Sánchez 2022: 270) i de l'altra, explícitament per al nostre cas, perquè com afirma Uccella, "l'itinerario è un mezzo che consente alla letteratura di essere percepibile sul territorio in maniera immediata, atta a favorire la sua fruizione sia come attività culturale e turistica, che come strumento didattico" (Uccella 2019: 14).

L'Aleixar i Maspujols formen part de la comarca del Baix Camp; els pobles estan situats a una distància entre ells de 2,5 km, i a 8 i 10 km respectivament de Reus, capital de la comarca, en un terreny força accidentat sota els darrers contraforts de la Serra de la Mussara, on hi ha, just al peu de la serralada un tercer municipi, Vilaplana, a 3,5 km de l'Aleixar, que té en el contingut de la ruta un paper secundari però efectiu quant als serveis.

El terme municipal de l'Aleixar té una superfície total de 26,10 km². Limita al nord amb Vilaplana, al nord-est amb l'Albiol, a l'est amb la Selva del Camp, Almofter i Castellvell, a l'oest amb Alforja i Maspujols i al sud amb Riudoms i Reus. La vila es troba a 262 metres d'altitud, dalt d'un turó situat a la plana on conflueixen la riera de la Mussara i la riera d'Alforja.

El terme de Maspujols té una superfície de 3,66 km². Limita al nord i a l'est amb l'Aleixar, al nord-oest amb Alforja, a l'oest amb les Borges del Camp i al sud amb Riudoms. El poble està situat a 214 metres d'altitud sobre un turó al peu del qual passa la riera que provinent de les Muntanyes de Prades i passant per Vilaplana i l'Aleixar desemboca al mar a Cambrils

El paisatge de fons el conformen les muntanyes de la Mussara de la serralada prelitoral amb el cingle Blanc i el cingle Roig, tot ben visible des del Camp de Tarragona. Quant a la vegetació, hi abunden els boscos, sobretot de pins amb predomini del pi blanc, alzines i roures; també trobem el pi roig a les cotes més altes i el pi pinyoner a les zones de soldó o sorrenques. És freqüent la garriga: l'espígol, el fonoll, l'argelaga, l'esbarzer, l'arç blanc, el margalló, l'atzavara, el bruc i el coscoll, així com un sotabosc format per plantes com la farigola, l'arboç, el romanill, l'esparreguera, la botja groga, l'arítjol, etc. A les vores de la riera, podem trobar la figuera de moro, el fenàs, el roldor, la ginesta, els cards, els joncs, el tamarit, el xop i els canyars. Finalment, a les zones humides i fresques d'algunes margedes i talussos hi ha falgueres i molsa.

El paisatge agrari és molt present; fins i tot a tocar els pobles s'hi poden observar els conreus, majoritàriament de secà, que s'enfilen fins als costers encara que el bosc va guanyant terreny. La collita principal a l'Aleixar és l'avellana, n'és un dels principals productors al Camp de Tarragona, l'olivera hi té també protagonisme i es complementa amb conreus d'ametllers. A Maspujols, en canvi, el conreu principal és l'olivera i hi tenen menor presència l'avellaner, l'ametller i el garrofer.

Si gran part d'aquesta vegetació és una mena de contínuum en el temps que resta fix i constant en el paisatge, junt, cromàticament parlant, amb els olivers i els garrofers, els conreus d'avellaners, horta, ametllers, fruiters i totes les seves flors i fruits són la seva variació complementària perquè constitueixen el canvi de colors del mateix paisatge, segons transcorren les estacions de l'any.

El sòl de llicorella, amb grisos i marronosos, o de granit descompost: el sauló, anomenat soldó, de color gris amplia la gamma de colors permanents junt amb les terres argiloses, vermelloses o groguenques que apareixen a la superfície amb abundància de còdols, a l'Aleixar anomenats "cocous", les roques arrodonides per la fricció del rodament a què són sotmeses per les aigües dels torrents. En les muntanyes de la Mussara, el cingle Blanc de calcàries aporta grisos, grogosos, blancs i, fins i tot, en alguna franja d'argiles, verd i arbres i el cingle Roig, de gresos conglomerats, aporta vermellosos i soldó.

El clima és el típic mediterrani, la protecció dels contraforts de Prades i de la Mussara deslliuren el territori de les inclemències del temps pròpies de les comarques de l'interior. Els hiverns són suaus i els estius calorosos amb temperatures mitjanes anuals entre 13 i 14 graus; la pluviometria de règim irregular dóna una constant de l'ordre dels 500 a 550 mm i les glaçades hi són poc freqüents encara que hi sovintegin les gebrades. Tot plegat i malgrat els efectes del canvi climàtic confegeix un entorn del tot atractiu i acollidor a totes les èpoques de l'any.

Els vents, encara que incoloros, proporcionen, visualment parlant, la nitidesa del paisatge i permeten referir-nos a la claror del Camp de Tarragona, valorada com a especial en el món de la pintura. Hi bufa la tramuntana coneguda amb el nom de "Joanet de Prades" que és un vent fred, sol anar acompanyat de pluja i a voltes de neu, i bufa durant l'hivern i part de la primavera. El llevant o vent de pluges. El tarragoní o vent del sud-est, que bufa primavera i tardor, és humit i no acostuma a portar pluges com recull la dita: Vent tarragoní, ni aigua ni vi. El vent del sud o marinada és freqüent durant els mesos de febrer, març i abril i a l'estiu, suau i humit, alleugereix les fortes calors estivals; s'anomena popularment "aire de Quaresma". El xaloc, vent del sud-oest que és de poca intensitat i que a l'Aleixar es coneix com a "vent de Morella" perquè prové d'aquella direcció. El vent de l'oest que els maspujolencs anomenen "del Coll" gairebé no bufa mai

i, quan ho fa, l'acompanyen fortes pluges i pedregades. El serè o mestral, vent del nord-oest, és vent fort, huracanat, pot arribar a superar els 100 km/h i, encara que algunes vegades pot ocasionar algun desgavell, dificultar la recollida d'olives o malmetre brots tendres dels avellaners, n'afavoreix la pol·linització i neteja l'atmosfera.

Els núvols, també anomenats "bromes", tenen com arreu la singularitat del nom. Anotarem els que tenen més presència en l'obra de Manent i de Mir i, doncs, en el contingut de la ruta. Els principals són els cúmulus, aquí anomenats "torralls", sovint lligats a la carena de la serralada però de presència arreu. Els altocúmulus coneguts com a "calderetes" anuncien pluja. Els alts i prims que cobreixen gran part del cel però deixen passar el sol fan que el dia estigui "enteranyinat" i, quan, entre nou i deu del matí, una franja blanca, intensa i allargassada, cobreix la carena de les muntanyes de la Mussara i, de vegades, els cingles diem que hi ha "la broma del riu" o "la peluda" i afirmem que si abans de les deu (hora solar) no s'ha retirat, plourà.

De la fauna, esmentarem únicament els ocells, dialectalment anomenats moixons, per la presència que tenen en les anotacions del dietari manentià les abelleroles, l'alosa, la cogullada, el colom salvatge, el corb, la cuereta, les estiveroles, les mallerengues, les merles, els merlots, l'oriol, el pardal, les perdius, el pigot, la puput, el rossinyol, les tòrtoraes, els tudons i els xerrets.

Des del punt de vista icònic, els motius que són referents directes de l'obra pictòrica amb places, carrers, campanars, ermites, silueta urbana (*skyline*), etc. i la serralada de fons, o les muntanyes properes amb vegetació i conreus que ho són també de l'obra literària, es mostren en un grau prou elevat de fidelitat al moment que van inspirar els dos autors. Lògicament, hi ha canvis que es corresponen, sobretot, amb les xarxes d'electricitat i telèfon i antenes de telecomunicacions que no hi havia en temps pretèrits, especialment els mirians. La resta, asfaltat de la carretera, encimentat de camins, canalitzacions d'aigua, alçades dels edificis, etc., no són idèntics però sí prou iguals com per no dificultar ni la identificació ni la recuperació de la imatge de l'element inspirador. En el cas de Maspujols, en el sector situat a l'oest del nucli antic proper a l'ermita s'hi van anar construint, a partir de 2004, setanta cases unifamiliars adossades la qual cosa ha deixat sense efecte punts de la ruta ubicats en aquesta zona i ha modificat, parcialment, la vista general miriana del poble.

Referint-nos ara a la ciutadania, a continuació descrivim aspectes que permeten dibuixar, a grans trets, el perfil de la societat que acull la ruta. En demografia, el 2006, any d'implementació de la ruta, l'Aleixar tenia 815 h i Maspujols 529.¹⁶¹ En els anys següents, es constata un creixement d'ambdós municipis —notable en el cas de Maspujols— que arriba el 2022 a 924 h a l'Aleixar i 859 h a Maspujols. En l'àmbit laboral, la major part dels habitants dels dos pobles té el seu lloc de treball en indrets de fora del municipi però situats a poca distància com són, principalment, Reus i

¹⁶¹ Font: Institut d'Estadística de Catalunya <<https://www.idescat.cat/>>.

la seva àrea d'influència, la ciutat de Tarragona i encontorns i el litoral que, en conjunt, conformen un territori molt poblat amb una indústria i un sector turístic potentíssims i amb serveis de totes les administracions. La resta de vilatans, certament una part reduïda però a la qual pot beneficiar directament l'existència de la ruta, té el lloc de treball al mateix poble en els serveis bàsics, la construcció, l'agricultura i l'administració local. Hi ha també una franja minoritària de població que ha optat —independentment de situacions sobrevingudes— per teletreballar des de casa.

Si esmentem els serveis que els municipis ofereixen als visitants —citem només els que poden ser útils per als usuaris de la ruta— l'Aleixar compta (desembre 2022) amb tres establiments de bar amb restauració bàsica, dues botiques de viandes i queviures, una agrobotiga, un establiment de menjars preparats i menús degustació, un forn de pa i pastisseria, mercat setmanal ambulant de peix, queviures, sabates i flors, mercat mensual ambulant de peces de vestir, taller mecànic, caixer automàtic, consultori mèdic, farmàcia, desfibril·ladors, aparcaments municipals i un centre d'equitació. Maspujols disposa de bar amb servei bàsic de restauració que, en la temporada d'estiu, es duplica amb el de les piscines, una pastisseria-cafeteria, venda de fruita i verdura especialitzada en calçots, mercat setmanal ambulant de peix i de verdura i fruita i, puntualment, de roba i sabates, consultori mèdic, farmàcia, desfibril·lador i un taller mecànic d'electricitat de l'automòbil. L'oferta d'allotjament hi és en forma de casa rural. A l'Aleixar, n'hi ha dues al nucli de població: Cal Fernando i el Molí del Fernando que són motiu pictòric mirià i dues més al terme municipal: La Torre del Valent i el Mas de la Tanca. Maspujols compta amb Casa Ventura al mateix poble.

Des que es va implementar la ruta, els seus usuaris també ho han estat dels establiments de restauració del municipi proper de Vilaplana que compta amb tres restaurants amb menú diari i carta i amb dues cases rurals, Cal Còbit i la Tartrana de cal Munter. Així mateix de la casa rural Mas Fullat a Alforja, de l'Hotel Nou situat a la Selva del Camp, a 13 km i, puntualment, d'establiments de restauració i allotjament de la propera ciutat de Reus.

El principal accés a l'Aleixar i Maspujols és la carretera local T-704 que enllaça directament amb la T-11, Variant de Reus, i amb la N-240. Un accés indirecte passa per la TP-7013 que uneix Alforja-Vilaplana-la Selva del Camp amb altres vies de comunicació del territori que enllacen amb el Priorat, la Ribera d'Ebre, l'Alt Camp, la Conca de Barberà i el Tarragonès. El transport públic per accedir-hi és el de la Generalitat de Catalunya per mitjà de la línia d'autobusos Reus-Maspujols-l'Aleixar-Vilaplana-Urb.Portugal-Alforja i viceversa atesa per l'empresa Autorcars Plana de Constantí.

En l'àmbit educatiu, són dues poblacions que compten amb llar d'infants —Els Napets i Els Cargolins— i escola d'infantil i primària —Escola Teresa Salvat LLauradó i Escola de Maspujols; quant al nombre d'alumnes, l'Aleixar comptava amb 45 alumnes el curs 2005/2006 i en té 62 el 2022/2023 i Maspujols, que va recuperar l'escola, després de dinou anys d'estar tancada, el curs

2008/2009 amb 26 alumnes, en té 117 el 2022/2023.¹⁶² L'alumnat de secundària es desplaça a l'institut de les Borges del Camp des del curs 2007/2008 i, abans, al de Riudoms.

L'associacionisme, que és també un sector significatiu de la dinàmica poblacional de qualsevol societat, es manifesta actiu a l'Aleixar, el 2022, a través de les següents entitats i grups d'acció:¹⁶³ Agrupació de Defensa Forestal (1989), L'Aleixar Futbol Sala (2021) equip de Segona Divisió Catalana, L'Aleixar Pàdel Club (2017), Associació de Dones de l'Aleixar (1997), Associació de Mares i Pares del CEIP Teresa Salvat Llauredó (1979), Associació de Mares i Pares de la Llar d'infants Els Napets (2011), Associació de Veïns i Veïnes del Terme de l'Aleixar (2020), Bastoners de l'Aleixar (2005), "La Biblio" (2016), La Bona Brossa a l'Aleixar (2019), Colla Gegantera de l'Aleixar i Colla de Grallers Toc de Gralla (1995), Colla Jove (1993), Consell Parroquial (1970), *La Crifolla* revista trimestral de l'AMPA del CEIP Teresa Salvat Llauredó (2002), El Floc i la Fulla entitat familiar dedicada al joc i la relació entre infants i famílies (2022), *Friday For Future* l'Aleixar (2019), Grup d'Amics de les Motos Antiques (1992), Grup de Danses de l'Aleixar (1970), Lliga contra el Càncer de les Comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre. Delegació a l'Aleixar (2011), Societat de Caçadors (1968), Taula per la igualtat de l'Aleixar (2018) i Tocats de l'ala *Scooter Club* (2020). I a Maspujols, amb els Armats de la Confraria del Sant Crits (2012), Associació de Dones la Dàlia (2000), Associació de Famílies d'Alumnes de l'Escola de Maspujols (2008), Associació Milubis (2005), Les Biciclistes de Maspujols (2021), BTT Baix Camp (2022), La Bona Brossa a Maspujols (2019), Centre Excursionista de Maspujols (1972), Colla Gegantera de Maspujols (1987), Consell Parroquial (1971), Cooperativa Agrícola de Sant Isidre (1909), Coral l'Albada (2005), Associació Gent Gran de Maspujols (1994), Grup de Diables de Maspujols (1983), Lliga Contra el Càncer de les Comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre. Delegació a Maspujols (2013), *Maspujols.cat* revista quadrimestral d'informació general (2008), Unió Esportiva Maspujols (1999) i Societat de Caçadors l'Ermita de Sant Antoni (1968). Ambdós pobles junt amb Vilaplana tenen, des de fa quatre dècades llargues i en plena vitalitat, una entitat en comú, el Grup de Colònies l'Alzina Rodona, que va iniciar les seves activitats el 1972 a Maspujols, s'hi va sumar l'Aleixar, el 1974 i Vilaplana el 1977.

La relació de la ciutadania amb la ruta es manifesta diferent segons es tracti de Marià Manent o de Joaquim Mir. En el cas de Manent, la seva coneixença per part dels vilatans, especialment aleixarencs, ja estava —com segueix estant— garantida perquè la vinculació de la nissaga a l'Aleixar i al territori ve de generacions i la consciència de la importància de la seva figura

¹⁶² Agraïm aquesta informació a Cristina Villena i Antonieta Ciuret, directores dels respectius centres educatius.

¹⁶³ Anotem entre parèntesis els respectius anys de fundació de cada entitat o d'inici d'activitat.

i obra dins la cultura i la identitat catalana era i és viva entre la ciutadania,¹⁶⁴ encara que en grau divers com és natural. Per tant, la incorporació a la ruta va ser del tot natural. Només va caler aprofundir en la seva obra per tal d'objectivar-la i incorporar-ne contingut.

Quant a Mir, ens hi podem referir des de tres perspectives; una de prèvia, només en el cas de persones d'edat avançada, com a informants directes o indirectes de l'estada del pintor als dos pobles; una d'intermèdia que s'amplia a la ciutadania en general que porta a redescobrir o descobrir l'obra de Mir, amb clara incidència a l'Aleixar a través de projectes específics perquè el poble tenia escola, i una de posterior, comuna als dos municipis, com a usuaris de la ruta un cop presentat el llibre i definida l'oferta de la ruta.

En el primer cas, van ser membres de les generacions d'edat més avançada d'ambdós pobles els que els anys vuitanta del segle XX, quan vam fer el treball de camp per documentar l'exposició "Joaquim Mir al Camp de Tarragona.1906-1914" organitzada per la Fundació la Caixa i comissariada per Teresa Camps, van deixar constància que el record del pintor era ben viu i ric d'anècdotes i d'informació; la implicació dels més grans va ser generosa, confiada, il·lusionada i agraïda. Aquesta exposició també va ser un revulsiu i una posada al dia de la memòria de Mir per part de les altres generacions de vilatans sobretot en fer-hi una visita col·lectiva guiada per la comissària.

En el segon cas, un cop investigat i definit el lligam del pintor amb el territori aleixarenc i maspujolenc es fa públic mitjançant una conferència nostra a Tarragona (21 de març de 2003) dins el cicle de conferències intítulat "Dibuixos de Joaquim Mir. La Confidència de l'Artista" organitzat per la Universitat Rovira i Virgili i coordinat pel Dr. Antonio Salcedo amb motiu de l'exposició del mateix nom comissariada per Joan Gil per a la Fundació Caixa Tarragona. Aquesta conferència, vista en perspectiva, es converteix en el detonant que va acabar materialitzant, més endavant, la publicació *Un passeig...* i la Ruta Mir/Manent i va fer evident a la ciutadania els significants de la vinculació del territori amb el pintor i la seva obra.

Aviat, aquest vincle va assolir protagonisme a l'Aleixar a través de la seva escola. Durant el curs 2003-2004, tota l'escola celebra l'Any Joaquim Mir en el marc del qual les X Jornades Culturals acullen una conferència, eco de la de març de 2003, organitzada per l'AMPA de l'escola i l'Associació de Dones de l'Aleixar, i la revista local *La Crifolla* se'n fa ressò. La suma d'esforços, especialment de l'escola, es materialitza en el treball "Estudiem la relació d'un pintor català: Joaquim Mir amb l'Aleixar, el nostre poble" que és mereixedor d'un Premi Baldiri Reixach. És així, doncs, com pels camins d'accés al coneixement i pel prestigi que dona l'escola i el valor que també

¹⁶⁴ En aquest sentit, deixem constància que l'any 1984, un dels actes més concorreguts dels celebrats a l'Aleixar amb motiu del 8è Centenari del primer document que parla d'un aleixarenc va ser la conferència "La personalitat literària de Marià Manent" a càrrec d'Àlex Susanna; posteriorment (1986) es feu una publicació dels actes celebrats durant l'any, que la inclou. Una cosa i altra són actius que sumen grau de coneixement concret de la figura i obra de Marià Manent entre els aleixarencs. Com també, l'oferta que es va fer de publicacions de l'autor junt amb marxandatge (*merchandising*) del 8è. Centenari durant l'any 1984.

atorga a la memòria oral familiar i local que algunes nissagues mantenien ben viva, les generacions més joves coneixen el Joaquim Mir del seu poble i la resta de generacions, autòctones o nouvingudes, el redescobreixen o el descobreixen. A Maspujols, la mateixa conferència es va fer en el marc de la festa major d'estiu (2004) organitzada per l'Associació de Dones la Dàlia.

En el tercer cas, com a receptors, els aleixarencs i maspujolencs participen massivament en les presentacions del llibre de la ruta a sengles pobles el febrer de 2006; el març es presenta també al municipi veí de Vilaplana. És llavors que s'enceta una dinàmica que arriba a l'actualitat. Tanmateix, podem afirmar que la participació directa com a usuaris un cop l'oferta ho va fer possible es mostra, vista amb perspectiva, sostinguda en el temps i transversal per part dels aleixarencs —públic en general, grups de joves, alumnat de primària, famílies, entitats, etc.— discontinua en el cas dels maspujolencs i puntual per part de vilaplanencs que, com és natural, ho senten com a més llunyà.

Quant a l'administració local, ambdós ajuntaments van acollir l'acte de presentació de la publicació de la ruta i van permetre la col·locació de la senyalització inicial (2006). També els respectius alcaldes van assentir, a petició nostra, a convocar sengles reunions —ja amb els consistoris escollits en les eleccions municipals de 2007— amb alcaldia i regidors de totes les forces polítiques amb representació a cada ajuntament. L'objectiu de les trobades, fetes el 2008, era explicitar amb detall el treball fet, atendre qüestions que es volguessin plantejar, explorar possibilitats de futur en el qual fos present la ruta a manera d'actiu en desenvolupament d'un hipotètic pla estratègic municipal que contemplés més d'una legislatura i comptés amb el suport i/o el *laissez faire* de l'equip de govern de cada moment, analitzar els possibles canals d'explotació de la ruta, etc.

Implementada la ruta, la implicació de l'administració local amb el seu devenir ha estat constant a l'Aleixar, independentment de la força política governant, i puntual a Maspujols. En aquest darrer cas, per gestions de la regidoria de Cultura, a petició nostra, es va replantar un tipus d'arbrat amb valor icònic en l'obra de Mir que havia estat eliminat d'una via pública per l'expansió urbanística; avui, sortosament, està recuperat. El desembre de 2021, s'ha iniciat un procés que ha portat a implementar, a Maspujols, senyalització de la ruta i un cartell informatiu del contingut global de l'itinerari i, a l'acord d'establir noves col·laboracions.

La infraestructura general que empara la ruta ha anat i va a càrrec de l'Ajuntament de l'Aleixar amb el suport, per a aspectes concrets, de la Diputació de Tarragona: remodelació inicial i manteniment i neteja de l'Espai Mir/Manent, cura dels camins i carrers per on circula, reposició i ampliació de la senyalització local, proveïment de fons bibliogràfic destinat a protocol i visitants, associació i quota periòdica a Espais Escrits, etc., com també actuacions que es desprenen de la seva existència com representació en entitats, activitats protocolàries, etc. Totes les accions i

actuacions relacionades amb el contingut intel·lectual i d'ampliació, difusió i divulgació de la ruta les atén l'autora així com la representació, quan s'escau, per delegació de l'ajuntament de l'Aleixar.

En l'àmbit polític, el govern del consistori maspujolenc ha estat invariablement de Convergència i Unió i, des de 2019, de Junts x Cat amb ERC-AM o PM a l'oposició algunes legislatures. El del consistori aleixarenc ha estat, per legislatures, el que detallem a continuació i el tipus d'implicació amb la ruta s'ha significat, a part del suport constant per la infraestructura com explicitem en aquest treball, segons el perfil clàssic propi de la força de govern de cada moment:

2003 - alcaldia CiU, regidors: 7 CiU.

2007 - alcaldia ERC-AM, govern: ERC-AM: 3 i PSC-PM 1; regidors: CiU: 3

2011 - alcaldia CiU, govern: CiU: 4; regidors: ERC-AM: 2 i PSC-PM: 1

2015 - alcaldia CiU, govern: CiU: 4; regidors ERC-AM: 3

2019 - alcaldia Junts x Cat, govern: Junts x Cat: 4; regidors: Som-hi -FIC: 2 i ERC-AM: 1

Des que existeix la ruta, totes les forces polítiques que han concorregut a les eleccions municipals de l'Aleixar l'han incorporada als seus programes electorals. Tanmateix, cap legislatura ha sumat a l'organització municipal una regidoria de turisme o de promoció ni ha definit el fet turístic o promocional del municipi com a àrea d'actuació de cap altra.

Sigui, doncs, per part de l'administració sigui per part de la ciutadania, tot en grau divers com hem explicitat, la Ruta Mir/Manent té la consideració d'actiu, vist majoritàriament per allò que aporta i pot aportar i en menor grau, com d'altra banda és freqüent a la nostra societat, pel seu valor de patrimoni simbòlic i immaterial.

4.1.4 Contingut i formats de la ruta

La Ruta Mir/Manent s'ofereix, actualment, al públic en tres formats: la Ruta clàssica, la Ruta essencial i l'anomenada Ruta-taller Exploradors d'Art. La Ruta clàssica, adreçada al públic en general, té una durada de quatre hores tocadés i recorre una distància de quatre quilòmetres i mig. Circula a peu tot passejant per l'interior de la vila de l'Aleixar, segueix pels seus encontorns naturals, arriba fins a l'ermita de Sant Blai situada a deu minuts a peu del poble al qual torna per un camí enmig de conreus. Seguidament, amb els vehicles dels visitants, es desplaça fins a Maspujols, situat a dos quilòmetres i mig, on des de diversos punts al voltant del poble es poden contemplar perspectives, majoritàriament, de conjunt i s'acaba la ruta.

L'itinerari circula per vint punts i passa, a l'Aleixar, pels porxos de la plaça de la Vila, el camí dels Masos o darrere el Fossar, el Portal, el carrer de l'Aigua, el carrer del Forn, l'església parroquial de Sant Martí bisbe, el camí de Sant Antoni, el camí d'Alforja, el pont Vell, l'ermita de Sant Blai, el

camí vell de Sant Blai, els Saltadors, la font Vella i, novament, el Portal, a la vila. En acabar, es dirigeix a Maspujols on, també passejant, se segueix un itinerari que permet contemplar el conjunt del poble amb el magnífic campanar al mig des de diverses perspectives i que circula pel pont sobre la riera de Maspujols, s'apropa al torrent de l'Olla, passa pel carrer de Baix, el carrer de Sant Antoni, el carrer Higini Anglès, el camí dels Parrots per acabar al punt d'aparcament: la moderna avinguda del Poliesportiu.

La Ruta essencial, adreçada al públic en general i a l'alumnat de secundària, batxillerat, formació professional, formació d'adults, normalització lingüística i aprenentatge de català per part d'estrangers, té una durada de dues hores tocadetes, circula a peu tot passejant pel poble de l'Aleixar i s'hi suma l'opció de visitar o l'Església Parroquial de Sant Martí, bisbe —monument preclar del barroc— o d'anar, passejant, fins a l'ermita de Sant Blai i retornar al poble. Des del 2022, amb la implementació de senyalització a Maspujols, s'ofereix, també, l'opció de visitar els dos nuclis urbans. Quant al seu contingut, si s'adreça al públic en general és el mateix que el de la Ruta clàssica però circumscrit al punts i indrets per on circula i en proporció al temps de durada. Si els assistents són estudiants, el contingut és similar però es fa la presentació del paisatge des del mateix poble de l'Aleixar en un punt a mitja alçada del camí de Sant Antoni que permet contemplar tota la vall i s'incideix molt i de manera pràctica en la presa de consciència de la diferència entre mirar i veure i escoltar i sentir, es dona molt protagonisme a la participació de l'alumnat sigui per afermar el concepte de literatura, per apropar-s'hi a través de l'obra de Manent, per a l'elocució de textos, etc. Quan es tracta d'estudiants de la branca de turisme d'estudis superiors d'ensenyaments professionals s'acaba amb un col·loqui sobre el contingut de la ruta i el procés des de l'inici, la implementació, la difusió, etc.

La Ruta-taller Exploradors d'Art, adreçada a públic familiar i a l'alumnat de primària, té una durada de dues hores aproximadament. Circula pel poble de l'Aleixar i l'ermita de Sant Blai. S'inicia a la plaça de la Vila on es presenten els autors i des d'allí s'adreça a espais de natura a tocar del poble per dirigir-se després a l'ermita per un camí interior entre conreus i allí s'acaba. En aquest indret, hi ha aigua i accés a WC i els grups de visitants poden quedar-s'hi a dinar. És participativa i en forma de taller itinerant per desenvolupar la mirada més creativa i millorar les competències de l'àmbit lingüístic i artístic. La proposta de Còdol, educació ho explica:

Veniu a passejar pels carrers i camins de l'Aleixar al Baix Camp i us sorprendrà l'art que hi descobrireu i l'art que sereu capaços de crear. Com uns exploradors d'art cercarem camins que ens atansaran a l'art que hi ha en les coses senzilles i quotidianes, aparentment poc espectaculars. De la mà de dos grans exploradors i artistes —Joaquim Mir i Marià Manent— aprendrem a mirar atentament i a expressar plàsticament i poètica allò que observem.

El resultat és un quadern d'artista que els xiquets i xiquetes elaboren d'una manera molt singular escrivint, pintant, calcant en l'aire, fent textures, *frottage*, etc. i que s'emporten a casa unint la seva obra a textos de Manent i a imatges de pintures de Mir (vegeu l'annex 7.1.4).

El guiatge de la Ruta clàssica i de la Ruta essencial va a càrrec de l'autora de la ruta i la Ruta-taller Exploradors d'Art és guiada per monitors de Còdol, educació. Els dos primers formats es poden fer, també, en règim d'autoguiatge seguint la publicació *Un passeig...* o accedint al Mapa Literari Català que ofereix les rutes en català, castellà i, parcialment, en francès.

La recepció dels grups de públic en general, formats Ruta clàssica i Ruta essencial, es fa al mirador-aparcament de la Punta a mig camí entre Maspujols i l'Aleixar des d'on es presenta el paisatge que va inspirar l'obra dels dos autors. A continuació, els assistents es desplacen amb cotxe a l'Aleixar on, a l'Espai Mir/Manent situat a la plaça de la Vila, es fa la introducció als autors, a la seva vinculació amb el territori, a la seva obra i al contingut i devenir de la ruta que a partir d'aquest moment es fa a peu, tot passejant. La recepció de grups d'estudiants es fa al nucli de població de l'Aleixar.

L'oferta pública de la Ruta Mir/Manent es fa a través de Còdol, educació (<<https://codoleducacio.com/activitats/ruta-pictoricoliteraria-mir-manent/>>) o de pàgines web que s'hi enllacen com la de l'Ajuntament de l'Aleixar (<<https://aleixar.altanet.org/ruta-mir-manent>>) o la d'Espais Escrits (<<https://www.espaisescrits.cat/que-fem/rutes-literaries/un-passeig-amb-els-sentits-de-la-natura-a-l-art-ruta-pictoricoliteraria-mir-manent>>). Les tarifes són, des de la tardor de 2022, per a la Ruta clàssica 12€ per persona (180€ grups inferiors a quinze); per a la Ruta essencial 10€ per persona (150€ grups inferiors a quinze) i per a la Ruta essencial per a estudiants i la Ruta-taller Exploradors d'art 7€ per alumne (140€ grups de 20 o menys participants) o 6€ pels alumnes del Baix Camp (120€ grups de 20 o menys participants —preu subvencionat per la Fundació Privada Montsant). El curs 2022/2023, la Fundació Privada Reddis de Reus beca les escoles rurals i Zones Escolars Rurals (ZER) dels centres de primària de màxima complexitat del Baix Camp i els instituts de màxima complexitat de Reus amb la realització de la ruta per part d'un grup d'alumnes i també n'assumeix el transport. I el curs 2023/2024, ho farà possible per a l'alumnat de les escoles rurals més grans de la comarca (vegeu l'annex 7.1.6).

Tots els participants dels diferents formats de ruta són obsequiats amb una bosseta d'avellanes torrades del Consell Regulador de la Denominació d'Origen Avellana de Reus. Entre els anys 2015 i 2019, els visitants adults rebien una ampolleta de Vermut Miró de Reus.

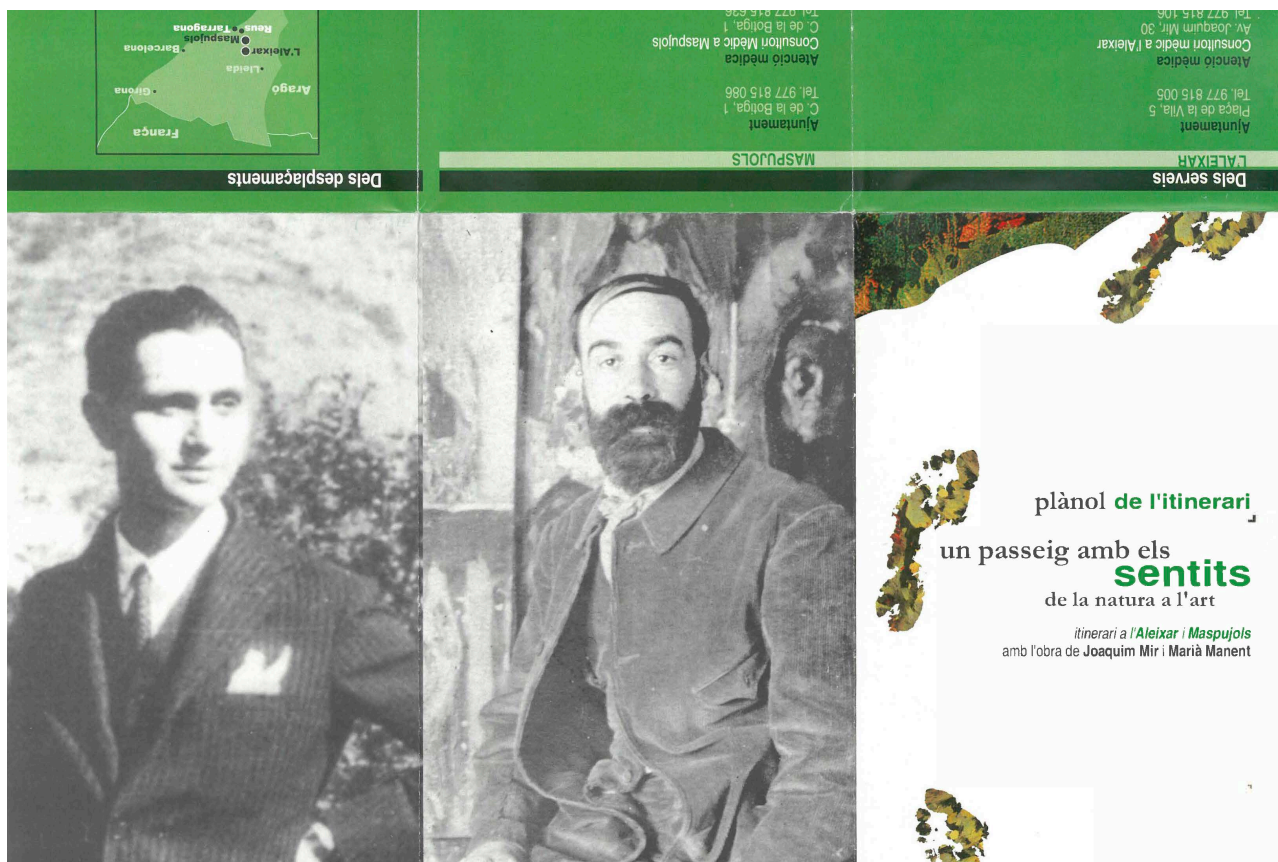
La periodicitat ve donada per la demanda. Però, tant a la tardor com a la primavera, s'ofereixen rutes que anomenem "obertes" per tal de facilitar l'assistència del públic no grupal ja

que no tenen cap nombre mínim de visitants. En temps de pandèmia, se n'ha incrementat considerablement l'oferta.

Dels tres formats de ruta, la part que circula pel poble de l'Aleixar pot atendre persones amb mobilitat reduïda o que es desplacen amb cadira de rodes; tanmateix això no permet afirmar que es tracti d'una ruta adaptada.

En el vessant de publicacions, la Ruta clàssica i la Ruta essencial se suporten en el llibre *Un passeig...* i el seu DVD. L'obra va ser dissenyada per Lluís Miquel Prats (1955-2017) de l'empresa Elfo Jobs establint, a tothora, complicitats amb l'autora i trepitjant el territori cosa que va fruitar en un llibre de companyia que, tant de forma com de contingut, permet fer la ruta amb comoditat, aprofundiment i en harmonia amb l'experiència que proposa. També el DVD que acompanya la publicació es va gestar amb aquest tarannà, amb el músic Conrad Setó i l'editor Josep M. Pagès.

Puntualment, quan el grup visitant ho ha requerit per la seva vinculació específica al món de la literatura, la ruta ha ampliat el recorregut fins arribar al Mas de Segimon situat a 1,8 km. de l'Aleixar i, d'acord amb la família Manent, ha visitat els espais a l'aire lliure on l'autor escrivia i traduïa, els que són els seus llocs aleixarencs de creació literària.

Ruta Mir/Manent. Plànol de l'itinerari

4.1.5 Implementació i cronologia¹⁶⁵

En aquest subapartat, glossem, de manera detallada, el procés que engloba els precedents que amb el temps s'han significat com a necessaris per al naixement de la Ruta Mir/Manent i la seva implementació i explotació des de l'edició del llibre *Un passeig...* fins a l'acabament d'aquest treball el desembre de 2022. Es correpon, per tant, amb la descripció fil per randa d'un procés viu de patrimonialització literària.

La Ruta Mir/Manent inicia la seva existència com a tal amb la publicació *Un passeig...* editada per la Diputació de Tarragona en la Col·lecció Guies Temàtiques de la Medusa/Art el 2006. Se'n fa una segona edició el 2008 i està prevista una edició digital a la Biblioteca Digital de la Diputació de Tarragona el 2023.

Quasi simultàniament a l'edició del llibre de la ruta, s'implementa en el territori senyalització en forma de tija o de plafó d'ubicació dels punts de l'itinerari amb reproducció de les pintures. El 2009, es posa en funcionament l'Espai Mir/Manent ubicat a la Plaça de la Vila de l'Aleixar que fa les funcions de centre de recepció de visitants i d'espai de divulgació visual i d'introducció a la ruta. Tot vinculat a l'Ajuntament de l'Aleixar, que compta amb el suport puntual de la Diputació de Tarragona.

S'han fet i es fan reposicions periòdiques de tota la senyalització de territori aleixarenc, s'ha incrementat el nombre de plafons en detriment de les tiges perquè l'experiència així ho ha aconsellat i s'ha dotat el punt de trobada, que és d'inici del recorregut, amb un panell vertical que fa ben visible la icona de la ruta i amb un cartell-resum amb plànols de l'itinerari i una mostra de textos manentians i d'obres mirianes.

Des de llavors, sempre amb el suport de l'Ajuntament de l'Aleixar, se'n fa difusió a la seva pàgina web; s'associa, el 2008, a Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català i s'incorpora, el 2015, a l'oferta d'activitats de Còdol, educació —empresa reusenca de referència al territori— on roman.

El desembre de 2021, l'Ajuntament de Maspujols, a proposta nostra i en estreta col·laboració, implementa al poble senyalització de la ruta i un cartell informatiu del contingut global de l'itinerari.

Tot aquest procés es dona en un context glocal els trets més significatius del qual són, cronològicament, la crisi econòmica mundial que comença el 2008, la reobertura de l'escola de Maspujols el curs 2008/2009 després de dinou anys d'estar tancada i que es converteix en objectiu prioritari del govern local i de la societat maspujolenca, el procés per la independència de Catalunya a partir del novembre de 2014, la licitació per a la construcció de l'edifici per a la nova escola de Maspujols el 2017, el desfalc comptable de la Cooperativa de l'Aleixar amb un forat de

¹⁶⁵ Quan en aquest apartat utilitzem la primera persona del plural, fem referència a l'autora d'aquest treball i, també, a la de la ruta descrita.

4,5 milions d'euros que deixa quasi devastat econòmicament i socialment tot el poble a partir de l'octubre de 2018,¹⁶⁶ la pandèmia per la COVID-19 a partir de març de 2020, la invasió d'Ucraïna per part de Rússia el febrer de 2022 amb els efectes consegüents de tot tipus, àmbit i nivell i, a partir d'abril de 2022, la represa, a casa nostra, del turisme postpandèmia.

4.1.5.1 Cronologia. Precedents necessaris

Aquest subsubapartat relaciona i descriu aquelles iniciatives i accions que hem impulsat i realitzat individualment o en col·laboració i que conformen el substrat del que en el temps serà la Ruta Mir/Manent.

anys 80 - La publicació d'obres d'història local aleixarenca com *Guia de l'Aleixar* (Anglès i Ventós, 1983) i *L'Aleixar* (Anglès i Ventós, 2004) i, avançada la dècada, la realització del treball de camp per a l'exposició "Joaquim Mir al Camp de Tarragona. 1906-1914" organitzada per la Fundació la Caixa (1991) a proposta de la comissaria Teresa Camps, són la gènesi del que en el futur conformarà el contingut pictòric de la Ruta Mir/Manent. Alhora, s'hi suma un element significatiu: la participació directa —localització d'indrets pictòrics mirians, guió, assessorament en la fonètica del doblatge dels personatges tarragonins, sons i efectes especials, etc.— en l'elaboració d'un vídeo per a la mateixa exposició.

Quant a la figura i obra de Manent en general i la vinculada al municipi en particular, també té, en aquest període, un fet significatiu: la conferència que vam impulsar intitolada "La personalitat literària de Marià Manent" a càrrec d'Àlex Susanna dictada en el marc dels actes del 8è Centenari del primer document que parla d'un aleixarenc celebrats durant l'any 1984 i editada en una publicació posterior (1986). Per primera vegada, es va objectivar, per al públic aleixarenc la vàlua de la producció manentiana unida implícitament al territori. Abans, s'havia donat alguna iniciativa divulgativa en el Fòrum Joventut, sorgit el 1968 amb la complicitat de la parròquia de l'Aleixar, que organitzava activitats de caire cultural i de desvetllament social i identitari com "una vetllada amb poemes, a base de discos on entre d'altres, vam escoltar la veu del Sr. Marià Manent, tan lligat a l'Aleixar" notícia que recull la primera revista local.¹⁶⁷

1991 - S'inaugura a Barcelona, l'exposició "Joaquim Mir al Camp de Tarragona.1906-1914" comissariada per Teresa Camps, la col·laboració amb la qual segueix vigent en l'actualitat. Un bon nombre d'aleixarencs, que van atendre la nostra proposta, van fer una visita col·lectiva a

¹⁶⁶ Vegeu: <<https://www.ccma.cat/324/maspujols-torna-a-tenir-escola-despres-de-dinou-anys/noticia/313176/>> (CCMA. Notícies, 2008), <https://elpais.com/ccaa/2018/11/07/catalunya/1541613059_929604.html> (Rovira, 2018) i <<https://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/1873365-l-aleixar-vol-justicia.html>> (Rovira, 2020).

¹⁶⁷ "EL Fòrum" (s.n. 1968: s.p.). Dins *Nadal 1968. L'Aleixar. Monografia sobre la vila pensada i realitzada pel jovent en homenatge a tot el poble*. L'Aleixar: Parròquia de Sant Martí. [Exemplar ciclostilat].

l'exposició amb el guiatge de la comissària i es van entusiasmar amb les pintures i amb el vídeo on van veure reflectit el seu paisatge, avantpassats seus, el propi parlar, el poble, carrers, etc., cosa que no deixa de ser similar al que més endavant aportarà la ruta: una mirada diferent sobre allò que és quotidià.

1992-94 - Diversos professors de l'Institut Gaudí de Reus duem a terme l'activitat intitulada "De la natura a l'art", amb continguts interdisciplinaris de les àrees de Ciències Naturals, Història de l'Art i Literatura Catalana que porta els alumnes de 3r de BUP a l'Aleixar i a l'ermita de Sant Blai del mateix municipi per treballar, enmig del paisatge, literatura amb l'obra de Marià Manent, pintura amb l'obra de Mir, característiques del Barroc a l'Església Parroquial de Sant Martí bisbe, de l'Aleixar i vegetació de la mediterrània i geologia local. Aquesta activitat es va dur a terme els cursos 1992 a 1994, se'n va elaborar un dossier didàctic i és un precedent de la Ruta Mir/Manent en el seu vessant educatiu.

1996 - Encetem la col·laboració, encara vigent, amb Francesc Miralles, historiador i crític d'art, per al treball de camp de la seva publicació *Joaquim Mir al Camp de Tarragona* editada per Columna, edicions i la Diputació de Tarragona, el 1998.

1997 - Al llarg del curs 1997/1998, tot l'alumnat de l'escola Teresa Salvat Llauredó de l'Aleixar que estudia els masos del terme municipal elabora el treball "Els masos del nostre terme" que inclou el Mas de Segimon, amb referències explícites a Marià Manent i a la seva obra. Aquest treball és guardonat amb un premi Baldiri Reixach i, des de novembre de 2022, està exposat en l'Espai Mir/Manent.

1998 - Durant els actes de la festa major de l'Aleixar, impartim la conferència "La vida i obra de Marià Manent i Cisa".

2000 - Entre els anys 2000-2003, el projecte de la ruta comença a prendre forma i fan l'itinerari persones del món de la pintura (crítics, pintors, professors, creatius, comissaris especialistes en Mir) i de la literatura, amb la qual cosa es va confirmant la validesa del projecte.

- Realitzem el treball de camp per localitzar indrets que van inspirar obra de Mir present en l'exposició "Dibuixos de Joaquim Mir. La confiança de l'artista" comissariada pel crític d'art Joan Gil per a la Fundació Caixa Tarragona.

2003 - El 21 de març de 2003, donem a conèixer bona part del resultat de la investigació feta fins llavors i del que, en el futur, serà la Ruta Mir/Manent en la conferència "Joaquim Mir: l'Aleixar i Maspujols", dins el cicle de conferències organitzat per la Universitat Rovira i Virgili i coordinat pel Dr. Antonio Salcedo, amb motiu de l'exposició "Dibuixos de Joaquim Mir. La confiança de l'artista" a la sala d'exposicions de la Fundació Caixa Tarragona a Tarragona. Aquesta conferència suposa l'impuls definitiu per fer realitat la ruta.

- Tot l'alumnat de l'escola Teresa Salvat Llauredó de l'Aleixar visita l'exposició "Dibuixos de Joaquim Mir. La confiança de l'artista" a Tarragona, activitat que organitzem en coordinació amb la direcció i l'equip de mestres de l'escola i l'equip d'educadors de la Fundació Caixa Tarragona.

2004 - El curs 2003-2004, l'escola Teresa Salvat Llauredó de l'Aleixar celebra l'Any Joaquim Mir fent treballs centrats en l'observació del paisatge en relació a la seva obra aleixarenca i propiciant, prèviament, una xerrada-entrevista nostra amb els alumnes de 4t, 5è i 6è intitulada "Joaquim Mir a l'Aleixar i Maspujols". També en el marc de les X Jornades Culturals del CEIP Teresa Salvat Llauredó celebrades l'abril de 2004 i obertes a la població, fem una conferència del mateix títol organitzada conjuntament per l'AMPA de l'escola i l'Associació de Dones de l'Aleixar. L'any Mir també és notícia a la revista *La Crifolla* i l'AMPA, per celebrar el desè aniversari de les jornades culturals, lliura a totes les persones que hi han participat al llarg dels anys, una reproducció d'una obra de Mir.

- L'Associació de Dones la Dàlia de Maspujols ens convida a impartir la conferència "Joaquim Mir a l'Aleixar i Maspujols" dins els actes de la festa major d'estiu del municipi.

2005 - El treball intitulat "Estudiem la relació d'un pintor català: Joaquim Mir amb el nostre poble: L'Aleixar", fet pels alumnes de 6è del curs 2003/04 de l'escola Teresa Salvat Llauredó és premiat en els XXVII Premis Baldiri Reixac. Des de novembre de 2022, està exposat en l'Espai Mir/Manent.

- Els anys 2005 i 2006, duem a terme el treball encaminat a la materialització del llibre de la ruta i del DVD amb el creatiu Lluís Miquel de l'empresa Elfo Job, el músic Conrad Setó i el periodista i tècnic en producció audiovisual Josep M. Pagès, sota la coordinació de Rosa Ricomà, directora del Museu d'Art Modern de Tarragona.

4.1.5.2 Cronologia. Materialització i desenvolupament

En aquest subsubapartat, glossem, any a any, aquelles accions i esdeveniments que, fruit d'actuacions unipersonals o en col·laboració amb organismes, entitats, associacions, ens, etc., fan possible la materialització de la Ruta Mir/Manent i el seu desenvolupament fins a donar acabament a aquest treball el desembre de 2022 o que es desprenen de la seva existència.

2006 - S'edita la publicació *Un passeig...* i la presentem el mes de febrer als dos municipis per on circula l'itinerari. També se n'instal·la senyalització.

- Moderem la taula rodona "Literatura i paisatge tarragoní" en la qual intervenen Josep-Sebastià Cid, Eugeni Perea i Josep Santesmas. Aquesta activitat està organitzada per l'Associació de Professionals i Estudiosos en Llengua i Literatura Catalanes (APELLC) i se celebra dins la Tardor Literària de Tarragona. Més endavant, el 2009, l'APELLC n'edita una publicació.

2007 - Intervenim en les Jornades “Patrimoni, Memòria i Identitat” organitzades per la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili amb la conferència “Joaquim Mir a l’Aleixar i Maspujols. Tot un patrimoni”. El 2008, la URV n’edita una publicació.

- La Biblioteca Pública de Tarragona dedica l’activitat “Trobada amb l’escriptora Fina Anglès. Compartim la lectura” a la publicació *Un passeig...* Aquesta activitat és també de preparació de la realització posterior de la ruta amb usuaris de la biblioteca.

- Entitats de referència al territori, com el Centre de Lectura de Reus o l’Escola de Lletres de Tarragona, organitzen la ruta per als seus associats.

2008 - L’Ajuntament de l’Aleixar accedeix a la nostra proposta d’associar la Ruta Mir/Manent a Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, entitat de referència als territoris de parla catalana, fundada el 2005.

- Iniciem un procés de divulgació, encara viu, a través d’entitats culturals, clubs de lectura de biblioteques i conferències en les Aules d’Extensió Universitària de la Gent Gran de la URV que permet donar a conèixer la ruta a diversos indrets de l’Alt Camp, Baix Camp, Baix Penedès, la Segarra, Tarragonès i Vallès Occidental.

- Alcaldes i regidors de totes les forces polítiques presents en els consistoris de l’Aleixar i de Maspujols es reuneixen en sengles reunions (l’Aleixar el 18 d’abril i Maspujols el 17 de juliol) i a petició nostra, per tractar sobre el contingut, el present i el futur de la ruta.

- *Indicador d’Economia*, primer diari econòmic de les comarques de Tarragona, publica una entrevista amb l’autora de la ruta on es fa patent com aquesta iniciativa pot potenciar el turisme d’interior al Camp de Tarragona.

- *La Vanguardia*, edició de Tarragona, dedica la secció “Un lugar, un artista” de Toni Orensanz a Joaquim Mir i l’Aleixar tot citant la ruta com a atractiu turístic.

- La ruta es fa present, a través de l’Ajuntament de l’Aleixar, en l’oferta de les Jornades Europees del Patrimoni a Catalunya.

- La Diputació de Tarragona ens confia la presentació de la segona edició revisada i ampliada de la publicació *Joaquim Mir al Camp de Tarragona* de Francesc Miralles, editada per Viena edicions i la pròpia Diputació.

2009 - Assumpta Rosés, coordinadora del cicle de conferències celebrat amb motiu de l’exposició “Joaquim Mir antològica 1873-1940” organitzada per CaixaForum a la seu de Barcelona (febrer-abril de 2009) comissariada per Francesc Miralles, ens convida a participar en la sessió dedicada al Camp de Tarragona.

- Organitzem, conjuntament amb la Casa de la Vila de l’Aleixar, una visita (dos autocars) a l’exposició “Joaquim Mir antològica 1873-1940” a Barcelona.

- L'Ajuntament de l'Aleixar remodela un equipament públic situat a la Plaça de la Vila com a Espai Mir/Manent i el destina a punt de recepció de grups i d'introducció a l'itinerari. Aquest espai té la ruta com activitat preferent però és, també, oficina de correus —a partir de juliol de 2010—, local per a reunions o activitats de petit format —segons un reglament de règim intern d'usos i serveis aprovat pel ple municipal— i s'empra en celebracions col·lectives a la plaça de la Vila.

2010 - L'Ajuntament de l'Aleixar impulsa l'estudi "Estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi de l'Aleixar" promogut pel Patronat de Turisme i el Servei d'Assistència Municipal de la Diputació de Tarragona i realitzat pel Grup de Recerca d'Anàlisi Territorial i Estudis Turístics de la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili. L'estudi defineix la Ruta Mir/Manent com a "Recurs turístic de gran interès ja utilitzat com a producte turístic".

- Per iniciativa de l'Ajuntament de l'Aleixar, la Ruta Mir/Manent és inclosa en el *Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya. Catàleg ordenat i categoritzat dels recursos turístics intangibles de Catalunya* del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya.

- La Ruta Mir/Manent és escollida, després de superar un procés de selecció, per formar part de la publicació: *El valor del paisaje: expresiones/impressiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españoles* (2010) editada pel Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino. Dirección General de Desarrollo Sostenible del Medio Rural.

- Josep Mir, fill de Joaquim Mir, cedeix a perpetuïtat al poble de l'Aleixar, en la figura del seu ajuntament, la tomba del cementiri local on hi ha enterrats els seus avis paterns i l'ajuntament l'accepta i la remodela.

- L'Ajuntament de l'Aleixar reposa, accedint a la nostra proposta, senyalització de la ruta amb un ajut del Pla Especial d'Inversions Municipals (PEIM) de la Diputació de Tarragona.

- Proposem i s'activa un protocol d'actuació, encara vigent i que coordinem, per a cada vegada que es realitza una ruta. Hi intervenen l'Ajuntament de l'Aleixar per a la neteja de l'Espai Mir/Manent, la col·locació de material i el lliurament de claus a la guia; la Parròquia de l'Aleixar per accedir a l'església i a l'ermita; el Servei de Correus per tal de deixar l'espai Mir/Manent recollit i lliure de les seves pertinences i, des de 2019, la Denominació d'Origen Avellana de Reus —entre 2016 i 2018 havia estat COSELVA a través de la Cooperativa de l'Aleixar— per proveir de bossetes d'avellanes torrades per als assistents

- Participem en la taula rodona "Literatura i paisatge" organitzada per l'APELLC dins la Tardor Literària de Tarragona. Hi intervenen Fina Masdú i Empar de Bofarull i la modera Eugeni Perea.

- 2011 - Inaugurem, a Tarragona, el cicle intitulat “Els nostres escriptors i el paisatge” organitzat per la Institució de les Lletres Catalanes i la Biblioteca Pública de Tarragona. Posteriorment, guiem la ruta pel territori.
- S'emet per TV3, en el programa Espai Terra, un reportatge de Cori Calero sobre l'Aleixar i els seus paisatges mostrats al món per Marià Manent en el qual intervenim i en què també s'esmenta, puntualment, Joaquim Mir.
 - Exercim la intermediació, a petició del propietari, en la donació d'una pintura de Joaquim Mir i de dos dibuixos d'Hortensi Güell sobre Mir a un museu i a una entitat cultural del Baix Camp.
- 2012 - Es publica l'obra *El Camp de Tarragona: catàleg de paisatge, Vol. I*, del Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya que inclou la Ruta Mir/Manent en l'apartat “Expressió artística del paisatge” (bloc 2, p. 80 i bloc 6, p. 513).
- Participem, amb la conferència “Literatura i paisatge”, en la I Mostra de Lectura en Veu Alta i 1a Trobada amb autors que, adreçada a alumnes de 3r d'ESO, organitzen el Centre de Recursos Pedagògics del Baix Camp i el Centre de Lectura de Reus.
- 2013 - L'Ajuntament de l'Aleixar atèn la nostra petició de reposar la senyalització en territori aleixarenc i d'incrementar-la amb nous formats en el punt de trobada.
- Signem un conveni de col·laboració amb la Parròquia de Sant Martí bisbe, de l'Aleixar, per accedir a l'església parroquial en la part de l'itinerari de la ruta.
- 2014 - Publiquem l'article “Joaquim Mir, passat i futur” (*Diari de Tarragona*, 4 d'abril) en escaure's cent anys del final de l'estada més dilatada del pintor, no solament al Camp sinó en un mateix paisatge, i que ha generat la Ruta Mir/Manent.
- Encetem una col·laboració, vigent fins al 2017, amb professorat del Cicle Formatiu de Grau Superior d'Animació Sociocultural i Turística de l'Institut d'Educació Secundària i Superior d'Ensenyaments Professionals F. Vidal i Barraquer, de Tarragona, que es materialitza fent parts significatives de la ruta i un col·loqui posterior sobre turisme, rutes literàries i animació sociocultural amb l'alumnat del Cicle.
 - Participem en les Jornades “La literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori. Espais i rutes literàries” organitzades pel Centre de Lectura de Reus, Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, Ajuntament del Vendrell, APELLC, Ruta Mir/Manent, Museu d'Alcover, Centre Quim Soler de la literatura i el vi, Còdol, educació, Societat Narcís Oller. Valls i La Selva: Ruta Puig i Ferreter celebrades en el Centre de Lectura de Reus amb el suport del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Se n'edita un llibre, el 2015.

- 2015 - Vinculem l'oferta pública de la ruta a Còdol, educació, empresa reusenca de referència al territori, un cop desestimada la possibilitat de vincular-la a l'Ajuntament de l'Aleixar després d'anàlisis tècniques i de múltiples reunions amb l'equip de govern en legislatures diferents.
- La col·laboració entre Còdol, educació i Vermuts Miró de Reus, propicia el lliurament als adults assistents a la ruta d'una ampolleta de vermut de Reus.
 - La Ruta Mir/Manent s'integra, a través de la nostra persona, en el projecte "Geografies literàries 3.0" de la Universitat de València. Servei de Formació Permanent i Innovació Educativa.
 - Participem, seleccionant obra manentiana, en l'elaboració de la ruta "Temples i textos" que vincula literatura a elements patrimonials de caràcter religiós per iniciativa d'Espais Escrits, la Fundació Jacint Verdaguer i la Fundació Josep Pla.
- 2016 - La Fundació Privada Reddis de Reus dota l'Espai Mir/Manent amb un televisor i un reproductor de DVD.
- Ampliem, a través de Còdol, educació, l'oferta de la ruta amb un nou format: la Ruta-taller Exploradors d'art que s'adreça a públic familiar i estudiants de primària. Comptem amb el suport de l'Ajuntament de l'Aleixar, la Diputació de Tarragona i l'empresa Porta, Sistemas de Reus.
 - L'artista pintora Agustina Sobrino del taller reusenc d'art L'illa del safrà dissenya un menú específic, avui inèdit, de la ruta.
 - La Cooperativa Agrícola de l'Aleixar col·labora amb la ruta fent lliurament d'una bosseta d'avellanes torrades als estudiants que hi assisteixen per deferència de la Cooperativa Agrícola de la Selva del Camp (COSELVA), amb la qual està associada.
 - Celebrem el Xè aniversari de la ruta organitzant un acte públic a l'Aleixar que compta amb la presència dels alcaldes de l'Aleixar i Maspujols, membres de Còdol, educació, patrons de la Fundació Privada Reddis de Reus i un missatge de reconeixement i suport de la família Manent que no hi pot assistir; alhora, presentem la donació que Josep Mir fa a la ruta de dues paletes de pintor del seu pare i altres objectes personals
 - Diversos mitjans de comunicació com el *Diari Més*, *La Vanguardia* o l'apartat de notícies de la pàgina web del Consell Comarcal del Baix Camp es fan ressò de la celebració del Xè aniversari de la ruta.¹⁶⁸
 - Intervenim en la taula rodona "Rutes literàries i patrimoni" dins les III Jornades "Literatura, Territori i Educació. 'Literatura i patrimoni'" celebrades a Sagunt (el Camp de Morvedre) organitzades per la Xarxa d'Innovació Educativa "Geografies Literàries 3.0" Projecte

¹⁶⁸ Vegeu: <https://www.diarimes.com/noticies/camp_tarragona/2016/11/24/l_aleixar_promociona_figura_mir_anomenat_van_gogh_espanyol_11602_1093.html> (s.n., 2016a), <https://www.lavanguardia.com/ocio/viajes/20161124/412143281650/laleixar-promociona-la-figura-de-mir-el-llamado-van-gogh-espanol.html?utm_campaign=botones_sociales> (s.n., 2016b) i <<http://www.baixcamp.cat/pl5/id1258/NOTICIES/10e-aniversari-de-la-ruta-mir-manent-a-l-aleixar.htm#.WH0ILFicOxs.email>> (Consell Comarcal del Baix Camp, 2016).

reconegut per la Universitat de València. Servei de Formació Permanent i Innovació Educativa.

- Acordem amb la galeria @total_tarragona la celebració, amb el suport de l'Ajuntament de l'Aleixar, del 1r instawalk Ruta Mir/Manent.

- L'Aleixar, a través del seu ajuntament, s'adhereix a la Xarxa de Calls Catalans pel riquíssim fons documental de la seva comunitat jueva custodiat a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona. Això posa en evidència la consideració que el consistori dona al patrimoni cultural aleixarenc i a les possibilitats turístiques del municipi cosa que, de retop, beneficia la ruta.

2017 - Intervenim amb la ponència "Literatura & pintura per a públic familiar i alumnat de primària. Ruta Mir/Manent, nous formats" en el II Seminari d'Intercanvi d'Experiències Educatives sobre Geografies Literàries organitzat per la Xarxa d'Innovació Contínua "Geografies Literàries 3.0" celebrat a València.

- Impartim el taller "Rutes literàries: eina d'aprenentatge/eina d'ensenyament" dins el Màster de Formació del Professorat d'ESO, Batxillerat, Formació Professional i Ensenyament d'Idiomes de la URV.

- Realitzem una part de la ruta i, posteriorment, un col·loqui sobre rutes literàries, turisme i animació sociocultural amb alumnes del Cicle Formatiu de Grau Superior d'Animació Sociocultural i Turística de l'Institut d'Educació Secundària i Superior d'Ensenyaments Professionals F. Vidal i Barraquer, de Tarragona.

- Participem en la taula rodona "Diversos enfocaments de les rutes literàries" dins les IV Jornades "Literatura, Territori i Educació 'Paisatges de la memòria'" celebrades a Arenys de Munt i organitzades per la Xarxa d'Innovació Contínua "Geografies Literàries 3.0", l'Ajuntament d'Arenys de Munt i l'ICE de la Universitat de Barcelona.

- Presentem la contribució titulada "La literatura com a marca de territori: les rutes literàries" en les III Jornades del Doctorand de la URV dins el Programa de Doctorat en Estudis Humanístics de la URV.

- Impartim el taller "Les rutes literàries: Eina d'aprenentatge" en l'activitat formativa intitolada "Les rutes literàries a l'ensenyament" organitzada per l'ICE de la URV Formació del Professorat i l'APELLC.

2018 - Ens incorporem a la junta d'Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català per delegació de l'alcalde de l'Ajuntament de l'Aleixar, segons acord del ple de l'ajuntament, Resolució de l'Alcaldia 11/2018 de l'Aleixar i expedient 4300750006-2019-0000448.

- Renovem el conveni amb la Parròquia de Sant Martí bisbe, de l'Aleixar, que permet accedir a l'església parroquial en part de l'itinerari de la Ruta Mir/Manent i a la casa de l'ermità a l'ermita de Sant Blai.
- L'Ajuntament de l'Aleixar amplia, a petició i disseny nostre, la senyalització de la ruta amb un nou format: faristols de contingut literari amb textos manentians tematitzats com, per exemple, formes de núvols, postes de sol, vegetació, lluna, gènesi de l'art, etc., ubicats en espais de natura a tocar del nucli de població i a l'ermita de Sant Blai. Es presenta a la ciutadania i a la família Manent.
- Iniciem la realització anual de la Ruta Mir/Manent, en el format Exploradors d'Art, amb els alumnes de Cicle Superior de la ZER Baix Camp Nord formada per les escoles públiques de l'Aleixar i Vilaplana, amb el suport de l'Ajuntament de l'Aleixar.
- Organitzem, conjuntament amb Espais Escrits, el viatge literari anual de l'entitat que té com a destí el Baix Camp. Es dedica a l'obra de Marià Manent i Joaquim Mir a l'Aleixar i de Joan Puig i Ferrer a la Selva del Camp i compta amb el suport dels dos ajuntaments.
- Intervenim amb la ponència "Rutes literàries en la formació de professionals docents i turístics" en el III Seminari d'Intercanvi d'Experiències Educatives sobre Geografies Literàries de la Xarxa d'Innovació Contínua "Geografies Literàries 3.0" celebrat a València.
- Presentem la contribució titulada "Les rutes literàries. Una forma d'interpretació del patrimoni literari. Una forma de turisme cultural" en les IV Jornades del Doctorand del Programa de Doctorat en Estudis Humanístics de la URV.

2019 - Establim col·laboració amb el Consell Regulador de la Denominació d'Origen Avellana de Reus per lliurar als assistents a la ruta una bosseta d'avellanes torrades de la denominació Avellana de Reus. El contingut de la Ruta Mir/Manent es vist com idoni perquè ofereix una immersió artística en el paisatge de l'avellana. Aquesta cooperació fa bo allò que, més endavant, escriu Jaume Salvat: "Si s'ha de fer turisme de l'avellana el que cal és comunicar la cultura de l'avellana" (Salvat 2021: s.p.).

- Rebem de la família Manent la donació d'un nombre significatiu d'exemplars, descatalogats en la seva quarta edició, de l'obra *Espígol blau*. Es tracta d'una selecció de poemes anglesos traduïts i adaptats al català per Marià Manent, editada per Barcanova el 1997 a la col·lecció Sopa de Llibres adreçada a lectors a partir de 10 anys. Els destinem, de mutu acord, a l'alumnat de primària que assisteixi a la ruta Exploradors d'Art i/o a les seves escoles per afavorir que puguin treballar la poesia en grups-classe.

2020 - L'Ajuntament de l'Aleixar reposa i amplia significativament la senyalització aleixarenca de la ruta a petició i proposta nostra.

- Adaptem la ruta, en els formats per a adults, a les mesures a seguir a causa de la pandèmia per la COVID-19 i les apliquem fins que ha de quedar inactiva degut als confinaments. La reprenem, adaptada, a la tardor.
- Elaborem el contingut dedicat a Marià Manent per al pla de divulgació literària “Sabies que...” d’Espais Escrits a Twitter.
- Proposem, i és acceptada, la inclusió de la ruta en les Jornades de promoció “Temps d’Avellana” organitzades pel Consell Regulador Denominació d’Origen Avellana de Reus que formen part del Pla estratègic per a la valorització de l’avellana del Departament d’Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació de la Generalitat de Catalunya.
- Participem amb la comunicació “Ruta pictoricoliterària Mir/Manent al Camp de Tarragona: suma d’actius a un territori” en el III Congrés Internacional “Geografies Literàries” celebrat a Vic i organitzat pel Grup de Recerca Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció (TEXLICO) de la UVic-UCC, el Projecte “Geografies Literàries 3.0” de la Universitat de València, la Càtedra Verdaguer d’Estudis Literaris de la UVic-UCC i la Societat Catalana de Llengua i Literatura.
- L’Ajuntament de l’Aleixar inicia, d’acord amb l’Arquebisbat de Tarragona, l’expedient per declarar l’Església Parroquial de Sant Martí bisbe, de l’Aleixar —inclosa en l’itinerari de la ruta — Bé Cultural d’Interès Nacional amb la qual cosa s’incrementarà el grau de patrimonialització de béns del municipi i també el valor turístic.

2021 - Iniciem gestions prop dels integrants de la Xarxa de Museus d’Art de Catalunya i la Xarxa de Museus de les Comarques de Tarragona i les Terres de l’Ebre per tal de donar a conèixer la ruta a aquells museus en els fons dels quals hi hagi obres de Mir. L’objectiu és establir-hi futures col·laboracions directament o amb grups vinculats com, per exemple, associacions d’amics del museu. Obtenim el suport del Museu Deu i del Museu Pau Casals, ambdós del Vendrell, i el propòsit de valorar-ho per part de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú.

- Presentem proposta, en igual sentit, a museus que encara que no formen part de la Xarxa de Museus d’Art de Catalunya ni de la Xarxa de Museus de les Comarques de Tarragona i les Terres de l’Ebre, tenen obra de Mir en el seu fons. El Museu de Montserrat, que compta amb una quantitat notable d’obra miriana puix que el pintor tenia molta relació amb el monestir, pren nota de la proposta amb voluntat d’estudiar-la quan la situació per la pandèmia s’hagi normalitzat i el Museu Cañas de Banyeres del Penedès s’avé a futures col·laboracions.

- Reactivem, les rutes de primavera i tardor en els formats Ruta clàssica i Ruta essencial adaptats a les mesures vigents per la COVID-19.

- Publiquem l'article "Marià Manent. Dia de dies manentians al Mas de Segimon (L'Aleixar)" a *Frontissa* publicació digital de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana.
- Encetem converses (juny i desembre de 2021), motivades especialment per l'obra de Joaquim Mir, amb una empresa dedicada a la transformació de viatges individuals i d'empreses en experiències culturals personalitzades, úniques i memorables a Barcelona, Catalunya i altres llocs d'Espanya ideades per a visitants, majoritàriament, estrangers, per tal d'explorar futures col·laboracions.
- Participem, redactant al·legacions i articles de premsa, en les iniciatives contra la implementació d'una nova línia MAT projectada sobre el territori que perjudica greument el municipi de l'Aleixar i, especialment, el patrimoni immaterial en què es fonamenta la Ruta Mir/Manent.
- Proposem a l'ajuntament de l'Aleixar d'incrementar el protocol que s'activa cada vegada que hi ha ruta amb la tasca de neteja i seguiment de la senyalització i dels indrets per on circula per part dels agutzils municipals. L'ajuntament ho implementa i nosaltres n'assumim la coordinació a partir de la tardor de 2021.
- Acceptem la proposta que la ruta formi part de les Jornades de promoció "Temps d'Avellana" (2021) organitzades pel Consell Regulador Denominació d'Origen Avellana de Reus dins el Pla estratègic per a la valorització de l'avellana del Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural de la Generalitat de Catalunya.
- Establim un protocol de col·laboració amb les cases rurals del territori de proximitat pel qual es fan ressò de l'oferta estacional de rutes obertes. També, l'Ajuntament de l'Aleixar, a proposta nostra, facilita un exemplar del llibre de la ruta a cada una de les cases rurals perquè el posin a disposició dels seus clients.
- Iniciem, amb el suport de l'ajuntament de l'Aleixar, les actuacions per dotar l'Espai Mir/Manent d'un armari-expositor dedicat a mostrar els treballs sobre els autors titulars de la ruta fets pels alumnes de l'escola i guardonats amb els premis Baldiri Reixac.
- Acordem, amb l'Ajuntament de Maspujols, el procés per implementar al poble senyalització de la ruta i un cartell informatiu del contingut global de l'itinerari.
- Sol·licitem, a l'Ajuntament de l'Aleixar, que iniciï gestions prop del Servei d'Assistència al Territori de la Diputació de Tarragona per tal de col·locar protecció al tram inicial de la ruta destinada a públic adult que circula pel voral de la carretera T-704.
- Encetem converses amb la família Manent, a iniciativa de Miquel Llimona —un aleixarenc de Barcelona gràcies a la Ruta Mir/Manent— per organitzar el 2023, any del 125è aniversari del naixement de Marià Manent, una activitat commemorativa a celebrar en el mas familiar aleixarenc.

- Ens adreçem a l'Agència Catalana de Patrimoni Cultural per si és factible explorar la possibilitat de divulgació o d'algun tipus de col·laboració.

- Iniciem un assessorament al Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera, a Hidalgo (Mèxic) en el marc del projecte CONACYT (clau 315487, convocatòria FOP06-2020-01) intítulat "Estrategias de interpretación y divulgación científica del geopatrimonio para construir comunidades resilientes en cumplimiento de los ODS" concretament en el projecte de dotar de senyalització la ruta "Geopaisajes: arte y ciencia" ubicat en el Geosítio Los Prismas Basálticos, en col·laboració amb la societat rural "Sección Especializada Turística Ejidal Los Prismas Basálticos", el Consejo Supremo Hñähñu i coordinat per l'Institut de Geofísica la Universidad Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM).

2022 - Encetem any i conversem amb la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Viladrau (Osona) per tractar de la vinculació, compartida pels municipis de l'Aleixar i Viladrau, amb la figura i obra de Marià Manent. Valorem possibles fórmules de patrimonialització literària mantentiana a través de la mútua col·laboració. De resultes de les gestions, el consistori osonenc ens fa saber que té la voluntat de prendre l'acord de donar el nom de l'autor a una via pública. Més endavant, ens fa avinent la proposta de fer un agermanament entre ambdues poblacions pel vincle literari comú.

- Iniciem l'assessorament cultural entre els ajuntaments de l'Aleixar i Viladrau per materialitzar l'agermanament literari i, després de reunions virtuals i contactes, compartim el mes de maig una sessió de la Ruta Mir/Manent a l'Aleixar amb membres de l'equip de govern de l'ajuntament de Viladrau i persones d'aquest municipi, se celebra un primer contacte personal amb l'alcalde de l'Aleixar i rebem, per part del consistori osonenc, la proposta de glossar, a Viladrau, la figura i obra de Marià Manent, tot posant en valor el format ruta literària, en l'acte d'agermanament.

- Reactivem la ruta de primavera en els formats Ruta clàssica i Ruta essencial per a tots els públics i en el format Ruta-taller Exploradors d'Art amb els alumnes de la ZER Baix Camp Nord.

- Coordinem la implementació de senyalització de la ruta a Maspujols.

- Encetem la iniciativa de realitzar periòdicament la ruta que l'Ajuntament de Maspujols es proposa d'oferir als seus vilatans o entitats.

- Després de reunions i contactes diversos, la Fundació Privada Reddis de Reus fa públic l'acord de potenciar que l'art i la literatura creat al Baix Camp per autors de prestigi internacional i que donen a conèixer Joaquim Mir i Marià Manent a través de la Ruta Mir/Manent a l'Aleixar i Maspujols i Joan Miró des de la Fundació Mas Miró a Mont-roig, estigui a l'abast de l'alumnat d'escoles rurals i Zones Escolars Rurals (ZER) dels centres de primària de

màxima complexitat de la comarca i dels instituts de màxima complexitat de Reus. La Fundació becarà, el curs 2022/2023, cada centre amb l'assistència d'un grup d'alumnes a cada una de les propostes i n'assumirà el desplaçament. I el curs 2023/2024, ho farà possible per a l'alumnat de les escoles rurals més grans de la comarca.

- Realitzem una sessió de la ruta per al Servei de Biblioteques de la Generalitat de Catalunya dins el projecte "ArTer.Art i artistes del territori", adreçada al personal de les biblioteques públiques del Camp de Tarragona.

- Acceptem la proposta que la ruta segueixi formant part de les Jornades de promoció "Temps d'Avellana" (2022) organitzades pel Consell Regulador Denominació d'Origen Avellana de Reus dins el Pla estratègic per a la valorització de l'avellana del Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural de la Generalitat de Catalunya.

- Ens reunim amb el Coordinador Científic del Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera de Mèxic perquè conegui aspectes de la Ruta Mir/Manent *in situ* i per tractar del contingut de la publicació *Geopaisajes: arte y ciencia. Ruta temática del Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera* en la qual ens conviden a participar.

- Redactem, a proposta de l'Institut de Geofísica de la UNAM, el capítol "Las rutas pictórico-literarias: suma de miradas y 'activos' a un territorio" per a la publicació suara esmentada del Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera en procés de publicació en castellà, anglès i hñähñu, otomí (vegeu l'annex 7.1.9).

- Ens comuniquem amb el Museu de Montserrat, que disposa d'un fons mirià significatiu, per fer-los arribar periòdicament informació de la ruta a partir de la tardor.

- L'Ajuntament de Viladrau, per mediació de la Ruta Mir/Manent, pren l'acord de donar el nom de Marià Manent a una plaça del municipi. I els ajuntaments de l'Aleixar i Viladrau acorden, en els respectius plens de setembre i octubre, de fer un agermanament entre ambdues poblacions pels vincles literaris manentians que comparteixen. Es formalitza en ambdós municipis, el mes de novembre, durant la festa major de Sant Martí, patró també compartit.

- Reactivem la ruta de tardor en els formats Ruta clàssica i Ruta essencial per a tots els públics i en el format Ruta-taller Exploradors d'Art.

- S'inagura a l'Espai Mir/Manent, l'exposició permanent dels treballs sobre els autors titulars de la ruta fets pels alumnes de l'escola i que havien estat guardonats amb els premis Baldiri Reixac. L'Ajuntament de l'Aleixar dota l'Espai amb dos armaris-expositors.

- Acordem amb l'Ajuntament de Maspujols el protocol per a la neteja periòdica de la senyalització de la ruta ubicada en el municipi, acció que coordinem.

- Participem amb la comunicació “La literatura eina de turistificació. El cas de la ruta pictoricoliterària Mir/Manent al Camp de Tarragona” en el IV Congrés Internacional “Geografies Literàries” concretament en l'àmbit “Mirades socials i educatives des de les ciutats escrites” celebrat a València l'octubre de 2022.
- Glossem a Viladrau la figura i obra de Marià Manent, tot posant en valor el format ruta literària com a eina de patrimonialització, en l'acte d'agermanament entre els municipis de Viladrau i l'Aleixar que se celebra el 5 de novembre.
- Presentem la ponència marc de la Jornada Tècnica anual d'Espais Escrits intitulada “Quines decisions prenem per crear una ruta literària?” que se celebra a la Sala de Graus de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, el 7 de novembre de 2022.¹⁶⁹
- Fem un assessorament sobre rutes literàries a una estudiant del Grau de Llengua i Literatura Catalanes de la UOC en pràctiques a la Fundació Miquel Martí i Pol de Roda de Ter.
- Donem una conferència sobre l'obra de Marià Manent, el valor de les rutes literàries i les dedicades a l'autor en l'acte de l'agermanament entre els municipis de l'Aleixar i Viladrau que se celebra l'11 i 12 de novembre a la vila del Camp.
- La Fundació Privada Reddis de Reus ens comunica l'acord pres per la seva Comissió d'ensenyament d'impulsar amb ajuts econòmics que l'art i la literatura creat al Baix Camp per autors de prestigi internacional i que donen a conèixer la Ruta Mir/Manent i Mas Miró estigui a l'abast de l'alumnat de les escoles rurals més grans de la comarca durant el curs 2023/2024.

4.1.6 Autoria, guiatge i impuls

La contraportada de la publicació *Un passeig...* s'intitula “Raons” i, en ella, un llarg text de caire íntim i personal dona a conèixer els perquè de la gènesi de la ruta i en dibuixa el perfil de l'autoria. Tot coincideix amb la nostra trajectòria vital. Des de la infantesa, quan a casa vam sentir parlar dels autors, i en el cas de Manent, el vam veure de tant en tant pel poble i els grans de la família hi tenien tracte, fins a l'adolescència, quan trobar textos d'ell en revistes o llibres era una festa com també descobrir en publicacions sobre l'obra de Mir la plaça de la vila, l'església, el paisatge, vilatans, carrers, etc., del nostre poble. Més endavant, el pas per la universitat va fer que el coneixement d'ambdós adquirís una altra dimensió; en l'àmbit professional, ens va portar l'opció, llargament anhelada, de dedicar-nos a l'ensenyament i en el vital, la de treballar per la cultura local i nacional, la d'aventurar-nos en la creació literària i la d'iniciar, els anys vuitanta del segle XX, el procés que va portar a l'existència de la Ruta Mir/Manent. Realitat que, com reflecteix el darrer paràgraf del text “Raons”, n'és conseqüència natural. No endebades, vàrem escriure:

¹⁶⁹ Vegeu: Espais Escrits <<https://www.espaisescrits.cat/ca/que-fem/noticies/x-jornada-tecnica-d-espais-escrits>>.

no pot semblar estrany, ni gosat —i espero que— ni forassenyat que et presentis com autora que ets d'una obra que es proposa d'acompanyar el lector pel paisatge on has crescut i on vius, un paisatge que has estudiat des de múltiples vessants, i a través del qual et prens la llibertat de guiar-lo tot fent un “passeig amb els sentits” pels camins que van de la “natura a l'art” que Joaquim Mir va pintar i Marià Manent va escriure.

No ho pot semblar però per si de cas —com diem a casa— preneu les raons en paga (Anglès, 2006).

Finalment, deixem constància d'un valor afegit que Bonet fa explícit en afirmar que “el cas concret de la Ruta Mir/Manent que des de la investigació fins a la creació i el guiatge han anat i van a càrrec d'una persona vitalment i estretament lligada al territori, és paradigma d'un gran valor afegit: l'autenticitat” (Bonet, 2020).

Quant a l'impuls que ha fet realitat la Ruta Mir/Manent i el seu desenvolupament fins a l'actualitat i que recau en la nostra persona, ens hi referim amb paraules de Sergi Saladié qui en un informe sobre la ruta, fet el 2010, en analitzar experiències relacionades amb la posada en valor del paisatge i la seva contribució al desenvolupament sostenible del medi rural a la demarcació de Tarragona, escrivia:

La experiencia “Un paseo con los sentidos. Ruta Mir-Manent” es el fruto de más de 20 años de investigación y del empeño de la autora que consiguió publicar el libro-guía, con DVD incluido por parte de la Diputación de Tarragona iniciativa a la que se sumó el Ayuntamiento de l'Aleixar para la señalización de la ruta y la inclusión de la misma dentro de los recursos turísticos del municipio. Asimismo, el ayuntamiento incluye la ruta en su espacio web, y hace de cadena transmisora entre los usuarios y la autora, que es quien realiza la ruta guiada. Por tanto, se trata de un proceso informal de toma de decisiones impulsado por una persona concreta al margen de cualquier organización, que va consiguiendo acuerdos puntuales, com el Ayuntamiento de l'Aleixar o con la Diputación de Tarragona, para el completo desarrollo de la experiencia (Saladié, 2010).¹⁷⁰

4.2 Descripció d'actius: impacte social de la recerca

Tot el contingut d'aquest apartat de descripció i anàlisi d'actius té la seva causa primera en l'existència de la Ruta Mir/Manent i aquesta —com acabem de detallar—, en primer lloc, en la recerca prèvia de

¹⁷⁰ Sergi Saladié, coordinador del Catàleg de Paisatge del Camp de Tarragona els anys 2005 a 2007, realitzava, el 2009, una recerca i anàlisi d'experiències relacionades amb la posada en valor del paisatge i la seva contribució al desenvolupament sostenible del medi rural a la demarcació de Tarragona per a l'empresa pública Tragsatec, Tecnologías y Servicios Agrarios, S.A. per encàrrec de la Dirección General de Desarrollo Sostenible del Medio Rural, del Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, encàrrec que demanava que es proposessin un total de deu experiències de la demarcació que poguessin encaixar amb l'objectiu de valorització dels paisatges rurals. Saladié, coneixedor de la Ruta Mir/Manent pel Catàleg de Paisatge, va considerar literalment “per la singularitat i innovació que representa aquesta proposta, com una de les deu que s'analitzaran per al conjunt de la demarcació de Tarragona”, opció que va reeixir. En l'anàlisi, feia referència a l'impuls en els termes que hem transcrit (Fons Ruta Mir/Manent). Finalment, les experiències tarragonines escollides i publicades junt amb la Ruta Mir/Manent van ser: Olivos monumentales de la finca del Arión en Ulldecona, Fundació El Solà. La piedra seca en la Fatarella, Itinerario Mirar, Miró, Mont-roig: paisajes mironianos, Catálogos de Paisaje del Camp de Tarragona y de las Terres de l'Ebre, Carta de Paisaje del Priorat i La comarca del Priorat: un paisaje singular, Patrimoni Cultural de la Humanidad (Crespo de Nogueira, 2010a i b).

localització dels indrets que van inspirar l'obra literària de Marià Manent i l'obra pictòrica de Joaquim Mir i, continuada en el temps fins l'actualitat, en tots els aspectes que se'n deriven; en segon lloc, en la formació de la ruta que els posa en valor entrellaçant-los i, en tercer lloc, en la seva implementació, evolució i vigència. Tot plegat, junt amb els agents que hi intervenen i els actius que se'n desprenen, és significatiu del seu impacte social i d'un procés de patrimonialització literària.

4.2.1 Actius generats per la creació de la ruta

4.2.1.1 Efectes en el grau de patrimonialització dels autors

En el subsubapartat 4.1.1.3, hem exposat la pervivència de la figura i obra dels autors titulars de la ruta en els àmbits institucional, acadèmic, editorial i social i, específicament per a Mir, hi hem sumat el museístic i mercantil d'art, circumscriuint-nos al període de vigència de la ruta des de l'inici, el 2006, fins a donar acabament a aquest treball el desembre de 2022. L'objectiu era deixar constància del seu grau de pervivència i de patrimonialització —seguint en el pla teòric, el concepte de sants culturals de Marijan Dović i Jón Karl Helgason en la seva obra *National Poets, Cultural Saints* (2017: 94-95)— a manera de contextualització dels efectes que pugui aportar el format ruta a la seva figura i obra.

En general, la Ruta Mir/Manent suma al grau clàssic de pervivència dels seus autors i obres, l'experiència de l'educació fora de l'aula, la incorporació al turisme cultural i a l'específicament literari o pictòric tant per l'existència de l'oferta de la ruta en si com, de retop, per la seva inclusió en estudis estratègics de turisme, catàlegs de paisatge, repertoris d'experiències per posar en valor el medi rural, etc., i, en particular, els actius que aquest treball es proposa de fixar.

Quant al valor significatiu que es desprèn de la mera existència de la ruta, podem objectivar-lo tenint en compte d'una banda (encara que, lògicament, amb valor relatiu) que de les noranta-una rutes literàries associades a Espais Escrits el desembre de 2022, només la Mir/Manent és, alhora, pictòrica.¹⁷¹ I de l'altra, que en el cas específic de rutes pictòriques amb un plantejament semblant, una cerca contrastada per localitzar-ne en els territoris de parla catalana, ens ha fet avinent que són comptades i de perfil divers.¹⁷² Tres t'ofereixen, com passa amb la Mir/

¹⁷¹ Deixem constància que la ruta "Yxart vist per Rusiñol" a Tarragona il·lustra dos punts del seu itinerari amb tres pintures de Rusiñol que hi estan directament relacionades. Vegeu: <https://bibliotecatarragona.gencat.cat/web/.content/bp_tarragona/documents/arxiu/Ruta-Yxart-vist-per-Rusinol-maig-2019.pdf> (Biblioteca Pública de Tarragona, 2019). I també, encara que no n'existeixi oferta estable, que a Saïfores, barri de Banyeres del Penedès (Baix Penedès), s'ha dut a terme el 2021 (primavera i estiu), 2022 (tardor) i (2023) hivern, una ruta intitulada 'de literatura i paisatge' a partir del llibre *El camí dels molins* (2019) amb textos de Roser Guasch Bea i aquarel·les de Camil·la Pérez Salvà. Aquesta ruta la guien les dues autores pels indrets que han inspirat l'obra i es proposen de consolidar-la en el futur. Vegeu: <<https://www.facebook.com/photo?fbid=2385641858249839&set=a.102828193197895>> (Guasch, 2023).

¹⁷² La cerca de rutes pictòriques a la xarxa l'hem feta sol·licitant els conceptes "ruta pictòrica" "itinerari pictòric" i "ruta i pintura" fins a deu pàgines de resultats, des d'Ordino (Andorra), l'Aleixar (Catalunya), València (País Valencià) i Menorca i Mallorca (Illes Balears) els mesos de juny i setembre de 2021, desembre de 2022 i gener i febrer de 2023.

Manent, la localització dels indrets que van inspirar obra de l'autor titular com "El paisatge emocional de Miró" a Mont-roig del Camp (Baix Camp), la "Ruta Picasso" a Horta de Sant Joan (Terra Alta) i la ruta "Get Surreal: seguint els 'traços' de Salvador Dalí" a Cadaqués (Alt Empordà). D'altres, et porten a indrets relacionats amb la biografia del pintor o a espais o paratges viscuts com la "Ruta Sorolla" a la ciutat de València, la "Ruta Dalí" a Figueres (Alt Empordà), la "Ruta Picasso i Barcelona. L'artista i la seva vinculació amb la ciutat", la "Ruta La Barcelona de Picasso" (Barcelonès) i la "Ruta Picasso" a Gòsol (Bergadà), o als llocs creatius d'un autor com la "Ruta guiada per l'univers creatiu de Josep Piqué: obra pictòrica, escultòrica i musical" a Montbrió del Camp (Baix Camp). Del tot allunyades del perfil de les anteriors, esmentem, tanmateix, la "Ruta Sert" a Vic (Osona) que dona a conèixer *in situ* els murals vigatans de l'autor i, d'entre les moltes rutes que hi ha al País Valencià també dedicades a pintura mural, esmentem la "Ruta de José Antonio Espinar por Xàtiva" (el Coster), que et porta a conèixer murals obra d'aquest autor ubicats en carrers i places xativins un dels quals il·lustra la popular llegenda valenciana "El pam de Déu" i vincula —ho fem notar perquè és poc usual— pintura a literatura, en aquest cas, popular.¹⁷³

Concretament per a la pintura de Mir, és impossible d'objectivar de quina manera els efectes d'una ruta —i menys la que és objecte del nostre estudi pel nombre de visitants que té— poden haver propiciat l'increment de visites a museus que tenen en els seus fons obra d'aquest autor però sí que podem afirmar que preguntes recurrents que ens han fet visitants dels grups d'adults constaten interès per saber en quins museus poden trobar exposada obra de Mir, si hi ha publicacions específiques de l'obra del període a què està dedicada la ruta i, en menor grau, si disposem d'informació de la presència i el posicionament d'obra miriana en el mercat d'art. També, amb posterioritat a la realització de la ruta, de vegades ens arriben fotografies d'obres mirianes que usuaris localitzen en viatges o visites a museus i que tenen ganes de compartir amb nosaltres.

Per a la literatura, concretament per a les obres de Marià Manent —en la ruta, els dietaris són el moll de l'os— els efectes els podríem objectivar, al nostre entendre, mitjançant tres

¹⁷³ Hem localitzat: "El paisatge emocional de Miró" a Mont-roig del Camp. Vegeu: <<https://www.femturisme.cat/ca/rutes/ruta-el-paisatge-emocional-de-joan-miro-a-mont-roig-del-camp>> (Fem Turisme.cat, s.d.). "Ruta Picasso" a Horta de Sant Joan. Vegeu: <<https://www.catalunya.com/ruta-picasso-24-1-24?language=es>> (Catalunya-com, s.d.a). "Get Surreal: seguint els 'traços' de Salvador Dalí" a Cadaqués. Vegeu: <<https://www.rutescadaques.com/ca/ses-nostres-rutes/get-surreal/>> (Rutes Cadaqués, s.d.). "Ruta Sorolla a la ciutat de València" a València. Vegeu: <<https://www.valenciabonita.es/2016/02/11/ruta-sorolla/>> (Valencia bonita, 2020b). "Ruta Dalí" a Figueres. Vegeu: <https://turismefigueres.com/wp-content/uploads/2022/01/Ruta_Dali_cat.pdf> (Turisme Figueres, s.d.). "Ruta Picasso i Barcelona. L'artista i la seva vinculació amb la ciutat" a Barcelona. Vegeu: <<https://www.iconoserveis.com/ca/pablo-picasso-i-barcelona/>> (Icono Barcelona Cultural Services, s.d.). "Ruta La Barcelona de Picasso" a Barcelona. Vegeu: <<https://monbarcino.com/ca/producto/ruta-la-barcelona-de-picasso/>> (Mon Barcino, s.d.). "Ruta Picasso" a Gòsol. Vegeu: <<http://gosol.ddl.net/gosol.php?lg=1&n=C020000>> (Ajuntament de Gòsol, s.d.). "Ruta guiada per l'univers creatiu de Josep Piqué: obra pictòrica, escultòrica i musical" a Montbrió del Camp. Vegeu: <<http://www.montbriodelcamp.cat/el-municipi/turisme/rutes-guiades/index.php>> (Ajuntament de Montbrió del Camp, s.d.). "Ruta Sert a Vic" a Vic. Vegeu: <<https://catalunya.com/ruta-sert-24-1-26?language=ca>> (Catalunya-com, s.d.b) i "Ruta de José Antonio Espinar por Xàtiva" a Xàtiva. Vegeu: <<https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2020/04/24/ruta-espinar-xativa-11502580.html>> (Garzó, 2020) i <<https://www.valenciabonita.es/2018/04/20/la-leyenda-setabense-del-pam-de-deu/>> (Valencia bonita, 2020a).

paràmetres: vendes de les *Obres completes de Marià Manent. Volum primer. Dietaris*. Barcelona: Edicions 62 (2000), nombre de préstecs d'aquest volum a les biblioteques públiques i nombre de sessions de clubs de lectura dedicades a aquesta obra.

Abans de referir-nos-hi, però, farem una consideració sobre el dietarisme seguint Sam Abrams en el pròleg del volum manentia que qualifica com “un dels més purs dietaris de tota la literatura catalana”. Escriu:

Com a dietarista Marià Manent ocupa un lloc privilegiat en la substanciosa tradició de dietaristes catalans moderns. [...] Desafortunadament, però, la poca estima que la crítica ha mostrat pel dietarisme ha fet que aquest subgènere del memorialisme no hagi estat prou valorat com a creació artística. [...] De fet, arreu del món occidental el dietarisme ha estat el darrer subgènere del memorialisme a vèncer els obstacles i convertir-se en forma artística acceptada per l'acadèmia. [...] Els diaris i dietaris van haver d'esperar fins a la segona meitat del segle XIX per merèixer l'acceptació total com a forma artística. I, ara per ara, la crítica catalana no ha fet del tot el pas d'acollir plenament com a literatura autèntica segons quines formes de memorialisme. [...] De moment, l'acadèmia catalana ha adoptat una actitud més aviat ambigua davant de la qüestió. Pel que fa als autors estrangers, hi ha una acceptació gairebé unànime de l'excel·lència artística del seus dietaris. En canvi, davant dels dietaristes catalans es mostren moltes reserves (Abrams 2000: XVIII-XIX).

D'aquesta consideració, doncs, podem inferir que, entre el públic lector, en general, el grau d'interès pels dietaris no pot ser ni molt menys generalitzat encara que és innegable que el dietarisme té el seu públic i un nom de referència en Josep Pla. Des de la ruta ho hem constatat, en donar-se el cas que els usuaris han propiciat que s'exhaurís definitivament l'edició del volum *Obres completes de Marià Manent. Volum primer. Dietaris* alguns exemplars del qual havien restat en el fons editorial quan els canals habituals de distribució donaven l'edició per exhaurida i s'han posat a l'abast del públic a través de l'Espai Mir/Manent a partir de 2015.

De caire semblant, és una altra dada directament vinculada a la mateixa obra. La nostra conferència intitolada “El paisatge del Camp de Tarragona en els dietaris i en l'obra poètica de Marià Manent”, sessió adreçada a clubs de lectura dins el projecte “Clàssics catalans al vostre club de lectura” del Servei General de Biblioteques a través d'Espais Escrits, des de 2012, s'ha celebrat a Cervera (2014), Terrassa (2017) i Riudoms (2018) i, com a conferència a les Aules d'Extensió Universitària de la Gent Gran (AEUGG) de la URV, al Vendrell i a Reus (2019); també la intitolada “Un passeig amb els sentits: de la natura a l'art amb la pintura de Joaquim Mir i la literatura de Marià Manent” a les AEUGG de la URV a Tarragona (2022).

Tot plegat, doncs, entenem que té un valor testimonial directe en consonància amb els paràmetres que hem esmentat suara, als quals cal afegir, inevitablement, els efectes de la pandèmia per la COVID19.

Encara, en clau de futur, no volem deixar d'esmentar, pel que suposa per al grau de patrimonialització i difusió, en aquest cas, de l'escriptor titular de la ruta, que en la reedició de les *Obres completes de Marià Manent. Volum primer Dietaris*, prevista per al 2023, està projectat deixar-hi constància externa al cos de l'obra, mitjançant una faixa, de les rutes literàries que li estan dedicades, entre elles la Ruta Mir/Manent, amb la qual cosa es farà evident en el mercat editorial el vincle directe entre l'accés a la literatura a través del clàssic volum d'una obra i la possibilitat de viure'n una experiència a través d'una ruta.

4.2.1.2 Generació o increment de sinergies

La mera existència de la Ruta Mir/Manent genera sinergies amb àmbits diversos de la societat que altrament o no existirien o serien de menor importància o abast perquè incrementa les relacions i les vinculacions de la figura i l'obra dels autors titulars i dels municipis per on circula amb l'administració i l'acadèmia, propicia actuacions de patrimonialització comuna amb municipis vinculats als autors titulars de la ruta, estableix col·laboracions amb agents articuladors del món de la cultura, la literatura, la pintura i l'educació, motiva relacions comercials amb empreses del territori i de fora i de mecenatge amb ens diversos, trava col·laboracions amb entitats d'igual finalitat, acorda convenis de col·laboració i aferma la implementació de fórmules organitzatives, crea noves complicitats ciutadanes i incrementa la presència d'autors, obra i municipis als mitjans de comunicació i a les xarxes.

En el món de l'administració, aquestes sinergies es donen en els àmbits que van del local a l'estatal. En el local, a través de l'Ajuntament de l'Aleixar, l'existència de la ruta ajuda a propiciar el primer estudi estratègic pel desenvolupament del turisme del municipi, motiva la inclusió del municipi en el catàleg de paisatge i en el catàleg de recursos turístics del govern de la Generalitat, dinamitza la participació en iniciatives europees de divulgació del patrimoni, determina la remodelació d'espais públics per a noves funcions municipals i coorganitza visites a exposicions pictòriques per part dels vilatans. En el cas de Maspujols, propicia que el seu ajuntament opti per implementar-ne la senyalització i que es proposi d'oferir, periòdicament, la ruta als vilatans o entitats. Des de la pròpia ruta, s'impulsen col·laboracions amb ens locals d'altres indrets per tal de compartir accions de patrimonialització literària, com l'Ajuntament de Viladrau; per fer difusió mútua, com la Fundació Josep Cañas, institució de l'Ajuntament de Banyeres del Penedès que disposa de fons de Joaquim Mir o, de manera puntual, amb el Museu d'Art i Història de Reus de l'Institut Municipal Reus Cultura en mediar per a la donació d'una obra de Mir al seu fons.

En la demarcació tarragonina, implica la Diputació de Tarragona en l'edició de la publicació de la ruta, la promoció de l'estudi d'estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi de

l'Aleixar, la implementació de senyalització mitjançant el Pla Especial d'Inversions Municipals o la remodelació d'espais públics per a noves funcions municipals; amb "ArTer. Art i artistes del territori", projecte impulsat des de la Central de Biblioteques de Tarragona i el Servei de Biblioteques Públiques de Catalunya, i amb la Xarxa de Museus de les Comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre amb fons d'obra de Mir per la mútua divulgació i col·laboració.

En l'àmbit nacional, la relació s'estableix amb el Departament de Territori i Sostenibilitat per la inclusió en el catàleg de paisatge del Camp de Tarragona, amb el Departament d'Innovació, Universitats i Empresa per la inclusió en el catàleg ordenat i categoritzat dels recursos turístics intangibles de Catalunya, amb biblioteques públiques i la Institució de les Lletres Catalanes per l'organització d'activitats sobre literatura i paisatge i amb el Consell Regulador Denominació d'Origen Avellana de Reus per promocionar aquests productes del territori.

En l'estatal, amb el Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino per la inclusió de la ruta en una publicació que recull experiències que posen en valor els paisatges rurals espanyols.

En l'àmbit de l'acadèmia, sector universitats, l'existència de la Ruta Mir/Manent motiva col·laboracions directes i d'assessorament. En el primer cas, amb la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili per la intervenció en jornades i publicacions sobre patrimoni en general i de doctorands en particular; en el Màster de Formació del Professorat d'ESO, Batxillerat, Formació Professional i Ensenyament d'Idiomes; en activitats de formació del professorat organitzades per l'ICE de la mateixa universitat; amb el Grup de Recerca d'Anàlisi Territorial i Estudis Turístics de la Unitat de Geografia per l'estudi d'estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi de l'Aleixar; amb professorat del Departament de Geografia per la recerca i anàlisi d'experiències relacionades amb la posada en valor del paisatge i la seva contribució al desenvolupament sostenible del medi rural a la demarcació de Tarragona i amb les Aules d'Extensió Universitària de la Gent Gran per a divulgació. Propicia, també, la nostra integració en el projecte d'innovació educativa "Geografies Literàries 3.0" de la Universitat de València format per membres d'universitats i instituts de secundària dels territoris de parla catalana que organitza, periòdicament, seminaris d'intercanvi d'experiències educatives sobre geografies literàries, les Jornades "Literatura, Territori i Educació" i simpòsiums i congressos entre els quals el III Congrés Internacional "Geografies Literàries" celebrat a Vic (2020) i el IV Congrés Internacional "Geografies Literàries. Mirades socials i educatives des de les ciutats escrites" celebrat a València (2022).

En el cas de l'assessorament, col·laborem, des de 2021, amb el Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera, a Hidalgo (Mèxic), coordinat per l'Instituto de Geofísica de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM), i participem en la publicació, en procés d'edició pel mateix Instituto de la UNAM, intitulada Geopaisajes: arte y ciencia. Ruta temàtica del

Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera. En l'àmbit de l'educació reglada, la ruta genera activitat amb alumnat de secundària i de primària de centres educatius i ZERs del territori, amb el Centre de Recursos Pedagògics del Baix Camp per activitats vinculades a literatura i paisatge i amb professorat i alumnes del Cicle Formatiu de Grau Superior d'Animació Sociocultural i Turística per sessions *in situ* sobre rutes literàries i turisme i col·loquis posteriors. També estableix col·laboracions per a l'aprenentatge de català per part d'estrangers i per a la normalització lingüística amb el Voluntariat per la llengua.

La vinculació amb agents articuladors es dona, de manera continuada, amb Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, de la qual la ruta és sòcia des de pràcticament el seu inici i nosaltres formem part de la junta directiva per delegació de l'Ajuntament de l'Aleixar; amb l'APELLCC en activitats i publicacions sobre literatura i paisatge tarragoní i, puntualment, amb entitats culturals de referència com el Centre de Lectura de Reus, l'Escola de Lletres de Tarragona, grups d'instagramers com la galeria@total_tarragona, activitats a CaixaForum a Barcelona per activitats pictòriques i mitjans de comunicació locals, comarcals i nacionals.

Les relacions amb empreses venen motivades per la pròpia idiosincràsia de l'activitat i se circumscriuen a operacions comercials com l'oferta i divulgació de les diferents modalitats de ruta amb Còdol educació, el disseny i reposició de senyalització amb Signo S.L. suports publicitaris o, puntualment, a donar sortida a últims exemplars de publicacions dels titulars de la ruta amb la Llibreria de la Diputació de Barcelona. La ruta també ha estat receptora de mecenatge empresarial per part de COSELVA, a través de la Cooperativa de l'Aleixar, fins al 2018, que ha aportat avellanes per obsequiar els visitants i Porta, sistemas, empresa del sector del marcatge i etiquetatge, que produeix i serveix, *gratis et amore*, etiquetes amb textos manentians i pintures mirianes per al quadern d'artista de la ruta-taller adreçada a públic familiar i a estudiants de primària.

Altres fórmules de mecenatge ens permeten esmentar la família Manent que cedeix llibres de l'autor adreçats a infants. La família Mir que ha donat a la ruta objectes personals i professionals del pintor i la Fundació Privada Reddis que, al servei de l'educació, la societat i la cultura de Reus i el Baix Camp, ha dotat la ruta de televisor i DVD; el curs 2022/2023, beca l'assistència a la ruta d'un grup per centre de totes les escoles de primària i ZER de màxima complexitat de la comarca i dels instituts d'aquestes característiques de Reus i també n'assumeix el desplaçament i el curs 2023/2024, ho farà possible per a l'alumnat de les escoles rurals més grans de la comarca. En un altre aspecte, deixem també constància de la donació que Josep Mir va fer, al poble de l'Aleixar, de la tomba del cementiri local on estan enterrats els seus avis, els pares del pintor.

Diferents tipus d'interrelacions socials es manifesten en el conveni establert amb la Parròquia de l'Aleixar per a integrar la visita a l'església parroquial en l'itinerari de la ruta i l'accés a la casa de l'ermità de l'ermita de Sant Blai per a ús del WC, la col·laboració amb tots els espais d'escriptor i rutes literàries del territori tarragoní que, amb l'empara de l'acadèmia i l'administració, han organitzat les Jornades "La literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori", la coorganització d'un viatge literari al Baix Camp amb Espais Escrits i la "Ruta Joan Puig i Ferrer" de la Selva del Camp, la col·laboració amb artistes plàstics per a la creació de productes complementaris a la ruta, la instauració de fórmules de treball, inicialment novedoses, com el protocol que s'activa sempre que hi ha ruta i que implica actors diferents, locals i forasters, i el seu personal, la fórmula que s'ha pactat amb comerços locals aleixarencs per prestar els seus serveis, si així són requerits, durant la realització *in itinere* de la ruta o per al lliurament de les possibles compres o encàrrecs dels visitants un cop acabada l'activitat de manera que la puguin fer lliures de càrregues o el protocol de col·laboració amb les cases rurals del territori de proximitat per divulgar l'oferta estacional de la ruta.

La generació de noves complicitats amb la ciutadania ens porta a parlar dels ciutadans que han accedit a ubicar senyalització de la ruta en les seves propietats, dels que hi permeten l'accés, dels que vetllen contínuadament per l'estat dels senyals i n'informen, dels que pregunten quan hi ha ruta per afanyar-se a netejar indrets per on circula de què tenen cura voluntàriament, dels que en remodelar el seu habitatge respecten —sense que cap normativa els obligui— la distribució de façana original i les alçades de l'edifici per no alterar les similituds amb obra miriana i, per tant, per conservar patrimoni immaterial i que, alhora, col·laboren amb la ruta per oferir una vivència de turisme experiencial en un punt de l'itinerari que és la seva vivenda familiar (vegeu el subsubapartat 4.2.3.8), dels que proposen i s'impliquen en l'organització al territori d'activitats dedicades a l'obra de Manent, etc.

Quant a les xarxes, la presència de la ruta i de retop els seus autors, obra i els indrets per on circula hi són presents sobretot a Facebook per l'oferta i la realització de la ruta i a Twitter o Instagram en accions de divulgació literària o per iniciatives i reaccions personals.

4.2.1.3 Inversions

Les inversions que l'existència de la Ruta Mir/Manent ha sumat al territori són de dos tipus: econòmiques i de coneixement. Les primeres, que detallem a continuació, es corresponen amb el període 2006-2022¹⁷⁴ i les ha aportades l'administració territorial en la figura de la Diputació de Tarragona i la local per part dels ajuntaments de l'Aleixar (2006-2021) i Maspujols (2021). Les

¹⁷⁴ Agraïm la informació a l'Àrea del Servei d'Atenció al Ciutadà. Programació Cultural de la Diputació de Tarragona i a la Secretària / Interventora dels ajuntaments de l'Aleixar i de Maspujols.

segones, les demostra el contingut que es pugui despendre d'aquest treball i les ha aportades l'impuls i les complicitats que des de la ruta hem pogut establir.

La inversió econòmica directa es concreta en la publicació del llibre de la ruta, l'adequació de l'Espai Mir/Manent a l'Aleixar com a punt de recepció de visitants i espai polivalent municipal, la implementació i manteniment de senyalització i el disseny de nous formats de ruta. La indirecta, amb l'adquisició de llibres per part de l'ajuntament de l'Aleixar destinats a protocol o a la venda en l'Espai Mir/Manent —per tant inversió en part recuperable—, l'atenció de serveis bàsics com neteja, manteniment a càrrec del seu personal, etc. i el patrocini de rutes per a l'escola, la Zona Escolar Rural i de promoció.

La publicació del llibre *Un passeig...*, que conté un DVD, editat per la Diputació de Tarragona en la col·lecció Guies Temàtiques de la Mesusa/Art (1a edició de 750 exemplars feta el gener de 2006 i 2a reimpressió de 1.000 exemplars feta el novembre de 2008) ha anat totalment a càrrec d'aquest organisme per un import de 46.440€ en concepte d'encàrrec i edició del llibre, música, realització documental, gravació i reproducció del DVD. La seva digitalització està prevista, també per part de la Diputació, durant l'any 2023. L'adequació de l'Espai Mir/Manent, amb una inversió de 12.064,12€, ha anat a càrrec de la Diputació de Tarragona en un 54,45% i l'Ajuntament de l'Aleixar en un 45,55%. El disseny i elaboració de nous formats de ruta per un import de 9.987,99€ ha estat també atès per la Diputació (79,17%) i el mateix ajuntament (20,83%), el disseny, maquetació, serigrafia, col·locació i manteniment periòdic de la senyalització (anys 2006-2022) per un import de 20.992,79€ ha anat a càrrec de l'Ajuntament de l'Aleixar i la senyalització per a Maspujols, el darrer trimestre de 2021, a càrrec del seu ajuntament per un import de 2.371'60€. L'Ajuntament de l'Aleixar també ha atès, el 2022, la dotació de dues vitrines per a l'Espai Mir/Manent per un import de 880€ i la reposició de la tanca del mirador públic que, entre d'altres funcions, acull el Punt de Trobada de la ruta per un import de 6.751,80€. De la inversió total que suma 99.488,30€, durant el període 2006-2022, el 61,23% ha estat aportat per la Diputació de Tarragona, el 36,39% per l'Ajuntament de l'Aleixar i el 2,38€ per l'Ajuntament de Maspujols.

Els guanys d'aquestes inversions són quasi impossibles de quantificar numèricament¹⁷⁵ però certament s'han generat i es corresponen amb els actius que explicita aquest treball. Provenen de la mera existència de la ruta i del seu impuls ja que, a hores d'ara, no existeix cap regidoria específica de turisme ni cap tipus d'estratègia turística ni de promoció als municipis per on circula.

¹⁷⁵ Un dels pocs actius que podem donar amb dades numèriques en aquest treball és el del subsubapartat 4.2.3.5 que conté el nombre de rutes que s'han fet anualment des de la implementació de l'activitat i el nombre d'assistents a partir de 2015 que és quan es van establir tarifes.

4.2.1.4 Recepció i difusió

Una primera constatació del grau de recepció de la ruta són les ressenyes dedicades a l'edició de la publicació en què se suporta (vegeu l'annex 7.1.2). El mateix 2006, —el llibre es va presentar el febrer—, se'n publicaren tres: “El color i la paraula”, escrita per Magí Sunyer a *El Punt* del 29 de març, “Tria personal”, de Xulio Ricardo Trigo a *Serra d'Or* del juliol-agost de 2006 i “Un passeig amb els sentits”, de Joaquim Mallafrè a *El Punt* de 6 de novembre. També va ser inclosa en l'article “Autors de casa” de la *Revista del Centre de Lectura de Reus* del segon trimestre (s.n., 2006a). El 2007, es publica la ressenya “En rutes tarragonines”, de Roser Guasch a *l'Avui. Cultura* del 21 de juny. El 2008, des d'una nova perspectiva, *l'Indicador d'Economia*, primer diari econòmic de les comarques de Tarragona, fa una entrevista a l'autora per tractar de la publicació *Un passeig...* i de com aquesta iniciativa pot potenciar el turisme d'interior al Camp de Tarragona. Més endavant, Eugeni Perea s'hi refereix en l'article “La geoliteratura en l'Ibex 35” a la *Revista de Catalunya*, núm. 264, de setembre de 2010.

Una segona constatació és, d'una banda, la percepció que la societat receptora de la ruta en té, cosa a la qual ens hem referit en l'apartat 4.2.1.2 intitulat “Generació o increment de sinergies”, i de l'altra, l'opinió que en poden tenir els usuaris que, tradicionalment, es coneix a través d'enquestes fetes amb posterioritat a la realització de la ruta, sigui en format paper o, cada vegada més, a través de telèfon mòbil. En el cas de la Ruta Mir/Manent, aquesta pràctica de requesta d'opinions —que entenem com a aconsellable— ara per ara no s'ha proposat en aquest format. Sí que, en acabar les rutes, es demana als visitants adults que expressin *in situ* o posteriorment per correu electrònic o whatsapp l'opinió que els mereix l'experiència viscuda i què els sembla que cal modificar per millorar-la. Podem testimoniar que, en el transcórrer dels anys, han estat moltes les opinions i continuats els correus o missatges que els visitants ens han tramès comentant-nos positivament l'experiència o matisant-ne algun aspecte tangencial; que sovint han compartit fotografies de l'itinerari o, amb força posterioritat, ens han tramès imatges de pintures de Mir que han descobert en visitar museus i també que ens han demanat informació per poder adquirir llibres de Manent. Sigui com sigui, podem afirmar que, després de disset anys, la ruta segueix tenint persones interessades a fer-la, cosa que, des de la perspectiva temporal i demogràfica, supera amb escreix el nombre hipotètic de ciutadans aleixarencs i maspujolencs —el seu públic natural— que hagin pogut tenir la voluntat d'assistir-hi, cosa que no deixa de ser significativa.

La difusió que es fa de la ruta és bàsica i es correspon amb la relació causa-efecte de la pròpia dinàmica. Des de l'inici, l'Ajuntament de l'Aleixar la difon en la seva pàgina web; en associar-se, el 2008, a Espais Escrits, s'incorpora a la pàgina web de l'entitat, el Mapa Literari Català i l'agenda literària mensual i, en integrar-se, el 2015, a l'oferta de Còdol, educació passa a figurar en

la seva pàgina web, en les accions divulgatives de l'empresa que són presencials i adreçades a docents, a la xarxa, a la televisió local i impreses com fulls volanders (*flyers*) i cartells. A tot això s'hi sumen, la informació que n'hagin donat *de motu proprio* els mitjans de comunicació general, de promoció turística i empeneduria o cultura;¹⁷⁶ allò que es pugui desprendre de les relacions amb l'acadèmia i el món de l'educació per conferències, articles, publicacions, comunicacions, formació del professorat, divulgació del patrimoni literari, pictòric, etc., en les quals s'hi ha fet referència, en la senyalització ubicada en el territori i també, en l'ancestral mètode del boca-orella que es proposa als visitants i que és d'efectivitat constatada. En el cas de les rutes obertes de primavera i tardor, es fan cartells de temporada que es reparteixen pels comerços, establiments i cases rurals dels municipis per on circula la ruta i propers, es difonen a la xarxa i se'n passa informació a agendes culturals del territori com, per exemple, la de la URV i a agents facilitadors de cultura, com la reusenca Carme Coca.

Si ens hem referit a difusió i no a promoció és perquè no s'ha donat cap tipus d'estratègia comercial ni de planificació per part de la ruta ni dels consistoris que hi estan relacionats. Certament, l'Ajuntament de l'Aleixar, en la legislatura 2007-2010, va impulsar, amb el suport de la Diputació, un estudi d'estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi en el qual s'hi proposen objectius i línies d'actuació i on la ruta és considerada "Recurs turístic de gran interès ja utilitzat com a producte turístic" però l'estudi, fet el 2010, no es va arribar a aplicar.

Tanmateix, la mera existència de la ruta, junt amb el que acabem d'explicitar, no solament ha incrementat el grau de coneixença dels autors titulars, de la seva obra i dels municipis per on circula sinó que també hi ha sumat nous sectors de la societat.

4.2.1.5 Turistificació

A l'Aleixar, la turistificació en el sentit de generar un producte turístic a partir dels seus recursos s'ha donat *de facto* a través de la Ruta Mir/Manent en optar, nosaltres, des de l'inici (2006) per actuar seguint la premissa "no hi ha res més fort que els fets" tot considerant que, amb el temps, ja s'aniria posant en evidència el valor que la ruta pogués arribar a aportar.

En aquest sentit, el 2010, l'estudi "Estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi de l'Aleixar" impulsat per l'Ajuntament de l'Aleixar, promogut pel Patronat de Turisme i el Servei d'Assistència Municipal de la Diputació de Tarragona i realitzat pel Grup de Recerca d'Anàlisi

¹⁷⁶ A títol d'exemple, citem les publicacions *Turismedia. Revista Turística y de Servicios*, de juliol de 2006, que en l'apartat "Baix Camp. (Tarragona). L'Aleixar" esmenta la ruta entre els llocs d'interès de l'Aleixar (s.n., 2006b) i *Destinació Reus* publicada per Pragma General d'Edicions S.L. Reus amb textos en català, castellà i anglès que en el seu número 1 de juny de 2015, amb un tiratge de 20.000 exemplars, dedica la p. 87 a la Ruta Mir/Manent (Vilella 2015: 87). També en el format digital, la publicació *Frontissa. Publicació Digital de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana* d'octubre de 2021 en l'apartat Rutes difon la Ruta Mir/Manent (Anglès, 2021b).

Territorial i Estudis Turístics de la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili la va considerar “Recurs de gran interès ja utilitzat com a producte turístic”. Tanmateix, l'estudi no es va implementar i si bé la ruta va rebre i rep el suport continuat de l'Ajuntament de l'Aleixar —com consta en aquest treball— no ha passat a formar part de cap tipus de pla municipal de turisme senzillament perquè no ha existit i resta com a únic producte turístic del municipi.

Val a dir que en la visita institucional de la presidenta del Consell Comarcal del Baix Camp a l'Ajuntament de l'Aleixar, el 23 de setembre de 2021, l'alcaldia va donar a conèixer els principals reptes que té plantejats el municipi tot demanant ajut i suport de l'ens comarcal per fer-los possibles i entre ells, feia constar, segons nota de premsa, “el desenvolupament de productes turístics a l'Aleixar relacionats amb la seva història i el seu patrimoni”.¹⁷⁷ El temps dirà.

Quant a Maspujols, l'evidència del vincle amb la ruta com a producte turístic que és, s'ha concretat en implementar-ne l'Ajuntament senyalització el març de 2022.

4.2.1.6 Efectes consegüents en altres àmbits geogràfics

També l'existència de la ruta ha generat efectes directes en altres àmbit geogràfics d'abast territorial proper i llunyà. Els esmentem, cronològicament.

A la Ribera d'Ebre, comarca propera al Baix Camp, podem esmentar l'intercanvi d'experiències i projectes fet, a l'entorn de 2008, per intermediació del Museu d'Art Modern de Tarragona, amb Joaquim Marsal, impulsor de la iniciativa miravetana Palau de Miravet. Centre d'Art Joaquim Mir - Casal d'Hostes (allotjament turístic i per artistes) feta realitat el 2016.

A la Vall de Benasc, concretament a Castilló de Sos a la Ribagorça aragonesa s'ha publicat l'obra *Cinco rutas con los cinco sentidos por el valle de Benasque y la Ribagorza* de Carmen Castán (Ediciones Montañas y Hombres S.L.U Barrabés Editorial, 2011) que —escrit per l'autora— la Ruta Mir/Manent va apadrinar.

A Mèxic, duem a terme, des de 2021, un assessorament que ha portat a implementar la ruta “Geopaisajes: arte y ciencia” i la senyalització corresponent en el Geosítio Los Prismas Basálticos del Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera, a Hidalgo (Mèxic) en el marc del projecte CONACYT (clau 315487, convocatòria FOP06-2020-01) intitulat “Estrategias de interpretación y divulgación científica del geopatrimonio para construir comunidades resilientes en cumplimiento de los ODS” en col·laboració amb la societat rural “Sección Especializada Turística Ejidal Los Prismas Basálticos”, el Consejo Supremo Hñähñu i coordinat per l'Instituto de Geofísica de la Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM) (vegeu l'annex 7.1.8). El 2022,

¹⁷⁷ Vegeu: Canal Telegram. Ajuntament de l'Aleixar, 23 de setembre de 2021, la notícia intitulada “L'alcalde rep la presidenta del Consell Comarcal del Baix Camp” (Ajuntament de l'Aleixar, 2021b).

participem amb el capítol intitulat “Las rutas pictórico-literarias: suma de miradas y ‘activos’ a un territorio” en la publicació, en procés d’edició pel mateix Instituto de la UNAM, Geopaisajes: arte y ciencia. Ruta temàtica del Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera.

A Viladrau (Osona), municipi que comparteix amb l’Aleixar vincles manentians, treballem, frec a frec amb la Regidoria de Cultura, en diverses actuacions de patrimonialització literària com donar el nom de Marià Manent a una plaça del municipi, propiciar l’elaboració d’una ruta literària amb obra de Marià Manent i documentar i preparar l’agermanament acordat pels consistoris d’ambdues poblacions pels vincles literaris compartits i que s’ha materialitzat el novembre de 2022.¹⁷⁸

4.2.2 Actius generats per la implementació de la ruta

4.2.2.1 Serveis d’atenció als visitants

Les característiques, quant a durada, de la Ruta Mir/Manent generen unes necessitats d’atenció als visitants que són les equiparables a qualsevol activitat turística de durada semblant, factor que no deixa de ser l’essencial en l’aspecte que tractem: tot un matí o una tarda en el cas del format Ruta clàssica i dues hores tocades per al format Ruta essencial i per a la Ruta-taller adreçada a estudiants. Sigui com sigui, la implementació de la ruta ha vingut a incrementar la demanda de serveis ja existents.

Els visitants, només esporàdicament necessiten disposar d’allotjament on pernoctar i, en canvi, contínuadament, requereixen serveis de cafeteria i sovint de petit comerç com forn, pastisseria, xarcuteria, agrobotiga, etc., en funció, vist a la pràctica, de si l’establiment té oferta de producció pròpia o no. Els productes locals de km0 com les mimoses —taletes de pasta de full dolça—, les coques amb recapte o tota la gamma de coques dolces i salades, l’oli, que és de la Denominació d’Origen Siurana, llonganissa, botifarres, etc. són els més demanats. També, sovint, precisen de restauració. En aquest sentit, l’oferta existent, és variada i es complementa, molt especialment per a la restauració, amb la del poble veí de Vilaplana situat a tres quilòmetres i mig. L’experiència ens ha demostrat que quan l’oferta de restauració del municipi aleixarenc ha tingut actius singulars com el “conill a la brasa amb herbes de la Mussara” que se servia a la Societat la Unió,¹⁷⁹ restaurant i ruta es retroalimentaven i conformaven un producte rodó.

¹⁷⁸ Deixem constància que des de Premià de Dalt (Maresme), municipi amb el qual l’Aleixar i Viladrau no solament comparteixen vincles per la figura i obra de Marià Manent sinó que també té una ruta literària dedicada a l’autor, hi ha la voluntat de sumar-se a l’agermanament. Vegeu: <<http://www.premiadedalt.cat/news/premia-de-dalt-convidat-a-l2019agermanament-cultural-entreviladrau-i-laleixar>> (Ajuntament de Premià de Dalt, 2022).

¹⁷⁹ Vegeu els articles de Xavier Grasset a *El Punt Avui* del 19 de juny de 2011 <<http://www.elpuntavui.cat/opinio/article/8-articles/425537-honor-al-conill-de-laleixar.html>> (Grasset, 2011) i d’Empar Moliner a *l’Ara* del 6 de novembre de 2014 <https://www.ara.cat/opinio/hi-cantaven-angels_1_2862956.html> (Moliner, 2014). I el tall de veu de Joaquim M. Puyal durant la retransmissió del partit Barça-Mallorca del dissabte 29 d’octubre de 2011 <<https://www.youtube.com/watch?v=DJeXqQcA5-s>> (Puyal, 2011).

Quant a la pernoctació, si es dona, acostuma a anar lligada a una estada de cap de setmana al territori que es pot atendre amb cases rurals, tant a l'Aleixar com a Maspujols i Vilaplana, sigui en els nuclis de població o enmig del terme, entre conreus. També amb hotels del medi rural, al municipi veí de la Selva del Camp situat a tretze quilòmetres, o en el medi urbà a la propera ciutat de Reus i a altres indrets de proximitat. Altres serveis utilitzats, encara que més puntualment, són els de caixer electrònic i farmàcia.

4.2.2.2 Nous usos i nous significats dels espais públics

La Ruta Mir/Manent ha sumat un nou ús als espais públics a disposició dels aleixarencs com l'Espai Mir/Manent (antiga peixateria i vell magatzem municipal) que, en haver-se remodelat per a les activitats pròpies de la ruta que hi té prioritat enfront d'altres usos, acull reunions i activitats de petit format —segons el Reglament de règim intern d'ús i servei aprovat per l'ajuntament el 2010—, empara diàriament l'oficina local de Correus i és d'utilitat en festes populars que es fan a la Plaça de la Vila perquè permet connexions elèctriques, ús del WC, de cadires, etc.

L'Espai Mir/Manent s'adiu estèticament a la imatge corporativa de la ruta per la senyalització i el color de les parets; s'hi exposa una gran fotografia dels dos autors titulars, compta amb expositors per a fulls volanders (*flyers*), tríptics, publicacions, cadires, un televisor, un DVD, expositors gràfics enrotllables (*roll-ups*) que informen de l'aportació que l'Aleixar fa al món de la cultura i dos expositors amb els treballs que dedicats a Mir i a Manent s'han fet des de l'escola i han estat guardonats amb el Premi Baldiri Reixach. S'hi fa la introducció als autors titulars de la ruta i el passí d'un DVD. És l'indret d'on arrenca el recorregut un cop s'ha presentat el paisatge i els autors.

En segon lloc, els punts aleixarencs de l'itinerari per on circula la ruta: carrers, camins, places, pont vell, entorn de l'ermita, etc., han passat de ser purament vies públiques de pas a adquirir, gràcies a la senyalització —i especialment als visitants—, la condició de patrimoni com a llocs turístics, literaturitzats, pictòrics i d'aprenentatge perquè, com hem escrit en aquest mateix treball, l'evidència primera i permanent a totes hores i tots els dies de l'any que un indret és visitable és la presència d'usuaris i la senyalització que hi està ubicada la qual —en deixem constància— s'ha procurat que respectés la contaminació visual. Consta d'un tòtem publicitari de la icona de la ruta i un cartell informatiu del contingut global de l'itinerari en el punt de trobada, setze plafons amb reproduccions de les pintures, sis faristols tematitzats amb textos de Manent ubicats a la vila, entorns i ermita i diverses fletxes direccionals vers l'Espai Mir/Manent en el nucli de població. En igual sentit passa a Maspujols també amb un cartell informatiu i sis plafons però fiant el significat, en el període 2006-2021, a la presència de visitants i, a partir del març de 2022, sumant-hi la senyalització suara esmentada.

Per l'agermanament amb Viladrau, des de novembre de 2022, un monòlit que ho recorda i un senyal viari amb la inscripció "L'Aleixar i Viladrau agermanats per la literatura de Marià Manent" evidencien el vincle del municipi a la literatura. En igual sentit passa a Viladrau i està iniciat el procés perquè passi a Premià de Dalt.

4.2.2.3 Medi ambient i sostenibilitat

La Ruta Mir/Manent genera patrimoni intangible artístic en el territori per on circula perquè és un bé que, encara que fràgil, existeix en la mesura que el grau d'identificació dels indrets per on passa l'itinerari amb els textos i pintures que hi estan vinculats és elevat o de proporcions vàlides com per assolir l'objectiu que es proposa. Altrament, desapareixeria.

D'aquí que les actuacions que es facin en el territori objecte de la ruta, siguin del tipus que siguin, puguin alterar notablement, de forma positiva o negativa i en grau fins i tot superlatiu, el seu contingut o la seva continuïtat.

Certament, la sola existència d'una ruta d'aquestes característiques suposa per a una contrada, com element patrimonialitzador que és, garantia i paradigma de valor i, alhora, eina de protecció en general i del paisatge i el medi ambient en particular perquè els actius que formen part de la idiosincràsia de la ruta es poden activar com a salvaguarda enfront d'actuacions al territori que li puguin suposar una amenaça.

La Ruta Mir/Manent n'és exemple incontestable perquè d'una banda, té en el paisatge del Baix Camp al Camp de Tarragona per on circula, els seus referents literaris i pictòrics i de l'altra, perquè els ha vist amenaçats per actuacions que poden comportar impacte ambiental visual com explicitem a continuació.

Per objectivar-ho, ens hem de situar l'any 2013, en el context fruit d'una publicació en el BOE de 21 de juliol de 2012 per la qual se sotmetia a informació pública l'autorització administrativa i d'impacte ambiental de la línia aèria/subterrània de transport d'energia elèctrica a 400 KV de doble circuit "Escatrón-Els Aubals-La Selva- Entronque E1-La Secuita" i les subestacions elèctriques de transport Els Aubals 400 kV i La Secuita 400 kV (Tarragona).

Aquesta línia elèctrica de molt alta tensió (MAT), projectada per Red Eléctrica Española, afectava el municipi de l'Aleixar (Baix Camp), concretament passava a prop del nucli de població amb la qual cosa podia envair abruptament el fons paisatgístic en el qual està ubicat el poble i alterar notablement referents visuals —tant literaris com pictòrics— de la ruta i, per consegüent, reduir considerablement el patrimoni immaterial generat per la pròpia ruta.

Davant d'aquesta situació, l'Ajuntament de l'Aleixar, com altres del territori també afectats, va fer una moció contrària a la implementació de la línia elèctrica projectada que va resultar

efectiva. Entre els arguments, va adduir els vinculats directament a la literatura, la pintura i el paisatge per l'existència de la Ruta Mir/Manent, en els següents termes:

El futur socioeconòmic de l'Aleixar que conforma unitat paisatgística amb els municipis veïns de Maspujols i Vilaplana amb la serralada de la Mussara al fons, depèn de no trencar l'harmonia i de millorar l'estat del recurs paisatge en relació a l'art, especialment la pintura de Joaquim Mir (1873-1940) i la literatura de Marià Manent (1898-1988), avui posat en valor mitjançant la Ruta Mir/Manent.

Aquesta iniciativa turísticocultural forma part del catàleg *El Camp de Tarragona: catàleg de paisatge Vol. 1, Bloc 2, Apartat 4*, dedicat a Expressió artística del paisatge del Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya i l'Associació Empresarial Química de Tarragona (2012); ha estat inclosa com a recurs turístic intangible en el *Catàleg ordenat i categoritzat dels recursos turístics intangibles de Catalunya* dins el Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya (2010); ha estat seleccionada per conformar l'obra *El valor del paisaje: expresiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españolas* i *El valor del paisaje: impresiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españolas* del Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino. Dirección General de Desarrollo Sostenible del Medio Rural (2010); ha estat editada, en format llibre i DVD, amb el títol *Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Itinerari a l'Aleixar i Maspujols amb l'obra de Joaquim Mir i Marià Manent* per la Diputació de Tarragona (2006 i 2008) i ha estat implementada en el municipi de l'Aleixar que compta amb l'Espai Mir-Manent i senyalitzada en el territori, tant de l'Aleixar com de Maspujols, en el període 2006-2010.

Per tant, en aquest cas, no només no es mantenen les condicions d'harmonia i de conservació del paisatge en relació a l'art pictòric i literari sinó que suposa una greu violació al medi i al paisatge.

L'existència de la Ruta, doncs, es va significar com element de defensa i de protecció del paisatge i del medi ambient però, malauradament, el terme municipal de l'Aleixar s'ha vist novament amenaçat, l'any 2021, pel projecte d'una línia privada de molt alta tensió (MAT) entre Valmuel (Terol) i Begues (Barcelona) que afectaria greument el terme aleixarenc i els encontorns directes del poble i ermita de Sant Blai.¹⁸⁰ Ha calgut, doncs, posar-ho en evidència als mitjans¹⁸¹ i presentar al·legacions en defensa del territori argumentant com li pot ser de perjudicial en general i, molt especialment, per a la Ruta Mir/Manent en particular. En aquest cas, a més de seguir el fil argumental presentat l'any 2012, hem exposat la vinculació al món acadèmic en els següents termes:

¹⁸⁰ Precisament, en una moció presentada al Senat espanyol, el 22 de setembre de 2021, per instar el govern de l'estat a aturar aquesta MAT, s'al·ludeix específicament als efectes devastadors que pot causar la línia projectada en el terme municipal de l'Aleixar. Vegeu: Canal Telegram. Ajuntament de l'Aleixar 22 de setembre de 2021: L'impacte de la MAT a l'Aleixar arriba al Senat espanyol (Ajuntament de l'Aleixar, 2021a).

¹⁸¹ Vegeu: <<https://www.elpuntavui.cat/opinio/article/8-articles/2032192-https-www-tarragona-mat.html>> (Anglès, 2021a).

Ruta Mir/Manent. L'Aleixar. Al·legacions MAT 2021

Quant al món acadèmic, és objecte d'anàlisi en una tesi doctoral del Departament d'Humanitats de la Universitat Rovira i Virgili que objectiva els actius que la literatura i la pintura poden aportar a un territori — com són l'Aleixar, Maspujols i entorns— quan hi circula en forma de ruta —com és el cas de la Ruta Mir/Manent. També ha motivat conferències, ponències i intervencions en congressos internacionals com el III Congrés Internacional “Geografies Literàries” celebrat a Vic el 2020; ha format part d'iniciatives com “Geografies literàries 3.0” de la Universitat de València. Servei de Formació Permanent i Innovació Educativa; ha estat motiu d'activitats formatives de l'Institut de Ciències de l'Educació de la URV i culturals de la Institució de les Lletres Catalanes, etc.

Per tant, en cas que s'implementés la MAT projectada, no només no es mantindrien les condicions d'harmonia i de conservació del paisatge en relació a l'art pictòric i literari esmentat sinó que suposaria una greu violació al medi i al paisatge i una alteració abrupta del patrimoni immaterial cosa que comprometria greument el futur socioeconòmic del municipi en aquest aspecte.

Quant a la sostenibilitat, referent acceptat universalment i la idea del qual va cristal·litzar, ara fa cinquanta anys, en publicar-ne l'Institut Tecnològic de Massachusetts l'informe fundacional *Els límits del creixement* (1972), també es contempla en els criteris d'implementació i desenvolupament de la Ruta Mir/Manent. De fet, a la pràctica cada vegada és més inadequat impulsar qualsevol iniciativa política, empresarial o social sense tenir en compte els Objectius de Desenvolupament Sostenible (Punsola, 2022). Uns objectius que recull el Pla Nacional per a la implementació de l'Agenda 2030 a Catalunya, aprovat pel Govern de Catalunya el 2019 en assumir la crida de l'Assemblea General de les Nacions Unides que va aprovar l'agenda el 2015 després d'un procés sorgit de la Cimera de Rio+20 de 2012.¹⁸² Així s'ha procurat que fos en aquest cas, sigui per determinació presa buscant la sostenibilitat, sigui aplicant també la fórmula ancestral de treure el màxim profit dels recursos de què hom disposa i de no malbaratar-ne cap, és a dir, buscant la màxima eficiència dels recursos i el mínim de lesions a l'entorn.

Per objectivar-ho, esmentem, a títol d'exemple, actuacions fetes en el temps o característiques de la ruta que es proposen de contribuir a la sostenibilitat ambiental, econòmica i social del territori per on circula: dos petits pobles rurals catalans del Camp de Tarragona.

D'entrada, anotem que a la publicació-guia de la ruta editada en paper, s'hi suma la ruta en

¹⁸² Les directrius que l'Organització Mundial del Turisme (OMT) estableix per al desenvolupament sostenible del turisme són, segons consta en data 31 de desembre de 2022 en la seva pàgina web <<https://www.unwto.org/es/desarrollo-sostenible>>, les següents: “1. Dar un uso óptimo a los recursos medioambientales, que son un elemento fundamental del desarrollo turístico, manteniendo los procesos ecológicos esenciales y ayudando a conservar los recursos naturales y la diversidad biológica. 2. Respetar la autenticidad sociocultural de las comunidades anfitrionas, conservar sus activos culturales y arquitectónicos y sus valores tradicionales, y contribuir al entendimiento y la tolerancia intercultural. 3. Asegurar unas actividades económicas viables a largo plazo, que reporten a todos los agentes unos beneficios socioeconómicos bien distribuidos, entre los que se cuenten oportunidades de empleo estable y de obtención de ingresos y servicios sociales para las comunidades anfitrionas, y que contribuyan a la reducción de la pobreza”. Per a Catalunya, vegeu: <https://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/educacio_i_sostenibilitat/desenvolupament_sostenible/agenda-2030-ods/> (Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural. Medi Ambient i Sostenibilitat, 2019).

format digital a través del Mapa Literari Català d'Espais Escrits i, en un futur immediat (2023), està prevista, per part de la Diputació de Tarragona, l'edició digital del llibre que vindrà a substituir l'edició en paper. Des de la praxi, fem esment de la defensa del paisatge i el medi ambient enfront de projectes amenaçadors com suara hem descrit, de la decisió d'implementar la senyalització de la ruta contemporitzant l'efectivitat màxima amb el mínim de contaminació visual, del fet que el recorregut *in itinere* es fa totalment a peu (excepte en el format Ruta clàssica que el trasllat entre municipis requereix de fer 2,5 km en cotxe) la qual cosa la converteix en ruta verda, del fet que la ruta circula per camins que té cura de respectar, com també els conreus i l'entorn, i que, quan ho fa pel voral d'una carretera, en trams molt curts, ha estat argument, en nom de la seguretat dels visitants, per ampliar-lo, protegir-lo i, doncs, millorar-lo per a tothom. Que l'Espai Mir/Manent, d'ús preferent com a centre de recepció de visitants i d'introducció a la ruta, té, quan no s'empra en aquest menester, funcions de servei públic com oficina de correus, espai de reunions i/o d'exposicions de petit format i servei de WC, connexions elèctriques, etc., en actes populars celebrats a la plaça de la Vila on està ubicat. I que els usuaris de la ruta, majoritàriament forasters, sumen oportunitats a la restauració i al comerç local pels productes quilòmetre zero la qual cosa trasllada valor afegit als productors, etc.

En definitiva, la Ruta Mir/Manent, en bona sintonia amb el turisme sostenible, suma a la literatura i al territori per on circula, actius de sostenibilitat que altrament no tindria. Ho fa en primer lloc per la seva idiosincràsia i en segon lloc per les pràctiques que aquí descrivim.

4.2.3 Actius generats per l'explotació de la ruta

4.2.3.1 Descoberta del patrimoni i altres efectes locals

La vinculació de la ciutadania del territori per on circula la ruta amb la pròpia ruta —des dels informants fins als usuaris— l'hem descrita en el subapartat 4.1.3 d'aquest treball intitulat “El territori per on circula la ruta: paisatge, municipis i societat”. Tanmateix, hi incidim novament per tractar actius que aquesta vinculació genera des de tres perspectives.

La primera és la descoberta del patrimoni que representa la ruta i que bona part dels habitants del propi territori han fet per la seva mera existència —ens hi referim pel que hem pogut constatar sobretot entre els aleixarencs— com també, la presa de consciència del valor artístic i simbòlic que aporta. S'hi suma el desvetllament o, en gran part, aprenentatge de l'inicialment novedós concepte de patrimoni immaterial o intangible que conforma el substrat de la ruta, de la seva fragilitat i del fet que cal vetllar-lo i preservar-lo.

En general, la ciutadania coneixia el vincle dels autors amb el poble però amb la ruta s'ha concretat *in situ* obra específica de Manent i Mir sorgida en la pròpia contrada, cosa reservada,

abans de l'existència de la ruta, als ciutadans que conformaven el grup sempre més reduït de lectors de literatura, d'amants de la pintura o d'interessats en la cultura.

Concretament, per a un grup de ciutadans que anomenem passius, la descoberta s'ha donat de manera indirecta puix que ha estat la presència de visitants forasters fent la ruta la que els ha portat a adonar-se que hi ha alguna cosa més a conèixer que el clàssic i justificat accés a l'església parroquial de l'Aleixar —joia del barroc—. Igualment ha passat amb la senyalització quan s'hi han topat anant pel territori. Aquest desvetllament, l'ha motivat la simple actitud de curiositat o xafarderia que es genera, de manera purament circumstancial, davant un fet nou o poc corrent i, en els pobles petits, amb la presència fàcilment detectable de forasters.

Un altre grup és l'integrat per ciutadans que anomenem actius i que n'han fet una descoberta directa. Són els aleixarencs que han tingut la voluntat d'assistir a la ruta i que reiteradament i espontània ens han manifestat, en grau divers és clar, que tot i haver nascut i viscut sempre al poble, amb la ruta descobrien coses que no sabien, veien coses que existien però en què no s'havien fixat ni s'havien mirat, hi descobrien noves perspectives, etc., en fi, s'han adonat, d'una banda, que els ha descobert coses que els passaven desapercebudes i de l'altra, que la Ruta Mir/Manent que sorgeix de la relació dialèctica entre literatura, pintura i territori els havia obert els ulls a una manera diferent de mirar el món.

També ha succeït —alguns així ho han manifestat en fer la ruta—, amb visitants provinents de la pròpia comarca, el Baix Camp, i de comarques properes, que, tot i conèixer els pobles i indrets per on circula la ruta —val a dir que camins i carretera són vies de pas continu de ciclistes i excursionistes—, el vincle amb la literatura i la pintura i els seus autors que la ruta posa en evidència, els ha estat un descobriment, una sorpresa. I és que, com escriu Soldevila, "l'aprehensió intel·lectual d'un paisatge pot ser quelcom que va més enllà d'una simple visió fugaç, sobretot si es fa des de l'àmbit de la literatura. Pot ser font de profund coneixement del món que hem descobert. O del món del que formem part" (Soldevila 2006: 388).

En aquest sentit, entenem que s'ha donat un procés de descoberta o de presa de consciència pels efectes de l'artialització, el concepte d'Alain Roger a què al·ludíem en l'apartat 3.4.4, segons el qual una terra no és, d'antuvi, un paisatge sinó que per passar de l'una a l'altre cal un treball d'elaboració artística. Concretament quan, com el mateix Roger afirma seguint Martin de la Soudière,¹⁸³ "el paisatge és l'aspecte dels llocs, és el cop de vista, és una distància que es pren respecte de la visió quotidiana de l'espai" (Roger 2000: 21-30). Aquest pas, que va de veure el territori conegut en el dia a dia a mirar-se'l com a paisatge, s'ha donat a través de la mirada de Manent i Mir.

¹⁸³ Roger recull el concepte de De la Soudière a: "Regards sur un terroir et ailleurs. Le paysage à l'ombre des terroirs" dins *Paysage et aménagement*, setembre 1985, (De la Soudière 1985: 21 i 23).

Una anècdota directament vinculada amb la ruta ens hi apropa. La vàrem conèixer de Marià Manent, el 1984. Va explicar que un dia de setembre es passejaven a tocar el mas de Segimon per un bancal d'avellaners amb bones solades d'avellanes, el seu sogre, Domingo Segimon, propietari del mas, i el pintor Mir. Aquest li descrivia entusiasmadíssim el color i la lluïssor de la closca de les avellanes que, a terra, contrastava amb el color i la textura del soldó; els raigs de sol que, traspasant el brancatge, n'il·luminaven aquí una, allà una altra; el verd de les fulles... i Segimon, que se l'escoltava en silenci, només va aixecar el cap, hi va donar una mitja llambregada i va dir: "Dues senalles i mitja". Hi trobem, doncs, la mirada de qui hi veu allò que és ancestral i de sempre, la collita i que es tradueix en guanys econòmics, i la mirada de l'artista, diferent, nova, altra.

La segona perspectiva es constata en l'increment més que notori de la presència d'art — literatura i pintura— en el devenir de la vida municipal aleixarenca des d'iniciatives específiques a l'escola, a acords dels plens de l'ajuntament; de les propostes electorals de totes les formacions polítiques, que han incorporat la ruta als seus programes, a opinions, reflexions o notícies en el butlletí municipal i en la revista de l'escola; de conferències sobre els autors a preguntes en *kahoot* sobre el poble per la festa major, etc., cosa que altrament no succeïria.

La tercera en com la ruta en si i el que representa ha esdevingut un tret d'identitat local que no solament es conforma mitjançant patrimoni immaterial sinó que també l'apropa a altres indrets que tinguin actius similars. Si avui en dia els itineraris turístics i educatius proliferen, tenir una ruta com la que descrivim en un municipi es llegeix amb valor de característica, d'identitat. Oimés quan aquesta fórmula no es dona en municipis veïns de perfils i ubicacions semblants i, sigui autoritats sigui ciutadania, partien, abans de l'existència de la ruta, d'un grau baix de consciència que el municipi pogués esdevenir alguna mena de destí turístic.

4.2.3.2 Accessos i transports

Les característiques de l'accés directe a un territori són un factor clau per al seu desenvolupament i, alhora, per a l'oferta relacionada amb possibles visitants, com és el cas d'una ruta literària i els seus usuaris.

En el cas de la Ruta Mir/Manent, l'accés directe als municipis per on circula és possible per carretera local, la T-704, que enllaça amb la Variant de Reus, T11, que hi té una sortida directa, o bé per la N-240. Un accés indirecte passar per la TP-7013 que uneix Alforja-Vilaplana-la Selva del Camp amb altres vies de comunicació del territori i també permet arribar-hi. Altres mitjans de transport, com el tren que arriba a les estacions properes de les Borges del Camp, Reus, Tarragona i Camp de Tarragona o l'avió, a l'aeroport de Reus —sense oblidar el de Barcelona-el Prat per als

visitants estrangers— fan necessari poder disposar d'un vehicle per desplaçar-s'hi. Per tant, el mitjà de transport més emprat per accedir-hi és el vehicle particular.

Els servei de transport públic per accedir a l'Aleixar i Maspujols depèn de la Generalitat de Catalunya i circula per carretera mitjançant la línia d'autobusos Reus - Maspujols - l'Aleixar - Vilaplana - Urb. Portugal - Alforja i viceversa atesa per l'empresa Autorcars Plana de Constantí que ofereix sis circuits diaris de dilluns a divendres durant el curs escolar, cinc la resta de l'any i un els dissabtes.

Certament, la utilització de transport públic per part dels usuaris de la Ruta Mir/Manent és puntual perquè majoritàriament empen vehicles privats. Tanmateix, aquesta línia d'autobusos, que pel nombre de població dels municipis que atèn és deficitària, té en els grups provinents de Reus o dels encontorns que fan la ruta —sobretot estudiants i usuaris de centres cívics reusencs—, un actiu que, encara que és puntual, resulta efectiu. Fins i tot s'ha establert el protocol de fer, quan hi ha ruta, un avís previ a l'empresa de transports per garantir que la capacitat dels autobusos s'adeqüi a l'increment de viatgers.

D'aquí la consideració d'actiu gràcies a la literatura.

4.2.3.3 Activitat laboral i fórmules de treball

Una ruta, també les literàries, requereix d'una suma de professionals l'aportació dels quals és de caràcter laboral. L'itinerògraf que la genera, la persona que la guia, el publicista que en dissenya el marxandatge (*merchandising*), l'editor, impressor o dissenyador de publicacions en paper o digitals que la divulguen, l'empresa o entitat que materialitza l'itinerari, acorda els accessos als indrets a visitar, n'estableix el protocol corresponent i en publicita l'oferta, el gestor d'assegurances, el personal de manteniment i neteja dels indrets visitats, etc.

Tanmateix, deduir que l'existència de la Ruta Mir/Manent genera llocs de treball és, a hores d'ara, sobredimensionar-la en tots els sentits; sí que és cert que incrementa la dedicació laboral de diversos professionals: el personal de l'ajuntament de l'Aleixar (administratiu, agutzils, encarregat del web, comunicació i servei de neteja) que actuen quan cal fer la reposició o ampliació dels senyals, quan cal netejar-los o fer el manteniment dels camins per on circula, quan cal fer-ne difusió i cada vegada que es fa una ruta puix que cal deixar a punt l'Espai Mir/Manent (cadires, expositors gràfics enrotllables i neteja) per atendre els visitants i els llocs per on circula. Igualment passa amb el personal de Correus pel fet que l'Espai Mir/Manent empara l'oficina local del servei postal en dies que no hi ha ruta i, quan és el cas, cal deixar-lo lliure del material que li és propi per al seu funcionament.

També la difusió de l'oferta de la ruta requereix dels serveis de l'empresa que els ofereix, Còdol, educació de Reus, així com del guiatge en els diferents formats. Igualment passa amb la

reposició o ampliació periòdica de la senyalització per part de l'empresa Fabricats i Manipulats Signo S. L. de Reus i en general de tot allò que es deriva de l'ús que fan els visitants en els establiments locals com bars, restauració, botigues, etc.

No estrictament laboral perquè és fruit de voluntariat, però sí que ha de figurar en aquesta part del treball perquè requereix d'una dedicació efectiva, és la tasca (neteja, ordre, il·luminació, a voltes ornamentació) que es fa des de la Parròquia de Sant Martí, bisbe, de l'Aleixar quan hi ha ruta perquè els visitants puguin contemplar en plenitud el patrimoni arquitectònic religiós aleixarenc i tot estigui a punt per a la visita.

A efectes pràctics, deixem constància que des de la ruta es va proposar un protocol d'actuació que va ser acceptat i que, coordinat també per nosaltres, s'activa cada vegada que hi ha visitants. Hi intervenen l'Ajuntament de l'Aleixar, la Parròquia de Sant Martí bisbe, de l'Aleixar, el Servei de Correus de l'Aleixar i, fins al 2018, la Cooperativa Agrícola de l'Aleixar. Des del 2019, el Consell Regulador Denominació d'Origen Avellana de Reus perquè ens proveeix de les bossetes d'avellanes torrades que s'ofereixen als visitants. I per al transport, quan és necessari, l'Empresa Autocars Plana. Des de la tardor de 2022, s'hi suma l'Ajuntament de Maspujols per a la neteja de la senyalització per part dels agutzils.

Tot plegat, doncs, justifica l'al·lusió a aquest actiu encara que, ara per ara, en la Ruta Mir/Manent sigui amb efectes discontinus.

4.2.3.4 Manteniment i adequació de vies públiques

L'existència de la Ruta Mir/Manent comporta, en territori aleixarenc i a càrrec del seu ajuntament, l'increment d'actuacions periòdiques de neteja de les vies públiques per on circula en el nucli de població i de manteniment de camins en el trajecte que passa enmig de conreus i de natura la qual cosa altrament no es faria amb la mateixa periodicitat. Per tant, es converteix en benefici col·lectiu per als usuaris siguin vilatans que s'hi passegen o accedeixen a les seves finques i a la xarxa de recs d'hortes de regants, etc., siguin visitants.

Aquesta realitat i peticions continuades en el temps, també han propiciat que en dur-se a terme, entre els anys 2016-2017, obres de millora de la carretera T-704 al seu pas per l'Aleixar s'hagi ampliat i adaptat, parcialment, perquè hi puguin passar vianants el tram comprès entre el quilòmetre cinc a tocar del nucli urbà i l'entrada al camí de l'ermita de Sant Blai amb la qual cosa, sigui els usuaris de la ruta sigui els vilatans i visitants, poden circular amb seguretat per aquest trajecte, un recorregut de tradició ancestral entre els aleixarencs. També s'ha reposat (2022), amb una millora substancial, la tanca protectora del punt de trobada on s'inicia la ruta.

En el cas de Maspujols, quan, per la construcció de nous habitatges a partir de 2004, va caldre eixamplar el camí de l'ermita de Sant Antoni i en conseqüència treure els vells xiprers que hi havia —ermita i arbres són el segon tema mirià maspujolenc després del campanar—, des de la ruta vàrem comentar com seria d'oportú que se n'hi replantessin de nous i, a hores d'ara, podem escriure que ja són ben visibles.

4.2.3.5 Visitants

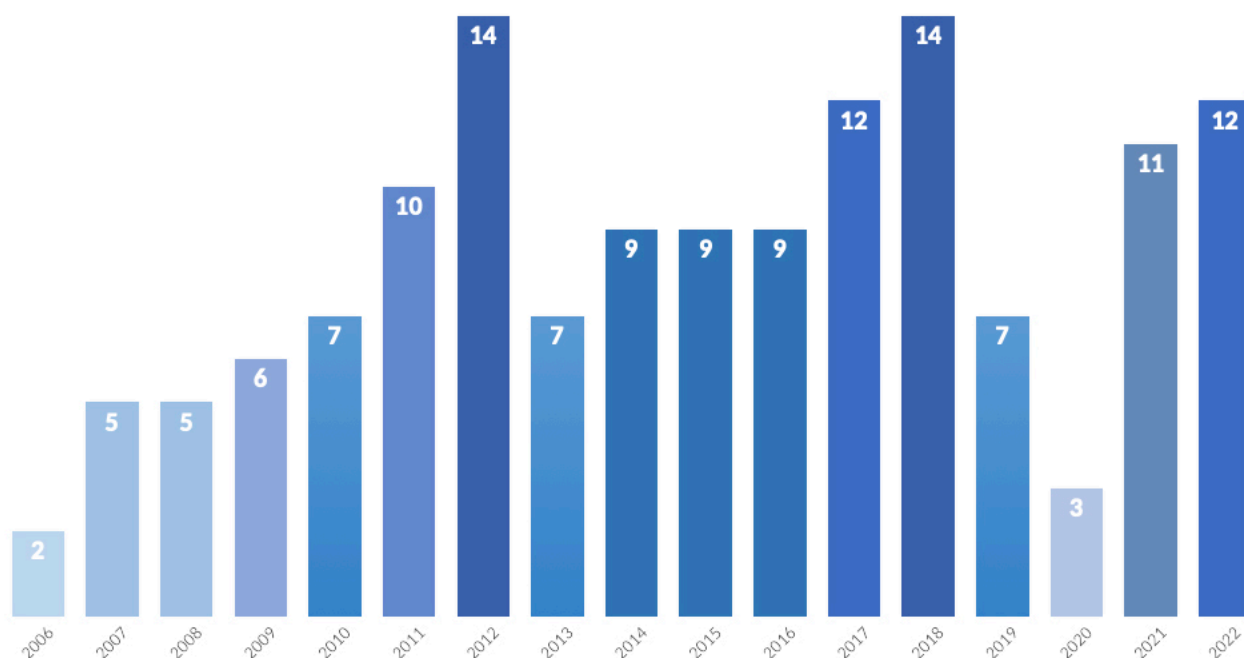
La raó de ser d'una ruta és captar l'interès de ciutadans del més ampli perfil possible envers el seu contingut i aconseguir-ne la participació com a visitants. En el cas d'una ruta literària, aquest interès es vehicula també cap a la literatura en general, l'obra del titular que es pot trobar en el mercat editorial, l'existència d'altres rutes dedicades a l'autor, etc., i, si alhora és pictòrica —com en el nostre cas—, envers la pintura, el pintor, els museus on se'n pot contemplar obra, la presència en les subhastes o en el mercat d'art, etc. Nogensmenys, l'interès el pot despertar el territori —indret i societat— per on circula.

El públic interessat en fer la Ruta Mir/Manent es correspon majoritàriament amb dos perfils: el turístic i l'educatiu. El turístic, amb clara tendència al turisme cultural, prové, en primer lloc, de la zona equiparable al quilòmetre zero de la seva ubicació; en segon lloc, del territori català i, esporàdicament i a molta distància, de l'estranger.

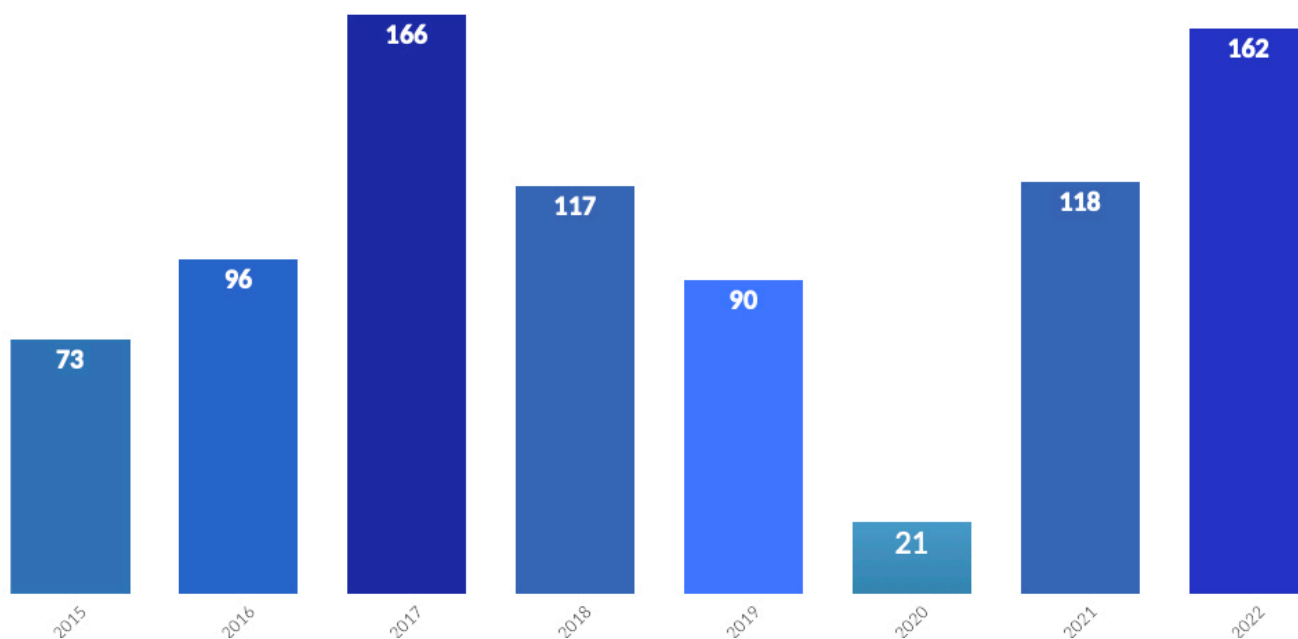
Alguns llocs de procedència són l'Aleixar, l'Albiol, Alforja, Altafulla, Andorra, Avinyonet, Badalona, Barcelona, Botarell, Cambrils, la Canonja, Castelldefels, Castellvell, Castilló de Sos (Aragó), Constantí, Deltebre, Falset, Flix, la Garriga (Vallès), Folgueroles, la Granadella, Igualada, Jerusalem (Israel), Maspujols, Miravet, el Molar, Montblanc, Montbrió del Camp, Mont-roig, Móra d'Ebre, Olost, Oxford (Regne Unit), Premià de Mar, Reus, Riudecols, Riudoms, Rossell, Sabadell, Salou, Santa Coloma de Farnés, Sant Hilari Sacalm, la Selva del Camp, Rubí, Tarragona, Torredembarra, València, Valls, el Vendrell, Vic, Viladrau, Vilafortuny, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú, Vilaplana, Vila-rodona, Vila-seca, Vinyols, etc.

Els usuaris del món de l'ensenyament reglat provenen de primària, secundària i de la branca de turisme d'estudis superiors d'ensenyaments professionals, tots del territori més proper. Esporàdicament, rep visitants estrangers, alguns pel seu interès en l'aprenentatge de la llengua catalana (vegeu el subsubapartat 4.2.3.10). Des del curs 2018-2019 —amb l'aturada inevitable per la COVID-19 i la represa el 2022— tot l'alumnat del Cicle Superior de la ZER Baix Camp Nord formada per les escoles Teresa Salvat Llauredó de l'Aleixar i l'Escola Cingle Roig de Vilaplana, assisteix, per iniciativa i suport de l'Ajuntament de l'Aleixar, a la ruta en el format Ruta-taller Exploradors d'Art. El curs 2022/2023, la Fundació Privada Reddis de Reus beca l'assistència a la ruta

d'un grup per centre de totes les escoles de primària i ZER de màxima complexitat de la comarca i dels instituts d'aquestes característiques de Reus; també n'assumeix el desplaçament. I el curs 2023/2024, ho farà possible per a l'alumnat de les escoles rurals més grans de la comarca.

Nombre anual de rutes

Nombre anual de visitants des de 2015

Quant al perfil dels usuaris no discents, tenim públic en general, famílies, grups d'amics, escoles de lletres, Club Tr3sc el teu club de cultura, tallers de pintura, pintors, investigadors i estudiosos de pintura i literatura, centres d'estudis, clubs de lectura, crítics d'art, viatges literaris, gal·leristes, biblioteques, Rotary Club, Club de Lectura LiteraART, associacions de dones, grups de la gent gran, entitats culturals, grups excursionistes, instagramers, etc., la qual cosa implica la col·laboració amb entitats del territori i del país com la Institució de les Lletres Catalanes per al concurs QLlegeixes, l'Associació de Professionals i Estudiosos en Llengua i Literatura Catalanes (APELLC), Associació Cultural de Vilafortuny, Biblioteca Central Xavier Amorós de Reus, Biblioteca Pública de Tarragona, Biblioteca de Montbrió del Camp. Club de Lectura, Centre d'Estudis d'Altafulla, Centre d'Estudis Canongins, Centre d'Estudis Arnau de Palomar, de Riudoms, Centre de Lectura de Reus, Centres Cívics de l'Ajuntament de Reus, Club Tr3sc. El teu Club de Cultura, Club de Lectura LiterART de Barcelona, Col·legi de Llicenciats de Barcelona. Curs Vida de les Imatges, Escola de Lletres de Tarragona, Espais Escrits. Xarxa del Patrimoni Literari Català, Fira Artesana de l'Aleixar, Galeria d'instagram @total_tarragona, Ganàpies Grup Excursionista del Vendrell, Grup Xino-Xano dels Lluïsos de Gràcia, Jornades Europees del Patrimoni, jornades de professionals docents, Taller de pintura L'Illa del Safrà d'Agustina Sobrino, de Reus, grup de professionals de les biblioteques de Tarragona dins el projecte "ArTer. Art i artistes del territori", etc.

Els períodes estacionals amb més demanda de la Ruta Mir/Manent són la tardor i la primavera, seguides de prop per l'hivern i, a molta distància, per l'estiu. Es dona el cas que alguns visitants opten per fer-la les diferents estacions de l'any amb l'objectiu de contemplar la diversitat cromàtica del paisatge segons cada època i de poder comparar-la amb el contingut plàstic, descrit o pintat, que la ruta ofereix, cosa que, altrament, és parcial perquè la comparació només es pot fer amb la part del contingut de l'itinerari que coincideix amb l'estació de l'any en què el visitant assisteix a la ruta.

4.2.3.6 Pràctiques de vida saludable

No fem cap descobriment si afirmem que la pràctica de l'esport o la de fer exercici tot caminant de manera regular forma part d'una manera de procedir que es va generalitzant a la nostra societat; ambdues pràctiques són beneficioses per a la salut de les persones i la ciutadania les valora cada vegada més positivament. D'aquí que, des de fa temps, hi hagi iniciatives de tot tipus que les afavoreixen.

Una ruta literària que, amb excepcions però majoritàriament, es fa a peu tot circulant per indrets a l'aire lliure no deixa de ser una activitat, segons el medi, que propicia l'exercici saludable i el posa a l'abast de tothom; per tant, aquest és també un actiu que fem notar.

La Ruta Mir/Manent en el seu format Ruta Clàssica recorre, durant quatre hores tocades, una distància de quatre quilòmetres i mig. Els visitants, un cop situats al territori, fan la ruta a peu, a ritme de passeig i circulen pel nucli urbà, per camins i, breument, per carretera excepte el trasllat d'un poble a l'altre que es fa amb cotxe. En el format Ruta essencial, que circula per l'Aleixar i l'ermita de Sant Blai o l'Aleixar i Maspujols, i en el format Ruta-taller Exploradors d'Art, que ho fa per l'Aleixar i l'ermita de Sant Blai, la ruta, que té una durada de dues hores aproximadament, es fa totalment a peu i la distància es redueix en proporció a la durada.

Per tant, l'exercici físic esdevé un actiu que permet associar la literatura a pràctiques de vida saludable com també recorda i té present en tot moment, i per a tota la ciutadania en general, la senyalització que mostra la llegenda "Ruta saludable".

Tanmateix, el concepte de ruta saludable ve donat en un primer estadi, com acabem de glossar, pel fet d'associar-la a la pràctica d'exercici físic però no és l'únic argument de benefici per a la salut que pot aportar puix que en les darreres dècades —seguim Arts in Health Internacional Foundation— el sector salut ha explorat intensament les contribucions de les arts en el tractament de les malalties i en les intervencions de prevenció i promoció de la salut. Aquest interès parteix de la visió holística i biopsicosocial que va ser impulsada per l'Organització Mundial de la Salut amb una definició que ha esdevingut paradigmàtica: "Salut és un estat de benestar físic complet, mental i social, i no solament l'absència d'afeccions o malalties". Val a dir que en temps anteriors, també es creia en l'efecte guaridor de la bellesa. En tenim exemple en les obres de l'arquitecte modernista Lluís Domènech i Montaner (1850-1923) autor, entre d'altres, de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau a Barcelona i de l'hospital psiquiàtric Institut Pere Mata a Reus (Gispert-Saüch 2021: 32). Entenem, per tant, que les rutes literàries —i si estan vinculades a un altre art encara més com és el cas de la Mir/Manent— hi tenen un paper a jugar o, si més no, una funció terapèutica a ser explorada.

En aquest sentit i en relació al concepte actual de salut comunitària és significatiu l'acord pres pel Govern de la Generalitat de Catalunya el 22 de setembre de 2020 (Decret-Llei 38/2020 de 3 de novembre) a causa de la situació excepcional de pandèmia mundial que ha provocat la COVID-19, especialment durant el temps de confinament i de limitacions de la mobilitat, de

declarar que “la cultura constitueix un bé essencial per al desenvolupament integral de la personalitat individual i col·lectiva”¹⁸⁴ puix que

s’ha fet evident que la cultura i les seves expressions han estat fonamentals per poder afrontar les situacions d’aïllament de les persones. I, a la vegada, s’ha constatat que la cultura esdevenia un bé essencial també per interconnectar-nos entre les persones i poder compartir emocions, formació i, en definitiva, vinculant a cadascuna de les persones en el conjunt de la nostra societat. La indústria cultural, la creativitat dels artistes, la lectura, les visites virtuals a museus i col·leccions i tantes altres manifestacions artístiques que s’han produït durant aquests mesos excepcionals, han posat en evidència l’essencialitat de la cultura i han estat una eina d’acompanyament imprescindible (DOGC núm. 8264 de 5 de novembre de 2020).

4.2.3.7 Regalar experiències

Una pràctica, avui comuna en la nostra societat pel valor que la ciutadania dona al fet de viure experiències que li permetin passar de ser un mer espectador a participar d’una acció viva i dinàmica, és la de regalar, en substitució del regal-objecte clàssic, l’oportunitat de viure una experiència que com menys estàndard sigui millor. D’aquí que cada vegada proliferin més aquest tipus de propostes en el mercat.

Les rutes literàries són també, en aquest sentit, un producte que es pot sumar a l’àmplia oferta existent de vals, capsos, sobres sorpresa, etc. de regal, amb la qual cosa, a més de constituir un obsequi per elles mateixes, poden donar al clàssic fet de regalar un llibre un valor afegit que, directament o indirecta, pot beneficiar tots els actors que el fan possible. I és que oferir una ruta literària que té relació directa amb obres, autors i llocs literaris pot beneficiar tota la cadena que va des de l’autor fins a l’editor, el llibreter, el lector, en aquest cas visitant i, evidentment, els territoris per on circula.

Concretant-ho en la pràctica per al cas de la Ruta Mir/Manent, podem afirmar que es va donar primer la demanda perquè la petició d’oferir la ruta com un regal va ser anterior a l’existència de l’oferta la qual cosa va posar en evidència les possibilitats d’aquest actiu. Per això es va implementar, a través de Còdol, educació, des del 2015 la possibilitat de regalar-la mitjançant un val-regal.

Encara seguint aquest fil i situant-nos en l’actualitat i en clau de futur podem escriure que en la reedició de les *Obres completes de Marià Manent. Volum primer Dietaris*, programada per al 2023, està previst deixar-hi constància externa al cos de l’obra, mitjançant una faixa, de les rutes literàries que estan dedicades a l’escriptor titular, entre elles la Ruta Mir/Manent, amb la qual cosa

¹⁸⁴ De fet, el dret d’accés a la cultura, com recorda el mateix Decret-Llei, està garantit a l’article 22 de l’Estatut d’Autonomia i els drets culturals, segons la declaració de Fribourg, formen part inherent dels drets humans però entenem que en aquest cas, s’hi expliciten efectes benèfics i saludables de la cultura, d’aquí que ens hi referim (Decret-Llei 38/2020).

es farà evident, en el mercat editorial, el vincle directe entre l'accés a la literatura a través del clàssic volum d'una obra i la possibilitat de viure'n una experiència a través d'una ruta.

4.2.3.8 Turisme experiencial

El turisme experiencial, també conegut com emoturisme, és una fórmula contemporània de turisme que José Cantero (2016) defineix com “una estrategia de marketing turístico que tiene como objetivo conectar con las sensaciones y emociones de nuestro huésped o viajero dando vida intencionadamente a las promesas de marca que ofrece cualquier destino o recurso turístico, por medio de experiencias únicas y auténticas, capaces de que el viajero les otorgue un significado memorable en todo el proceso de consideración, compra y disfrute a través de todos contactos e interacciones posteriores”.

Les rutes literàries que sumen a la vivència clàssica de llegir, la de viure la literatura en indrets literaturitzats vinculats directament a l'obra literària o al seu autor poden també, en casos concrets, oferir als usuaris la possibilitat d'anar més enllà de mirar-los com a visitants i immersir-s'hi, ser partícips de l'experiència i de l'emoció característiques del turisme experiencial o emoturisme.

En el cas de la Ruta Mir/Manent, que és pictoricoliterària, el turisme directament experiencial s'hi manifesta en les dues vessants d'experiències sensorials vinculades al contingut literari i al pictòric. En el primer cas, el literari, certament programat de manera puntual puix que se ceneix a sessions de la ruta en les quals, a petició dels visitants i sempre previ acord amb la família Manent, es posa més l'accent en la figura de Marià Manent, els usuaris poden situar-se en l'indret del Mas de Segimon a l'Aleixar conegut com la Mina, on Manent escrivia a l'aire lliure, amb el cel per sostre, enmig de conreus d'avellaners, tenint com a fons el cant dels ocells i del salt del raig d'aigua de la mina, etc., llegir *in situ* fragments de la seva obra, poden, doncs, fer una immersió total en un indret de creació manentiana. O amb igual valor, situar-se sota els vells plàtans al costat de l'era del davant del mas on el poeta acostumava a treballar en una taula minúscula. En el segon, el pictòric, són diversos els punt de la ruta que segueixen mantenint un vincle directe amb l'obra miriana feta a començament del segle XX i que amb el simple fet de situar-se en els indrets que els han inspirat, hom ja pot sentir-se personatge o protagonista del llenç.

Seria el cas de l'obra titulada *L'ermità de Sant Blai*, protagonista a qui hom pot emular baixant per les mateixes escales de l'ermita tot caracteritzant-se, si es donés el cas, com el personatge; de la coneguda com *La font Vella de l'Aleixar* que segueix rajant i on, si l'entorn ho permet —perquè està ubicada ran de la riera— hom hi pot omplir un atuell igual com fa la dona de

la pintura o de l'anomenada *Plaça de l'Església a l'Aleixar* que mostra els porxos i pels quals hom pot passar-hi i situar-se, fins i tot sota els mateixos cairats que n'aguanten la teulada, com quan Mir la va pintar.

Cas a part és l'experiència relacionada amb l'obra *Carrer del Forn a l'Aleixar* que té en la casa que hi és representada al fons, el racó de cal Borbó, i en la seva porta d'entrada l'element significatiu per a l'emoturisme. Per acord, fruit de la voluntat de col·laboració dels propietaris amb la ruta, en fer l'itinerari podem trucar i entrar-hi traspasant, doncs, la mateixa porta que apareix en la pintura de Mir i vivint, en primera persona, una immersió visual del tot propera a la sensació d'immergir-se en la pintura.¹⁸⁵

L'experiència sensorial és valorada positivament i no deixa a ningú indiferent però no s'acaba aquí sinó que, quan s'ha entrat, els visitants troben una reproducció, a mida real, de la mateixa obra i, per tant, estan situats entre la reproducció de la pintura que forma part de la decoració de l'entrada de la casa i que tenen al seu davant, les parets i la porta real al darrere i, en el pensament i en la retina, la imatge que puguin conservar de la pintura reproduïda en la senyalització del carrer que han vist inicialment i des de la qual han anat avançant caminant vers la porta d'entrada de la casa. El resultat és viure una experiència sensorial del tot singular, inesperada i que, per tant, no deixa indiferent com, reiteradament, els visitants manifesten.

Finalment, deixem constància que en la publicació *Un passeig...* s'hi posa en valor el fet que Cal Fernando, una mansió pairal del segle XVIII, avui casa rural al nucli de població aleixarenc, fa possible, per als usuaris de la ruta que s'hi allotgin, viure l'experiència de baixar al jardí per una escalinata ornamentada que va inspirar obra de Mir; ofereix per tant l'experiència de situar-se en el que seria l'escenari de la pintura miriana. Igualment passa entre la casa rural El Molí del Fernando i l'obra intitolada *Primavera a l'Aleixar*. Es tracta, per tant, d'una proposta del tipus de turisme, avui anomenat experiencial, que inclou el Pla Estratègic de Turisme de Catalunya 2018-2022 perquè té entre els seus objectius "augmentar el valor experiencial del turista" i "promoure els productes Km0 i la cultura catalana entre la indústria turística" (Agència Catalana de Turisme 2018: 97 i 106) i que també tindrà el futur pla estratègic, si atenem declaracions de la Direcció General de Turisme de la Generalitat (2021).

4.2.3.9 Educació

En el subapartat 4.1.4, intitolat "Continguts i formats de la ruta", la descrivim en general i en el contingut educatiu en particular. En el subsubapartat 4.2.1.2, Generació o increment de sinergies,

¹⁸⁵ Agraïm profundament a Mariona Solà Trillas i Jordi Escoda Salvadó el fet de poder oferir als usuaris de la ruta Mir/Manent aquesta experiència d'emoturisme.

detallem els tipus d'accions i actuacions relacionades amb al món de l'educació en què la Ruta Mir/Manent com a tal i nosaltres en particular —conferències, docència, taules rodones, sessions en màsters, tallers, etc.— hem estat presents. Per tant, en aquest subsubapartat ens limitem a explicitar, com a actius generats per l'explotació de la ruta, les rutes realitzades per a usuaris del sector de l'educació. Les destinades a discents, segons els diferents nivells educatius a què pertanyen els grups d'estudiants que hi han assistit, i les destinades a docents en activitats de formació del professorat. També, breument, descrivim com s'ha tractat la preparació de la ruta i el seu contingut específic per a cada nivell acadèmic.

En Educació Primària, els grups d'estudiants que han assistit a la ruta en una primera etapa han estat de 5è i 6è i el contingut, el de la Ruta clàssica adaptat, en tots els aspectes, al seu nivell amb un format molt proper al que després ha constituït la Ruta essencial i amb una preparació prèvia introductòria a l'aula. Amb la implementació, l'any 2016, del Taller Exploradors d'Art, destinat a públic familiar i a alumnat de primària —Cicle Mitjà ampliable a 2n curs i Cicle Superior—, ha estat aquest format, que no requereix preparació prèvia, el que han realitzat els estudiants de primària que han fet la ruta.

A Secundària, l'alumnat ha estat de 4t d'ESO i el format el de la Ruta essencial. Per qüestions de seguretat, s'ha adaptat el punt inicial del trajecte ubicant-lo a tocar el poble i evitant, així, transitar per la carretera. Prèviament, s'ha tramès material preparatori al professorat. El contingut s'ha basat en conceptes generals sobre literatura i en la presa de consciència de la diferència entre mirar i veure / escoltar i sentir; s'ha donat molt protagonisme a la participació de l'alumnat sigui per afermar conceptes literaris, per apropar-s'hi a través d'obra literària, per treballar l'atenció o per l'elocució de textos, etc. tot a través del paisatge que han pogut contemplar i de la interpretació que en fa l'obra de creació de Marià Manent i Joaquim Mir.

A Cicles Formatius de Grau Superior, l'alumnat ha estat del Cicle Formatiu de Grau Superior d'Animació Sociocultural i Turística. L'activitat s'ha materialitzat fent parts significatives de la ruta i un col·loqui posterior *in situ* sobre turisme i rutes literàries —com sorgeix, com s'implementa, com es vehicula, etc.— en el qual hem posat l'accent en allò que la literatura pot aportar al món del turisme i del patrimoni cultural. Prèviament i/o posteriorment, s'ha tractat el tema a l'aula a través del llibre i el DVD de la ruta i/o de la seva presència en el Mapa Literari Català.

Quant a l'aprenentatge de català per part d'estrangers i a la normalització lingüística, ha estat la demanda el que ens ha portat, a través de la praxis, a objectivar que una ruta literària pot ser una molt bona eina en aquest àmbit d'aprenentatge.

En el cas dels visitants docents per activitats relacionades amb la formació del professorat, la ruta ha estat el colofó pràctic de jornades, tallers, cursos sobre rutes literàries realitzats prèviament.

El curs 2022/2023, la ruta acull sessions amb l'alumnat d'escoles rurals i ZER dels centres de primària de màxima complexitat del Baix Camp i dels instituts de màxima complexitat de Reus, becats per la Fundació Privada Reddis de Reus que va fer públic, el maig de 2022, l'acord de potenciar que l'art i la literatura creat al Baix Camp per autors de prestigi internacional i que donen a conèixer la Ruta Mir/Manent i Mas Miró, estigui al seu abast. La Fundació becarà cada centre amb l'assistència d'un grup d'alumnes a cada una de les propostes i també n'assumirà el transport. I el curs 2023/2024, ho farà possible per a l'alumnat de les escoles rurals més grans de la comarca.

4.2.3.10 Normalització lingüística i aprenentatge de català per estrangers

L'assistència a una ruta guiada, sigui del tipus que sigui, permet que els seus integrants participin d'una activitat que té en la llengua oral un exponent important i si la ruta és literària, encara més. Ho esmentem perquè és també per aquest valor que la Ruta Mir/Manent ha merescut l'interès d'usuaris que hi veien la possibilitat de fer una immersió, durant unes hores, en la parla catalana i d'interactuar amb parlants d'aquesta llengua en un context que consideraven idoni. Així ens ho han plantejat i així ho hem realitzat.

L'experiència que ha portat a l'Aleixar, a través de la seva parella lingüística del Voluntariat per la Llengua a Tarragona, un polonès i un aragonès professors residents a Oxford que estiuegen al Tarragonès o un estudiant de llengua catalana a la Universitat Hebrea de Jerusalem per la col·laboració amb l'Institut Ramon Llull, en fer una estada al Camp de Tarragona, ha posat en evidència aquest actiu.

Un actiu que, si és vàlid per a persones que tenen la voluntat d'aprendre la llengua catalana i que fan una estada temporal al nostre país, també ho pot ser per als ciutadans que optin per aquest aprenentatge en els cursos del Consorci per a la Normalització Lingüística vinculat al Departament de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya, ens públics que tenen la raó de ser en el procés de normalització lingüística que precisa la llengua catalana.

D'aquí que l'experiència ha fet palès aquest valor i ha activat, de retruc, gestions prop de la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya per explorar la possibilitat de considerar les rutes literàries com a eines per a l'aprenentatge de la llengua oral i ensems per a la divulgació dels clàssics literaris catalans en cursos de la seva competència.

La pràctica ha demostrat, en aquest cas i com escriuen Pawel Adrjan i Javier Muñoz-Basols (VxL, 2015) de la la universitat d'Oxford, que "participar en el Voluntariat per la Llengua com a

aprenents és recomanable per a qualsevol estudiant de català que tingui previst passar l'estiu al voltant de Tarragona". Quant a la ruta, la valoren positivament:

Entre les activitats que vam fer junts va destacar una excursió a l'Aleixar, un poble del Baix Camp, a prop de Reus, on han viscut i treballat el pintor Joaquim Mir i l'escriptor Marià Manent. Vam ser acollits per la Fina Anglès, professora i historiadora local que ha desenvolupat una feina impressionant de recerca sobre aquells personatges i va crear un itinerari amb un llibre que l'acompanya, *Un passeig amb els sentits de la natura a l'art*. Passejant pel poble es poden comparar els paisatges amb els quadres de Mir i amb les descripcions poètiques de Manent. Vam gaudir molt de la visita i del llibre. Gràcies, Fina!¹⁸⁶

També Shmuel Haikin, estudiant de llengua catalana a la Universitat Hebrea de Jerusalem, ens escrivia el setembre de 2018 "Era gran plaer et conèixer. La idea de la ruta Mir-Manent és molt excepcional. Gràcies per l'atmosfera bonica".

4.2.3.11 Mercat immobiliari: segona residència

Aquesta actiu, que es materialitza amb l'ampliació del mercat immobiliari en considerar el municipi com a segona residència, ha estat un valor del tot inesperat en les previsions inicials d'allò que pot aportar una ruta literària a un territori però s'ha fet realitat de manera sobrevinguda i, encara que sigui un cas puntual, és prou significatiu com per deixar-ne constància.

Una ruta, del tipus que sigui, no deixa de ser una mena de reportatge viu i dinàmic dels indrets per on circula en el qual els assistents no són mers espectadors sinó que hi tenen protagonisme. Aquest fet propicia que, a més del contingut explícit i principal que és, en el cas que ens ocupa, el literari i pictòric, els visitants a més de fer-se seu el territori de manera visual, alhora li prenen el pols a través del guiatge (d'aquí la importància del seu perfil pel grau de vinculació directa que tingui amb el territori), de les persones que atenen els diferents serveis com bars, forn, restauració, botigues o que, simplement encuriosides, contemplen el pas dels visitants i de vegades, si els ho demanen, hi interactuen, del grau de qualitat dels mateixos serveis, de les sensacions que emanen de carrers, camins, places, etc., en fi de l'ambient físic i social en el qual s'han inserit per unes hores.

Tot plegat conforma una suma de factors que pot impressionar, és clar que en grau divers i segons la persona, els visitants i pot arribar a generar la necessitat de fincar-se en el territori i establir-hi una segona residència precisament —com ha estat el cas a què fem esment, en una zona allunyada de la vida quotidiana a la metròpoli barcelonina. Oimés amb el valor afegit que tot el procés d'adequació de l'habitatge, des del projecte fins a la materialització, s'ha confiat,

¹⁸⁶ Vegeu: <<https://www.vxl.cat/node/98590>> (Pawel i Muñoz-Basols, 2015).

volgudament, a professionals i a empreses locals, amb la qual cosa l'existència de la Ruta Mir/Manent ha vist incrementat, inesperadament, el seu valor des de sectors del tot allunyats del seu contingut principal: la literatura i la pintura. D'aquí que hi fem esment amb mots textuais de les persones que han viscut l'experiència:

Seguir les passes de Mir i Manent pels carrerons de l'Aleixar i del seu entorn, que donen forma a la Ruta Mir/Manent, de la ma de qui l'ha ideat i l'explica amb passió, Fina Anglès, ens va decidir a tornar una i altra vegada al poble i a buscar-hi una casa per les vacances. Es diu que es triga una generació en veure canviar un paisatge. També la fisonomia d'un poble. No cal córrer. Hi ha d'haver lloc per tots: pels que desitgen omplir les platges de turistes. Pels que volen crear centres industrials i també per tots aquells als qui els agrada contemplar el paisatge tan bonic com el que conforma la natura, creat per l'home a través dels anys i dels segles (Llimona, 2020) (vegeu l'annex 7.1.7).

En resum, la recerca que ha fet possible l'existència de la Ruta Mir/Manent, ha motivat la seva implementació i explotació, des de 2006, i manté viva la seva actualització ha generat un impacte social en el territori per on circula la ruta, en la pròpia literatura i en els seus autors com hem objectivat en els vint subsubapartats anteriors. Això sense oblidar que aquesta iniciativa té encara per obrir totes les possibilitats que vagin més enllà d'un impuls quasi només unipersonal.

5. Conclusions

Les conclusions d'aquest treball se circumscriuen a dos àmbits: referir les característiques de la literatura en forma de ruta literària i objectivar els actius —l'impacte social de la recerca— que aquest format aporta a la pròpia literatura, als autors titulars de la ruta i al territori per on circula l'itinerari.

En el primer àmbit, establim, d'una banda, les característiques de la literatura en forma de ruta literària a partir dels resultats d'anàlisi de rutes existents en els territoris de parla catalana i de l'altra, el valor significatiu d'aquests resultats com a indicadors d'experiència que són a l'hora de dissenyar noves rutes.

Les característiques de la literatura en forma de ruta literària es corresponen amb les decisions que pren un itinerògraf en dissenyar-la i es concreten en les següents: assignació de nom o marca; tria d'autor o autors titulars de la ruta o de si és coral; selecció de contingut (textos, enregistraments, imatges...) i construcció del relat en què se suporta; fixació dels llocs literaris que conformen l'itinerari; ubicació, si cal, en el temps i temporització i selecció de suports necessaris: guiatge i tipus de guiatge, autoguiatge, senyalització, publicacions, TIC, codis QR, etc. Tot en funció del perfil dels usuaris a qui s'adreça, del format (estàndard o inclusiu) de la ruta i de qui n'exerceix l'empara.

Els indicadors d'experiència aporten informació extrapolable al disseny de noves rutes que es concreta en si en l'assignació de marca hi figura o no informació bàsica com el nom de l'autor i el del territori per on circula la ruta; si el grau de vinculació entre nom o marca i l'autoria dels textos que componen la ruta és coherent o no o bé si la ruta és coral; si la distribució entre el nombre de textos, els punts del recorregut i la durada és proporcional; si la nova ruta genera increment o decrement de la desproporció en les rutes existents per qüestió de gènere, pel nombre de rutes dedicades a uns mateixos autors o per la presència purament testimonial de textos teatrals; si els textos escollits pertanyen a una obra o a més d'una del titular o a tots els gèneres literaris que ha conreat o només a alguns; si la ruta s'adequa, i en qui grau, al perfil dels usuaris als quals s'adreça, als col·lectius vulnerables i als formats inclusius; si els suports que es preveu d'emprar contemplen el guiatge o no, senyalització, publicacions, TIC, etc.; si el perfil de l'empara és públic, privat o mixt i si hi consta o no l'autoria.

Des del punt de vista geogràfic, els indicadors d'experiència informen de la multiplicitat de perfils dels indrets amb presència de rutes quant als llocs (pobles, ciutats, parcs naturals, edificis, etc.), del pes demogràfic d'aquests llocs i de la distribució de rutes per comarques i unitats territorials més àmplies, siguin administratives o culturals, dels territoris de parla catalana.

Altres conclusions d'aquest primer àmbit permeten situar l'aparició de rutes literàries en territori tarragoní a mitjan anys noranta del segle XX, l'inici de les publicacions de literatura i paisatge que n'inventarien llocs literaris a final dels anys noranta del segle XX i l'increment notori de l'oferta de rutes literàries a mitjan primera dècada del segle XXI. També ens permeten ubicar geogràficament en el mateix territori aquest procés.

En el segon àmbit, les conclusions es desprenen de l'exemple de cas i ens permeten afirmar que la literatura en forma de ruta literària suma a la pròpia literatura, als autors titulars de la ruta i al territori per on circula l'itinerari una notable diversitat d'actius que depassen el clàssic valor simbòlic que la literatura *per se* aporta a un indret i el fa lloc literari i el també clàssic grau de simbiosi, de coneixement, d'identificació que es dona entre lector i literatura.

El primer actiu es desprèn de la mera realització del treball i es concreta en la descripció d'un procés de patrimonialització literària. La resta d'actius, que són fruit directe de la recerca que va portar primer a generar la ruta i després a l'impacte social que la seva creació, implementació i explotació ha generat, són els que descrivim a continuació.

Una ruta literària incrementa el grau de patrimonialització de la literatura i dels seus autors titulars ja que hi suma els guanys de la incorporació al turisme cultural i, específicament, literari i de l'experiència de l'educació fora de l'aula.

En l'àmbit turístic, una ruta literària esdevé, *de facto*, eina de turistificació del territori per on transita, s'hi pot significar com a producte turístic en general i de turisme experiencial o emoturisme en particular, suma visitants als indrets per on circula i incrementa, perquè els precisa, l'ús de serveis com cafeteria, petit comerç, restauració i caixer electrònic i, de manera puntual, transport públic i allotjament.

En l'àmbit educatiu, una ruta literària és un recurs més, amb el valor afegit de l'experiència fora de l'aula, tant per a l'ensenyament reglat com no reglat i també, instrument d'aprenentatge d'una segona llengua i eina per a la normalització lingüística. Igualment se significa com a canal de divulgació social d'un tipus de concepte, encara en procés d'arrelament en la nostra societat, com és en aquest cas —i en seria exemple— el de patrimoni intangible i la fragilitat que li és inherent. Aquest àmbit també suma visitants a un territori amb tot els actius que això comporta, com hem relacionat per al turisme.

En l'àmbit social, una ruta literària causa nous efectes o els amplia en la societat que l'acull com la presència de la literatura en la vida política i social municipal i la consideració de ser-ne un tret d'identitat; motiva la generació i la inversió de coneixement en el territori que altrament no existiria; dota de nous significats i de nous usos els espais públics per on transita; esdevé mitjà de descoberta o redescoberta de patrimoni per part de la ciutadania local, comarcal, etc.; motiva

l'aplicació de criteris de sostenibilitat i genera o incrementa noves sinergies tant a nivell intern com extern, en àmbits diversos i amb agents múltiples com l'administració, l'acadèmia, agents articuladors, facilitadors i comercials, mecenatge, ens i entitats d'igual finalitat, complicitats ciutadanes, etc. que altrament no es donarien o serien de menor importància i abast.

En l'àmbit socioeconòmic, una ruta literària motiva inversions específiques que altrament no existirien i els guanys de les quals es corresponen no solament amb els propis de tota activitat que aporta, regularment, visitants a un indret sinó que també en motiva d'altres com l'increment de la dedicació laboral del personal (local i foraster) necessari per a la materialització de la ruta però, també, la del voluntariat; la dinamització del mercat immobiliari de segona residència; l'augment de l'activitat empresarial, sigui per noves construccions sigui per reformes, modificacions o manteniment i, també, la del sector serveis. En el sector comercial, específicament literari, suma a la pura compra d'una obra literària el valor afegit d'adquirir-ne o de regalar-ne una experiència.

En l'àmbit territorial i de medi ambient augmenta el grau de manteniment i d'adequació de les vies públiques per on transita i se significa com argument de defensa del medi ambient.

En l'àmbit de la comunicació, augmenta la presència i la difusió de la literatura, dels autors titulars i dels municipis per on circula en els mitjans de comunicació generalistes, també en els especialitzats (cultura, literatura, turisme, economia, empeneduria) i a les xarxes socials.

En l'àmbit de la salut, una ruta literària brinda l'oportunitat de fer una pràctica de vida saludable.

En l'àmbit de la patrimonialització literària, produeix efectes consegüents en altres contrades properes o llunyanes sigui perquè la publicació de la ruta és vista com a model, sigui per la creació de productes turístics d'altra índole però de fonaments similars, sigui per l'assessorament en el disseny de rutes semblants o per sumar complicitats en noves actuacions patrimonialitzadores com els agermanaments entre municipis per vincles literaris comuns.

Altres conclusions generals que s'infereixen de l'anàlisi de la ruta exemple de cas són que el format ruta genera els mateixos actius per a la pintura que per a la literatura, dona valor a la doble mirada d'obres de literatura i pintura sobre un paisatge i deixa constància de l'existència purament testimonial de rutes pictòriques en els territoris de parla catalana. Específicament per als autors titulars, detalla la pervivència de la seva obra i, en el cas de l'escriptor, objectiva la seva presència en els textos d'educació reglada obligatòria a secundària i postobligatòria a batxillerat i de l'obra que li ha estat musicada registrada a la SGAE.

En resum, concloem que la recerca que primer va fer realitat la Ruta Mir/Manent i després ha motivat la seva implementació i explotació, des de 2006, i la seva actualització constant, encara

que circumscrita a una dinàmica que té per obrir totes les possibilitats que vagin més enllà d'un impuls quasi només unipersonal, efectivament genera un impacte social que es concreta en actius de caire múltiple, com acabem d'exposar. Aquests actius beneficien el contingut fonamental de la ruta —literatura i també pintura—, els seus autors titulars i els municipis per on circula l'itinerari.

Per consegüent, entenem que si de la investigació se'n conclou que d'una iniciativa d'impuls unipersonal, desenvolupada en municipis rurals de menys de mil habitants, sense cap estructura turística ni de promoció local, la literatura en forma de ruta literària hi genera actius, què no ha de poder passar, si la iniciativa és de l'administració o d'una empresa privada o una fórmula mixta que es pot dotar d'estudis prospectius, assessorament acadèmic, anàlisis de mercat, plans estratègics, recursos, gestió professional, etc., tot en benefici del posicionament de la literatura, dels seus autors i dels municipis per on circula la ruta.

Finalment, en clau de futur i sense oblidar els actius consolidats en el camp del patrimoni literari a casa nostra, ans al contrari, entenem que seria bo encetar paral·lelament diverses línies de treball. En l'àmbit de l'administració, que és qui valida, fixa i tutela el patrimoni col·lectiu, seria desitjable que es conformés una línia d'actuació mitjançant la qual aquella literatura que està vinculada a béns del patrimoni tangible es faci visible *in situ*, situant-la-hi, doncs, en un pla d'igualtat. I que s'actués amb el mateix criteri en els canals de difusió de patrimoni cultural i de promoció turística.

En el camp de l'acadèmia, seria oportú que s'incrementessin les línies d'estudis literaris de mirada transversal i de cartografia literària i que s'objectivés en quin grau efectiu la literatura s'associa al concepte de patrimoni per contraposició al valor que hi té, sense fissures, el patrimoni tangible. En el camp de l'ensenyament, seria necessari que s'incorporés o s'augmentés la presència del valor patrimonial de la literatura i dels actius que pot aportar en els estudis de gestió cultural i de turisme i s'establissin continguts de formació específica per a gestors i guies literaris.

En particular, desitjaríem poder fer un treball prospectiu per valorar la possibilitat d'elaborar un format terapèutic de la ruta Mir/Manent en l'àmbit de la psiquiatria, no solament pel valor simbòlic de tancar el cercle en relació a Mir sinó partint de la interrelació pintura-literatura, colors-traços-grafies-paraules, mirada-comprensió, observació-lectura del paisatge, immersió en la natura, etc.

I, en general, seria plausible que des dels canals de difusió i els mitjans de comunicació generalistes i especialitzats s'endeguessin iniciatives per donar a conèixer als agents impulsors d'actuacions culturals, turístiques i educatives (administració, empresa privada, associacionisme i societat civil) i a la societat en general, la multiplicitat d'actius i el valor patrimonial transversal que la literatura aporta.

6. Referències bibliogràfiques

- Abrams, Sam D. (1998). “Marià Manent, traductor de poesia i memorialista”. Dins Sam D. Abrams; Miquel Batalla; Ramon Pla i Arxé; Iolanda Pelegrí i Àlex Susanna: *Centenari Marià Manent: 1898-1998*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Institució de les Lletres Catalanes, p. 21-30.
- (2000). “El dietari de Marià Manent”. Introducció a *Obres completes de Marià Manent. Volum primer. Dietaris*, Barcelona: Edicions 62, p. 17-28.
- (2020a). “Epíleg”. Dins Neus Giménez Tur: *Uns béns compartibles: l'epistolari de Marià Manent i Marià Villangómez (1954-1987)*, Eivissa: Miquel Costa editor, p. 116-119.
- (2020b). “El llit mig blanc de lluna”. Introducció a *L'aire daurat / Com un núvol lleuger. (Interpretacions de poesia xinesa)*, Barcelona: Adesiara, p. 11-35.
- [@dsamabrams]. (2022, 28 de desembre). Viladrau i l'Aleixar agermanats per la literatura de Marià Manent. Genial! [Tuit]. <https://twitter.com/dsamabrams/status/1608111326554890248?t=ciOdhTXDZqPI8FwzaLus8Q&s=08>
- Adesiara editorial (s.d.). *L'aire daurat / Com un núvol lleuger. Marià Manent i Cisa*. [Web]. <http://www.adesiaraeditorial.cat/ficha.aspx?cod=DCP000019> [Recuperat: 20 de febrer de 2021].
- Agència Catalana de Turisme (2018). *Pla estratègic de turisme de Catalunya 2018-2022*. Generalitat de Catalunya [Web]. <https://act.gencat.cat/qui-som/pla-estrategic-de-turisme-2018-2022/> [Recuperat: 3 de març de 2020].
- Aguiló i Miquel, Anna (2011). “L'educació en el paisatge per mitjà del patrimoni literari”. Dins Joan Nogué; Laura Puigbert; Gemma Bretcha; Àgata Losantos (eds.): *Paisatge i educació*, Barcelona: Observatori del Paisatge de Catalunya i Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya. Plecs de Paisatge. Reflexions 2, p. 252-264.
- (2021, 12 d'agost). “Repàs als 29 anys d'Anna Aguiló com a directora de la Fundació Josep Pla”. [Entrevista de text i audio]. *Radio Palafrugell*. <https://radiopalafrugell.cat/repas-als-29-anys-danna-aguilo-com-a-directora-de-la-fundacio-josep-pla/> [Recuperat: 10 de setembre de 2021].
- Ajuntament de l'Aleixar (2021a, 22 de setembre). “L'impacte de la MAT a l'Aleixar arriba al Senat espanyol”. [Canal Telegram]. Recuperat 4 d'octubre de 2021, de <https://t.me/ajaleixar>
- (2021b, 23 de setembre). “L'alcalde rep la presidenta del Consell Comarcal del Baix Camp”. [Canal Telegram]. Recuperat 26 d'octubre de 2021, de <https://t.me/ajaleixar>
- (s.d.). Ruta Mir/Manent. <https://aleixar.altanet.org/ruta-mir-manent>

Ajuntament de Barcelona. Barcelona Ciutat de la Literatura. Oficina Unesco (s.d.). *Mapa literari de Barcelona*. [Web]. <https://ajuntament.barcelona.cat/ciutatdelaliteratura/ca/difusio-literaria/mapa-literari> [Recuperat: 1 de setembre de 2022].

Ajuntament de Gòsol (s.d.). *Ruta Picasso*. [Web]. <http://gosol.ddl.net/gosol.php?lg=1&n=C020000> [Recuperat: 7 de juny de 2021].

Ajuntament de Maspujols (2022, abril). "L'Ajuntament informa". *Maspujols.cat. Revista quadrimestral d'informació local*, 43. https://drive.google.com/file/d/1xm85kcEFb9DrMHYcvxAckJnUWKZe462R/view?fbclid=IwAR3Mvqnfge9mexEnJACaiMMuQocFW9jrOgElo_dDY_g2RqjUo1EQXHsHsU [Recuperat: 20 de maig 2022].

Ajuntament de Montbrió del Camp (s.d.). *Rutes guiades. Ruta guiada per l'univers creatiu de Josep Piqué*. [Web]. <http://www.montbriodelcamp.cat/el-municipi/turisme/rutes-guiades/index.php> [Recuperat: 7 de juny de 2021].

Ajuntament de Premià de Dalt (2019). *Rutes per descobrir Premià de Dalt. Passejant amb Marià Manent*. http://www.premiadedalt.cat/per-temes/cultura/actuacions/passejant-amb-maria-manent/lilibret_maria_manent_ok.pdf [Recuperat: 7 de març de 2021].

— (2022). *Premià de Dalt, convidat a l'agermanament cultural entre Viladrau i l'Aleixar*. [Web]. <http://www.premiadedalt.cat/news/premia-de-dalt-convidat-a-l2019agermanament-cultural-entre-viladrau-i-laleixar> [Recuperat, 11 de novembre de 2022].

Ajuntament de Viladrau (2022). *Agermanament entre Viladrau i l'Aleixar*. [Web]. <https://www.viladrau.cat/ca/agenda/agermanament-entre-viladrau-i-laleixar> [Recuperat 2 de novembre de 2022].

Alegria, Gemma [gemmalegria]. (2021, 25 d'agost). I si l'avellaner duu el fruit vinent en verdes arracades, és vermella la pinassa, i les flors, vora el torrent, es parlen a l'orella. (Marià Manent). [Instagram]. https://www.instagram.com/p/CS_J-ZYDWw-/?igshid=MDJmNzVkmjY%3D [Recuperat 28 de juliol de 2022].

— (2022, 27 de juliol). Amb olor d'estiu m'esperes com un núvol oblidat... (Marià Manent). [Instagram]. <https://www.instagram.com/p/CghiXBliZvr/?igshid=MDJmNzVkmjY=/> [Recuperat 28 de juliol de 2022].

Amat, Marc (2022, 27 de maig). "Slow tourism, l'alternativa per a qui vol conèixer a fons els destins que trepitja". *Ara*. https://www.ara.cat/especials/turisme-catalunya/slow-tourism-l-alternativa-vol-coneixer-fons-destins-trepitja_1_4384184.html [Recuperat: 3 de setembre de 2022].

Anglada, Maria Àngels (1983). *Viola d'amore*, Barcelona: Edicions Destino.

Anglès Soronellas, Fina (1993-2022). Fons Ruta Mir/Manent.

- (2004). “L’Aleixar en l’art: literatura, pintura i música”. Dins *L’Aleixar*, Valls: Cossetània edicions. Col·lecció La Creu de Terme, 25, p. 286-296.
- (2006). *Un passeig amb els sentits de la natura a l’art. Itinerari a l’Aleixar i Maspujols amb l’obra de Joaquim Mir i Marià Manent*. Col·lecció Guies Temàtiques de la Medusa/Art, Tarragona: Diputació de Tarragona.
- (2008). “Joaquim Mir a l’Aleixar i Maspujols. Tot un patrimoni”. Dins Antonio Salcedo Miliani (ed.): *Patrimoni, memòria i identitat*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Lletres, p. 63-75.
- (2009) (ed.). *Literatura i paisatge*. Tarragona: Associació de Professionals i Estudiosos en Llengua i Literatura Catalanes.
- (2014, 4 d’abril). “Joaquim Mir: passat i futur”. *Diari de Tarragona* p. 29.
- (2015a). *Aproximació a una tipologia de rutes literàries*. (Treball de Final de Màster no publicat). Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- (2015b). “Ruta Mir-Manent. Un passeig amb els sentits: de la natura a l’art”. Dins Montserrat de Anciola (coord.): *La literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori*, Reus: Centre de Lectura de Reus, p. 101-104.
- (2018a). “Construcció del nom de ‘marca’ en una ruta literària i la seva vinculació amb l’autoria dels textos que la constitueixen”. Dins Maria Bargalló (ed.): *Recerca en Humanitats 2018*, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, p. 27-40.
- (2018b). “Marià Manent i els anys acabats en vuit”. *La República*, 27, p. 46-47.
- (2021a, 27 de setembre). “<https://www.tarragona.mat?>”. *El Punt Avui*. <https://www.elpuntavui.cat/opinio/article/8-articles/2032192-https-www-tarragona-mat.html> [Recuperat: 28 de setembre de 2022].
- (2021b, octubre). “Un passeig amb els sentits: de la natura a l’art. Ruta pictoricoliterària Joaquim Mir / Marià Manent. Itinerari a l’Aleixar i Maspujols (Baix Camp)”. *Frontissa. Publicació digital de la Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana*. <https://www.frontissa.cat/noticia/49644/un-passeig-amb-els-sentits-de-la-natura-a-lart-ruta-pictoricoliteraria-joaquim-mir-maria->
- (2021c). “Uns béns compartibles: l’epistolari de Marià Manent i Marià Villangómez [1954-1987]”. *Llengua Nacional*, 114, p. 47.
- (2022a). “Ruta pictoricoliterària Mir/Manent al Camp de Tarragona: suma d’actius a un territori”. Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*. Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 244-252.

— (2022b). “La literatura eina de turistificació. El cas de la ruta pictoricoliterària Mir/Manent al Camp de Tarragona”. *Resum de comunicacions del IV Congrés Internacional Geografies Literàries*. GEOLIT. <https://www.uv.es/geolit/Descargas/Res%c3%bames.pdf> [Recuperat: 15 de novembre de 2022].

Anglès Soronellas, Fina, Pedro Medina i Misericòrdia Soronellas (1993). “De la Natura a l’art”. *Seminaris de Ciències Naturals, Geografia i Història i Llengua i Literatura Catalanes*, Institut de Batxillerat Gaudí, Reus. [Exemplar ciclostilat].

Anglès Soronellas, Fina i Joan-Miquel Ventós (1983). *Guia de l’Aleixar*, Tarragona: Institut d’Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Col·lecció Els llibres de la Medusa, 22. 2ª edició: Ajuntament de l’Aleixar (1985).

— (2004). *L’Aleixar*, Valls: Cossetània edicions. Col·lecció La Creu de Terme, 25.

Anguera, Pere (coord.) i Xavier Ferré, Fina Grau, Jaume Massó, Magí Sunyer, Guillem-Jordi Graells, Eugeni Perea, Fina Masdeu, Margarida Artizera i Txell Granados (2007). *Reus a la literatura, literatura de Reus*, Reus: Centre de Lectura de Reus.

Antic Molí, l’, Restaurant (s.d.). *Celler*. [Web]. <https://www.anticmoli.com/celler/> [Recuperat: maig de 2021].

Anton Clavé, Salvador (2006). “Turismo, Territorio y Cultura”. Edició digital a partir d’*Actas: IV Coloquio de Geografía Urbana; y VI Coloquio de Geografía del Turismo, Ocio y Recreación: Las Palmas de Gran Canaria, 22 al 24 de junio de 1998*, Las Palmas de Gran Canaria, Ayuntamiento; Asociación de Geógrafos Españoles, 2006, p. 29-49. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcsf358>

Aragó, Narcís-Jordi, i Mariàngela Vilallonga (eds.) (2003). *Atles literari de les terres de Girona. Segles XIX i XX*, Girona: Diputació de Girona.

Aragonès, Albert, Tomàs Camacho Molina i Vicent Sanz (2016). “Rutes literàries”. *Beceroles. Lletres de llengua i literatura*, 6, p. 251-268. RACO. <https://raco.cat/index.php/Beceroles/article/view/304269/393964>

Aragonès i Rius, Neus (2003). *Carles Bosch de la Trinxeria i l’excursionisme*, Valls: Cossetània Edicions.

Arboix, Adrià (2021, 10 de juliol). “Marià Manent i les seves interpretacions de poesia xinesa”. *Emporion. Revista digital*. <https://emporion.org/maria-manent/>

Ariño Villarroya, Antonio (2012). “La patrimonialización de la cultura y sus paradojas postmodernas”. Dins *Antropología: horizontes patrimoniales*, València: Tirant Humanidades, p. 209-227.

Aritzeta, Margarida (1994). “Reus al *Calaix de Sastre* del Baró de Maldà”. *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 7, p. 18-19. RACO. <https://raco.cat/index.php/RevistaCLR/article/view/89122>.

— (2017a). “Literatura i paisatge: un passeig literari per l’Espluga de Francolí i el Bosc de Poblet”. *Cultura i paisatge a la ruta del Cister*. [Edició digital]. *Revista de divulgació del patrimoni del nostre país*, 10, p. 106-110. <https://culturaipaisatge.cat/num-10/literatura-i-paisatge/>

— (2017b). *Ruta de “L’Escanyapobres” de Narcís Oller. L’Espluga de Francolí i el Bosc de Poblet*, Valls: Societat Narcís Oller.

Arts in Health Internacional Foundation (s.d.). *Arts en Salut*. [Web]. <http://artsinhealthfoundation.org/web/les-arts-en-la-salut-arts-in-health/> [Recuperat: 23 de febrer de 2021].

Associació d’Artistes Sords Units (ASU) (s.d.). <https://www.asubcn.cat/>

Associació Joan Manén (2022). *Els Teus Clàssics. 11è Cicle de Concerts. Cançons d’amor que he dictades*. Associació Joan Manén. [Web]. <http://www.ioanmanen.cat/musics/ELS%20TEUS%20CLASSICS%20-%2011%C3%A8%20cicle%20de%20concerts.pdf> [Recuperat: 15 de març de 2022].

Augé, Marc (2009). Marc Augé: “Podem témer que el món avanci cap a una nova aristocràcia”. [Entrevista d’Ignasi Aragay]. *Barcelona Metròpolis. Revista d’informació i pensament urbans*, 76, p. 16-22. <https://www.barcelona.cat/metropolis/sites/default/files/revistes/bm76baixa-cat.pdf>

Aurea Cultura i Art (2019, octubre). *Impressionism and Spanish Art*. [Web]. <https://www.aurea-art.com/ca/impressionism-and-spanish-art/> [Recuperat: 10 de juny de 2021].

Aveleyra, Alberto i Artesanos del Tiempo (2012). “El guía de turistas, gestor cultural y del conocimiento: aproximación desde la antropología del turismo a su función y situación dentro del sistema turístico mexicano”. Ponencia presentada en el XIV Congreso Nacional y VIII Internacional de Investigación Turística y Reunión Regional de las Américas de la Red del Conocimiento de la OMT. <https://www.academia.edu/7082541> [Recuperat: 13 de maig de 2021].

Badiella, Roger (2021, 21 de gener). “Com un núvol lleuger. Roger Badiella compara dos poemes de Li Bai traduïts per Arthur Waley i Marià Manent”. *Núvol. El digital de cultura*. <https://www.nuvol.com/lilibres/poesia/com-un-nuvol-lleuger-146372> [Recuperat: 20 de febrer de 2021].

Bajtín, Mijail (1989). *Teoría y estética de la novela. Trabajos de investigación*. Traducció d’Helena S. Kriúkova i Vicente Cazcarra, Madrid: Taurus, p. 237-409.

Balaguer, Víctor (1852). *Recuerdos de viaje*, Barcelona: Imp. de Antonio Brusi.

Ballart Hernández, Josep, i Jordi Juan Tresserras (2001). *Gestión del patrimonio cultural*, Barcelona: Ariel.

Barceló-Coblijn, Lluís (2018). "Aproximació sociolingüística a la llengua de signes a les Illes Balears". *LSC- Llengua, societat i comunicació*, 16, p. 45-54. RACO. <https://raco.cat/index.php/LSC/article/view/351138>

Barcelona Cultura. (ICUB). Cultura a casa / en família / literatura. (2020, març). 'Una mà de contes', al MNAC. *Les bruixes de Bruixis. Conte basat en l'obra del MNAC "Poble escalonat", de cap a l'any 1909*. <https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/ca/ma-contes-activitat-familiar-literatura-pintura-museu-nacional-art-catalunya-mnac-online> [Recuperat: 10 de desembre de 2020].

Bartoli Langeli, Attilio (2006). *Notai: scrivere documenti nell'Italia medievale*, Roma: Viella.

Batalla i Ferrando, Miquel (1993). *Bibliografia de Marià Manent*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Bataller Català, Alexandre (2010). "Quan l'activitat docent es trasllada fora de l'aula: rutes i viatges lingüístics i literaris". Dins *CiDd: II Congrés Internacional de Didàctiques 2010*, Girona: Universitat de Girona. Servei de Publicacions. https://www.academia.edu/10015313/Quan_lactivitat_docent_es_trasllada_fora_de_laula_rutes_i_viatges_ling%C3%BC%C3%ADstics_i_literaris?email_work_card=view-paper

— (2013a). "Rutes literàries i formació literària per a futurs docents". Dins Pedro García Pilán, José F. de Lamo Pastor, Beatriz Gallardo Paúls (coords.). *Propostes d'Innovació Educativa de la Universitat de València, Anejos de @tic*, vol. 3, p. 16-25.

— (2013b). "Rutes literàries per a estudiants de Magisteri i espais per compartir experiències dins l'àmbit escolar de les geografies literàries". Dins Pedro García Pilán, José F. de Lamo Pastor, Beatriz Gallardo Paúls (coords.). *Iniciatives d'Innovació Educativa de la Universitat de València, Anejos de @tic*, vol. 4, p. 35-45.

— (2014a). "Hipertextos literaris georeferenciats i dispositius didàctics per a l'estímul de la competència literària". Dins Osvaldo Cleger i José Manuel de Amo (eds.); Carme Arbonés, Margarida Prats i Eduard Sanahuja (coords.). *La educación literaria y la e-literatura desde la minificción. Enfoques hipertextuales para el aula*, Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de Barcelona, p. 334-346.

— (2014b). "Les marques i els llocs literaris com a elements de transposició didàctica: el cas d'Ausiàs March". Dins Jordi Chumillas, & Ricard Giramé (eds.): *Per vells carrers de poble: territori, marca, educació i patrimoni*, Servei de Publicacions Institucionals Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya, p. 163-174. https://issuu.com/uvic-ucc/docs/per_vells_carrers_de_poble

— (2014c). "Per una didàctica de la llengua i la literatura vinculada al territori". Dins Alexandre Bataller i Hector H. Gassó (eds.): *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les geografies literàries*, València: Publicacions de la Universitat de València, p. 13-21.

- (2016). “Espais i llocs literaris, conceptes de mediació literària: aplicació als casos de C. Sánchez-Cutillas i M. Vicent”. *eHumanista IVITRA Journal of Iberian Studies* 10, p.188-207. Ehumanista. <https://www.ehumanista.ucsb.edu/ivitra/volumes/10>
- (2021). “Epíleg”. Dins Llorenç Soldevila i Balart: *Geografia literària 12. Universos literaris. Vuitanta-cinc semblances*, Barcelona: Pòrtic, p. 527-532.
- (2022). “Experiència estètica, literatura i territori: la ruta literària com a dispositiu didàctic”. Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*, Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 63-83.

Bataller, Alexandre i Héctor H. Gassó (eds.) (2014). *Un amor, uns carrers: cap a una didàctica de les geografies literàries*, València: Universitat de València.

Batiste, Jordi (2014). “Si faig el meu ofici o el meu art de Dylan Thomas. Traducció de Marià Manent”. Dins *Quadern obert. Poemes i cançons*. Amb motiu del 85è aniversari de l'Escola Massana. Barcelona: (s.e.).

Beltran Reverter, Joan Bpta. i Tomàs Camacho Molina (1998). “Itinerari literari Trinitari Fabregat” dins *Jardins ignorats*, Tortosa: Ajuntament d'Alcanar. Regidoria de Cultura. Col·lecció local l'Engolfa, núm. 1.

Biblioteca de Catalunya. Fons i col·leccions. Fons Joaquim Mir (s.d.). <https://www.bnc.cat/Fons-i-col·leccions/Cerca-Fons-i-col·leccions/Mir-Joaquim>

Biblioteca Museu Víctor Balaguer (2020-2021). *Programes educatius. Activitats escolars. Programa d'activitats escolars 2020-2021*. <https://victorbalaguer.cat/wp-content/uploads/2020/09/BALAGUER-PAE-2020-2021.pdf> [Recuperat: 10 de desembre de 2020].

— (2021-2022). *Programes educatius. Activitats escolars. Programa d'activitats escolars 2021-2022*. <https://victorbalaguer.cat/wp-content/uploads/2021/12/PAE-BALAGUER-2021-2022.pdf> [Recuperat: 20 de novembre de 2021].

— (2022). *#CreaBalaguer 2022*. [Web]. <https://victorbalaguer.cat/creabalaguer/edicio-2022/> [Recuperat: 17 d'agost de 2022].

— (2022-2023). *Programes educatius. Activitats escolars. Programa d'activitats escolars 2022-2023*. https://victorbalaguer.cat/wp-content/uploads/2022/07/PAE-BALAGUER-2022-23_reduit.pdf [Recuperat: 17 d'agost de 2022].

Biblioteca Pública de Tarragona (2011). *El Setge de Tarragona i la Guerra del Francès: Ruta literària i històrica sobre el setge de 1811*, Tarragona: Biblioteca Pública de Tarragona.

— (2013). *Tamarit, una ruta*. Tarragona: Biblioteca Pública de Tarragona. https://issuu.com/bibliotecapublicatarragona/docs/rutatamarit2013_6590cfdd008498

— (2019). *Yxart vist per Rusiñol. Ruta literària i homenatge*. Tarragona: Biblioteca Pública de Tarragona. https://bibliotecatarragona.gencat.cat/web/.content/bp_tarragona/documents/arxiu/Ruta-Yxart-vist-per-Rusinol-maig-2019.pdf [Recuperat: 10 d'agost de 2022].

Biblioteca Pública de Tarragona i Agència Catalana del Patrimoni Cultural (2016). *Passeig literari per l'Escornalbou de Toda. Recull de textos*, Tarragona: Biblioteca Pública de Tarragona; Barcelona: Agència Catalana del Patrimoni Cultural.

Biblioteca Pública de Tarragona i Museu del Port de Tarragona (2012-2019). *El Serrallo vist pels escriptors: una ruta literària* [6 volums]. https://bibliotecatarragona.gencat.cat/web/.content/bp_tarragona/documents/arxiu/Dossier-ruta-juliol-2019.pdf [Recuperat: 20 de setembre de 2022].

Blanc, Jordi [@bjorbla]. (2017, 21 d'agost). Brilla el sol a les herbes, però tu veus l'argent de la lluna entre l'aigua adormida. M. Manent. [Tuit]. <https://twitter.com/bjorbla/status/899680552294514689?s=24&t=kTLhLZQIGu1JWSBiYSyAEQ>

— (2019, 29 de maig). No saps la inquieta palpebra, ni el front al coixí massa ardent, ni el llit ennegrit de tenebra, tu, entre l'alba i el vent. Marià Manent. [Tuit]. <https://twitter.com/bjorbla/status/1133708734864265216?s=24&t=kTLhLZQIGu1JWSBiYSyAEQ>

BMG Music Spain (2017, gener). *Petita Festa. Maria del Mar Bonet* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=pcCxApjwNiY>

Bofarull, Empar de, Montserrat Bové, Esther Comas, Marta Ferré, Montserrat Gassió, Teresa Jové, Roser Mas i Neus Porres (2009). *Narcís Oller: una ruta literària per Valls*, Valls: Cossetània Edicions.

Bonart (2013, 20 de juny). *El fill de Joaquim Mir disconforme amb el projecte de web de la Fundació Godia*. Bonart: Diari digital d'art. [Web]. <https://www.bonart.cat/ca/n/30890/el-fill-de-joaquim-mir-rebutja-el-projecte-de-web-de-la-fundacio-godia> [Recuperat: 26 de juny de 2021].

— (2021, 14 de febrer). *La Sala Parés, Artur Ramon Art i la londinenca Colnaghi s'alien per a posicionar la pintura catalana del XIX i XX en el context internacional*. Bonart: Diari digital d'art. [Web]. <https://www.bonart.cat/ca/n/532/la-sala-pares-artur-ramon-art-i-la-londinenca-colnaghi-salien-per-a-posicionar-la-pintura-catalana-del-xix-i-xx-en-el-context-internacional> [Recuperat 25 de març de 2021].

Bonet, Maria (7 de setembre de 2020, Chicago). Comunicació personal que es pot consultar en l'apartat d'entrevistes, annex 7.2.1.

Bono, Octavi (2019, març). *Aproximació al sistema turístic català: reptes, estratègia i governança* [pdf]. Tarragona: Cambra de Tarragona.

Borbonès, Natàlia (2011, 18 de gener). "Un retrat de Güell pintat per Mir s'integra al museu de Reus". *El Punt Avui*. <https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/358089-un-retrat-de-guell-pintat-per-mir-sintegra-al-museu-de-reus.html> [Recuperat: 12 de juny de 2021].

- Bosch, Eulàlia (2008). "Espais i llocs". *Nexus. Revista de cultura*, 38, p. 6-15.
- Bou, Enric (1987). "La poesia postsimbolista (1915-1936)". Dins Joaquim Molas (dir.): *Història de la literatura catalana. Part moderna. Volum IX*, Barcelona: Editorial Ariel, p. 213-265.
- Brooke, Rupert (2011). *Poemes*. Pròleg de Carles Riba. Traducció de Marià Manent, Barcelona: Adesiara editorial.
- Busby, Graham i Julia Klug (2001). "Movie-Induced Tourism: The Challenge of Measurement and Other Issues". *Journal Of Vacation Marketing* vol. 7, 4, p. 316-332.
- Cáceres-Silva, Jordi (2022). *L'enfilació d'Escornalbou. Nadala 2022*, s.l.: s.i.
- Cahill, James (1996). *The Lyric Journey: Poetic Painting In China And Japan*, Cambridge: Harvard University Press.
- CaixaForum Palma (s.d.). *Hermen Anglada-Camarasa i Joaquim Mir a Mallorca*. [Web]. https://caixaforum.org/ca/palma/p/hermen-anglada-camarasa-i-joaquim-mir-a-mallorca_a13352381 [Recuperat: 17 d'agost de 2022].
- Calero, Cori (2011, 3 de febrer). "L'Aleixar i els seus paisatges mostrats al món per Marià Manent", dins *Espai Terra*. TV3 [Vídeo]. CCMA. <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/espai-terra/espai-terra-03022011/video/3351951/>
- Campamà Tubau, Joan (2017). *Joaquim Mir. El color i la pintura de paisatge. Itinerari pictòric*. (Tesi doctoral, Universitat Internacional de Catalunya. Barcelona). <https://www.tdx.cat/handle/10803/565509#page=1>
- (2020, novembre-desembre). "Viquiprojecte docent: Obres fonamentals de Joaquim Mir". Universitat Internacional de Catalunya amb el suport d'Amical Wikimedia. *Viquipèdia*. https://ca.wikipedia.org/wiki/Viquiprojecte:Obres_fonamentals_de_Joaquim_Mir
- Camps, Josep i Miquel Viladegut (2009). *Les rutes literàries com a introducció a la geografia artística dels escriptors*. V Jornada sobre Literatura i Ensenyament. Aula Màrius Torres - Departament de Filologia Catalana i Comunicació de la Universitat de Lleida. Càtedra Màrius Torres UdL. http://www.catedramariustorres.udl.cat/activitats/jornades/jorn_5t.pdf [Recuperat: 12 de maig de 2019].
- Camps Arbós, Josep (2016). "Geografia literària: un projecte per a cartografiar i divulgar la literatura dels Països Catalans". *Estudis Romànics*, 38, p. 389-397.
- Camps Miró, Teresa (1990). "Itinerario humano y artístico del pintor Joaquim Mir, comentarios a un recorrido, y notas para otra lectura de su obra". Dins *Joaquim Mir (1873-1940) Cincuenta años después*, Madrid: Banco Bilbao Vizcaya, p. 25-48.

- (1991). *Joaquim Mir al Camp de Tarragona 1906-1914*, Barcelona: Fundació “la Caixa”.
- (1997). *Joaquim Mir, itinerari vital*, Barcelona: Fundació “la Caixa”.
- (2003). “Nota (Camp de Tarragona)” i “El castell de Bellver (Palma de Mallorca)”. Dins *Joaquim Mir (1873-1940). 25è aniversari Gothsland Galeria d'Art*, Tarragona: Jordi Dasso, impressor - Sant Carles de la Ràpita, s. p.

Cantero, José (2013, 16 de gener). Literatura experiencie o el camino hacia la innovación en la experiencia de compra y lectura de un libro. Experiencias memorables, marketing editorial, marketing experiencial, ocio experiencias, packs experienciales, realidad aumentada, realidad aumentada literaria [Entrada de blog]. Hosperience. Innovando en turismo experiencial. <https://josecantero.com/experiencias-memorables/literatura-experiencie-o-el-camino-hacia-la-innovacion-en-la-experiencia-de-compra-y-lectura-de-un-libro/> [Recuperat: 25 de març de 2020].

- (2016, 5 de desembre). Marketing Experiencial. Hosperience: mi metodología para la conceptualización, desarrollo y comercialización de productos de turismo experiencial innovadores [Entrada de blog]. Hosperience. Innovando en turismo experiencial. <https://marketingexperiencial.wordpress.com/2016/12/05/hosperience-mi-metodologia-para-la-conceptualizacion-desarrollo-y-comercializacion-de-productos-de-turismo-experiencial-innovadores/> [Recuperat: 26 de març de 2020].

Capdevila i Font, Maria i Teresa Rovira i Comes (2004). “Justificació”. Dins *Tàrracoclara. Antoni Rovira i Virgili*, Tarragona: Autoritat Portuària de Tarragona, p. 9-14.

Carbonell, Manuel i Carmen Sobrevila (1993). *J.V. Foix, cinc rutes literàries*, Argentona: L'Aixernador.

Carcellé Freixas, Pep (2014). *Ruta literària Sebastià Juan Arbó*, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita.

Carnicer Torrent, Joan (1989). *Ets i uts del pilar de vuit*. Col·lecció Oliverot, 3, Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla.

Carod-Rovira, Josep-Lluís (2004). “Pròleg”. Dins *Tàrracoclara. Antoni Rovira i Virgili*, a cura de Maria Capdevila i Font i Teresa Rovira i Comes, Tarragona: Autoritat Portuària de Tarragona, p. 4-5.

Carreras Planas, Carla (2015). “John Dewey i l'educació democràtica”. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 25 (gener-juny, 2015), p. 21-42.

Casa de la Vila. (abril de 2008 - novembre de 2022). Butlletí d'informació municipal de l'Aleixar. L'Aleixar: Ajuntament de l'Aleixar, números 0 al 17.

Casacuberta, Josep M. (1953). *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques*, Barcelona: Editorial Barcino.

- Casals, Glòria, Manuel Llanas, Ramon Pinyol i Torrens i Llorenç Soldevila (1980). *Solc. Literatura catalana amb textos comentats 3er BUP*. Barcelona: Edicions 62.
- Castán, Carmen: (2011). *Cinco rutas con los cinco sentidos por el valle de Benasque y la Ribagorza*, Benasque: Ediciones Montañas y Hombres S.L.U. Barrabés Editorial.
- Castellanos, Jordi (1978). "Carles Bosch de la Trinxeria: una concepció de la vida rural". Pròleg a *Records d'un excursionista. Carles Bosch de la Trinxeria* (2a edició), Barcelona: Editorial Selecta, p. 7-21.
- Castellet, Josep M. (1983). *Per un debat sobre la cultura a Catalunya*, Barcelona: Edicions 62.
- Castillo, David (2020, 29 de desembre). "Defenses de la poesia". *El Punt Avui*. <http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/1899720-defenses-de-la-poesia.html> [Recuperat: 20 de febrer de 2021].
- Castillón, Xavier (2022, 10 de desembre). "Paisatges de Manent". *El Punt Avui*. <https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/2228639-paisatges-de-manent.html> [Recuperat: 20 de desembre de 2022].
- Català Marticella, Rosa (2017). *La geografia com a narració descriptiva i com a construcció d'una "pegadogia del món". La literatura paisatgística de Josep Pla com a cas d'estudi*. (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història). <https://www.tesisenred.net/handle/10803/562674#page=1>
- (2020, 5 de novembre). *La geograficitat en la literatura de Josep Pla*. [Video]. Societat Catalana de Geografia. Institut d'Estudis Catalans. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=TSM5qnyzdc>
- Catalunya.com (s.d.a). *Ruta Picasso*. [Web]. <https://www.catalunya.com/ruta-picasso-24-1-24?language=es> [Recuperat: 14 de juny de 2021].
- (s.d.b). *Ruta Sert*. [Web]. <https://catalunya.com/ruta-sert-24-1-26?language=ca> [Recuperat: 14 de juny de 2021].
- Càtedra Màrius Torres (s.d.a). "Marià Manent. Poemes amb la veu del poeta (1964)". Corpus Literari Digital. Fonoteca. Poemes amb la veu dels poetes i altres discos de vinil. [Disc de vinil digitalitzat]. <http://www.catedramariustorres.udl.cat/materials/fonoteca/edigsa/index.php>
- (s.d.b). Recursos a la xarxa. <http://www.catedramariustorres.udl.cat/recursos.php>
- CATESCO (s.d.) (Organització Catalunya per a l'Educació, la Ciència i la Cultura). <https://catesco.org/presentacio/>
- Cavallé, Joan (2007): *Tarragona escrita. la ciutat vista pels escriptors. Tarragona in writing: the city as seen by writers*, Barcelona: Lunwerg Editores.

- Centre de Recursos Pedagògics de l'Alt Camp (2008a). *Ruta literària Narcís Oller. Quadern de Treball batxillerat*, Valls: Societat Narcís Oller. Valls.
- (2008b). *Ruta literària Narcís Oller. Quadern de Treball 2n cicle d'ESO*, Valls: Societat Narcís Oller. Valls.
- CentroCentro (2022). *Gaudí*. [Web]. <https://www.centrocentro.org/exposicion/gaudi> [Recuperat: 28 de desembre de 2022].
- Chavarría i Panisello, Joan i Jordi Dolç Cartanyà i Màrius Pont Fandós (1994). *El paisatge com a itinerari*, Barcelona: Columna Edicions.
- Chumillas, Jordi i Ricard Giramé (eds.) (2014). *Per vells carrers de poble: territori, marca, educació i patrimoni*, Servei de Publicacions Institucionals Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya. https://issuu.com/uvic-ucc/docs/per_vells_carrers_de_poble
- Chumillas, Jordi; Mia Güell i Pere Quer (2022). "The Use of ICT in Tourist and Educational Literary Routes: The Role of the Guide". Dins Ramos, C.; Quinteiro, S. i Gonçalves, A. (ed.). *ICT as Innovator Between Tourism and Culture*. IGI Global. p. 15-29.
- Cid Català, Josep-Sebastià (2017). *L'Ebre un riu literari*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Sèrie Campus Terres de l'Ebre, 4.
- Claret, Jaume i Jaume Subirana (2018). "Un nuevo santoral laico: las series de entrevistas a figuras culturales en el tardofranquismo". Dins *Construir con palabras. Escritores, literatura e identidad en Cataluña (1859-2019)*, Madrid: Cátedra, p. 193-215.
- Còdol, educació (s.d.). <https://codoeducacio.com/activitats/ruta-pictoricoliteraria-mir-manent/>
- Coleridge, Samuel Taylor (2000). *Poema del vell mariner*. Edició bilingüe. Versió i pròleg a cura de Marià Manent, Barcelona: Quaderns Crema.
- Colinas, Antonio (2008). *El sentido primero de la palabra poética*. Biblioteca de Ensayo 59 (Serie Mayor), Madrid: Ediciones Siruela, p. 67-72.
- Colomé, Jep i Albert Roig (1997). *Vores de riu. Fotografies i escrits de l'Ebre*. Barcelona: Columna Tresmall.
- Comas, Montserrat (2005). "L'anticipació dels símbols. *Cuatro perlas de un collar*, de Víctor Balaguer". *El contemporani: revista d'història*. Centre d'Estudis Historiogràfics. Universitat de Barcelona, Catarroja: Afers, 31-32, p. 70-75.
- Comisión Nacional Española de cooperación con la UNESCO (s.d.). <https://www.aecid.es/ES/sectores-de-cooperaci%C3%B3n/cultura-y-ciencia/unesco>

Consell Comarcal del Baix Camp (2016, 22 de novembre). *10è aniversari de la Ruta Mir/Manent a l'Aleixar*. [Web]. <http://www.baixcamp.cat/pl5/id1258/NOTICIES/10e-aniversari-de-la-ruta-mir-manent-a-l-aleixar.htm#.WH0ILFicOxs.email> [Recuperat: 17 de maig de 2022].

Cor Sant Esteve (2020, 25 de desembre). *Cor Sant Esteve. La rondalla del bou (Xavier Pastrana / Marià Manent)*. [Vídeo]. Facebook. <https://www.facebook.com/watch/?v=788555272003882>

Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals. Catalunya Radio (CCMA) (2021, 26 de gener). "Poesia xinesa segons Marià Manent". [Audio]. Catalunya Radio a la carta. L'irradiador. <https://www.ccma.cat/catradio/alacarta/lirradiador/poesia-xinesa-segons-maria-manent/audio/1090886/>

— Notícies (2008). "Maspujols torna a tenir escola després de dinou anys". <https://www.ccma.cat/324/maspujols-torna-a-tenir-escola-despres-de-dinou-anys/noticia/313176/>

— Sala de Premsa (2019). "'Inèdits' entrevista Marià Manent i Joan Vinyoli en una sessió doble". <https://www.ccma.cat/premsa/inedits-entrevista-maria-manent-i-joan-vinyoli-en-una-sessio-doble/nota-de-premsa/2937934/>

— TV3 a la carta. Inèdits. Canal 33 (2018, 22 de novembre). *Recorda'ls: Marià Manent*. [Vídeo]. CCMA. <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/recordals/recordals-mari-manent/video/5800074/>

— TV3 a la carta. Inèdits. Canal 33 (2019, 28 de juliol). *Inèdits - Marià Manent*. [Vídeo]. CCMA. <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/inedits/inedits-maria-manent/video/5889568/>

— TV3 a la carta. Més 324. (2021, 24 de desembre). "*Rondalla del bou*" de Marià Manent [Vídeo]. CCMA <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/mes-324/rondalla-del-bou-de-maria-manent/video/6136166/?s=08>

— TV3 a la carta. Telenotícies migdia. (2021, 24 de març). *Pintura modernista i noucentista catalana a la venda a Londres*. [Vídeo]. CCMA. <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/telenoticies/pintura-modernista-i-noucentista-catalana-a-la-venda-a-londres/video/6091258/>

Corretger, Montserrat (1998). *La terra del llamp. Paisatges i gent de Reus i el Baix Camp*. Barcelona: Edicions de la Magrana.

Costa Cantos, Clàudia (2022). "Els llocs com a motiu literari: un estudi a partir dels Jocs Florals (1859-1977)". Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*. Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 183-192.

Costa-Gramunt, Teresa (2021, 21 de gener). "L'aire daurat de la poesia xinesa". *Núvol. El digital de cultura*. <https://www.nuvol.com/lilibres/lair-daurat-de-la-poesia-xinesa-149437> [Recuperat: 20 de febrer de 2021].

Crespo de Nogueira y Greer, Eduardo (dir.) (2010a). *El valor del paisaje: Expresiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españoles*, Madrid: Ministerio de

Medio Ambiente y Medio Rural y Marino. Dirección General de Desarrollo Sostenible del Medio Rural. Secretaría General Técnica.

— (2010b). *El valor del paisaje: Impresiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españoles*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, Dirección General de Desarrollo Sostenible del Medio Rural. Secretaría General Técnica.

Crifolla, La. *Publicació trimestral d'informació*, 5, (2004). L'Aleixar: AMPA de l'Escola Teresa Salvat Llauradó, març de 2004.

Darder, Clàudia (2022, 6 de novembre). "30 cançons inoblidables escrites en català". *Ara Balears*. https://www.arabalears.cat/cultura/30-cancons-inoblidables-escrites-catala_130_4538172.html [Recuperat: 20 de desembre de 2022].

Davallon, Jean (2014). "El juego de la patrimonialización". Dins Xavier Roigé, Joan Frigolé i Camila del Marmol (eds.): *Construyendo el patrimonio cultural y natural. Parques, museos y patrimonio rural*, Valencia: Editorial Germania, p. 47-76.

Davis, Terry (2005). "Landscape through literature". *Naturopa. Nature, culture and landscape for sustainable spatial development*. Special issue European Landscape Convention. Belgium: Council of Europe, 103, p. 1.

DDAA (1938). *Presència de Catalunya I. La Terra. El paisatge català a través dels seus poetes*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Serveis de Cultura al Front.

— (2011). *Tombes i lletres*, Girona: Edicions Sidillà.

— (2016). *Llanterna màgica. Antologia poètica*, Barcelona: Editorial Vicens Vives.

— (2021). *Resistir ao Tempo. Antologia de poesia catalã*, Lisboa: Assírio & Alvim.

Decret-Llei 38/2020, de 3 de novembre, pel qual s'adopten mesures en l'àmbit cultural per pal·liar els efectes de la crisi generada per la pandèmia de la COVID-19, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya [DOG], 8264, de 5 de novembre de 2020 (Catalunya).

Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural. Medi Ambient i Sostenibilitat (2019). *Agenda 2030 i els Objectius de Desenvolupament Sostenible*. Generalitat de Catalunya. https://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/educacio_i_sostenibilitat/desenvolupament_sostenible/agenda-2030-ods/

Departament de Cultura. Institució de les Lletres Catalanes (2022a). *Dictamen sobre la presència pública de la literatura i el reconeixement social de les lletres (2021). Informe tècnic*. [Web]. <https://cultura.gencat.cat/web/.content/ilc/02-institucio/01-memories/arxius/Dictamen-2019-2020-ILC.pdf> [Recuperat: 21 de febrer de 2023].

— (2022b). *Mapa de Lletres. Càtedres i grups de recerca*. [Web]. <https://cultura.gencat.cat/ca/ilc/que-fem/mapa-de-lletres/> [Recuperat: 12 de setembre de 2022].

Departament d'Educació (2019-2023). *Lectures de batxillerat*. Generalitat de Catalunya. <https://xtec.gencat.cat/web/.content/curriculum/batxillerat/curriculum/documents/Lectures-de-batxillerat-2019-2023.pdf> [Recuperat: 15 de març de 2021].

Departament d'Empresa i Treball. Gabinet Tècnic (2022). *Balanç Turístic Estiu 2022*. Generalitat de Catalunya. https://empresa.gencat.cat/web/.content/001-departament/04-serveis/04_estudis_estadistica/Turisme/Balancos-dactivitat-turistica/balanc_estiu/Balanc_turisme_estiu-2022.pdf [Recuperat: 29 de desembre de 2022].

— Direcció General de Turisme (2023). *Balanç turístic 2022 (provisional)*. Generalitat de Catalunya. https://act.gencat.cat/wp-content/uploads/2023/01/Fitur-2023_Balanc-2022_ok.pdf [Recuperat: 20 de gener de 2023].

Departament d'Innovació, Universitats i Empresa (2010). *Pla d'Implementació dels Recursos Turístics Intangibles de Catalunya. Catàleg ordenat i categoritzat dels recursos turístics intangibles de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Departament de Medi Ambient i Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible (2001). *Conveni Europeu del Paisatge. Consell d'Europa*. Generalitat de Catalunya. http://www.gencat.cat/mediamb/publicacions/monografies/conveni_europeu_paisatge.pdf [Recuperat: 12 de setembre de 2022].

Departament de la Presidència. Secretaria del Govern (2021). *Avantprojecte de llei de patrimoni cultural immaterial català i de l'associacionisme cultural*. Generalitat de Catalunya. <https://governobert.gencat.cat/web/shared/Transparencia/normativa-en-tramit/CLT/en-tramit/Avantprojecte llei pc immaterial ac/1 diligencia ag memoria 2021.pdf> [Recuperat: 12 de setembre de 2022].

Departament de Territori i Sostenibilitat (2012). *El Camp de Tarragona: catàleg de paisatge*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Dewey, John (2004). *Experiencia y educación*. Traducció de Lorenzo Luzuriaga, Madrid: Biblioteca Nueva.

Díaz-Plaja, Guillem (1992). *Cartes de navegar*, Argentona: L'Aixernador Edicions.

Díaz-Plaja Taboada, Ana i Marcelino Jiménez León (comissaris) (2018, novembre). *Creuer Transatlàntic Universitari del 1934. Exposició virtual*. Universitat de Barcelona. Museu Virtual. Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació. <https://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-lletres/exposicio-virtual-creuer-1934>

*Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*2 (2022). Versió en línia. <https://dlc.iec.cat/>

Diputació de Barcelona. Fòrum de Regidors i Regidores de Cultura (2009). *Patrimoni cultural, memòria i identitat local*. Barcelona: Centre d'Estudis i Recursos Culturals (CERC). https://www.diba.cat/c/document_library/get_file?uuid=87bea970-e5e5-4596-a54f-d646c107da8a&groupId=326398

Direcció General de Comunicació de la Generalitat de Catalunya (2021). *Nota de premsa: El Govern inicia els tràmits per impulsar una nova llei de Turisme de Catalunya*. [Web]. <https://govern.cat/salaprensa/notes-premsa/414918/el-govern-inicia-els-tramits-per-impulsar-una-nova-lllei-de-turisme-de-catalunya> [Recuperat: setembre de 2022].

Discmedi/Blau (2018). *Onsevulla tinc port. Joan Josep Mayans*. [Web]. https://discmedi.com/ca/disco_new/10062 [Recuperat: agost de 2022].

Domènech, Marta (2021, setembre). *Cap a un compromís nacional per a un turisme responsable*. [Vídeo]. Tarragona: Cambra Tarragona. <https://www.cambratgn.com/inici/noticies-de-la-cambra/7430-753-video-marta-domenech-al-bon-dia-tarragona>

Domènech, M. Mercè i Carmina Llaurador (2007). *Maspujols*, Valls: Cossetània edicions. Col·lecció La Creu de Terme, 34.

Domínguez, Martí i Jesús Císcar (s.d.). *Cau de lletres* [Entrada de blog]. elDiario.es. <https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/valcau-de-lletres/> [Recuperat: 12 de gener de 2021]

Donaire, José Antonio (2008). *Turisme cultural entre l'experiència i el ritual*, Girona: Edicions Vítel·la.

— (2019). “El turisme després del turisme”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 87, p. 61-66.

— (2021, 20 d'agost). José Antonio Donaire: “Anem cap a un nou turisme i ens hi hem d'adaptar ràpidament”. [Entrevista de Marc Salgas]. *El Punt Avui*. Edició impresa, p. 16-17.

— (2022, 27 de maig). “‘Slow tourism’, l'alternativa per a qui vol conèixer a fons els destins que trepitja”. [Article de Marc Amat]. *Ara*. https://www.ara.cat/especials/turisme-catalunya/slow-tourism-l-alternativa-vol-coneixer-fons-destins-trepitja_1_4384184.html [Recuperat: 3 de setembre de 2022].

Dović, Marijan i Jón Karl Helgason (2017). *National Poets, Cultural Saints: Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*, Leiden: Brill, p. 94-95.

Duarte, Carles (2021a, 7 d'agost). “Uns béns compartibles”. *Regió7*. <https://www.regio7.cat/opinio/2021/08/07/uns-bens-compartibles-56003654.html> [Recuperat: 21 de setembre de 2021].

- (2021b, 8 d'agost). “Uns béns compartibles”. *Diari de Girona*. <https://www.diaridegirona.cat/opinio/2021/08/08/uns-bens-compartibles-56041216.html> [Recuperat: 21 de setembre de 2021].
- (2021c, 8 d'agost). “Uns béns compartibles”. *Segre.com*. <https://www.segre.com/noticies/opinio/a-estones/2021/08/08/uns-bens-compartibles-143064-1130.html?> [Recuperat: 21 de setembre de 2021].
- Duch, Lluís (2002). *La substància de l'efímer: assaigs d'antropologia*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Duran, Xavier (2015). *La ciència en la literatura. Un viatge per la història de la ciència vista per escriptors de tots els temps*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Endrets. Geografia literària dels Països Catalans (s.d.). <http://endrets.cat/index.php/>
- Escola de Lletres de Tarragona (2017). *Ni pujo ni baixo: exposició a partir de la Ruta literària per les escales més emblemàtiques de Tarragona*, Tarragona: Escola de Lletres.
- EsMontañas, (2019, agost). *Pirineo literario, o cómo conocer nuestros pueblos a través de los libros*. [Web]. <https://www.esmontañas.org/2019/08/pirineo-literario/> [Recuperat: 21 de setembre de 2022].
- Espais Escrits (2011). *Literatura, territori i identitat: la gestió del patrimoni literari a debat*. Girona: Curbet.
- (2018). *Viatge literari 2018: Marià Manent i Joan Puig i Ferrer*. [Web]. <https://www.espaisescrits.cat/ca/que-fem/viatges/viatge-literari-2018-maria-manent-i-joan-puig-i-ferreter> [Recuperat: 11 de novembre de 2021].
- (2022). *Jornada Tècnica*. [Web]. <https://www.espaisescrits.cat/ca/que-fem/noticies/x-jornada-tecnica-d-espais-escrits> [Recuperat: 10 de desembre de 2022].
- (s.d.a). *Mapa Literari Català*. [Web]. <http://www.mapaliterari.cat/> [Recuperat: 10 de setembre de 2021].
- (s.d.b). *Mapa Literari Català. Manent M. i J. Mir a l'Aleixar i Maspujols - Paisatge i Art*. [Web]. <https://www.mapaliterari.cat/ca/espai/maria-manent> [Recuperat: 10 de novembre de 2021].
- (s.d.c). *Rutes*. [Web]. <https://www.espaisescrits.cat/que-fem/rutes-literaries> [Recuperat: 10 de novembre de 2021].
- (s.d.d). *Rutes. Un passeig amb els sentits de la natura a l'art. Ruta pictòricoliterària Mir-Manent a l'Aleixar i Maspujols*. [Web]. <https://www.espaisescrits.cat/que-fem/rutes-literaries/un-passeig-amb-els-sentits-de-la-natura-a-l-art-ruta-pictoricoliteraria-mir-manent> [Recuperat: 10 de novembre de 2021].

- (s.d.e). <https://www.espaisescrits.cat/ca>
- [@espaisescrits]. (2020, 2 d'abril). Sabies que... Marià Manent. [Tuit]. <https://twitter.com/espaisescrits/status/1245628928670052352>
- Fabre, Daniel (2002). “La conquête de l’ubiquité. À la recherche de l’aura perdue”. Dins: *Lieux littéraires et cultures en Europe. Actes des Septièmes Rencontres des maisons d’écrivain. (Bourges 15, 16 et 17 novembre 2002)*, p. 13-20. <https://litterature-lieux.com/up/File/publications/2002-actes.pdf> [Recuperat: 3 d’agost de 2022].
- Fàbrega i Selva, Josep (2015). *Escrit amb pinzell*. Pròleg de Jordi Manent. Barcelona: Viena Edicions.
- Federació de Persones Sordes de la Comunitat Valenciana (FESORD) (s.d.). <https://www.fesord.org/val/legislacio/>
- Fem Turisme·CAT (s.d.). *Ruta El paisatge emocional de Miró a Mont-roig del Camp*. [Web]. <https://www.femturisme.cat/ca/rutes/ruta-el-paisatge-emocional-de-joan-miro-a-mont-roig-del-camp> [Recuperat: 7 de juny de 2021].
- Ferreres Pujol, Andrea i Neus Pons Carles i Núria Pons Carles (Grup la Deriva) (2017). *L’aventura de les lletres ebrenques*. C. Despuig, S. J. Arbó, A. Bladé, J. Moncada, G. Vergés i A. Carranza, Castelló de la Plana: Onada Edicions.
- Figueras Capdevila, Narcís (2018). “Veraneo termal, literatura y prensa en Cataluña. El Montseny i les Guillerries a fines del siglo XIX e inicios del XX”. Dins Joaquim M. Puigvert i Narcís Figueras (coords.): *Balnearios, veraneo y literatura. Agua y salud en la España contemporánea*, Madrid: Marcial Pons. Edicions Jurídicas y Sociales, S.A., p. 313-357.
- Fité, Marcel (2022, 27 de maig). “Joaquim Mir: pinzellades nargonines”. *Pirineus Digital*. <https://pirineusdigital.cat/2022/05/27/joaquim-mir-pinzellades-nargonines/> [Recuperat: 21 de juliol de 2022].
- Fonoll, Celdoni (2015). *Celdoni Fonoll Antologia/2*. Barcelona: Picap.
- Fontbona i de Vallescar, Francesc (1985). “L’època del modernisme (1888-1905)”. Dins *Història de l’Art Català. Volum. VII. Del Modernisme al Noucentisme 1888-1917*, Barcelona: Edicions 62, p. 117-142.
- (1990). “Joaquim Mir” Dins *Pintura Mediterrània 1880-1930. Col·lecció Banco Hispano Americano. Llonja*, Palma de Mallorca: Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, p. 72-76.
- (1991). “Mir noucentista?”. Dins Teresa Camps: *Joaquim Mir al Camp de Tarragona 1906-1914*, Barcelona: Fundació “la Caixa”, p. 69-73.
- (2016). *La pintura de Joaquim Mir (9/12) Pintura Catalana. El Modernisme* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=pnjrSaZyq7M>

- (2021, gener). *Joaquim Mir. La pintura com a creació*. Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi. [Vídeo]. RACBA. http://www.racba.org/reial_videos.php
- Foucault, Michael (2008). "Topologías. Dos conferencias radiofónicas". *Fractal. Revista trimestral*, 48, p. 39-62. Traducció de Rodrigo Garcia. *Fractal*. <https://www.mxfractal.org/articulos/RevistaFractal48Michelfoucault.php>
- Fundació Jacint Verdaguer (2019). *Memòria 2019*. <https://www.verdaguer.cat/docs/memories/memoria-2019.pdf> [Recuperat: 17 de març de 2021].
- Fundació Josep Cañas (2006, febrer). El Llegat Mir [Entrada de blog]. Fundació Josep Cañas. <http://www.josepcanas.cat/p/mir.html> [Recuperat: 4 de juny de 2021].
- Fundació Josep Pla (2019). *Memòria 2019*. <https://fundaciojoseppla.cat/wp-content/uploads/2020/10/MEMORIA-2019.pdf> [Recuperat: 17 de març de 2021].
- Fundació Mallorca Literària (s.d.a). *Walking on Words. Mallorca Literària. Rutes literàries. Mallorca en la veu dels escriptors*. [Web]. <https://www.wowmallorca.com/ca/rutes/literatura> [Recuperat: 11 de març de 2021].
- (s.d.b). <https://www.mallorcaliteraria.cat/>
- Galeria Art Dama. (2009, abril). *Joaquim Mir exposició* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=SQOlaebsj8s>
- Galmés, Jaume (2014). "Vigència de Marià Manent". *Reduccions*, 104, p. 105-133. RACO. <https://raco.cat/index.php/Reduccions/article/view/279275>
- Garcia-Fuentes, Josep Maria (2013). "Victor Balaguer, Montserrat i la construcció de Catalunya i Espanya: sobre el caràcter i la dimensió universal del pensament balaguerià". *Butlletí de la Biblioteca Museu Balaguer*, 6, p. 11-24.
- García-Sánchez, Laeticia *et alii* (2022). "Percepción social de los paisajes del Geoparque Mundial de la UNESCO 'Comarca Minera', Hidalgo (México)". Dins *Cuadernos Geográficos*, 61(2), p. 269-290.
- Garzó, Agustí (2020, 24 d'abril). "La ruta de Espinar por Xàtiva". *Levante. El mercantil valenciano*. <https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2020/04/24/ruta-espinar-xativa-11502580.html> [Recuperat: 14 de setembre de 2021].
- Gascó, Amanda (2016, 9 de novembre). "Joan Borja dirigirà la Càtedra Enric Valor de la Universitat d'Alacant". *Diari La Veu*. <https://www.diarilaveu.com/noticia/67080/joan-borja-dirigira-la-catedra-enric-valor-de-la-universitat-dalacant> [Recuperat: 20 de setembre de 2022].
- Gil, Joan (2003). "Joaquim Mir: el dibuix com a llavor del procés creatiu". Dins *Dibuixos de Joaquim Mir. La confiança de l'artista*, Tarragona: Fundació Caixa Tarragona, p. 13-15.

- Giramé Parareda, Ricard. (2014) "Els mapes literaris: anàlisi dels webs de literatura georeferenciada dels Països Catalans". Dins Alexandre Bataller i Héctor H. Gassó (eds.): *Un amor, uns carrers: cap a una didàctica de les geografies literàries*, València: Universitat de València, p. 31-38.
- Gispert-Saüch Viader, Montse. (2021) "L'esplet de casa Navàs". *Serra d'Or*, 741, p. 27-32.
- Gómez Duran, Gemma (2016). "Quan el nom fa la cosa: propietats dels noms de marca". *Noms. Revista de la Societat d'Onomàstica*, Barcelona: Societat d'Onomàstica, 4, p. 25-33.
- González Cambeiro, Sara (2016). *La salvaguarda del patrimonio inmaterial en España*. (Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid). <https://eprints.ucm.es/id/eprint/38177/1/T37405.pdf>
- Graña, Isabel (2015). "Qui gestiona el patrimoni literari?". *Caràcters: és una revista de llibres*, 72, p. 36. Roderic. <https://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/67367/CARACTERS%2072b.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- (2019, març). *La gestió del patrimoni literari en l'àmbit municipal*. Espais Escrits [Web]. <https://www.espaisescrits.cat/ca/que-fem/noticies/la-gestio-del-patrimoni-literari-en-l-ambit-municipal> [Recuperat: 28 d'abril de 2019].
- Grand d'Hauteville, Agathe (2021). "La mel d'or. Marià Manent, une rencontre spirituelle". (Travail de maturité. Création artistique. Collège de Candolle a Chêne-Bourg, Ginebra, Suïssa).
- Grasset, Xavier (2011, 19 de juny). "Honor al conill de l'Aleixar". *El Punt Avui*. <http://www.elpuntavui.cat/opinio/article/8-articles/425537-honor-al-conill-de-laleixar.html> [Recuperat: 1 de juliol de 2021].
- Graue Wiechers, Enrique (2018). "Prólogo". Dins Carles Canet Miquel (coord.): *Guía de campo del Geoparque de la Comarca Minera*, México: Universidad Nacional Autónoma de México UNAM, Instituto de Geofísica – Secretaría de Desarrollo Institucional, p. 7-8.
- Grup de Recerca d'Anàlisi Territorial i Estudis Turístics de la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili (2010). "Estratègies pel desenvolupament del turisme al municipi de l'Aleixar". Patronat de Turisme i Servei d'Assistència Municipal de la Diputació de Tarragona i Ajuntament de l'Aleixar.
- Guardiola, Ingrid (2018). *L'ull i la navalla. Un assaig sobre el món com a interfície*, Barcelona: Arcàdia.
- Guasch Bea, Roser (2007, 21 de juny). "En rutes tarragonines". *Avui. Cultura*, p. 14.
- [Roser Guasch Bea]. (2022, 25 d'agost). Estrofa del poema "Nou cant a la vinya XII" de Marià Manent. Facebook. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10228761216680427&set=pcb.10228761216960434> [Recuperat 12 de setembre de 2022].

— [Roser Guasch Bea]. (2023, 12 de febrer). Ruta literària i de paisatge. El camí dels molins. Roser Guasch Bea i Camil·la Pérez Salvà. Facebook. <https://www.facebook.com/photo?fbid=2385641858249839&set=a.102828193197895> [Recuperat 13 de febrer de 2023].

Guasch Bea, Roser i Camil·la Pérez Salvà (2019): *El camí dels molins*. Tarragona: Arola, editors.

Güell Junkert, Manel i Eugeni Perea Simón (2019). *La Mancomunitat de Catalunya a les comarques tarragonines. Projectes i realitats*, Col·lecció Ramon Berenguer IV, 26. Tarragona: Diputació de Tarragona.

Guillamon, Julià (2021). *Alpina. Mapes, literatura, paisatge*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Guix, Josep M. (2022, desembre). *Com un núvol lleuger* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=j5ZQRueCnKE>

Herbert, David (1995). "Heritage as Literary Place". Dins David Herbert (ed.): *Heritage, Tourism and Society*, Londres: Mansell Publishing, p. 32-48.

— (2001). "Literary places, tourism, and the heritage experience". *Annals of Tourism Research* vol. 28, núm. 2, p. 312-333.

Heredia, Carolina (2020). "Ruta por la Inglaterra de Jane Austen: descubre los enclaves más famosos". *Lugarnia*. <https://www.lugarnia.com/destinos/europa/ruta-por-la-inglesa-de-jane-austen/>

Hernández Ramírez, Javier (2011). "Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales". *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 9 (2), p. 225-236.

Holdengräber, Paul (2007, 9 de març). "Quiero transmitir el placer de leer y de pensar". [Entrevista d'Ignacio Vidal-Folch]. *El País. Cultura*. https://elpais.com/diario/2007/03/19/cultura/1174258801_850215.html [Recuperat: 3 de març de 2020].

Horaci (2003). *Art Poètica i Epístoles literàries*. Introducció, traducció i notes de Narcís Figueras Capdevila, Barcelona: La Magrana. L'Espaver Clàssic, 48.

Icono Barcelona Cultural Services (s.d.). *Ruta Picasso i Barcelona. L'artista i la seva vinculació amb la ciutat*. [Web]. <https://www.iconoserveis.com/ca/pablo-picasso-i-barcelona/> [Recuperat 27 de desembre de 2022].

Iglésies, Josep (1982). *Amb les cames i amb el cor*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 7-12.

Iglésies, Josep et alii (2010). *Les ciutats del món*, Reus: Edicions del Centre de Lectura de Reus.

Illa dels llibres, L' (2021). *Calonge ja és oficialment el primer 'poble de llibres' de Catalunya*. [Web]. <https://www.illadelsllibres.com/calonge-ja-es-oficialment-el-primer-poble-de-llibres-de-catalunya/> [Recuperat: 14 de desembre de 2021].

Institut Català de les Empreses Culturals (s.d.). <https://icec.gencat.cat/ca/inici>

Institut d'Alella (2022, desembre). *Diuen la mar és trista*. [Text i vídeo]. [Web]. <https://agora.xtec.cat/iesalella/portada/diuen-la-mar-es-trista/> [Recuperat: 14 de desembre de 2022].

Institut d'Estadística de Catalunya (s.d.). <https://www.idescat.cat/>

Institut Ramon Llull (s.d.). <https://www.llull.cat/catala/quisom/quisom.cfm>

Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya (s.d). *Inventari del Patrimoni Cultural Català. Inventari del Patrimoni Arquitectònic. Casa Mir (Cal Rei)*. Generalitat de Catalunya [Web]. https://invarquit.cultural.gencat.cat/simple-search?consulta=MSUxK2Nhc2EgbWlyJTlrLTEI&index=0#casa_mir [Recuperat: 2 de febrer de 2022].

Jardí, Enric (1975). *Joaquin Mir*, Barcelona: Edicions Polígrafa, S.A.

— (1989). *Joaquim Mir*, Barcelona: Edicions Polígrafa, S.A. 1a edició catalana ampliada i incrementada amb 43 noves il·lustracions en color respecte de l'edició en castellà del 1975.

Jiménez León, Marcelino (2018). "El crucero transatlántico universitario de 1934 desde un diario inédito". *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 23, p. 159-175. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6746609>

Juanpere Viñeta, Dolors (2013). "Joaquim Mir al Centre de Lectura". *Revista del Centre de Lectura*. <https://www.centrelectura.cat/revistadigital/numero/vol-2013-9a-epoca-4t-trimestre/>

Kipling, Rudyard (2007). *El llibre de la jungla*. Traducció de Marià Manent, Barcelona: Pirueta i Libros del Atril.

— (2016). *El llibre de la jungla*. Traducció de Marià Manent. Edició infantil-juvenil, Sant Cugat del Vallès: Símbol editors.

— (2019). *Llibre de la jungla*. Traducció de Marià Manent, Barcelona: Edicions 62. (1a edició 1999 i les següents els anys 2002, 2006, 2007, 2009, 2016 i 2019).

Krieger, Peter (2018). "Imágenes de lo arcaico, lo sublime y la memoria telúrica frente al paisaje urbanizado del Antropoceno Tardío. Geo-estética de la Comarca Minera". Dins Carles Canet Miquel (coord.): *Guía de campo del Geoparque de la Comarca Minera*, México: Universidad Nacional Autónoma de México UNAM, Instituto de Geofísica - Secretaría de Desarrollo Institucional, p. 130-143.

Laozi (2000). *Daodejing. El llibre del 'dao' i del 'de'*. Traducció del xinès, introducció i comentaris de Seán Golden i Marisa Presas. Barcelona: Edicions Proa, Servei d'Edicions de la UAB i Edicions de la Universitat de Barcelona.

Laplana, Josep de C. (1990). "Joaquim Mir pintor de Montserrat". *Serra d'Or*, 364, p. 40-49.

Latorre, Guillem (2013). *Invasió subtil*, Tarragona: Arola, editors i Centre de Lectura de Reus.

— (2017, gener). *Invasió subtil* [Vídeo]. Canal Reus TV. <https://www.canalreustv.cat/programes/invasio-subtil>

LearnFromMasters. SpanishPainter. OnlineArtGallery. (s.d.). *Joaquin Mir Trinxet: A collection of 174 paintings (HD)* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=fwUOQqZxJUQ>

Ley 27/2007, de 23 de octubre, por la que se reconocen las lenguas de signos españolas y se regulan los medios de apoyo a la comunicación oral de las personas sordas, con discapacidad auditiva y sordociegas, Boletín Oficial del Estado [BOE], 255, de 24 de octubre de 2007 (Espanya).

Ley 10/2015, de 26 de mayo, para la salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial, Boletín Oficial del Estado [BOE], 126, de 27 de mayo de 2015 (Espanya).

Limat, Alex Marià (2015). "Qui était vraiment Marià Manent? Homme de lettres ou arrière-grand-père?" (Travail de maturité, Collège Calvin, Ginebra, Suïssa).

Llavina, Jordi (2021, 25 de gener). "La poesia xinesa de Manent". *Segre.com*. https://www.segre.com/noticies/opinio/dies_cada_dia/2021/01/25/la_poesia_xinesa_manent_124150_10674.html [Recuperat: 20 de febrer de 2021].

— (2022). *100 llibres catalans que fan de bon llegir*, Valls: Cossetània, edicions.

Llei 20/1987, de 12 de novembre, de creació de l'Entitat Autònoma Institució de les Lletres Catalanes, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya [DOG], 922, de 2 de desembre de 1987 (Catalunya). <https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/l/1987/11/12/20>

Llei 2/1993, de 5 de març, de foment i protecció de la cultura popular i tradicional i de l'associacionisme cultural, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya [DOG], 1719, de 12 de març de 1993 (Catalunya). https://participa.gencat.cat/uploads/decidim/attachment/file/3_1_2_/LLEI_2_1993_de_5_de_mar%C3%A7_de_foment_i_protecci%C3%B3_de_la_cultura_popular_i_tradicional_i_de_l_associacionisme_cultural.pdf

Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya [DOG], 1807, d'11 d'octubre de 1993 (Catalunya). https://cultura.gencat.cat/web/content/dgpc/arxius_i_gestio_documental/07_marc_normatiu/static_file/llei_09_1993.pdf

Llei 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya [DOG], 4407, de 16 de juny de 2005 (Catalunya). <https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/l/2005/06/08/8>

Llei 17/2010, del 3 de juny, de la llengua de signes catalana, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya [DOG], 5647, de 10 de juny de 2010 (Catalunya). <https://dogc.gencat.cat/ca/document-del-dogc/?documentId=541337>

Llorca, Vicenç (2021). "Tria personal". *Serra d'Or*. 736, p. 69-71.

Lluís Vila, Berta (2015). *Marià Manent, traductor d'Emily Dickinson al català i al castellà*. (Treball de Fi de Grau, Universitat Pompeu Fabra). https://repositori.upf.edu/bitstream/handle/10230/25079/Lluis_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y

López-Monné, Rafael (2020a, 17 de febrer). "Les carfofes i l'art de passejar". *La Conca* 5.1. <https://www.laconca51.cat/les-carfofes-i-lart-de-passejar/> [Recuperat: 15 de març de 2020].

— (2020b, 28 d'abril). "Terra incògnita, el turisme postpandèmic". *La Conca* 5.1. <https://www.laconca51.cat/terra-incognita-el-turisme-post-pandemic/> [Recuperat: 30 de gener de 2021].

— (2022). "Caminar entre crisis. Significats de caminar en un món en transformació". Ponència presentada a la Trobada internacional Art de caminar i geografies relacionals, el 7 de juliol del 2022, a Olot. Trobada organitzada per Nau Còclea, amb el suport de l'Observatori del Paisatge de Catalunya, la Universitat de Girona i la Universitat de Vic. https://www.academia.edu/83695390/Caminar_entre_crisis_Significats_de_caminar_en_un_m%C3%B3n_en_transformaci%C3%B3 [Recuperat: 20 d'octubre de 2022].

Macià, Xavier (2014). "Pròleg". Dins Llorenç Soldevila i Balart: *Geografia literària 2. Comarques lleidatanes, l'Alt Pirineu i l'Aran*, Barcelona: Pòrtic, p. 7-8.

Mallafrè, Joaquim (2016). *Uns i altres. Literatura i traducció*, Reus: Centre de Lectura de Reus i Arola Editors. Coedita Publicacions URV. Edicions del Centre de Lectura, Assaig 135.

Manent, Albert (1995). *Marià Manent. Biografia íntima i literària*, Barcelona: Planeta.

— (2010). *Crònica política del Departament de Cultura (1980-1988)*, Barcelona: A Contra Vent, editors.

Manent, Marià (1938). "Guerau de Liost i el lèxic del Montseny", *Revista de Catalunya*, núm. 92, p. 425-428.

— (1948): *Montseny: zodíac d'un paisatge*, Barcelona: Atenas A. G.

- (1969). *Goigs a Sant Martí de Tours, patró de l'Aleixar (Baix Camp)*. Text: Marià Manent. Música Mn. Josep Monné. Xilografies: A. Gelabert. Amics dels Goigs. Col·l. Torrell de Reus (501). Barcelona: Altès, S.L. (2a edició 1986).
- (1981a). *Notícies d'art*, Barcelona: Edicions 62.
- 1981b). *Poemes d'Archibald MacLeish (Selecció)*, Barcelona: Edicions 62.
- (1982a). *L'aroma d'arç*, Barcelona: Editorial Laertes.
- (1982b). *Goigs a Santa Cecília que es venera a la seva parròquia de l'arquebisbat de Barcelona*. Lletra: Marià Manent. Música: Joan Úbeda. Fotografia: Ernest Raschre. Escultura: Subirachs. Col·l. Torrell de Reus (1.175), Barcelona: Altès, S.L.
- (1986a). *A flor d'oblit*, Barcelona: Edicions 62.
- (1986b). *Poesia Completa (1916-1986)*, Barcelona: Columna, Edicions.
- (1989). *Poesia Completa*. (2a edició augmentada), Barcelona: Columna, Edicions.
- (1999). *Crítica, personatges, confidències. Articles inèdits i dispersos*. A cura de Miquel Batalla, Barcelona: Columna, p. 228-229.
- (2000). *Obres completes de Marià Manent. Volum primer. Dietaris*, Barcelona: Edicions 62.
- (2011). *Benvingudes la joia i la tristesa. Poemes del romanticisme anglès*. Traducció i notes introductòries de Marià Manent, Barcelona: Alpha Editorial Bernat Metge.
- (2012). *Goigs a llaor de Santa Cecília patrona de la música sagrada*. Lletra: Marià Manent. Música: Joan Úbeda, Barcelona: Amics dels Goigs.
- (2013). *Antología poética. Marià Manent*. Edició i traducció de José Muñoz Millanes, Badajoz: Fundación Ortega Muñoz.
- (2020). *L'aire daurat / Com un núvol lleuger. (Interpretacions de poesia xinesa)*, Barcelona: Adesiara.
- (s.d.a). *Goigs a llaor de la Mare de Déu dels Dolors. Parròquia de Sant Genís de Vilassar*. Lletra de Marià Manent. Música del mestre Antoni Pérez Moya. Col·lecció Ros Ribas, 5. Vilassar: Imp. Ros.
- (s.d.b). *Goigs a llaor de Sant Isidro Llaurador, patró de la Confraria de S. Isidro de la Parroquia dels SS. Martirs Gervasi i Protasi i Ntra. Sra. de la Bonanova*. Lletra de Marian Manent Cisa. Música de Vicens F. Casajus, pvre., s.l.: s.i.

- Manent i Tomàs, Jordi (2018). "Marià Manent i Viladrau. Monogràfic Festa Major Viladrau 2018". *Revista Festa Major 2018 by Ajuntament de Viladrau*, p. 7-23. https://issuu.com/ajuntamentviladrau/docs/revista_festa_major_2018
- Marco Palau, Francesc (2020, 8 d'octubre). "Epistolaris digitals". *Diari de Tarragona*, p. 9.
- Marges, Els (2021). "(Re)llegir. Llibres d'ara i d'antany". *Els Marges: revista de llengua i literatura*, núm. 125, tardor de 2021, p. 81.
- Marqués Meseguer, Josep (2017). "Bertran Westphal, un referente de la geocrítica". *Cultura, Lenguaje y Representación*, 17, p. 9-20. Universitat Jaume I. <https://www.e-revistas.uji.es/index.php/clr/article/view/2532>
- Marrugat, Jordi (2006). "L'herència romàntica de Marià Manent", *Els Marges: revista de llengua i literatura*, 78, p. 81-106.
- (2007). "Marià Manent, poeta invisible en els debats polítics i literaris de l'Europa dels anys 30". Dins: Ramon Panyella (ed.). *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*, Lleida: Punctum i Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània, p. 305-318.
- (2008). "Del peix, el mar i el vent com a representacions de l'home, el món i la vida en la poesia catalana contemporània (Carner, Riba, Manent, Rosselló-Pòrcel i Palau i Fabre)". *Llengua & Literatura*, núm. 19, p. 87-128.
- (2009). *Marià Manent i la traducció*, Lleida: Punctum & TRILCAT.
- Martorell, Artur (1934). *La mar. La plana. La muntanya*, Barcelona: Editorial Gustau Gili.
- (1935). *Les plantes. Els animals, Els elements*, Barcelona: Editorial Gustau Gili.
- (1937). *Els pobles. Les ciutats. Els homes*, Barcelona: Editorial Gustau Gili.
- Mas López, Jordi (2016). "Introducció". Dins Matsuo Bashô: *L'estret camí de l'interior*, Barcelona: Edicions de 1984, p. 7-34.
- Masdearte (2013). *La Fundación Francisco Godia lanza la plataforma de investigación Joaquín Mir*. [Web]. <https://masdearte.com/la-fundacion-francisco-godia-lanza-la-plataforma-de-investigacion-joaquin-mir/> [Recuperat: 26 de maig de 2021].
- Masdeu Guitert, Joaquim M. (coord.) (2008). *Ruta literària amb Puig i Ferrer. La Selva del Camp*, Tarragona: Ajuntament de la Selva del Camp.
- Masnou Suriñach, Joan (2022). "La mirada de Janus: literatura, geografies i interculturalitat". Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*, Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 13-32.

- Massip, Jesús (2020). *Personatges / Paisatges*, Benicarló: Onada, edicions.
- Mayans, Joan Josep (s.d.). *Joan Josep Mayans. Poesia cantada. Programes*. [Web]. <https://joanjosepmayans.com/> [Recuperat 24 de maig de 2021].
- Mega Arte (s.d.). *Pintores (Joaquín Mir) 1873-1940 - Documentales* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=UuTevdcdQ5E>
- Mèlich, Joan-Carles (2011). "Introducció al pensament de Lluís Duch: El treball del símbol". Dins Joan-Carles Mèlich, Ignasi Moreta i Amador Vega: *Emparaular el món. El pensament antropològic de Lluís Duch*, Barcelona: Fragmenta Editorial, p. 11-29.
- Mir Joaquim (2009). *Quadern de dibuix*. Edició facsímil de 100 exemplars numerats i signats per Josep Mir, fill del pintor, i Francesc Miralles autor del pròleg. Badalona: Gràfiques Pacífic.
- Miralles, Francesc (1985). "De l'art i els artistes i altres associacions". Dins *Història de l'Art Català. Volum. VII. Del Modernisme al Noucentisme 1888-1917*, Barcelona: Edicions 62, p. 212-218.
- (2002). *Joaquim Mir a Andorra*, Barcelona: Viena, edicions.
- (2004a). *Joaquim Mir 1873/1940*, Madrid: Fundación Cultural Mapfre Vida.
- (2004b). "Mir altres paisatges". Dins *Joaquim Mir. Mallorca i altres paisatges*, Girona: Fundació Caixa de Girona, p. 71-72.
- (2006). *Joaquim Mir a Vilanova*, Barcelona: Biblioteca Museu Balaguer. Viena Edicions.
- (2008a). *Joaquim Mir al Camp de Tarragona*, (2a edició revisada i ampliada), Barcelona: Diputació de Tarragona. Museu d'Art Modern. Viena Edicions.
- (2008b). "Joaquim Mir, inventor d'un paisatge". Dins *Grans genis de l'art a Catalunya. Mir*, Barcelona: Ciro Ediciones, S.A.
- (2009). *Joaquim Mir. Antològica 1873-1940*, Barcelona: Fundació "la Caixa".
- (2012). "Joaquim Mir és el millor paisatgista d'Espanya". [Entrevista d'Andrea Torres] *Mètode. Revista de difusió de la investigació. Monogràfic dedicat a La cala encantada. Ciència i cultura al voltant de la cala mediterrània*, València: Universitat de València, núm. 74, p. 88-91.
- Molas, Joaquim (1992). "Pròleg". Dins Llorenç Soldevila: *Jacint Verdaguer, deu rutes literàries*, Argentona: L'Aixernador, p. 9-10.
- (2021). *El mirall de la vida. Dietari 1956-2015. Joaquim Molas*. Edició de Rosa Cabré i Maria Capdevila, Barcelona: Edicions 62.

- Moliner, Empar (2014, 6 de novembre). "Hi cantaven els àngels". Ara. https://www.ara.cat/opinio/hi-cantaven-angels_1_2862956.html [Recuperat: 1 de juliol de 2021].
- Món Barcino (s.d.). *Ruta La Barcelona de Picasso*. [Web]. <https://monbarcino.com/ca/producto/ruta-la-barcelona-de-picasso/> [Recuperat 27 de desembre de 2022]
- Montaner, M. Carme (2011). "Nous paisatges de la literatura". Dins Espais Escrits (ed.): *Literatura, territori i identitat. La gestió del patrimoni literari a debat*, Girona: Curbet Edicions, p. 87-92.
- Montañés, José Ángel (2013, 24 de juny). "Joaquím Mir, del pincel a Internet". *El País*. https://elpais.com/ccaa/2013/06/24/catalunya/1372095301_101540.html [Recuperat: 26 de maig de 2021].
- (2015, 28 de gener). "La Fundació Godia tanca". *El País. Cultura*. https://elpais.com/cat/2015/01/28/cultura/1422481680_543209.html [Recuperat: 26 de maig de 2021].
- Montoya Gil, Andrea (2020). *Marià Manent: tradició, traducció i recreació*. (Treball de Final de Màster no publicat). Universitat de Barcelona.
- Mora, Francisco (2016). "El cerebro sólo aprendre si hay emoción". *Educación 3.0. La revista para el aula del siglo XXI*, 21, p. 32-34.
- Morales, Montserrat i Xita Camps (2005). *EmocionAr-te. Els secrets de la mirada*, vol. 2, Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- Mosquera, Roberto (2012). *Tempestat de flama. Antologia poètica Bartomeu Rosselló-Pòrcel*, Barcelona: Educaula62, p. 9-45.
- Mujica Pérez de Castro, Florencia (2022). "Las rutas literarias como herramienta didáctica para potenciar la experiencia literaria y el desarrollo de habilidades y competencias en Cataluña". Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*, Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, 201-210.
- Munmany Muntal, Mireia (2012). "Rutas literarias en Catalunya. Estado de la cuestión desde una perspectiva de género". Dins Laurent Bourdeau, Pascale Marcotte i Habib Saidi (eds.): *Routes touristiques et itinéraires culturels, entre mémoire et développement. Actes du colloque*, Quebec, Canadà: Presses de l'Université Laval, p. 161-171.
- (2017). *La gestió del patrimoni literari*. Patrimoni Literari, 1, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.
- Muñoz Millanes, José (2013, abril). *Los paisajes de Marià Manent. Conversación con José Muñoz Millanes*. [Web]. Fundación Ortega Muñoz. <https://ortegamuñoz.com/conversaciones/maria-manent/> [Recuperat: 10 d'octubre de 2021].
- Muntada, Lluís (2013, 24 d'agost). "Elogi dels 'no-llocs'". *El Punt Avui*. <http://www.elpuntavui.cat/article/671906-elogi-dels-no-llocs.html> [Recuperat: 3 d'octubre de 2022].

Muntanyola, Ramon (1998). *Obra poètica*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Mur, Gerard. E. (2018, 31 d'agost). "Carme Torrents deixa la direcció de la Fundació Verdaguer". *Núvol. El digital de cultura*. <https://www.nuvol.com/musica/carme-torrents-deixa-la-direccio-de-la-fundacio-verdaguer-55175> [Recuperat: 10 de setembre de 2021].

Murgades, Josep (2010). "Pròleg". Dins Llorenç Soldevila i Balart: *Geografia literària 3. Comarques tarragonines i Terres de l'Ebre*, Barcelona: Pòrtic, p. 7-8.

Musée d'Orsay (2022). *Gaudí*. [Web]. <https://www.musee-orsay.fr/fr/expositions/gaudi-213307> [Recuperat: 23 de maig de 2022].

Museo del Ferrocarril de Madrid (s.d.). *Mapa de Literatura Ferroviaria*. [Web]. <https://www.museodelferrocarril.org/literaturaferroviaria/index.asp> [Recuperat: 6 d'abril de 2021].

Museu Abelló. Fundació Municipal d'Art de Mollet del Vallès (2019). *Us mostrem el Quadern d'apunts del Vallès del pintor Joaquim Mir*. [Web]. <https://www.museuabello.cat/es/2019/09/30/us-mostrem-el-quadern-dapunts-del-valles-de-joaquim-mir/>

Museu Carmen Thyssen Andorra (s.d.). *Talents amb denominació d'origen: de Rigalt a Puigdemogols. Col·lecció d'Art de Crèdit Andorrà i Col·lecció Carmen Thyssen. Dossier de premsa*. <https://museucarmen Thyssenandorra.ad/app/uploads/2021/01/Dossier-de-Prensa-TALENTS-AMB-DO.pdf> [Recuperat: 10 de maig de 2021].

Museu de Montserrat (s.d.). *Històric d'exposicions del Museu: Joaquim Mir, 1873-1940*. [Web]. <http://www.museudemontserrat.com/ca/exposicions/historic/3> [Recuperat: 12 de febrer de 2022].

Museu Nacional d'Art de Catalunya (2014). *Maniobra de Perejaume. Dossier de premsa*. https://www.museunacional.cat/sites/default/files/prensa_perejaume_763_kb_0.pdf [Recuperat: 24 de maig de 2021].

— (2021). *(Re)conèixer Gaudí. Foc i Cendres*. [Web]. <https://www.museunacional.cat/ca/gaudi> [Recuperat: 15 de febrer de 2022].

Música coral (2019). *L'aire daurat. Ricard Lamote de Grignon / Marià Manent. Cor Madrigal* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=OV9TD00cgGU>

Nadal, Rafel (2015). *Quan en dèiem xampany*, Barcelona: Edicions 62, la butxaca.

Nadal i Farreras, Joaquim (ed) (2021). *Girona, 1939: porta de l'exili. Escrits del final de la Guerra Civil*, Barcelona: L'Avenç, p. 50-51.

Nootebom, Cees (2007). *Tumbas de poetas y pensadores*, Madrid: Ediciones Siruela.

Nunes, Maria (2017a). *Rutes literàries de Barcelona: Teresa Juvé, Narcís Oller, J. M. de Sagarra i Montserrat Roig*, Barcelona: Meteora editorial.

— (2017b, 5 de setembre). “Maria Nunes: Barcelona viu d’esquena al seu gran patrimoni literari”. [Entrevista de Manel Haro]. *El Punt Avui*. <https://www.llegir.cat/2017/09/maria-nunes-rutes-literaries-de-barcelona/> [Recuperat: 10 de juliol de 2021].

Olivé, Maria del Mar i Joan Marc Ramos. INS Premià de Mar (2018). *Viladrau, un entorn poètic. Ruta Marià Manent-Guerau de Liost*. Universitat de Barcelona. <http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/126369/1/Ruta%20Viladrau%20setembre%202018.pdf> [Recuperat: 7 de febrer de 2022].

Oliver, Sara (2019, 1 d’agost). “Campdevàrol i Valldemossa celebren 30 anys d’agermanament”. *El 9Nou.cat*. <https://el9nou.cat/osona-ripolles/general/campdevanol-i-valldemossa-celebren-30-anys-dagermanament/> [Recuperat: 27 de novembre de 2022].

Oliveras, Neus (2011). “Literatura en el territori: on són els referents? Estat de la qüestió”. Dins *Espais Escrits* (ed.): *Literatura, territori i identitat. La gestió del patrimoni literari a debat*, Girona: Curbet Edicions, p. 291-308.

— (s.d.). *Itinerari literari pel Vendrell*, s.l.: s.i.

Orensanz, Toni (2008, 7 de març). “Un lugar, un artista. Joaquim Mir i l’Aleixar”. *La Vanguardia*. Tarragona. <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/2008/03/07/pagina-8/68682097/pdf.html?search=un%20lugar,%20un%20artista%20Joaquim%20Mir%20y%20l%27aleixar> [Recuperat: 23 de maig de 2022].

Organización Mundial del Turismo (OMT). Organismo Especializado de las Naciones Unidas (2021a, 26 d’octubre). *El futuro sostenible del turismo protagoniza la cumbre de Barcelona*. [Web]. <https://www.unwto.org/es/news/el-futuro-sostenible-del-turismo-protagoniza-la-cumbre-de-barcelona> [Recuperat: 11 de novembre de 2021].

— (2021b, 27 d’octubre). *El llamamiento a la acción de Barcelona. Hacía una nueva agenda para el turismo: por las personas, el planeta y la prosperidad*. [Web]. <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2021-10/211125-the-barcelona-call-to-action-es.pdf?uFI9ho9YMjayBvON7m4J3LobPS2uP5an=> [Recuperat: 11 de novembre de 2021].

— (2023, 17 de gener). *Barómetro OMT del turismo mundial*. [Web]. <https://www.unwto.org/es/barometro-del-turismo-mundial-de-la-omt> [Recuperat: 18 de gener de 2023].

— (s.d.). *Desarrollo sostenible*. [Web]. <https://www.unwto.org/es/desarrollo-sostenible> [Recuperat: 25 de febrer de 2022].

Oriol Carazo, Carme i Emili Samper Prunera (2020). “25 anys de l’Arxiu de Folklore de la Universitat Rovira i Virgili”. *Caramella: revista de música i cultura popular*, 42, p. 67-68.

Pagès Cassú, David (2022). *Baules. Cartes generacionals*, Girona: Edicions MMV.

Pagès Jordà, Vicenç (2013, 5 de febrer). "Abans de la invenció del turisme". *El Punt Avui*. <http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/633027-abans-de-la-invencio-del-turisme.html> [Recuperat: 30 de setembre de 2020].

Paloma, David (2020, 17 de setembre). "Terra i cartes". *Culturalia*. <https://www.culturalia.ad/noticia/45375/terra-i-cartes-per-david-paloma> [Recuperat: [11 de febrer de 2022]].

Parella, Miquel. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (2015). "Els noms més posats dels carrers i places de Catalunya". *Revista Catalana de Geografia. Revista digital de geografia, cartografia i ciències de la Terra* 52. RCG. <http://www.rcg.cat/articles.php?id=341>

Partal, Adriana i Tilbert Dídac Stegmann (2008). *Agermanaments entre ciutats de l'àrea catalanoparlant i dels països germànics*. Universitat Johann Wolfgang Goethe de Frankfurt am Main. https://www.uni-frankfurt.de/45018638/agermanaments_kartenlos_1.pdf [Recuperat: 15 de juny de 2022].

Pascual Garrido, Maria Luísa (2003). *Un hito en la poesía inglesa traducida en antologías: estudio descriptivo de La poesía inglesa (1945-1948) de Marià Manent*. (Tesi doctoral, Universidad de Córdoba). <https://helvia.uco.es/xmlui/handle/10396/311>

Pater, Walter (2012). *El Renaixement. Estudis d'art i poesia*. Traducció de Marià Manent, Barcelona: Adesiara editorial.

Patrimoni VNG (s.d.). *Una finestra al llegat cultural de Vilanova i la Geltrú. Joaquim Mir i Trinxet*. [Web]. <https://www.patrimonivng.cat/patrimoni/joaquim-mir-i-trinxet> [Recuperat: 12 de juny de 2021].

Paüls, Lena (2016). *El vel de maia: universalitat i particularisme projectats en un dietari íntim*, [Edició digital]. Barcelona: Escac Gabinet de Comunicació. <https://issuu.com/lenapauls/docs/elveldemaia1>

Pawel Adrjan i Javier Muñoz-Basols (2015, 9 d'octubre). Voluntariat per la Llengua. L'estiu VxL d'un polonès i un aragonès que viuen a Oxford [Entrada de blog]. Voluntariat per la llengua. <https://www.vxl.cat/node/98590> [Recuperat 20 d'abril de 2021].

Perea Simón, Eugeni (2004). "Poblet en el bosc de la literatura". Dins Anton Vallvey i Josep M. T. Grau (ed.): *Actes de les Primeres Jornades sobre el Bosc de Poblet. Del règim senyorial a la gestió pública*, Valls: Cossetània Edicions, p. 289-317.

— (2006). "Paisatge i literatura: glòria i rèquiem d'un procés intel·lectual". Dins Ignasi Cuadros i Vila (ed.): *Paisatge, territori i societat a les terres de parla catalana*, Valls: Cossetània Edicions, p. 425-435.

— (2010a). *Cartografia literària del Camp de Tarragona*, Reus: Associació d'Estudis Reusencs.

- (2010b). “La geoliteratura en l’Ibex 35”. *Revista de Catalunya*, 264, p. 47-62.
- (2016). *Cartografia literària del Priorat*, Tarragona: Silva Editorial.
- (2020). “Literatura, sexe i cultura a la Conca de Barberà”. *Aplec de Treballs. Revista d’humanitats i ciències socials del Centre d’Estudis de la Conca de Barberà*, 38, p. 297-325.
- Perea Virgili, M. Eugènia (2015). *Marià Manent, traductor de John Keats. Anàlisi comparada de les versions de 1919 (Sonets i odes) i 1955/1985 (Poemes de John Keats)*. (Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra). <https://www.tdx.cat/handle/10803/393718#page=1>
- (2018a). “Marià Manent, traductor de John Keats. Anàlisi comparada de les versions de 1919 (Sonets i odes) i 1955/1985 (Poemes de John Keats)”. *Els Marges: revista de llengua i literatura*, 116, p. 49-67.
- (2018b). “Record de Marià Manent i Cisa”. *Serra d’Or*, 707, p. 49-52.
- Perejaume (1988). “Marià Manent i l’indret”. Dins *L’Avenç. Dossier: Marià Manent, 90è. aniversari*. 120, p. 30-33.
- (2002). “Dues jotes, una u, una o i una ela”. Dins *Jujol dissenyador*, Barcelona: Museu Nacional d’Art de Catalunya. Fundació “la Caixa”, p. 138-147.
- Pessarrodona, Aurèlia (2019, 22 de juliol). “Tancament brillant d’una etapa”. *Revista Musical Catalana*. <http://www.revistamusical.cat/critica/tancament-brillant-duna-etapa/> [Recuperat: 24 de maig de 2021].
- Piferrer, Pau (1839). *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña*. Barcelona: Joaquín Verdaguer.
- (1842). *Recuerdos y bellezas de España. Mallorca*. s.l.: s.i.
- (1934). *Records i belleses de Catalunya*. Versió de J. dels Domenys. Col·lecció Popular Barcino núm. 100, Barcelona: Editorial Barcino.
- Pinturas Mir (s.d.). <https://pinturasmir.com/es/>
- Piquer Vidal, Adolf i Josep Marqués Meseguer (2022). “Espai i emocions en la literatura catalana contemporània”. Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*, Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 87-97.
- Pla, Josep (1966). “Marina de Cambrils” de Navegació d’estiu dins *Aigua de mar. Obra Completa vol. II*, Barcelona: Edicions Destino p. 583-587.
- (1981). “Jo pinto i prou...” d’El pintor Joaquim Mir dins *Tres artistes. Obra completa vol. XIV*, Barcelona: Edicions Destino p. 742-761.

Pladevall, Antoni [antonipladevall]. (2023, 7 de gener). Poesia al Montseny. A un quart d'hora de camí del Pujol de Muntanya de Viladrau, "la masia més típica, més bonica que hagi vist mai. Sembla un burg medieval, amb un tros de muralla, espitlleres, finestres enreixades" (Marià Manent, "El vel de maia", anotació del 19-II-1937), la Font del Cristall prova de rajar en companyia d'uns versos delicats del mateix poeta i traductor extrets del poema "Cançó àvida", que forma part del volum "L'ombra i altres poemes" (Barcelona, Atenes A.G., 1931). [Instagram]. <https://www.instagram.com/p/CnIFglvqI-Q/?igshid=MDJmNzVkJY%3D> [Recuperat 9 de gener de 2023].

Plate, Liedeke (2006). "Walking in Virginia Woolf's footsteps". *European Journal of Cultural Studies* vol. 9, núm. 1 (febrer 2006), p. 101-120.

Plural Ensemble (2022). *Agenda 2021-2022: Com un núvol lleuger de Josep M. Guix. Estrena absoluta. Obra de encargo*. [Web]. <https://pluralensemble.com/agenda-2021-2022/> [Recuperat: 17 d'octubre de 2022].

Pons, Pere (2022). "Toti Soler: 'No tenir una etiqueta és un problema per al mercat però per a mi és un orgull'". *Enderrock*. <https://www.enderrock.cat/noticia/24442/toti-soler-no-tenir-etiqueta-es-problema-al-mercat-pero-mi-es-orgull>

Portal de dades obertes de la Generalitat de Catalunya (s.d.). *Agermanaments de municipis*. [Web]. <https://analisi.transparenciacatalunya.cat/Sector-P-blic/Agermanaments-de-municipis/jkqg-zbip/explore> [Recuperat desembre de 2022].

Portal de participació ciutadana de la Generalitat de Catalunya (s.d.). *Informe de valoració de les aportacions realitzades en el procés de participació d'avantprojecte de llei del patrimoni cultural immaterial català i de l'associacionisme cultural*. Generalitat de Catalunya. <https://participa.gencat.cat/processes/patrimoni-cultural-immaterial> [Recuperat: 28 de desembre de 2022].

Prats, Llorenç (1988). *El mite de la tradició popular*, Barcelona: Edicions 62.

— (1998). "El concepto de patrimonio cultural". *Política y Sociedad*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, núm. 27, p. 63-76.

Prats Ripoll, Margarida i Salvador Escudé Baró (2014). "Ruta literària de Màrius Torres per la ciutat de Lleida. Una passejada pels espais viscuts, literaris i de recuperació i homenatge". Dins Alexandre Bataller i Héctor H. Gassó (eds.): *Un amor, uns carrers: cap a una didàctica de les geografies literàries*, València: Universitat de València, p. 185-191.

Premià de Dalt Mèdia (2018, novembre). *Inauguració de la ruta Marià Manent* [Vídeo]. Youtube. <https://www.facebook.com/watch/?v=258268574834574>

Premis d'Arts i Lletres de SC Sant Jaume. Premi Marià Manent de poesia. Premi Valerià Pujol de narrativa (s.d.). <http://www.premimariamament.cat/>

Priorat en persona. (s.d.). <http://prioratenpersona.cat/>

Produccions blau (s.d.). *Maria Cinta*. [Web]. <https://produccionsblau.com/ca/artista/357/maria-cinta> [Recuperat: setembre de 2022].

Pujals, Joan-Maria (1994). "Joaquim Mir: Visionari del color I-VI". *Diari de Tarragona* [Sèrie de sis articles quinzenals publicats el 10 i 24 d'abril, 8 i 22 de maig i 5 i 19 de juny].

Pujol, Josep M. (1996). "Elogi del candidat". Dins *Investidura com a doctor honoris causa de l'Excm. Sr. Joan Perucho. Sessió acadèmica extraordinària, 10 de novembre de 1995*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

Pujol Cruells, Adrià (2017). "Dotze notes sobre el paisatge". Dins *Patrimoni oblidat, memòria literària. Catàleg de l'exposició*. Tarragona: Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, Col·lecció Catàlegs de la CCEPC 3, p. 48-50.

Pujolar, Joan i Kathryn Jones (2012). "Literary Tourism. New Appropriations of Landscape and Territory in Catalonia". Dins Alexandre Duchêne i Monica Heller (eds.): *Language in Late Capitalism. Pride and profit*. Londres: Routledge, p. 93-115.

Punsola, Albert (2022). "2022: mig segle de sostenibilitat". *Sostenible. Revista de la xarxa de ciutats i pobles cap a la sostenibilitat*. <https://www.sostenible.cat/opinio/2022-mig-segle-de-sostenibilitat> [Recuperat: 17 de febrer de 2022].

Puyal, Joaquim M. (2011). "Sense títol". (Joaquim Maria Puyal parla del 'conill a les herbes' de l'Aleixar a Catalunya Radio durant la retransmissió del partit Barça-Mallorca del 29 d'octubre). [Audio]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=DJeXqQcA5-s>

Quer, Pere (ed.) (2022): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*. Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya.

Querol i Coll, Enric (2006). "Les riuades de l'Ebre a la literatura". *Recerca*, 10, p. 261-300. RACO. <https://raco.cat/index.php/Recerca/article/view/110491>

Ràfols Casamada, Albert (1981). "Pròleg". Dins Marià Manent: *Notícies d'art*, Barcelona: Edicions 62, p. 5-9.

Ramon Caballé, Maria, Neus Oliveras Samitier i Nativitat Castejón Domènech (2016). *Itinerari Ramon Ramon i Vidales: centenari de la mort (1857-1916)*. El Vendrell octubre de 2016, El Vendrell: Impremta Ramon.

Ramos, Diana (2017). "Sobre la construcció del patrimoni cultural y el proceso de patrimonialización". *Mito. Revista Cultural*, 44. Fernando Aranda López (ed.). <https://revistamito.com/la-construccion-del-patrimonio-cultural-proceso-patrimonializacion/>

- Ramos Sabaté, Joan Marc (2022). "La recerca sobre rutes literàries a partir d'un protocol d'anàlisi: una experiència formativa". Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*. Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 211-223.
- Ramos Sabaté, Joan Marc i Margarida Prats Ripoll (2019). "Procés de creació d'un protocol d'anàlisi de rutes literàries des de la perspectiva de la recerca de Didàctica de la Literatura". *Didacticae. Revista de Investigación en Didácticas Específicas*, 5, p. 99-114. <https://revistes.ub.edu/index.php/didacticae/article/view/20557/pdf>
- Requena, Dolors i Fina Masdéu (2008). *Rutes literàries pel Baix Camp*, Barcelona: Proa.
- Ricardo Trigo, Xulio (2006). "Tria personal. Un passeig amb els sentits, de la natura a l'art". *Serra d'Or*, 559-560, p. 88-89.
- Ricart, Enric-Cristòfol (2020). *Quaderns Kodak*. Edició d'Enric Blanco Piñol, Lleida: Punctum & Aula Joaquim Molas de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer.
- Riesco, Nerea (2018, 24 d'octubre). "La vuelta al mundo en 80 hoteles literarios". *Qué leer*. <http://www.que-leer.com/2018/10/24/hoteles-literarios/>
- Ripoll Sintès, Blanca (2021). "Un friendly shake hands: la correspondència entre Marià Manent i Ester de Andreis". *Els Marges: revista de llengua i literatura*, 125, tardor de 2021, p. 68-79.
- Roca, Andreu (2010, desembre). *Conrad Sala canta Marià Manent. La Dama*. Recital de Conrad Sala a l'auditori Narcís de Carreres de Girona, maig de 1994 [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=xCzDckoPMAo>
- Roca, Toni (2020, 2 de maig). "Ara béns compartibles". *Diario de Ibiza*. <https://www.diariodeibiza.es/opinion/2020/05/02/ara-bens-compartibles-31353087.html> [Recuperat: 21 de setembre de 2021].
- Roca Ricart, Rafael (2008). *La Renaixença i la Ruta del Cister. L'aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882)*, Valls: Cossetània Edicions.
- Roger, Alain (2000). *Breu tractat del paisatge. Història de la invenció del paisatge i denúncia dels malentesos actuals sobre la natura*, Barcelona: Edicions la Campana.
- Roma i Casanovas, Francesc (2004). *Del Paradís a la Nació. La muntanya a Catalunya segles XV-XX*, Valls: Cossetània edicions. Col·lecció Antines, 9.
- Roser i Puig, Montserrat (1998). *El llegat anglès de Marià Manent*, Barcelona: Curial edicions catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Rosés, Assumpta (1991). "El paisatge de Tarragona en la pintura catalana d'avantguarda". Dins Teresa Camps: *Joaquim Mir al Camp de Tarragona 1906-1914*, Barcelona: Fundació "la Caixa", p. 25-36.

- Rovira, Marc (2018, 8 de novembre). "Detenida la directora de la quebrada Cooperativa Agrícola de l'Aleixar". *El País*. https://elpais.com/ccaa/2018/11/07/catalunya/1541613059_929604.html [Recuperat: 26 de maig de 2021].
- (2020, 3 de novembre). "L'Aleixar vol justícia". *El Punt Avui*. <https://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/1873365-l-aleixar-vol-justicia.html> [Recuperat: 26 de maig de 2021].
- Rovira i Virgili, Antoni (2004). *Tàrracoclara*. Edició a cura de Maria Capdevila i Font i Teresa Rovira i Comes, Tarragona: Autoritat Portuària de Tarragona.
- Rutas de Don Quijote (s.d.). *Ruta Literaria del Quijote*. [Web]. <https://sites.google.com/site/rutasdedonquijote/ruta-literaria-del-quijote?authuser=0> [Recuperat: 14 de febrer de 2022].
- Rutes Cadaqués (s.d.). *Ruta Get Surreal: seguint els traços de Salvador Dalí*. [Web]. <https://www.rutescadaques.com/ca/ses-nostres-rutes/get-surreal/> [Recuperat: 2 de desembre de 2022].
- [s.n.] (1968). *Nadal 1968. L'Aleixar. Monografia sobre la vila pensada i realitzada pel jovent en homenatge a tot el poble*. L'Aleixar: Parròquia de Sant Martí, s/p. [Exemplar ciclostilat].
- (2006a). "Autors de casa". *Revista del Centre de Lectura de Reus*. Setena època, segon trimestre de 2006, p. 5-44.
- (2006b). "Baix Camp. (Tarragona). L'Aleixar". *Turismedia. Revista turística y de servicios*. Julio de 2006, p. 8-9.
- (2009, setembre). "Narcís Perich. Versos i acords". *Enderrock*. <https://www.enderrock.cat/sonsdelamediterrania/disc/3457/versos/acords>
- (2016a, 24 de novembre). "L'Aleixar promociona la figura de Mir, l'anomenat 'Van Gogh' espanyol. Una ruta uneix les figures de Mir i de l'escriptor Marià Manent". *Diari Més digital*. https://www.diarimes.com/noticies/camp_tarragona/2016/11/24/l_aleixar_promociona_figura_mir_anomenat_van_gogh_espanyol_11602_1093.html [Recuperat: 23 de maig de 2022].
- (2016b, 24 de novembre). "L'Aleixar promociona la figura de Mir, el llamado 'Van Gogh' español". *La Vanguardia*. https://www.lavanguardia.com/ocio/viajes/20161124/412143281650/laleixar-promociona-la-figura-de-mir-el-llamado-van-gogh-espanol.html?utm_campaign=botones_sociales [Recuperat: 17 de maig de 2022].
- (2016c). "Discos. Joan Josep Mayans. A cal fuster hi ha novetat". *Enderrock*. <https://www.enderrock.cat/disc/5965/cal-fuster-novetat>
- (2020, 28 de novembre). "Avançament editorial: 'L'aire daurat' i 'Com un núvol lleuger' de Marià Manent". *VilaWeb*. <https://www.vilaweb.cat/noticies/avançament-editorial-laire-daurat-i-com-un-nuvol-lleuger-de-maria-manent/> [Recuperat: 20 de febrer de 2021].

- (2021). *Cor Jove Nacional de Catalunya - Mireia Barrera, directora. La Casa dels Cants*. Palau de la Música Catalana. https://www.palaumusica.cat/prog-ma-cor-jove-nacional-de-catalunya_836634.pdf [Recuperat: 2 de maig de 2021].
- (2022, 15 de novembre). “L’obra literària de Marià Manent agermana els municipis de Viladrau i l’Aleixar”. *Tots 21*. <http://diaridigital.tarragona21.com/lobra-literaria-de-maria-manent-agermana-els-municipis-de-viladrau-i-laleixar/> [Recuperat 21 de novembre de 2022].
- Sabater, Toni (2018, 18 de desembre): “Goethe i el viatge a Itàlia”. *Valencia Plaza*. En línia: <https://valenciaplaza.com/goethe-i-el-viatge-a-italia> [Recuperat: 12 de setembre de 2019].
- Sáez, Ferran (2019, 2 d’octubre). “Ferran Sáez: El món torna a ser pla com a l’Edat Mitjana per les pantalles”. [Entrevista de Joan Tardà Fernández]. *Núvol. El digital de cultura*. https://www.nuvol.com/lilibres/ferran-saez-el-mon-torna-a-ser-pla-com-a-edat-mitjana-per-les-pantalles-63149?utm_source=SUBSCRIPTORS+DE+LA+NEWSLETTER&utm_campaign=f99b85030f-EMAIL_CAMPAIGN_2019_08_28_09_45_COPY_01&utm_medium=email&utm_term=0_b03a8deaed-f99b85030f-169704745 [Recuperat: 4 d’octubre de 2019].
- Safont, Joan; Víctor Fernández i Marina Espasa (2019). *Mapa literari de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Sagitari (2011, març). “Petita festa” *Silvia Pérez & Toti Soler*. Festival de Música de Cardedeu 2011 [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=butK-sZ5u0M>
- Sala Parés (2020, abril). *Joaquim Mir a la Sala Parés. Amb motiu del 80è aniversari de la mort del pintor* [Vídeo]. Facebook. <https://m.facebook.com/watch/?v=866096457198334&rd>
- (s.d.). *Paisatges un recorregut pictòric. (1877-1977)*. [Web]. <https://salapares.com/ca/exposicion/paisajes-un-recorrido-pictorico-1877-1977-2/> [Recuperat: 2 de desembre de 2022].
- Sala Tubert, Lluïsa (2019). “L’impressionisme català viatja a Moscou”. *El Temps de les Arts*. <https://tempsarts.cat/arts-visuals/limpressionisme-catala-viatja-a-moscou/>
- Salord Ripoll, Josefina (2017). “Pròleg”. Dins Llorenç Soldevila i Balart: *Geografia literària 5. Illes Balears i Pitiüses*, Barcelona: Pòrtic, p. 15-17.
- Salvat, Jaume (2015). “El relat en el turisme”. Dins Montserrat de Anciola (coord.): *La literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori*, Reus: Centre de Lectura de Reus, p. 69-89.
- (2021). “Turisme i avellana”. Dins *L’avellana de muntanya*. Monogràfic de les Segones Jornades de Promoció de l’Avellana de Muntanya, Reus: Associació d’Amics de les Muntanyes de Prades, s/p.
- Samper Prunera, Emili (2020). “La ruta ‘Espais llegendaris de Tarragona’: quan la llegenda torna a la ciutat”. *Estudis de Literatura Oral Popular*, 9, p. 141-158. Tarragona: Publicacions URV. <https://revistes.urv.cat/index.php/elop/issue/view/187/64>

— (2022). “La cara fosca de la ciutat: la Tarragona oculta, una ruta de carrer”. Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*. Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 224-243.

San Eugenio Vela, Jordi de (2011). *Teoria i mètodes per a marques de territori*, Barcelona: Editorial UOC.

Sanahuja, Vicent (27 d'agost de 2020, Reus). Comunicació personal que es pot consultar en l'apartat d'entrevistes, annex 7.2.2.

Santamaria, Joan (1927-1935). *Visions de Catalunya*, Barcelona: s.e.

Santesmases i Ollé, Josep (2008). *Viatge literari per la vall del Gaià. Les terres altes*, Tarragona: Arola Editors.

— (2009). “Un joc íntim i col·lectiu en èpoques de transformació”. Dins Fina Anglès (ed.): *Literatura i paisatge*, Tarragona: APELLC, p. 70-85.

Santesmases i Ollé, Josep amb la col·laboració d'Anna Gispert Magarolas (2011). *Ruta literària per la Nou de Gaià*, s.l.: s.i.

Serra Torres, Jean (2010). *Marià Manent - Jean Serra. Una correspondència. Barcelona - Eivissa 1976-1988*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Silva, Ana Cláudia Salguerio da, Isabel Dãmaso Santos, Maria José Aurindo, Maria Mota Almeida, Natália Constãncio i Sílvia Quinteiro (2022). *Hotéis Literários de Portugal*. Universidade do Algarve, CIAC - Centro de Investigação em Artes e Comunicação. <https://sapiencia.ualg.pt/handle/10400.1/17807>

Smith, Adam (1991). *Indagació sobre la naturalesa i les causes de la riquesa de les nacions II*. Edició a cura d'Àngels Martínez i Castells. Traducció de Jordi Civis i Pol, Barcelona: Edicions 62. Diputació de Barcelona. Clàssics del pensament modern.

Smith, Dinithia (2008). “Literatura en viu enmig de Nova York”. *Nexus. Revista de cultura*, 38, p. 54-59.

Société des Hôtels Littéraires (s.d.). *Les Hôtels Littéraires*. [Web]. <https://www.hotelslitteraires.fr/> [Recuperat: 14 de desembre de 2021].

Soldevila i Balart, Llorenç (1994). *Una proposta d'educació integral: Ruta literària al Montseny*, Argentona: L'Aixernador, Edicions.

— (2006). “La creació literària del paisatge. Menorca com a exemple”. Dins Ignasi Cuadros i Vila (ed.): *Paisatge, territori i societat a les terres de parla catalana*, Valls: Cossetània Edicions, p. 387-398.

- (2009a). *Geografia literària 1. Comarques barcelonines*, Barcelona: Pòrtic.
- (2009b). “Geografia literària dels Països Catalans: la gènesi d’un projecte”. Dins Fina Anglès (ed.): *Literatura i paisatge*, Tarragona: APELLC, p. 9-26.
- (2010a). *Geografia literària 3. Comarques tarragonines i Terres de l’Ebre*, Barcelona: Pòrtic.
- (2010b). “Les rutes literàries: algunes pautes organitzatives i logístiques a tenir en compte”. Dins Glòria Bordons: *Manual de gestió del patrimoni literari de l’Alt Pirineu i Aran*. Farrera-Tremp: Centre d’Art i Natura i Garsineu Edicions, p. 14-18.
- (2013). *Geografia literària 9. Barcelona vella*, Barcelona: Pòrtic.
- (2014a). “Del lloc literari a la ruta literària: un *brànding* en eclosió”. Dins Alexandre Bataller i Hector H. Gassó (eds.): *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les geografies literàries*, València: Publicacions de la Universitat de València, p. 43-50.
- (2014b). *Geografia literària 2. Comarques lleidatanes, l’Alt Pirineu i l’Aran*, Barcelona: Pòrtic.
- (2014c). *Geografia literària 8. Barcelona nova*, Barcelona: Pòrtic.
- (2015). *Geografia literària 10. Barcelona nova i el Barcelonès*, Barcelona: Pòrtic.
- (2016a). *Geografia literària 4. Comarques gironines*, Barcelona: Pòrtic.
- (2016b, 17 de setembre). “Llorenç Soldevila: La literatura és el meu principal company de viatge”. [Entrevista de Jordi Carrión]. *Núvol. El digital de cultura*. <https://www.nuvol.com/llibres/llorenc-soldevila-la-literatura-es-el-meu-principal-company-de-viatge-39517> [Recuperat: 18 de febrer de 2020].
- (2018). *Geografia literària 5. Illes Balears i Pitiüses*, Barcelona: Pòrtic.
- (2019). *Geografia literària 6. País Valencià*, Barcelona: Pòrtic.
- (2020). “Pautes per l’organització de rutes literàries”. (Document inèdit). Vegeu l’annex 7.1.1.
- (2021). *Geografia literària 12. Universos literaris*, Barcelona: Pòrtic.
- (2022a). “De llocs literaris: el cas del Comte Arnau”. Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*, Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 48-62.
- (2022b). *Ruta literària per Tarragona*. Olga Xirinacs, Tarragona: Ajuntament de Tarragona.

- Soldevila i Balart, Llorenç i Jordi de San Eugenio Vela (2012). "Geografia literària dels Països Catalans. El cas de la comarca d'Osona". *Ausa, Patronat d'Estudis Osonencs*, 25, (170), p. 979-1001. RACO. <https://raco.cat/index.php/Ausa/article/view/263606>
- Sorabella, Jean (2003). "The Grand Tour". Dins *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000. https://www.metmuseum.org/toah/hd/grtr/hd_grtr.htm
- Subirana, Jaume i Magí Sunyer (2018). "Jacint Verdaguer, santo cultural". Dins *Construir con palabras. Escritores, literatura e identidad en Cataluña (1859-2019)*, Madrid: Cátedra, p. 43-59.
- Subirana, Toni (2020). *Cançons de Nadal: Rondalla del bou. Toni Subirana canta la poesia de Nadal* [Vídeo]. Facebook. https://m.facebook.com/watch/?v=404235464243837&_rdr
- Sunyer, Magí (2006a, 29 de març). "El color i la paraula". *El Punt*, p. 13.
- (2006b). *Els mites nacionals catalans*. Estudis Verdaguerians. Sèrie Segle Romàntic, 6, Vic: Eumo / Societat Verdaguer.
- (2010). "Ruta literària Josep Anton Baixeras". Dins *Josep Anton Baixeras. Selecció de textos*, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, p. 7-27.
- (2011a). "El mite de la terra alta". *Caplletra*, 50, p. 159-180. <https://ojs.uv.es/index.php/caplletra/article/view/4722/4578>
- (2011b). "Ruta literària Maria Aurèlia Capmany". Dins *Jaume Vidal Alcover i Maria Aurèlia Capmany. Selecció de textos*, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, p. 35-55.
- (2012). *Ruta Josep Pin i Soler. La interpretació de la ciutat*, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana. Col·lecció Rutes de Tarragona, 3.
- (2015). "Literatura en el paisatge del Camp de Tarragona, el Priorat, el Baix Penedès i la Conca de Barberà. Tipologia de rutes i cases d'escriptors". Dins Montserrat de Anciola (coord.): *La literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori*, Reus: Centre de Lectura de Reus, p. 19-37.
- (2017a). "La bellesa de la ruïna". Dins *Patrimoni oblidat, memòria literària. Catàleg de l'exposició*. Col·lecció Catàlegs de la CCEPC 3, Tarragona: Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, p. 9-11.
- (2017b). *La Tarragona oculta. Una ruta literària amb textos d'Olga Xirinacs*, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana. Col·lecció Rutes de Tarragona, 5.
- Susanna, Àlex (1979). "Introducció a l'obra poètica de Marià Manent". Dins *Homenatge a Marià Manent*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, Col·lecció Delta núm. 4, p. 11-19.

- (1986). “La personalitat literària de Marià Manent”. Dins *L’Aleixar: 8è Centenari (1184-1984) Recull d’activitats*, Valls: Consell Executiu i Àmbits de Treball del Vuitè Centenari l’Aleixar, p. 97-114.
- (1988). “L’obra poètica de Marià Manent”. *Reduccions*, 37, p. 45-51.
- (1989). “Notes per a un estudi de *La ciutat del Temps*”. Dins *Marià Manent*, Barcelona: Publicacions de l’ICE. Universitat de Barcelona, Col·lecció Quaderns del Finestral, 4, p. 35-57.
- (1998). “L’obra poètica de Marià Manent”. Dins D. Sam Abrams; Miquel Batalla; Ramon Pla i Arxé; Iolanda Pelegrí i Àlex Susanna: *Centenari Marià Manent (1898-1998)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Institució de les Lletres Catalanes.
- (2019). *Paisatge amb figures*, Barcelona: Proa.
- (2022). *El món en suspens*, Barcelona: Proa.

Televisió de Catalunya i AV Video (2009). *Una mà de contes. Les bruixes de Bruixis. Conte basat en l’obra del MNAC “Poble escalonat”, cap a l’any 1909* [Vídeo]. Dailymotion. <https://www.dailymotion.com/video/x2qr2qs>

TERMCAT (s.d.). Centre de Terminologia de la Llengua Catalana. <https://www.termcat.cat/ca>

- Terminologia d’economia i empresa (s.d.). <https://economia.termcat.cat/ca/actualitat/apunts/branding-una-disciplina-que-deixa-marca> [Recuperat desembre de 2022].

Tierras insólitas (2019). Ureña la Villa del Libro: el pueblo com más librerías de España [Entrada de blog]. Tierras insólitas. <https://www.tierrasinsolitas.com/que-ver-en-uruena-villa-del-libro/> [Recuperat: 14 de desembre de 2021].

Torrents Buxó, Carme (2007). “El patrimoni literari català i consum cultural”. Dins Ricard Torrents i Francesc Codina (eds.): *Miscel·lània Ricard Torrents: Scientiae patriaeque impendere vitam*, Vic: Eumo Editorial, p. 595-608.

- (2011). “Formats literaris de qualitat: un repte per als centres de patrimoni literari”. Dins Espais Escrits (ed.): *Literatura, territori i identitat. La gestió del patrimoni literari a debat*, Girona: Curbet Edicions, p. 237-258.
- (2014). “La Casa Museu Verdaguer: un espai per a la mediació de la literatura. Raons pel projecte ‘Canigó 125 veus’”. Dins Alexandre Bataller i Hector H. Gassó, (eds.): *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les geografies literàries*, València: Publicacions de la Universitat de València, p. 51-54.

Tort i Donada, Joan (2007). “Cuatro escritores (Verdaguer, Ruyra, Pla y Manent) en la conformación del ‘canon paisajístico’ catalán”. *Ería: Revista cuatrimestral de geografía*, 73-74, p. 351-372.

— (2017). “Una manera de interrogar al mundo. Apuntes para una lectura geográfica de Stefan Zweig”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 84, p. 219-229.

Tost, Laia (2008, juliol). “Fina Anglès, escriptora”. *Indicador d’Economia. Primer diari econòmic de les Comarques de Tarragona*, p. 45.

Turisme Figueres (s.d.). *Ruta Dalí*. https://turismefigueres.com/wp-content/uploads/2022/01/Ruta_Dali_cat.pdf [Recuperat: 27 de desembre de 2022].

Turisme Miravet (s.d.a). *Palau de Miravet. Centre d’art Joaquim Mir - Casal d’hostes (allotjament turístic i per artistes)*. [Web]. <https://miravet.info/elpalaudemiravet/centre-dart-joaquim-mir/> [Recuperat: 5 de juny de 2021].

— (s.d.b). *El pintor impressionista Joaquim Mir a Miravet*. [Web]. <http://www.turismemiravet.cat/historia-i-tradicions/joaquim-mir-i-miravet/> [Recuperat: el 5 de juny de 2021].

Uccella, Francesca R. (2008). “La patrimonialització literària a Catalunya: una aproximació”. *Mnemòsine: revista catalana de museologia*, 5, p. 61-72.

— (2013). *Manual de patrimonio literario: espacios, casas-museo y rutas*, Asturias: Trea.

— (2016). *Patrimonio literario e identidad. La valorización de lugares, paisajes y memoria compartida en Italia y Cataluña*. (Tesi doctoral no publicada). Universitat de Barcelona i La Sapienza Università degli Studi di Roma.

— (2017). “El patrimoni literari entre material i immaterial: Itàlia i Catalunya”. *Revista d’Etnologia de Catalunya*, 42, p. 218-232.

— (2019). *Aliano, Matera e Moliterno. Itinerari letterari nelle Case della Memoria sulle tracce di Carlo Levi e Michele Tedesco*. Appunti di viaggio 1. I grandi personaggi e il mondo. Firenze: CD&V Editori.

UNESCO (1945). *Constitución*. [Última actualització agost de 2022]. [Web]. <https://www.unesco.org/es/legal-affairs/constitution> [Recuperat: setembre de 2022].

— (2003). *Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial*. <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-CA-PDF.pdf> [Recuperat: 18 de setembre de 2022].

— (2005). *Convención sobre la Protección y Promoción de la Diversidad de las Expresiones Culturales*. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000142919_spa

Universitat Autònoma de Barcelona (s.d.a). *Biblioteca de turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona (1925-1935)*. Barcelona: Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona. <https://ddd.uab.cat/record/210001>

- (s.d.b). *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana (1878-1890)*. Barcelona: Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona. <https://ddd.uab.cat/record/40585>
- (s.d.c). *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya (1891-1938)*. Barcelona: Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona. <https://ddd.uab.cat/record/27613>
- (s.d.d). *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas: ilustradas ab grabats y acompañadas d'índices analítics (1880-1884)*. Barcelona: Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona. <https://ddd.uab.cat/record/73592>

Universitat de Barcelona (2022, 6 de setembre). “Es crea la càtedra UB Joan Brossa”. Facultat d'Educació. [Web]. <https://www.ub.edu/portal/web/educacio/detall-noti/-/detall/es-crea-la-catedra-ub-joan-brossa> [Recuperat 20 de setembre de 2022].

Universitat de Girona (2007). *Atles literari de les terres de Girona*. Girona: Universitat de Girona. [Web]. <http://www.ddgi.cat/atlesWeb/faces/index.jsp> [Recuperat 6 d'abril de 2021].

— (2017). *Patrimoniliterari.cat, plataforma de divulgació de la recerca*. Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes. Càtedra de Patrimoni Literari Maria Àngels Anglada - Carles Fages de Climent. [Web]. <https://www.patrimoniliterari.cat/> [Recuperat: 6 d'abril de 2021].

— (s.d.a). Càtedra Joan Vinyoli de poesia contemporània. <https://www.udg.edu/ca/catedres/Catedra-Joan-Vinyoli>

— (s.d.b). Càtedra Josep Pla de Literatura i Periodisme. <https://www.udg.edu/ca/catedres/Josep-Pla>

— (s.d.c). Càtedra de Patrimoni Literari Maria Àngels Anglada-Carles Fages de Climent. <https://www.udg.edu/ca/catedres/Patrimoni-Literari>

— (s.d.d). Càtedra Víctor Català d'estudis sobre el Modernisme. <https://www.udg.edu/ca/catedres/Victor-Catala>

Universitat Rovira i Virgili. Gabinet de Comunicació i Màrqueting (2015, 29 de juny). “Cedides a la URV 12 pel·lícules del pintor Joaquim Mir”. *URVactiv@. Diari digital de la Universitat Rovira i Virgili*. <https://diaridigital.urv.cat/cedides-a-la-urv-12-pel%C2%B7licules-del-pintor-joaquim-mir/> [Recuperat 15 de maig de 2021].

— (s.d.): *BiblioFolk. Repertori biobliogràfic de la Literatura Popular Catalana*. Tarragona: Arxiu de Folklore. Departament de Filologia Catalana. http://bibliofolk.arxiudfolklore.cat/cercador/search?commit=Cerca&page=15&query=excursi%C3%B3&sort=data_asc [Recuperat: 9 d'agost de 2020].

Urbain, Jean-Didier (2010). “Lieux, liens, légendes. Espaces, tropismes et attractions touristiques.” *Communications*, 87, p. 99-107.

- Urry, John (2005). "The Place of emotions within place". Dins Joyce Davidson, Liz Bondi i Mick Smith (eds.): *Emotional geographies*. Aldershot: Ashgate, p. 77-83.
- (2018). "La mirada del turista". *Turismo y patrimonio*, 3, p. 51-66. <http://ojs.revistaturismoypatrimonio.com/index.php/typ/article/view/153>
- Valencia bonita (2020a, 7 d'octubre). La leyenda setabense del 'Pam de Déu' [Entrada de blog]. Valencia bonita. <https://www.valenciabonita.es/2018/04/20/la-leyenda-setabense-del-pam-de-deu/> [Recuperat: 14 de setembre de 2021].
- (2020b, 5 de novembre). La Ruta Sorolla, 29 lugares para visitar de Valencia relacionados con el gran Joaquín Sorolla [Entrada de blog]. Valencia bonita. <https://www.valenciabonita.es/2016/02/11/ruta-sorolla/> [Recuperat: 14 de setembre de 2021].
- Vaquer, Pineda (2016). *La flor de la terra. Artur Bladé i Tarragona. Recull de textos*, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, Col·lecció Rutes de Tarragona, 4.
- Vernet, Roser (2021, 23 d'octubre). "Priorat en persona, com s'escriu i es viu el Priorat (des del Centre Quim Soler, la literatura i el vi)". [Entrevista de P. Cano Server]. *La Veu dels llibres. Revista d'informació i crítica literària*. <https://www.laveudelsllibres.cat/entrevista/49655/priorat-en-persona-com-sescriu-i-es-viu-el-priorat-des-del-centre-quim-soler-la-literatura> [Recuperat: 19 de setembre de 2022].
- Vidal Casellas, Dolors (2006). *L'imaginari monumental i artístic del turisme cultural. El cas de la revista Barcelona Atracció*. (Tesi doctoral, Universitat de Girona). <https://www.tdx.cat/handle/10803/7842>
- Vila del Llibre (2016). *Festival "Bell Prat, Vila del Llibre"*. [Web]. https://viladellibre.cat/portfolio_page/bellprat-vila-de-llibre/ [Recuperat: 11 de març de 2022].
- (s.d.). *Les Viles del Llibre 2022*. [Web]. <https://viladellibre.cat/> [Recuperat: 11 de març de 2022].
- Vilallonga, Mariàngela (2011). "Simbologia literària del territori". Dins Espais Escrits (ed.) *Literatura, territori i identitat. La gestió del patrimoni literari a debat*, Girona: Curbet, Edicions, p. 61-74.
- (2016). "Pròleg". Dins Llorenç Soldevila i Balart: *Geografia literària 4. Comarques gironines*, Barcelona: Pòrtic, p. 15-17.
- Vilella, Arcadi (2015). "Ruta Mir/Manent". *Destinació Reus*, 1, p. 87.
- Vinyes Roig, Pau i David Maynar (2022). *Ventalló i els traduccions de Tintín al català*. Barcelona: 1001 Associació Catalana de Tintinaires. Edició no venal.
- Viñuales Granel, Marta (2015). *Els anys temàtics literaris. Les commemoracions literàries en quatre casos; Any Pla (1997), Any Verdaguier (2002), Any Rodoreda (2008) i Any Maragall (2010-2011)*. (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona). <https://www.tdx.cat/handle/10803/359386>

Virgili Maró, Publi (1963). *Geòrgiques*. Escriptors llatins. Traducció de Miquel Dolç, Barcelona: Fundació Bernat Metge, p. 106-107.

Vives Piñas, Arnau (2017). “El vel de Maia de Marià Manent. Sentit i referents orientalistes del dietari de la Guerra Civil”. *Els Marges: revista de llengua i literatura*, 112, p. 27-52.

— (2021). “‘Guerau de Liost i el lèxic del Montseny’. Una primera publicació del dietari de Marià Manent de l’any 1938”. *Els Marges: revista de llengua i literatura*, 124, p. 79-97.

— (2022). “Paisatge i llum en el dietari de la Guerra Civil de Marià Manent”. Dins Pere Quer (ed.): *Teoria i pràctica de les geografies literàries*, Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Universitat Central de Catalunya, p. 149-160.

Waka i haikús. Haikús, Tanka, utamakura, kigo, antologia (s.d.). [Web]. <http://www5c.biglobe.ne.jp/~n32e131/index.htm> [Recuperat: setembre de 2020].

William Carnes, Jordi (2019, 10 de juliol). “Carta de derechos y deberes”. *Vivir. La Vanguardia*, p. 4.

Xarxa d’Innovació Educativa “Geografies Literàries 3.0” (s.d.): <https://geografiesliteraries.com/>

Zemgulys, Andrea (2008). *Modernism and the Locations of Literary Heritage*, Cambridge: Cambridge University Press.

7. Annexos

Aquest apartat complementa el nostre treball amb continguts que se suporten en dos tipus de fonts: documents i entrevistes. Els documents estan relacionats amb el procés de creació d'una ruta literària educativa en general o amb aspectes de la Ruta Mir/Manent en particular. En el primer cas, es tracta de les "Pautes per l'organització de rutes literàries" elaborades per Llorenç Soldevila Balart el 2020. En el segon, de documents motivats per causes diverses relacionades amb la Ruta Mir/Manent com el fet de deixar constància de diferents ressenyes sobre la publicació *Un passeig...* quan va ser editada, de transcriure el text que es llegeix en iniciar l'itinerari per a adults o de mostrar part del Quadern d'Artista en acabar el taller-ruta Exploradors d'Art, de demostrar la pervivència dels titulars, d'evidenciar sinergies establertes amb el territori i de donar exemples, presentar testimoniatges i constatar actius generats per la ruta.

Quant a les entrevistes, recullen opinions de dos experts que hem incorporat al cos del treball. Un pertany al món de la publicitat i l'altre és profund i directe coneixedor de la cultura i la literatura japonesa a més de ser un viatger i un lector empedreït.

7.1 Documents

7.1.1 Pautes per l'organització de rutes literàries. Llorenç Soldevila Balart (2020)

Del professorat

- Empatia amb el grup i saber captar els interessos i els perfils predominants.
- Sòlida base cultural per poder, de manera sintètica, abraçar àmbits prou generals i quan convingui baixar als detalls.
- Tenir el convenciment que de la literatura en la cerca de la formació humanística es pot navegar transversalment per tots els altres àmbits culturals.
- Saber interrelacionar conceptes, fets i èpoques del tot diversos, però que ajudaran a contextualitzar l'experiència de l'alumnat.
- Domini d'aspectes bàsics en una bona comunicació: volum, to, entonació, ritme i vocalització, així com saber usar adequadament la comunicació gestual i visual. I, evidentment, transmetre'ls com si fos un joc a l'alumnat. Hi ha nombroses activitats pautades d'expressió oral que hi ajudaran.
- Conèixer a fons el territori que es visita sigui exterior (paisatges en el sentit més ampli) i interior (edificis, museus...).

- Conèixer a fons el context cultural en el qual es troba emmarcat el lloc i l'autor o autors/es motiu de la ruta.
- Tenir ben apamat el context i limitacions territorials de la proposta de ruta. És a dir, haver-la practicat almenys una vegada abans de realitzar-la amb el grup.
- Evitar les rutines, cada nova ruta, per més vegades que l'hàgim realitzat ha de comportar reptes nous per al guia.
- El disseny d'una ruta sempre l'hem de fer aspirant a culminar-la amb un pinyol/sorpresa que, en part, l'alumnat ignori. Per exemple, trobar-se, si és el cas, amb l'autor/a al final de l'activitat. També cal graduar la descoberta dels centres d'interès de menor a major. Per exemple, en la ruta del comte Arnau, cal reservar la sorpresa d'anar al forat de Sant Ou per al final de l'aventura, sobretot per l'espectacularitat del lloc. El mateix farem amb una ruta de Joaquim Ruyra: la vista dels penya-segats de l'inici de la Costa Brava han de ser el premi a l'esforç del bon seguiment de la ruta. O la de l'albufera de València: la sorpresa serà que navegarem una estona amb barca. O la de l'anada a Sa Colobra, on després de les lectures de Costa i Llobera, Rusiñol, etc., els hi deixarem banyar.
- Com a exemple extrem d'aquesta carta mig amagada sota la màniga, tenim l'experiència que, després de vuit dies de ruta a peu pel Montseny, al cap d'una setmana d'acabada l'aventura els esperava sobrevolar el massís amb un helicòpter de l'Exèrcit de l'Aire espanyol.
- És important que, quan fem les lectures en veu alta amb el grup, prenguem una sèrie de precaucions estratègiques:
 1. Els alumnes sempre se situaran en semicercle, tan si la lectura és exterior com interior. El professor/a ocuparà el centre del diàmetre i, a banda i banda, s'hi posaran els lectors/es. D'aquesta manera, amb la mirada, dominarem les actituds lectores de tot el grup i, alhora, els lectors estaran acarats al seu públic, l'acústica en la transmissió de la veu serà l'òptima.
 2. Si es produeix qualsevol incidència com ara que un company intercepti amb riures i bromes la lectura d'algú, l'alumnat ha de saber que el professor/a implementarà la lectura del mofeta amb la suma de la del company a qui ha faltat el respecte i que se'n valorarà especialment la perícia.
 3. En punts de lectura exterior sempre cercarem un mur o paret, o un lloc arrecerat, i el grup s'hi posarà d'esquena, mentre que els lectors hi estaran de cara. D'aquesta manera, a causa de les interferències acústiques de sorolls de tota índole, la veu lectora arribarà en més bones condicions al grup.
 4. Tot i que haurem establert un ordre lògic de lectures perquè seguirem una ruta, els alumnes han d'estar informats que en qualsevol moment els pot tocar actuar, no per cap caprici professoral sinó perquè podem canviar l'ordre d'actuació a causa del mal temps o de

la descoordinació amb els responsables d'algun dels llocs on hem d'anar. D'aquesta forma, amb l'avís que potser haurem d'alterar l'ordre, s'aconsegueix una tensió/atenció que incideix molt positivament en els sectors d'alumnes —sempre n'hi ha— menys convençuts de l'activitat que s'està portant a terme.

De l'alumnat

- Discutir i valorar amb els alumnes la proposta que els oferim. Cal tenir sempre opcions de recanvi i acoblar possibles propostes seves (alumnes que coneixen o són del lloc on anirem) a la proposta que fa el professor.
- Feines preparatòries a l'aula a partir de Google Maps i seleccions de fotos i vídeos de l'espai que visitarem.
- Cal que l'alumnat defineixi argumentadament quines són les preferències dels diferents àmbits que tractarem amb el projecte (vida i obra de l'autor, rerefons històric, ecosistemes del lloc on anirem...).
- Tothom ha de triar un o uns textos que s'haurà de preparar convenientment de cara a les lectures que es realitzaran durant el transcurs de la ruta literària.
- Practicarem lectures en veu alta particulars a l'aula amb les imprescindibles correccions fonètiques, de ritme... per part del professorat, o a casa (gravant-se amb el mòbil) i, al final, davant de tot el grup classe.
- Crearem responsabilitats logístiques compartides amb l'alumnat que sigui més emprenedor o bé que estigui desmotivats per la literatura i el projecte. Responsabilitzant-los d'algun aspecte organitzatiu s'aconsegueix vincular-los a l'èxit de l'experiència: horaris, viatge, material audiovisual, contactes...
- Pactarem prèviament el material de creació que ens lliuraran: dietari de ruta, elements recollits (herbari, selecció de fotos artístiques...), interacció amb altres persones

De com es dissenya una ruta literària

- Una ruta literària, tingui la durada que tingui, d'un o diversos dies, la més llarga que hem fet ha estat la de les Illes Balears que va durar quinze dies, ha d'estar plenament imbricada al pla d'estudis de llengua i literatura i ha de respondre a una necessitat personal i col·lectiva que parteixi de la il·lusió per l'aprenentatge i l'aventura de descobrir nous àmbits de l'experiència humana. D'entrada, hem de tenir clar que cap ruta ja organitzada pel professorat amb altres grups pot funcionar idènticament, ja que les circumstàncies humanes i conjunturals de cada

experiència exigeixen que iniciem de cap i de nou el procés d'elaboració de tota ruta literària. Com a màxim podem aspirar a adaptar materials ja confeccionats a les noves propostes.

- Primerament, caldrà triar l'autor/a, obra o obres, estètica, paisatge o paisatges concrets que voldrem treballar. Seguidament, n'elaborarem una proposta assumible que presentarem als alumnes. Un cop d'acord amb ells sobre l'objecte concret de la ruta literària, passarem a seleccionar i diagramar un recorregut i a triar uns punts o espais d'especial interès literari, llocs on l'escriptor va viure o va crear, però també històric, antropològic, gastronòmic, artístic...

- A continuació, individualment o per equips ens dedicarem a seleccionar fragments d'obres que ens interessin per a confeccionar l'antologia de textos. Els alumnes tindran present el llistat de llocs o centres d'interès que han de guiar la feina de lectura i selecció, però també n'hi podran aportar de nous ben justificats, a partir de descobertes que facin sobre la biografia dels autors, les singularitats dels paisatges o, simplement, la curiositat per algunes de les suggerències que els provoqui la lectura.

- Un cop haurem triat el material decidirem la manera de maquetar-lo i editar-lo per tal que ens sigui útil en les sessions de classe que dedicarem a la ruta i en la realització d'aquesta. Evidentment, que és molt important d'implicar els alumnes en aquesta elaboració, sobretot ara que dominen les diferents tècniques de suport informàtic, ja sigui maquetant les pàgines, cercant fotografies, mapes dels itineraris, informació cultural complementària, redacció d'una presentació, de la bibliografia amb què s'ha treballat... En aquesta línia de formació estem implicant altres camps del saber i de la tècnica (sobretot informàtica i audiovisual) que estimularan i complementaran eficaçment la formació de l'alumnat.

- Si pot ser, algunes setmanes abans de la ruta, tot l'alumnat ha d'haver triat un fragment o fragments dels textos que llegiran amb el màxim de competència avaluadora durant l'experiència. Seguint tots aquest passos, aconseguint la implicació de l'alumnat en el projecte, arribarà un moment que se'l sentiran tant seu que tot el que farem durant la ruta no podrà fallar ans al contrari, serà la plataforma d'aconseguir noves fites de descobriments i realitzacions.

- És indispensable que el dia que iniciem la ruta literària, tot l'alumnat que hi participi tingui el dossier de textos i continguts per poder fer les activitats col·lectivament.

7.1.2 Ressenyes sobre el llibre de la Ruta Mir/Manent

Roser Guasch "En rutes tarragonines" *Avui. Cultura*, 21 de juny de 2007

Un llibre de rutes, un mapa amb l'itinerari a seguir i un punt de llibre, tot de color verd, més un DVD de material adjacent, és l'obra que Fina Anglès ha editat després de quinze anys de feina. És un

treball exhaustiu pel món de la pintura i la literatura de dos reconeguts artistes durant el seu pas per les terres del Baix Camp. Una llibreta per entendre, per aprendre i per fer servir. Un manual explicatiu de la fascinació que el paisatge del Baix Camp —tanta claror!— va exercir en Joaquim Mir, que l'any 1906 va decidir quedar-s'hi durant set anys, i en Marià Manent, el poeta que va incloure plenament el paisatge de l'Aleixar, concretament el del Mas de Segimon, en la seva obra.

Aquest treball és un recorregut de la natura a l'art. I de com un paisatge imprimeix el caràcter pictòric d'un autor i també la definició poètica d'un escriptor. De com un paisatge esdevé simbòlic i universal. D'aquesta manera, se'ns mostra la vinculació dels autors a aquesta terra, amb una bona selecció de fotografies, i alhora se'ns descriu la vegetació, els vents, els núvols, l'entorn humà, els moixons, fent en tot moment una distinció clara i expressa entre dos verbs: veure i mirar. I és que per copsar bé cada ruta que ens proposa l'autora, cal saber veure i cal saber mirar.

Joaquim Mallafrè “Un passeig amb els sentits” *El Punt*, 6 de novembre de 2006

Ajuntar amor i coneixement d'un tema; tractar-lo amb eficàcia informativa, literària, pragmàtica; editar-lo en un format que conté molt més del previsible en una guia convencional, són mèrits que difícilment coincideixen en una sola publicació. Però la impressió que vaig tenir quan vaig assistir a la presentació de l'obra *Un passeig amb els sentits; de la natura a l'art*, de Fina Anglès i Soronellas, s'ha refermat en llegir i mirar el llibre, en escoltar-lo i en fer-se'm la boca aigua quan em fa recordar els gustos d'alguns àpats de la zona o em fa sentir el perfum de la pinassa o de la terra mullada dels voltants de Maspujols i l'Aleixar.

L'obra porta encara un altre subtítol explicatiu: Itinerari a l'Aleixar i Maspujols amb l'obra de Joaquim Mir i Marià Manent. És això amb escriure: un passeig per on van passar temporades i van ser inspirats un pintor i un escriptor importants de la nostra cultura, que, en paga de les influències rebudes, associen aquests pobles al seu nom. Mir és el protagonista principal i Manent li fa de contrapunt amb els fragments que completen, finíssimament, els quadres del primer. Ens posem a la pell de Mir, pintant en llocs assolellats, des d'una ombra protectora, assegut i amb el barret posat com ens indica la perspectiva d'alguns quadres i així la "nostra mirada s'acostarà a la miriana" (p. 83), a l'hora del dia que indiquen la claror i les ombres de les cases pintades. Aprenem la diferència entre veure i mirar: la percepció passiva i l'activa, que ens ensenya a mirar les 32 obres de Mir al llarg de les 27 parades de l'itinerari, sovint contrastades amb les fotografies actuals o passades i contrapuntades amb textos de Manent, amb què la Fina Anglès sap il·lustrar els quadres: "El paisatge és un, llevat de les taques disperses dels arbres florits: rosa els presseguers, blanc les pruneres. També hi ha alguna taca verda, molt tendra, dels ametllers..." (p. 77). El color, però també la claror i el traç segur de Mir: "Tot d'una m'he girat, en caure la tarda, i he vist damunt el coll d'Alforja el Sol ponent, d'una llum

gropa atenuada per la calitja, com un enorme gira-sol sobre el paisatge. Les llargues serralades eren d'un color de viola agrisada, no gens plàstiques, com cartolines retallades [...] He comprès que l'art oriental no és pas tan fantasiós com de vegades creuríem; aquelles esfumatures (com les d'avui) són, potser, estrictament realistes..." Però La Fina Anglès no es limita a reproduir els textos. Hi dialoga o en fa una interpretació pròpia quan cal (p. 109).

Hi ha taques als quadres que són plantes ben definides i en veiem la fotografia i se'ns dóna el nom, de vegades múltiple per a una mateixa planta: vidalba, ridorta, vidiella; sentim l'olor dels avellaners, dels bolets, de les flors i les herbes; trepitgem terra flonja i terra tova; ens acompanyen esquirols, grills i lluerts. I moixons del Camp, que veurem dibuixats i sentirem al devedé que acompanya el llibre; sentirem el soroll de l'aigua, els trons, el vent... i el silenci. El devedé és un complement important, que consta de tres parts, il·lustrades amb música de Conrad Setó: Un passeig amb els sentits, que visualitza el que hem vist al llibre; MIRades que ens ensenya a mirar els quadres per sectors que subratllen la llum, la verticalitat, el color... i una tercera, Cants dels moixons, on sentim el de l'abellerola, l'alosa, la cogullada, i així fins a disset.

Com que l'excursió és un pèl llarga no anirà malament de conèixer els restaurants, els bars o les botigues on podem satisfer el gust: a part de l'oli excepcional i els embotits solvents, ens diu on podem fer l'aperitiu amb tripa i pops, o un àpat de més supòsit amb un conill a la brasa amb herbes de la Mussara. Un regal per als sentits d'un llibre de bon tenir i de bon regalar.

Xulio Ricardo Trigo "Tria personal" Serra d'Or, juliol-agost de 2006

En altres cultures, per exemple la portuguesa, és més freqüent trobar estudis que persegueixen la comprensió i la visualització dels territoris literaris o artístics. Què seria de Santiago Rusiñol sense Sitges o d'Emili Teixidor sense Vic, posem per cas. En la cultura catalana s'ha considerat sovint que aquest tipus de recerca raneja amb el localisme i que, en conseqüència, no és necessària per a construir un art d'abast universal. L'errada de perspectiva és enorme, més encara si pensem en obres cabdals de la cultura contemporània. El viatge a l'origen de la literatura de García Márquez, que alguns autors han fet recentment, no pot sinó aprofundir en una petita població colombiana que s'anomena Aracataca; d'altra banda, els estudiosos del Romanticisme saben molt bé la importància d'un petit riu anglès, el Wye, sense les riberes del qual Turner, Wordsworth, Gilpin i molts altres veurien reduït significativament l'abast de les seves obres pictòriques o literàries. Cap dels dos territoris, ni Aracataca ni el Wye, no serien gaire més que petits punts en un mapa sense la circumstància artística.

És per això que constitueix una autèntica sorpresa l'aparició de llibres com *Un passeig amb els sentits, de la natura a l'art* de Fina Anglès. Sobretot perquè la perspectiva assolida va molt més

enllà de la guia cultural o paisatgística. L'obra funciona com un passeig pels pobles de l'Aleixar i Maspujols, sempre amb les pintures de Joaquim Mir i l'escriptura de Marià Manent.

[...] Fina Anglès estudia la vida i l'obra dels dos artistes, gairebé sempre relacionant-les amb les imatges o els textos, en una felicitat conjunció que s'extrema amb les seves notes de camp. Són aquestes notes les que ens fan reviure els llocs i les circumstàncies, acompanyades per un estudi de la natura i la fauna de l'indret que inclou un CD-Rom amb imatges, un petit documental que recrea l'estada dels artistes i, fins i tot, els cants dels ocells de la zona.

Tot plegat ens fa gaudir d'allò més amb la lectura o la visita, imprescindible, construint un marc de referències visuals o sensorials capaç d'atorgar-nos una perspectiva molt més justa i propera de l'obra artística. Un passeig amb els sentits és una joia poc usual dels estudis artístics, que, pel nostre bé, demanem que generi imitadors amb urgència.

Magí Sunyer "El color i la paraula" *El Punt*, 29 de març de 2006

L'artista dedica molt de temps i un esforç incommensurable a escriure un vers d'un poema, a decidir una pinzellada, a retocar una aresta en el marbre, a minúcies que un observador comú considera manies o arrels de bogeria. Sovint els lectors o els espectadors passen els ulls per davant d'aquells detalls que fan l'obra d'art sense parar-hi gaire atenció, distrets, i encara gràcies que s'hi hagin aturat un instant. La contemplació atenta, la lectura sensible, la comprensió íntima, no tenen preu, l'artista s'hi sent comprès fins a l'extrem possible, el que acaba explicant la creació, i de vegades contenen la força del que ho ha entès profundament que es transmet al que assisteix a la interpretació. Penso que aquest és el valor medul·lar d'*Un passeig amb els sentits, de la natura a l'art*, de Fina Anglès, un itinerari a l'Aleixar i Maspujols amb l'obra de Joaquim Mir i Marià Manent en un llibre pensat, meditat i reposat, viscut des del coneixement i la comprensió que transmet l'emoció i l'entusiasme de qui l'ha viscut. Quants camins no ens adonem del valor del que tenim al costat! Un gran pintor, un poeta que sospesava cada paraula i cada sensació, i que van coincidir en l'espai, però no en el temps, en dos pobles del Camp, l'Aleixar i Maspujols, i els van incorporar a la seva obra, espectacularment l'un, discretament l'altre. Un llibre turístic, també? Tant de bo tots fossin així i hi poguéssim percebre el color de l'aire i la densitat del mot.

7.1.3 Text amb què s'inicia la Ruta Mir/Manent. Eulàlia Bosch (2008)

Amb aquest text d'Eulàlia Bosch iniciem, literalment, la Ruta Mir/Manent en els formats de ruta adreçats al públic adult. Un cop han estat presentats el paisatge i els autors als visitants en el punt 1 de la ruta i en l'Espai Mir/Manent, llegim aquest text i fem notar que allò que els serà donat a

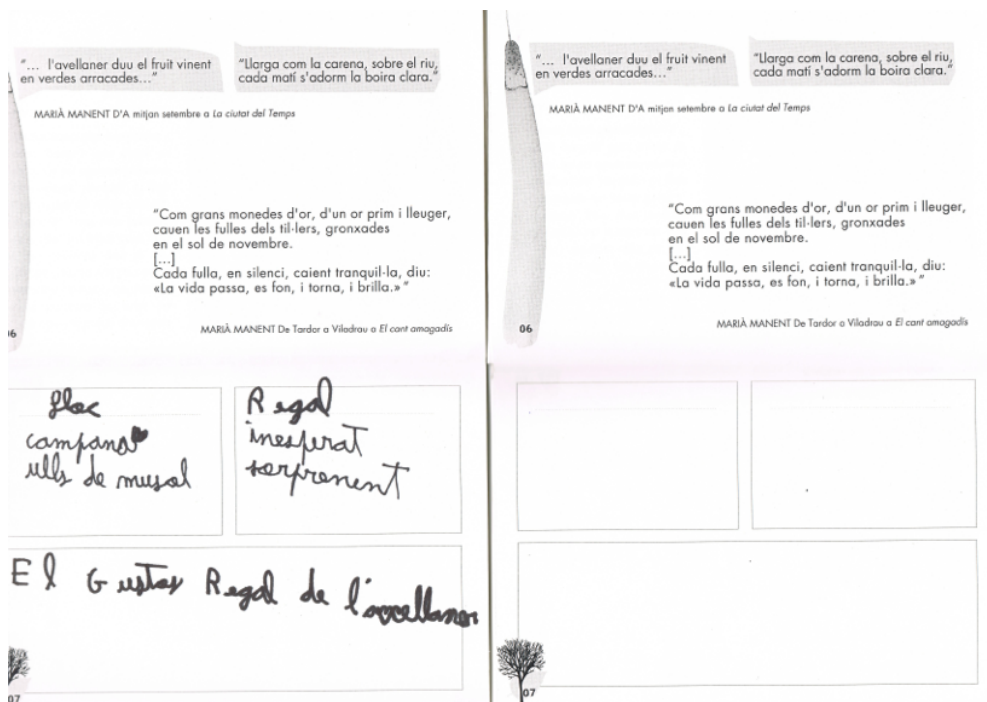
mirar, a trepitjar, a viure a partir d'aquell moment és autèntic i el mateix que van mirar, trepitjar i viure Mir i Manent.

“Diuem que el físic Niels Bohr va dir al seu ajudant Werner Heisenberg mentre visitaven el castell de Kronberg a Dinamarca: No és estrany com canvia aquest castell quan t'imagines que Hamlet hi va viure? Com a científics creiem que un castell és fet només de pedres, i admirem la manera com l'arquitecte les ha col·locades. Les pedres, la coberta amb la seva patina verdosa, les talles de fusta a la capella, són el que constitueix el castell. Res d'això no hauria de canviar pel sol fet que Hamlet visqués aquí, i de fet, canvia del tot. De cop, els murs i les torres parlen una llengua completament diferent. El pati esdevé un món en si, un racó fosc ens recorda la foscor de l'ànima humana i sentim Hamlet amb el seu ser o no ser. I tanmateix l'única cosa que sabem de Hamlet és que el seu nom apareix en una crònica del segle XIII. Ningú no pot provar que realment va existir, i molt menys que va viure aquí. Però tots sabem les preguntes que Shakespeare va fer que es plantegés i la profunditat humana que havien de revelar, de manera que ell també va haver de trobar un lloc al món, i el va trobar aquí a Kronberg. I des del moment que sabem això, Kronberg esdevé totalment un altre castell per a nosaltres” (Bosch 2008: 8).

7.1.4 Exemple d'un Quadern d'artista de la Ruta-taller Exploradors d'art

Reproduïm, a títol d'exemple, les pàgines 7 i 11 del Quadern d'artista que realitzen els assistents a la Ruta-taller Exploradors d'art adreçada a públic escolar i familiar. En un cas, les pàgines estan treballades i en l'altre, en blanc.

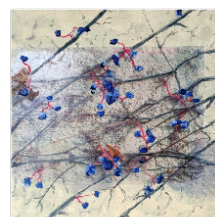
7.1.5 Pervivència dels autors. Programa de l'exposició de pintura “Mirades a la natura”. Tuni Anglès (2021)

Programa de l'exposició de pintura “Mirades a la natura” amb textos de Marià Manent celebrada a Reus el 2021.

Quan el fol es jorna, m'he assegut al terrat d'una vialou-
 les cadenes baixes, ben demorets a contemplar el paisatge.
 Al boc del Nagest i al nostre encara hi havia una penya ad-
 solada. Després l'or dels pins s'ha abassat. Què havia una
 g'nostre de sol a les coves, a la serra de la Muntanya, an
 un punt de la cresta, no que l'any del mur que abans era un
 o'nd tomb de la carretera, ni fa una formació de roques que
 sembla un poc d'una granja però un costell de toro rodona.
 La passa s'ha entretingut en aquell indret, sovint un llarg
 matí acost a l'ore aròche de la roca, després, tot s'ha
 abassat. Al cap d'alguna hora a el gran riu de la muntanya
 i l'or a Floritza, més amunt una franja vert pallid i cobrint
 la posta, el solau pur.

Marià Manent
 Del diccionari L'Acrom d'ant. Dictionnaire espagnol (1919-1985)
 L'Almanac Mas de Sagimón, 11 de setembre de 1910

7.1.6 Sinergies amb el territori. Beques de la Fundació Privada Reddis de Reus (2022-2024)

Convocatòria de beques de la Fundació Privada Reddis de Reus per als cursos 2022/2023 i 2023/2024 que afavoreixen la realització de la Ruta Mir/Manent per part d'alumnat de primària i secundària de centres educatius del Baix Camp que s'adeqüen al perfil de la convocatòria.

PROPOSTES RUTES O VISITES ARTÍSTIQUES I ARTÍSTIC LITERÀRIES
becades per la Fundació Privada Reddis (Reus)

Doble objectiu:

- Potenciar l'art i la literatura de la nostra comarca a través d'autors amb prestigi internacional (Joan Miró, Joaquim Mir i Marià Manent) i conèixer el nostre paisatge rural.
- Donar suport a les escoles rurals que no tenen tantes ofertes culturals en el seu municipi i que normalment tenen un cost afegit com és el desplaçament. I donar suport a l'alumnat centres de màxima complexitat de primària i secundària de la comarca.

A qui va dirigit:

- alumnat d'escoles rurals i ZER de la comarca.
- centres de primària de màxima complexitat dels pobles de la comarca del Baix Camp, i Instituts de màxima complexitat de Reus.

CURS 2022/23

CÒDOL EDUCACIÓ	educació infantil, primària i educació especial	educació secundària, batxillerat i cicles formatius
Un passeig amb els sentits: de la natura a l'art (l'Aleixar)	Exploradors d'art	Ruta pictoricoliterària Mir i Manent

MAS MIRÓ	educació infantil, primària i educació especial	educació secundària, batxillerat i cicles formatius
Visita dinamitzada a la casa (Mont-roig del Camp)	1h	1:30h
Taller creatiu: ... de creació sobre el paisatge	Escoltant el crit de la terra	La força de la terra de Mont-roig
Taller creatiu: ... de creació sobre el llenguatge artístic	La creació d'un univers (casa o al centre educatiu)	De la realitat al símbol (casa o al centre educatiu)

Activitat inclosa en el Programa Argonautes (programa d'ajuts per a sortides escolars al patrimoni cultural) pels centres de màxima complexitat (ajut per pagar el transport)

Forma de sol·licitar la sortida pel curs 22/23 a través de:

- Còdol educació, experiències culturals (Ruta Mir-Manent)
- Auriga serveis culturals (Mas Miró)

En el moment de fer la reserva us diran els grups que tindreu becats al 100%.

BEQUES FUNDACIÓ PRIVADA REDDIS (REUS) CURS 2023/24
PROPOSTES VISITA I TALLER ARTÍSTIC / RUTA ARTÍSTICA LITERÀRIA

Doble objectiu:

- Potenciar l'art i la literatura de la nostra comarca a través d'autors amb prestigi internacional (Joan Miró, Joaquim Mir i Marià Manent) i conèixer el nostre paisatge rural. Enguany fer incidència a l'arquitecte Domènech i Montaner a l'Institut Pere Mata.
- Donar suport als infants de les escoles rurals de la nostra comarca que no tenen tantes ofertes culturals en el seu municipi.

A qui va dirigit:

- alumnat d'escoles rurals de la comarca.

CÒDOL EDUCACIÓ	https://codoeducacio.com/centres-educatius/infantil, primària i educació especial
Un passeig amb els sentits: de la natura a l'art (Ruta Mir – Manent a l'Aleixar)	Exploradors d'art, a l'Aleixar (2h) Novetat per l'Any Domènech i Montaner: inici de la ruta a l'Institut Pere Mata de Reus

MAS MIRÓ	https://masmiro.com/mas-miro-i-les-escoles/educació infantil, primària i educació especial
Visita dinamitzada a la casa (Mont-roig del Camp)	(1h)
Taller creatiu: ... de creació sobre el paisatge	Escoltant el crit de la terra (1h 30m)

Forma de sol·licitar la sortida pel curs 23/24 a través de:

- Còdol educació, experiències culturals (Ruta Mir-Manent)
- Auriga serveis culturals (Mas Miró)

Les activitats s'han de realitzar el primer trimestre del curs 23/24.

La Fundació Reddis atorga la subvenció a un grup de cada escola per a cada ruta. En el moment de fer la reserva us diran els grups que tindreu becats al 100%. Si teniu algun dubte, poseu-vos en contacte amb la Fundació Reddis: reddis@fundacioreddis.org

Reus, 22 de març de 2023

7.1.7 Testimoniatge d'un actiu de la ruta. Miquel Llimona (2020)

Hi ha la natura que s'expressa, entre d'altres formes, a través del paisatge. Els rius, les muntanyes, les serralades i les valls. El mar i la costa, amb els seus penya-segats i el recolliment de les seves petites platges. Hi ha també l'obra de l'home, creada a través dels segles, que s'assenta en la natura i acaba fent-ne part. Així els camps grisencs d'oliveres, ben arrencades sobre la terra vermellosa o els d'avellaners que ja comencen a mostrar el seu color rovellat. Les basses d'aigua que apaguen la set de la plana i la fan fèrtil, donant nom al poble de l'Aleixar – el nom àrab de la terra fèrtil. En ambdós casos el paisatge conforma una imatge que es va assentant en el temps, lentament, sense pressa. Els artistes donen notícia del paisatge i dels sentiments que els ha provocat. Joaquim Mir, pintant els entorns del poble i el poble mateix, en teles que encara avui s'assemblen a la realitat del que podem contemplar. Marià Manent amb les paraules dolces que tan be descriuen el sentiment que la natura i l'obra de l'home que la treballa i la respecta produeixen en el poeta. Seguir les seves passes pels carrerons de l'Aleixar i del seu entorn, que donen forma a la ruta Mir Manent, de la ma de qui l'ha ideat i l'explica amb passió, Fina Anglès, ens va decidir a tornar una i altra vegada al poble i a buscar-hi una casa per les vacances. Es diu que es triga una generació en veure canviar un paisatge. També la fisonomia d'un poble. No cal córrer. Hi ha d'haver lloc per tots: pels que desitgen omplir les platges de turistes. Pels que volen crear centres industrials i també per tots aquells als qui els agrada contemplar el paisatge tant bonic com el que conforma la natura, creat per l'home a través dels anys i dels segles.

Barcelona, 7 d'octubre de 2020

Miquel LLIMONA
Advocat/Lawyer

advocats
mac

7.1.8 Assessoria al Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera, México (2021)

ASUNTO: *agradecimiento por la asesoría*

Ciudad Universitaria
24 de marzo de 2022

A QUIEN CORRESPONDA:

Por este medio me es grato reconocer la valiosa asesoría brindada por la Candidata a Doctora por la *Universitat Rovira i Virgili* en Catalunya, España, JOSEPA ANGLÈS I SORONELLAS al **Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera**, Hidalgo (México), específicamente, en el marco del proyecto CONACYT (clave 315487, convocatoria FOP06-2020-01) titulado «*Estrategias de interpretación y divulgación científica del geopatrimonio para construir comunidades resilientes en cumplimiento de los ODS*», del cual funjo como responsable técnico.

En este contexto, se está llevando a cabo desde 2021 un proyecto de señalética en el **Geosítio Prismas Basálticos**, en colaboración con la sociedad rural "Sección Especializada Turística Ejidal Los Prismas Basálticos", el Consejo Supremo Hñähñu y un grupo de especialistas de la Universidad Nacional Autónoma de México. La finalidad de esta colaboración es la divulgación del patrimonio geológico mediante un acercamiento ciencia-arte, a través de paneles temáticos *in situ* que recrean elementos artísticos alusivos a la riqueza geológica y al singular paisaje del lugar. El planteamiento y desarrollo de este proyecto de señalética, que se ha denominado «**ruta Geopaisajes: arte y ciencia**», han sido posibles gracias a la acertada asesoría de Josepa Anglès, quien nos brindó generosamente sus conocimientos acerca del patrimonio literario y su uso en la puesta en valor de los territorios. Cabe mencionar que esta iniciativa —pionera en México— se ha beneficiado de la experiencia de Josepa Anglès, quien, habiendo logrado la realización de una exitosa ruta artística-literaria en Catalunya, España («Ruta Mir-Manent» <https://aleixar.altanet.org/ruta-mir-manent>), es una connotada autoridad en la materia.

Por todo lo expuesto, expreso mi más sincero agradecimiento por la generosa asesoría que Josepa Anglès i Soronellas ha brindado en favor del Geoparque Comarca Minera, y espero seguir contando con su valiosa colaboración.

ATENTAMENTE,

Dr. Carles Canet Miquel

Coordinador Científico
Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera

Investigador titular 'C'
Instituto de Geofísica – UNAM

7.1.9 Acceptació de publicació de l'Institut de Geofísica de la Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM), (2022)

INSTITUTO DE GEOFÍSICA

CDMX, 16 de noviembre de 2022

A quien corresponda:

Mediante la presente misiva doy fe que ha sido aceptado para su publicación el capítulo titulado "Las rutas pictórico-literarias: suma de miradas y 'activos' a un territorio", cuya autora es Josepa Anglès Soronellas. Dicho capítulo se publicará en el libro *Geopaisajes: Arte y Ciencia. Ruta temática del Geoparque Mundial de la UNESCO Comarca Minera*.

El libro en la actualidad se encuentra en formación. Será sin duda un aporte muy importante para el estado de Hidalgo, México, y servirá para unir a personas que hablan tres lenguas distintas, castellano, inglés y hñähñu, otomí

Se extiende la presente para los fines que a la interesada convengan.

Atentamente,

Mtra. Andrea Rostan Robledo
Jefa de la Unidad de Apoyo Editorial
Editora técnica de Geofísica Internacional
Instituto de Geofísica
UNAM

7.2 Entrevistes

7.2.1 Maria Bonet (2020)

Maria Bonet (Reus, 1985)

Account Supervisor de Leo Burnett, empresa internacional de publicitat. Seu central a Chicago

Entrevista per vídeo-conferència feta el 7 de setembre de 2020. Revisada per l'autora

1. Vostè està vinculada al món de la publicitat i coordina /dirigeix projectes adreçats directament a captar l'atenció de persones, del que anomenem consumidors. Seria extrapolable l'experiència al vincle que es pot establir entre rutes que donen a conèixer un territori i els seus usuaris? I específicament, rutes literàries?

Avui en dia, tothom té accés a la informació en qualsevol moment i a tot arreu: internet, mòbils, tablets etc. ho fan possible. La informació, per tant, ja és un bé comú, no un bé especial. Per exemple, tu passes per davant d'un restaurant i, sense ni acostar-t'hi, pots conèixer opinions dels seus clients que et portin a decidir si entrar-hi o no.

En el cas d'una ruta que dona a conèixer un territori o altres tipus de continguts, qualsevol usuari en pot tenir informació prèvia de molts aspectes: itinerari, dades, imatges, vídeos etc., i hi pot tenir accés sense necessitat de desplaçar-s'hi però el que marcarà la diferència serà precisament el fet d'assistir a aquella ruta en viu i en directe i, especialment, si és guiada.

En el món de la publicitat, que conec des de l'empresa Leo Burnett, si més no des de la filosofia que presideix aquesta empresa, es dona molta importància al consumidor, al que seria el visitant en una ruta.

El consumidor passa per davant de la marca. Es treballa, a la pràctica, amb marques humanes abans que amb el que serien marques comercials o de productes. És el que s'anomena HumandKind i cerca trobar la raó per la qual les persones haurien de tenir interès en allò que pot arribar a ser un negoci per al client que n'encarrega la publicitat. Es tracta més d'identificar quin és el problema humà que hem de solucionar que no pas d'identificar el problema empresarial de la marca en si mateixa. I s'ha comprovat que una campanya publicitària amb solucions creatives, valuoses per als consumidors des d'allò que els arriba a l'ànima, al sentiment, és el més efectiu, incrementa el consum i fa créixer el volum de negoci.

Una divisa de Leo Burnett i que ho segueix sent encara de l'empresa que va fundar l'any 1935, al bell mig de la Gran Depressió, és: "The work of an advertising agency is warmly and immediately human. It deals with human needs, wants, dreams and hopes. Its "product" cannot be turned out on an assembly line" (El treball d'una agència de publicitat és càlid i humà. Es tracta de necessitats humanes, desitjos, somnis i esperances. El seu producte no es pot produir en una línia de muntatge).

2. El guiatge és una part importantíssima en l'èxit d'una ruta. Quin és, per la seva experiència, el perfil òptim d'un guia?

Actualment, el perfil de guia és múltiple i arriba, és ja molt conegut arreu, fins al guiatge teatralitzat. Tanmateix, l'òptim, si més no per allò que valoren els consumidors des del món de la publicitat, és poder viure una bona experiència i sentir-la com autèntica; si en una campanya publicitària l'òptim és un bon relat, en les rutes que parteixen d'un relat, un element clau és el guia i si és local, millor.

Els assistents a una ruta donen molta importància al fet que el guia sigui local, del territori, perquè aporta, junt amb el seu bagatge i els coneixements sobre el tema -com és d'esperar en un guia- una sensibilitat especial, la transmissió de l'ànima de l'indret i, possiblement i de manera conscient o no, anècdotes, vivències i comentaris personals que embolcallen l'experiència amb el valor afegit de l'autenticitat. I això és el que els consumidors, els usuaris, busquen i valoren: sentir que viuen una experiència autèntica.

En el cas de les rutes literàries, com que el contingut principal és la literatura, ja apunta directament al sentiment, a l'emoció i aporta una vivència especial als visitants.

El cas concret de la Ruta Mir/Manent que és de literatura i de pintura i que, des de la investigació fins a la creació i el guiatge han anat i van a càrrec d'una persona vitalment i estretament lligada al territori, és paradigma d'aquest gran valor afegit: l'autenticitat.

3. Parlar d'una ruta literària també és parlar de turisme. Ens ho pot comentar també des del vessant de la publicitat i en allò que s'hi pugui relacionar.

Per la meua relació laboral amb Leo Burnett, he tingut l'oportunitat de treballar per a clients relacionats amb el turisme, concretament, promocionant Mèxic a Estats Units, Canadà i Europa. El turisme ha canviat molt en els darrers anys. Actualment, encara que a hores d'ara hi plani la incertesa per la COVID-19, vivim en un món on viatjar està l'abast de molts. Enrere han quedat els anys en què poder pujar a un avió només estava reservat a certs estatus socials. Tothom està acostumat a fer-se les fotos de rigor davant dels monuments més emblemàtics o a tastar els sabors més típics de cada regió. Cada vegada més, totes aquestes recomanacions que es poden trobar a qualsevol guia o blog *online* van perdent valor.

Si parlem de la publicitat en el turisme, totes les destinacions intenten trobar el seu valor diferencial. Quan s'obre un buscador de viatges, les possibilitats són infinites. Què farà decidir al viatger la seva destinació? Promocionar platges paradisiàques al mes de febrer o carrers engalanats plens de llums de colors i mercats artesanals per Nadal ja no és suficient per a un consumidor cada vegada més exigent. El que realment decanta la balança cap a un cantó o un altre va un pas més enllà.

Tothom vol sentir-se més especial, ser el primer en fer saber al món una nova recomanació o viure experiències que poden semblar úniques i només reservades a aquells que ho viuen en primera persona. Perquè un element totalment diferenciador per a un territori és oferir rutes literàries. Una experiència única i exclusiva per a aquells que tenen el privilegi de ser-hi presents. I en la societat en què vivim, això no té preu. Probablement, el sentiment s'intentarà compartir a través de les xarxes socials tractant de transmetre d'alguna manera les sensacions viscudes però sempre sabent que el consumidor d'aquella ruta ha sigut l'únic privilegiat capaç de processar la cascada de sensacions que una ruta literària pot transmetre. La sensació queda per sempre. EL paisatge queda retingut a la retina, la sensació a l'ànima. I la combinació de paisatge i sensació és una recepta d'èxit assegurat.

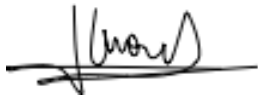
Quan un s'endinsa a la pastisseria més antiga d'un poblet remot d'Itàlia i veu el pa artesanal perfectament exposat és un gran record. Però quan, al cap d'uns anys, li ve al cap aquell viatge pensarà abans amb l'olor de pa acabat de sortir del forn, amb l'explosió de sabor al tastar-lo i amb la història dels fundadors d'aquell petit negoci que el venedor els va explicar (que curiosament eren els seus besavis). Tot això és el valor afegit. Això és el bé més preuat que el consumidor busca desesperadament.

4. *Vol fer notar algun altre aspecte del món de la publicitat que pugui aportar valor a les rutes, específicament, literàries?*

Doncs penso en una altra divisa de Leo Burnett que m'agradaria mencionar. Diu: "In this agency business we are people talking to people". Traducció: "En aquest negoci de la publicitat, som persones parlant amb persones".

Crec que mai s'ha d'oblidar, tampoc quan es fa una ruta, qui emet el missatge i qui el rep. Éssers humans amb les seves vivències, pors, experiències, desenganys i somnis. Però al cap i a la fi éssers humans en busca d'experiències humanes i rellevants que els deixin empremta.

Precisament, una ruta literària sempre suma a l'experiència viscuda pel consumidor que està directament relacionada amb el contingut de la ruta i el perfil del guia, una capa més de sensacions que provenen de la pròpia literatura. Això sol ja li atorga un valor afegit.

Maria Bonet, 18/11/2020 Chicago, Illinoi

7.2.2 Vicent Sanahuja, (2020)

Vicent Sanahuja (Castelló, 1961)

Entrevista feta el 27 d'agost de 2020 a Reus (Baix Camp)

Revisada per l'autor

1. *Vostè és una persona que coneix molts indrets del planeta pels seus viatges, especialment el Japó, i que té un altíssim interès per la literatura en tots els seus aspectes. Pot comentar-ho?*

Vaig estudiar Nàutica (màquines marines) en l'Escola Superior de la Marina Civil (avui dia Facultat de Nàutica de la Politècnica) i, més endavant, Dret a la UNED. També vaig cursar Estudis d'Àsia Oriental a la UOC. Com moltes altres persones des de ben jovenet he sentit la fal·lera del viatjar, una fal·lera que, per raons laborals (la mar), o de plaer (a les vacances) he procurat i procuro satisfer.

La meua inicial fascinació per la llengua i la cultura japonesa comença amb les lectures dels llibres d'Octavio Paz *Conjunciones i Disyunciones* i la seua traducció (amb Eikichi Hayashiya) de *Sendas d'Oku* de Matsuo Basho. Aquesta fascinació es veié reforçada per la coneixença d'un joc de tauler molt popular a l'arxipèlag, el «go» (囲碁). Al llarg de la meua vida he estudiat japonès en diverses èpoques. Per raons personals hi vaig viure un temps i el visito sovint. Una *hybris* passatgera em va fer traduir, matusserament, al català i autopublicar el suara esmentat llibre (posteriorment traduït pel poeta i traductor Mas López, amb més ofici i coneixença, com *L'estret camí de l'interior* a Edicions de 1984).

Pel que fa als meus viatges, en la mesura del possible, procuro que siguin literaris, des de la visita a cases-museu, a tombes, passant per llibreries, biblioteques, rutes literàries i adquirint llibres que vinculin literàriament el lloc. Fa poquet que vaig llegir, en una revista d'enquadernació francesa, un article sobre l'«hôtel littéraire», hotels temàtics dedicats a un escriptor (Flaubert, Proust...), adreçats a bibliòfils i lectors, dels quals sóc un client potencial (i molt del meu grat).

Darrerament he escrit un diari del meu pelegrinatge pel *Shikokuhenro* 四国遍路, un pelegrinatge budista que circumval·la l'illa de Shikoku i en el que es visiten vuitanta-vuit temples, el més llarg (al voltant dels mil dos-cents quilòmetres) i popular del país.

2. *Pel coneixement que té del planeta, quins territoris considera que donen més importància al patrimoni literari posant en valor els indrets vinculats a l'obra i/o als autors de literatura a través de senyalèctica, cases-museu d'escriptor, rutes literàries, etc.?*

Japó

En el decurs dels segles, els poetes japonesos van crear una geografia literària on donaren carta de valor a indrets que els commogueren i foren motiu d'inspiració. Els autors posteriors atorgaren a aquests indrets categoria de models i els prengueren com a fonts d'inspiració pròpies. Imaginem-nos un «Pi de Formentor», un «Barranc dels Algadins», o una «Fageda d'en Jordà» visitats per uns poetes posteriors que miren de reelaborar el tòpic o buscar una nova inspiració durant un *impasse* creatiu.

Vicent Sanahuja 23/11/2020
Reus (Baix Camp)

Aquests llocs s'anomenen *utamakura* (歌枕), cançó-coixí, i la seua consideració era tan gran que qualsevol desviació del tòpic literari s'estimava una aberració. Fins a mitjan del segle XIX, els *utamakura* eren intocables. El poeta no es podia desviar del tòpic, és a dir, si el poeta havia fet referència a una flor en aquell lloc, parlar de cap altra es considerava una aberració, però els poetes reelaboraren el tòpic fins l'extenuació. Un exemple de referència a l'hora de prendre els *utamakura* en consideració és Matsuo Basho. El mateix Basho, que afirma no seguir el camí dels antics (una imitació anodina) sinó buscar el que ells buscaven, va acabar defecant en el panteó xinto.

Els *utamakura* estan catalogats i són un esquer «turístic» en un país on cada any s'escriuen milions de haikús. Durant el recorregut que vaig fer per l'illa de Shikoku (l'esmentat pelegrinatge dels vuitanta i vuit temples) vaig trobar un llibre: *A Pilgrim's Guide to the 88-Temple Walk in Japan* <https://theculturetrip.com/asia/japan/articles/a-pilgrims-guide-to-the-88-temple-walk-in-japan/> sobre els *utamakura* de l'illa (四国の歌枕.歌人が巡る), Tòquio: 2011, ISBN 978-4-8301-1210-2, guia amb la qual els viatgers/turistes poden apropar-se literàriament i paisatgística a aquests llocs. De tots els indrets d'aquesta illa, el més abassegadorament literari és la ciutat de Matsuyama (la pàtria de Masaoka Shiki, el renovador del haikú en el tomb del segle vint) on a cada temple dels del pelegrinatge hi ha una bústia de haikús perquè pelegrins i visitants puguin deixar els seus.

També hi ha una base de dades amb *utamakura* de tot el Japó: <http://www5c.biglobe.ne.jp/~n32e131/index.htm>, la traducció del títol de la qual és: Waka i haikús. haikús, Tanka, *utamakura*, kigo, antologia. De fet, és del tot natural en la cultura i en la societat japonesa que, fins i tot en publicacions no específicament literàries o més aviat turístiques sobre el patrimoni d'un territori, hi figurin els seus *utamakura*.

Una altra prova de la devoció de la cultura japonesa per la literatura són les esteles funeràries dels santuaris xinto on es soterraren pinzells d'escriptors (i altres artistes), 筆塚, *fudezuka*, una versió autòctona del necroturisme literari (el *fudezuka* d'un deixeble de Shiki, Kyoshi, és a la mateixa Matsuyama). A més no conec un altre lloc del món (segurament per ignorància) on hi hagi un museu (en un edifici en forma de vaixell de l'arquitecte Tadao Ando) dedicat a una novel·la, 坂の上の雲 (Saka no ue no kumo), *Núvols als tossals* (en traducció apressada). És de destacar també com, a la mateixa Matsuyama, l'*onsen* (bany termal) més antic del Japó i força visitat per matsuyamencs i turistes té com un dels principals reclams un haikú del mateix Shiki.

Per acabar dir, voldria, que es tracta d'una cultura d'on des de ben aviat el viatge (literari) va esdevenir un gènere i potser la principal raó perquè això esdevingués va ser la seva hibridació amb el gènere dietarístic, del qual els japonesos han estat i són grans conreadors.

Islàndia

Un altre exemple seria Islàndia. En qualsevol indret, per remot que sigui, hi trobes senyalèctica literària i no solament d'autors clàssics o de referència sinó que la presència de la literatura hi és constant; està marcada, inscrita, literalment, en el territori. Recordo que cap al nord de l'illa, en una pista de terra on aquesta era l'única traça humana, trobarem en un dels vorals, un rètol amb una referència a un autor nascut, tres segles enrere, en aquella desolació.

A tota l'illa, a la cantonada més inversemblant, trobes un recordatori, tant de cites literàries com de fets biogràfics dels escriptors. És més fàcil d'entendre-ho si, com acabo de llegir fa uns dies, és l'indret del planeta amb un índex de lectura més alt i on un de cada deu illencs és autor d'alguna publicació.

Vicent Sanahuja 23/11/2020
Reus (Baix Camp)

Altres

Una de les coses que em van xocar en el meu primer viatge per Irlanda va ser l'afició a la música en directe dels *pubs* i com molts d'aquests exhibien fotos de poetes i escriptors a les parets (per no parlar de l'èxit de la ruta Joyce a la capital i del Bloomsday).

3. *Vostè va traduir i editar, el 2008, l'obra més coneguda de Matsuo Bashō el dietari que intitula Viaransys d'oku. Pot comentar-nos, breument, el valor significatiu d'aquest dietari i dels que conformen l'obra de Bashō en relació a les rutes literàries?*

Bashō és l'autor del llibre més reconegut dins del que es podria anomenar el viatge líric: *L'estret camí de l'interior*, en traducció, com he dit suara, de López Mas. La potència literària d'aquest llibre ha arraconat els altres quatre llibres de viatges de Bashō. Una ruta per un territori aïllat que Bashō emprèn per visitar alguns *utamakura* reconeguts per renovar el seu quefer poètic, segons l'opinió de Donald Keene, el més reeixit dels seus traductors a l'anglès. En el text, Bashō combina la prosa poètica amb alguns dels seus considerats millors haikús. Una prosa plena de ressonàncies literàries que fa més intensa la lectura. És la ruta literària per excel·lència del Japó, tot i que la seua llargària i els canvis paisatgístics d'alguns dels indrets la fan difícil de resseguir en el seu sentit original. Hi ha un munt de referències a peu de camí i de llibres que permeten realitzar el recorregut de moltes maneres i en diverses etapes. Un viatge de dos mil quatre-cents quilòmetres que Bashō va fer en cent cinquanta-sis dies.

4. *Vol fer alguna altra consideració sobre la literatura en foma de ruta literària?*

Abans m'he referit a *L'estret camí de l'interior* com un dels cims del viatge líric per la lectura d'un altre llibre, intítulat així, *El viatge líric*, tot i que aquest és d'un caire diferent perquè tracta de la tradició oriental d'unir pintura, sovint paisatgística, i text literari (cal·ligrafia) al mateix llenç. Un exemple nostrat, no materialitzat en el llenç sinó en alguns punts de l'itinerari, seria la ruta Mir/Manent que vincula pintura de Joaquim Mir i textos literaris de Marià Manent.

Voldria tornar a esmentar l'anomenat necroturisme literari, del qual són exponents l'excel·lent llibre de l'escriptor Cees Nooteboom, *Tumbas: Graves of poets and thinkers* i *Tombes i lletres* de l'editorial Sidillà, i afegir una anècdota personal: vaig viure un temps a Benassal, a l'Alt Maestrat, el poble natal de l'escriptor Garcia Girona, autor de *Seidia* (el «Canigó valencià», si se'm permet), i el poble on Carles Salvador va viure i treballar molts anys i on és la seva fundació. Un any, a les festes, una jove del poble va organitzar una ruta improvisada Carles Salvador durant la qual vam voltar pel poble i es van llegir alguns dels seus poemes: Va ser un «exitàs» (a escala local), encara més si prenem en compte la competència del bou de carrer diari. L'oferta genera la demanda.

h

Vicent Sanahuja 23/11/2020
Reus (Baix Camp)

“No hi ha error més gran que buscar molt;
no hi ha desastre més gran que no saber acontentar-se.
[...] Saber acontentar-se és causa de satisfacció duradora”.

Laozi *Daodejing*. *El llibre del 'dao' i del 'de'*
Traducció de Seán Golden i Marisa Presas
a partir del text establert per Wang Bi (226-249dC)

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

L'Aleixa, essays cap al Camí d'Alforja A mitjan setembre

«Larga com la carena, sobre el riu,
cada mati s'adorm la boira clara.
On són els lliris? S'ha tornat esquiu
el sol adesiara.

Però canten aloses cel amunt
i fan les herbes una olor més forta.
La vidella no és un blanc repunt,
sinó una seda morta.

Amb cent ulls grocs ens mira el codonyer
quan el reflex de l'aigua se'ns apaga.
L'argent de l'albereda té el primer
tremolor d'un or vague.

De "La ciutat del Temps" dins Maria Manent. *Poesia completa*.
Barcelona: Columna, 1989, p. 92.

No veureu a la posta aquells nacrats
dofins del juliol. És grisa i bistre.
La guineu caça vora els espadats
amb un lladruc sinistre.

I les aglans madures, pel camí,
es desprenen del calze. L'avellana
dringa pels sacs. La poma fa venir
el gaig a la solana.

I si l'avellaner duu el fruit vinent
en verdes arracades, és vermella
la pinassa, i les flors, vora el torrent
es parlen a l'orella.»

☀ « En obrir la finestra, he contemplat, per primera ve-
gada enguany, la llarga boira cotonosa de la carena,
indicant la ratlla del riu i la frescor del setembre.»

L'Aleixar, Mas de Segimon, 5 de setembre de 1961
D'"A flor d'oblit" dins *Obres completes de Maria Manent*. Dielaris.
Barcelona: Edicions 62, 2000, p. 320 (vol. I).

ruta **Mir - Manent**

Maria Manent

www.alexar.altanet.org/ruta-mir-manent